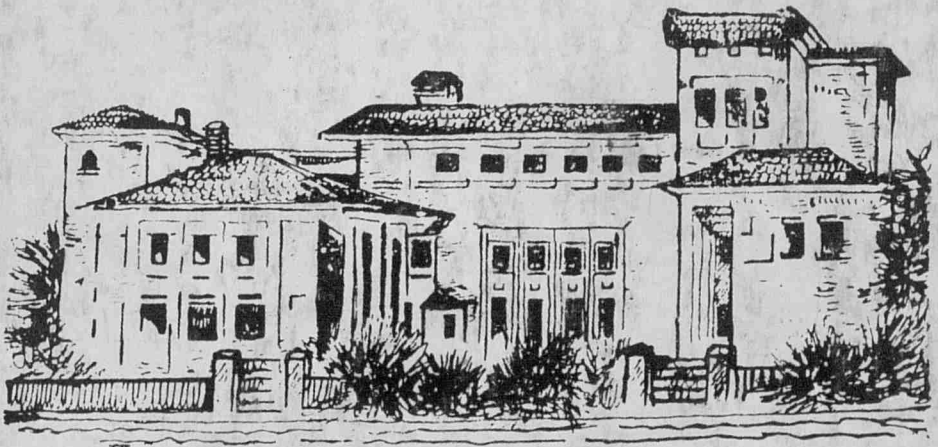

ACADEMIA ROMÂNĂ
INSTITUTUL DE ISTORIE "N. IORGA"

REVISTA ISTORICĂ

Fondator N. Iorga

Serie nouă, tomul XIII, 2002

1 – 2

Ianuarie – Aprilie

www.dacoromanica.ro

ACADEMIA ROMÂNĂ
INSTITUTUL DE ISTORIE "N. IORGA"

COLEGIUL DE REDACȚIE

CORNELIA BODEA (*redactor șef*), IOAN SCURTU (*redactor șef adjunct*),
NAGY PIENARU (*redactor responsabil*), VENERA ACHIM (*redactor*)

"REVISTA ISTORICĂ" apare de 6 ori pe an.

La revue "REVISTA ISTORICĂ" paraît 6 fois l'an.

"REVISTA ISTORICĂ" is published in six issues per year.

REDACȚIA:

NAGY PIENARU (*redactor responsabil*)
VENERA ACHIM (*redactor*)
ECATERINA PETRESCU (*redactor*)
IOANA VOIA (*traducător*)
MIHAELA VLĂDULESCU (*tehnoredactor*)

Manuscrisele, cărțile și revistele pentru schimb, precum și orice
corespondență se vor trimite pe adresa redacției revistei:

"REVISTA ISTORICĂ",
B-dul Aviatorilor, nr. 1, 71247-București,
Tel. 212.88.90

REVISTA ISTORICĂ

SERIE NOUĂ
TOMUL XIII, NR. 1 – 2
Ianuarie – Aprilie 2002

SUMAR

NICOLAE IORGA – VIAȚA ȘI OPERA

VIOLETA BARBU , <i>Nicolae Iorga, precursor al istoriei sociale</i>	5
FLORIAN ROATIȘ , <i>Idei de filosofie a istoriei la Nicolae Iorga</i>	11
STOICA LASCU , <i>Nicolae Iorga și "chestiunea aromânească" la începutul secolului al XX-lea</i>	21
LUCIA TAFTĂ , <i>Misiunea militară Lamy în opera lui Nicolae Iorga</i>	47
RALUCA TOMI , <i>Nicolae Iorga și Veneția</i>	55

BISERICĂ – SOCIETATE – PUTERE

CRISTIAN VASILE , <i>Biserică și stat la începuturile regimului comunist: poziția ierarhiei ortodoxe față de lichidarea bisericii greco-catolice</i>	65
OVIDIU BOZGAN , <i>Ofensiva împotriva monahismului catolic din România (1948–1951)</i>	91
CONSTANȚA GHIȚULESCU , <i>Preoți și enoriași. Exemplul Țării Românești în secolul al XVIII-lea</i>	121

ISTORIA ARTELOR VIZUALE – PINACOTECA

DOINA UDRESCU , <i>Arta germană din Transilvania în secolul al XIX-lea și prima jumătate a secolului al XX-lea</i>	137
ADRIAN-SILVAN IONESCU , <i>De la galeria de tablouri la Pinacoteca Națională</i>	151
MARIA-DOMNIȚA-RUXANDRA DREPTU , <i>Pinacoteca statului, între program și aleatoriu</i>	163
DOINA PUNGĂ , <i>Cabinetul de stampe – un proiect virtual în atenția fondatorilor Pinacotecii Naționale</i>	167
RALUCA BOANGIU , <i>Muzeul secolului al XIX-lea între istoricitate și estetism. Premise generale</i>	177
MARIA OLIMPIA TUDORAN , <i>Trei opere inedite ale școlii italiene de pictură în Pinacoteca Brukenthal</i>	187

MARIA IONIȚĂ, <i>Câteva date privind galeria de tablouri a Camerei de Comerț și Industrie București</i>	195
ILIE LUCEAC, <i>Un pictor bucovinean uitat: Epaminonda Bucevschi</i>	201
IOANA BELDIMAN, <i>Ioana Ghika. O boieroaică donatoare la 1896</i>	209

EVUL MEDIU – IZVOARE REEVALUATE

TÜDÖS KINGA, <i>Secuții cu rosturi militare în lumina testamentelor din Trei Scaune (1548–1711)</i>	219
NAGY PIENARU, <i>Un document otoman necunoscut din 1476</i>	229
OVIDIU CRISTEA, <i>Epilogul cruciadei a IV-a: perspectiva lui Henri de Valenciennes</i>	243

VIAȚA ȘTIINȚIFICĂ

Al XIX-lea Simpozion de istorie și etnoistorie agrară din România, Brașov, 6-8 septembrie 2001 (<i>C. Mocanu</i>); Al XI-lea Congres de genealogie și heraldică, Iași, 20-23 septembrie 2001 (<i>Ecaterina Petrescu</i>); Comemorare – 400 de ani de la alegerea ca domn a lui Radu Șerban (1602–1611), Sălătrucu de Jos, 20 octombrie 2001 (<i>George Georgescu</i>); Simpozionul național “150 de ani de la fondarea Pinacotecii Naționale”, Institutul de Istorie “Nicolae Iorga”, București, 19-20 noiembrie 2001 (<i>Adrian-Silvan Ionescu</i>); România: Orient sau Occident? (<i>Kiki Skagen Munshi</i>); Note de lectură: ghiduri de muzee (<i>Betinio Diamant</i>)	255
---	-----

NOTE ȘI RECENZII

•• <i>Enciclopedia Blackwell a gândirii politice</i> , DAVID MILLER (coord.), consultanți: Janet Coleman, William Connolly, Alan Ryan, introducere la ediția românească de Alan Ryan, București, Edit. Humanitas, 2000, 814 p. (<i>Cristian Vasile</i>); •• <i>Iulian Antonescu și dreptul la neuitare</i> , EUGENIA ANTONESCU (coord.), București, Edit. Maiko, 2002, 136 p. (<i>Gelcu Maksutovici</i>); •• <i>Kitab-ı Dedem Korkut</i> , Istanbul, Ahmet Veli Menger Vakfı, 2000, 316 p. (<i>Adrian Tertecel</i>); ADRIAN-SILVAN IONESCU, <i>Învățămintul artistic românesc. 1830–1892</i> , București, Edit. Meridiane, 1999, 432 p.+ il. (<i>Stelian Mândruț</i>); OLIVIER GILLET, <i>Religie și naționalism. Ideologia Bisericii Ortodoxe Române sub regimul comunist</i> , București, Edit. Compania, 2001, 314 p. (<i>Florin Müller</i>); LUIGI LABRUNA, <i>Genera iuris institutorum morum. Studii di storia costituzionale romana</i> , Napoli, 1998, 316 p. (<i>Betinio Diamant</i>); IOAN-AUREL POP, <i>Istoria, adevărul și miturile (Note de lectură)</i> , București, Edit. Enciclopedică, 2002, 390 p. (<i>Ioan Scurtu</i>); IOANA POPESCU, <i>Privește! Frații Manakia</i> , București, Supliment al revistei “Martor”, VI, Muzeul Țăranului Român, 2001, 100 p. + il. (<i>Adrian-Silvan Ionescu</i>); SILVESTRU AUG. PRUNDUȘ, CLEMENTE PLĂIANU, <i>Cei 12 episcopi martiri ai Bisericii Române Unită cu Roma</i> , Cluj-Napoca, Edit. Viața Creștină, f.a., 244 p. (<i>Ioan Babici</i>)	271
--	-----

REVISTA ISTORICĂ

NEW SERIES
TOME XIII, Nos. 1 – 2
January – April 2002

SUMMARY

NICOLAE IORGA – LIFE AND WORKS

VIOLETA BARBU , <i>Nicolae Iorga, a Forerunner of Social History</i>	5
FLORIAN ROATIȘ , <i>Nicolae Iorga and the Philosophy of History</i>	11
STOICA LASCU , <i>Nicolae Iorga and the “Macedo-Romanian Question” at the Beginning of the Twentieth Century</i>	21
LUCIA TAFTĂ , <i>The Lamy Military Mission in the Writings of Nicolae Iorga</i>	47
RALUCA TOMI , <i>Nicolae Iorga and Venice</i>	55

CHURCH – SOCIETY – POWER

CRISTIAN VASILE , <i>Church and State at the Beginning of the Communist Regime: The Attitude of the Orthodox Hierarchy Towards the Suppression of the Greek Catholic Church</i>	65
OVIDIU BOZGAN , <i>The Offensive Against the Catholic Monachism in Romania (1948–1951)</i>	91
CONSTANȚA GHIȚULESCU , <i>Priests and Parishioners in Eighteenth Century Wallachia</i>	121

THE HISTORY OF VISUAL ARTS – THE ART GALLERY

DOINA UDRESCU , <i>German Art in Transylvania in the Nineteenth Century and the First Half of the Twentieth Century</i>	137
ADRIAN-SILVAN IONESCU , <i>From the Gallery of Paintings to the National Gallery of Art</i>	151
MARIA-DOMNIȚA-RUXANDRA DREPTU , <i>The State Art Gallery – Between Program and Destiny</i>	163
DOINA PUNGĂ , <i>The Engraving Cabinet – A Virtual Project in the Attention of the Founder of the National Art Gallery</i>	167
RALUCA BOANGIU , <i>The Nineteenth Century Museum Between Historicity and Aestheticism. General Premises</i>	177

MARIA OLIMPIA TUDORAN , <i>Three Unknown Works of the Italian School of Painting in the Brukenthal Art Gallery</i>	187
MARIA IONIȚĂ , <i>A Few Data on the Art Gallery of the Chamber of Commerce and Industry of Bucharest</i>	195
ILIE LUCEAC , <i>A Forgotten Painter of Bukovina : Epaminonda Bucevschi</i>	201
IOANA BELDIMAN , <i>An Aristocratic Donator of 1896: Ioana Ghika</i>	209

THE MIDDLE AGES – REVALUATED SOURCES

TÜDÖS KINGA , <i>Testaments and Last Wills from Trei Scaune County (1548-1711)</i>	219
NAGY PIENARU , <i>An Unknown Ottoman Document of 1476</i>	229
OVIDIU CRISTEA , <i>The Epilogue of the Fourth Crusade: Henry of Valenciennes' Perspective</i>	243

SCIENTIFIC LIFE

The Nineteenth Symposium of Agrarian History and Retrology of Romania, Braşov, 6-8 September 2001 (<i>C. Mocanu</i>); The Eleventh Congress of Genealogy and Heraldry, Jassy, 20-23 September 2001 (<i>Ecaterina Petrescu</i>); Commemoration – 400 Years Since Radu Şerban's Election as a Voivode (1602–1611), Sălătrucu de Jos, 20 October 2001 (<i>George Georgescu</i>); The National Symposium "150 Years Since the Foundation of the National Art Gallery," "Nicolae Iorga" History Institute, Bucharest, 19-20 November 2001 (<i>Adrian-Silvan Ionescu</i>); Romania: East or West? (<i>Kiki Skagen Munshi</i>); Readers's Notes: Museum Guides (<i>Betinio Diamant</i>)	255
--	-----

NOTES AND REVIEWS

•• <i>Enciclopedia Blackwell a gândirii politice</i> (Blackwell Encyclopaedia of Political Thinking), DAVID MILLER (coord.), consultants: Janet Coleman, William Connolly, Alan Ryan, foreword to the Romanian edition by Alan Ryan, Bucharest, Edit. Humanitas, 2000, 814 pp. (<i>Cristian Vasile</i>); •• <i>Iulian Antonescu și dreptul la neuitare</i> (Iulian Antonescu and the Right to Being Remembered), EUGENIA ANTONESCU (coord.), Bucharest, Edit. Maiko, 2002, 136 pp. (<i>Gelcu Maksutovici</i>); •• <i>Kitab-ı Dedem Korkut</i> , Istanbul, Ahmet Veli Menger Vakfı, 2000, 316 pp. (<i>Adrian Tertecel</i>); ADRIAN-SILVAN IONESCU, <i>Învățămintul artistic românesc. 1830–1892</i> (Romanian Art Teaching. 1830–1892), Bucharest, Edit. Meridiane, 1999, 432 pp.+ ill. (<i>Stelian Mândruț</i>); OLIVIER GILLET, <i>Religie și naționalism. Ideologia Bisericii Ortodoxe Române sub regimul comunist</i> (Religion and Nationalism. The Ideology of the Romanian Orthodox Church Under the Communist Regime), Bucharest, Edit. Compania, 2001, 314 pp. (<i>Florin Müller</i>); LUIGI LABRUNA, <i>Genera iuris institutorum morum. Studi di storia costituzionale romana</i> , Napoli, 1998, 316 pp. (<i>Betinio Diamant</i>); IOAN-AUREL POP, <i>Istoria, adevărul și miturile</i> (<i>Note de lectură</i>) (<i>History, Truth and Myths. Reader's Notes</i>), Bucharest, Edit. Enciclopedică, 2002, 390 pp. (<i>Ioan Scurtu</i>); IOANA POPESCU, <i>Privește! Frații Manakia</i> (Behold! The Manakia Brothers), Bucharest, a Supplement to the Review "Martor", VI, Museum of the Romanian Peasant, 2001, 100 pp. + ill. (<i>Adrian-Silvan Ionescu</i>); SILVESTRU AUG. PRUNDUȘ, CLEMENTE PLĂIANU, <i>Cei 12 episcopi martiri ai Bisericii Române Unită cu Roma</i> (The Twelve Martyr Bishops of the Romanian Church United with Rome), Cluj-Napoca, Edit. Viața Creștină, no year, 244 pp. (<i>Ioan Babici</i>)	271
---	-----

NICOLAE IORGA – VIAȚA ȘI OPERA

NICOLAE IORGA, PRECURSOR AL ISTORIEI SOCIALE

VIOLETA BARBU

A afirma că Nicolae Iorga este precursor al unei direcții noi în istorie – istoria socială –, dezvoltată în țara noastră cu mai multă coerență de abia în ultimul deceniu, este un loc comun, căci aproape că nu există o nouă abordare care să nu îi fie tributară. A identifica în opera sa acele teme sau metode pe care istoria socială le-a propus în diferitele sale etape de evoluție¹ seamănă poate cu o abordare protocronistă. De aceea, mai interesant ni se pare, înainte de înscrierea semnelor implicite ale unui interes pentru această direcție, dialogul explicit pe care Nicolae Iorga l-a stabilit cu anumite direcții în istoriografia epocii sale, care se revendicau direct de la istoria socială sau de la sociologia istoriei și care ulterior, la o distanță de aproape un secol, au fost redescoperite de reprezentanții Noii Școli de la Annales, cum este cazul cu sociologia lui Emil Durkheim.

1. *Raportul dintre istorie și sociologie*. Atașat tradiției Școlii istorizante germane, al cărei mentor este Wilhelm Dilthey², Iorga este adeptul istoriei psihologizante împotriva ofensivei istoriei sociologizante, reprezentate de Emil Durkheim³ și de elevii acestuia, Marcel Mauss⁴ și Hans Freyer⁵; spiritul unui popor, al unei națiuni, mediul spiritual sunt cele care creează diversele forme de civilizație, scrie istoricul în *Generalități privind studiile istorice*. Ambele școli recunosc o pondere modestă evenimentului și deci istoriei evenimentiale; în schimb, sociologii militau pentru înscrierea materialității realității sociale în concepte structurale, în modele teoretice, pe care Iorga le consideră, tocmai prin puterea lor abstractă de descriere, ca vide de conținut. Cu toate acestea, “permanențele”, cum le numește savantul român, nu sunt departe de conceptul de “constante” pe care îl

¹ Facem abstracție de interpretarea total eronată a istoriei sociale ca istorie a instituțiilor, vezi Valeria Costăchel, *N. Iorga, historien des institutions roumaines féodales*, în *Nicolas Iorga, l'homme et l'oeuvre*, ed. Dionisie Pippidi, București, 1972, p. 267.

² Wilhelm Dilthey, *Einleitung in die Geisteswissenschaften*, I², Leipzig und Berlin, 1923, cap. XIV, *Philosophie der Geschichte und Soziologie sind keine wirkliche Wissenschaften*; vezi și Al. Elian, *Histoire et sociologie d'après Iorga*, în *Nicolas Iorga, l'homme et l'oeuvre*, p. 39.

³ *Les formes élémentaires de la vie religieuse*, Paris, 1912.

⁴ *Essai sur le don, forme archaïque de l'échange*, în “L'année Sociologique”, t. I, 1925, p. 179-199, trad. rom. Iași, 1997.

⁵ *Soziologie als Wirklichkeitswissenschaft. Logische Grundlegung des Systems der Soziologie*, Leipzig und Berlin, 1930, vezi dezbaterile recente asupra raportului dintre istorie și sociologie promovate de Școala de la Köln, *Soziologie und Sozialgeschichte. Aspekte und Probleme*, ed. Peter Christian Ludz, Westdeutschenverlag, 1972.

folosesc adepții istoriei sociologizante. Pe de altă parte, dimensiunea temporală a faptelor sociale asupra căreia insistă Durkheim, recuperată recent de ultimul val de reflecție epistemologică al Școlii de la Annales⁶, nu a lăsat nici un ecou în opera istoricului român. Abordarea lui Durkheim a insistat întotdeauna asupra structurii temporale a oricărei înfăptuiri umane – fie ea instituție, credință religioasă, regulă morală, regim economic, precept juridic, instituție politică. Această geneză și configurație originară sunt esențiale pentru studiul și explicarea oricărei forme organizate produse de om. Din această perspectivă, cărți precum *Permanențele istorice* și *Le caractère commun des institutions du Sud-Est de l'Europe* (Paris, 1923) sunt exemple perfecte ale unei abordări genetico-comparative a modelelor instituționale tributare efortului sociologic de decupare a structurilor invariabile. Trebuie spus însă că dimensiunea privilegiată de Nicolae Iorga în acest demers este cea comparativă: de pe această poziție, reproșează primelor studii de istorie socială ale lui Constantin Giurescu, *Despre vechimea rumâniei* și *Despre boieri*, publicate în 1915 și respectiv 1920, absența dimensiunii comparative și inconsistența armăturii documentare⁷. Or această perspectivă comparativă se află la originea cursului despre *Dezvoltarea așezămintelor politice și sociale ale Europei*, apărut în 1920, lucrarea care se apropie, probabil, cel mai mult de școala sociologizantă, în măsura care instituțiile sunt, pentru Iorga, expresia dezvoltării anumitor grupuri sociale, a legăturilor de natură obiectivă existente între acestea într-o anumită unitate teritorială.

Recursul foarte recent (Alain Boureau, Jean-Yves Grenier, Bernard Lepetit) la sociologia lui Emil Durkheim, cea formulată în *Formele elementare ale experienței religioase* apărute în 1912, repune în discuție chestiunea normelor fundamentale, problema “reprezentărilor colective” lansată de savantul german și substituită de istoricii de la Annales cu conceptul de “mentalități”. Criza istoriei individualiste, a personalităților providențiale era deja declanșată. Să ne gândim că cel puțin în acest domeniu esențial al experienței religioase, Nicolae Iorga a preferat o abordare apropiată acestei poziții, alăturând istoria unei instituții, Biserica, de istoria experienței religioase numită de el “viața religioasă a românilor”, ale cărei componente sunt sentimentul religios, pietatea populară, cultura populară religioasă.

2. *Istoria globală*. Misiunea primei generații a istoriei sociale, născută în urmă cu 72 de ani în jurul revistei Annales, fusese aceea de a impune câteva reorientări majore: părăsirea celor patru idoli ai istoriei tradiționale: *idolul politic*, *idolul eveniment* (așa-zisa istorie de tratate-bătălii), *idolul individ* și *idolul cronologic*. Nici unul din acești idoli nu-l va subjuga pe Nicolae Iorga. Dimpotrivă, multe din cărțile sale vor putea să stea alături de operele de “geografie umană” pe care o promova una din personalitățile primei generații a Noului Școli, Lucien Febvre. Noua istorie, istoria globală, cum o numea fondatorul Annaleselor, se vrea în primul

⁶ Bernard Lepetit, *Histoire des pratiques, pratiques de l'histoire*, în *Les formes de l'expérience. Une autre histoire sociale*, sous la direction de Bernard Lepetit, Albin Michel, Paris, 1995, p. 17-19.

⁷ Recenzie în “Revista istorică”, VI, 1920, p. 185-186; replica lui C. Giurescu, *Răspuns la o recenzie*, în “Convorbiri literare”, 115, 1920, nr. 10, p. 1076.

rând pluridisciplinară, un teritoriu federativ al științelor sociale (sociologia, antropologia, științele dreptului, științele economice), pentru a realiza împreună cu geografia istorică, lingvistica, arheologia literară, istoria artelor, o istorie globală a formelor de civilizație, “une histoire a part entière”⁸, cum scria Lucien Febvre. Cităm din Nicolae Iorga (*Generalități privind studiile istorice*): “toate tipurile de manifestare a vieții umane au același drept de reprezentare în atenția istoricului”. De aceea, istoria este “acea expunere a faptelor, oricare ar fi natura lor prin care s-a manifestat indiferent de timp și de loc, activitatea umană”⁹. Ce diferență se poate constata între această poziție și cea a lui Lucien Febvre și Marc Bloch, care proclamau că “totul interesează” în formele de viață istorică a omenirii? Atașamentul lui Iorga pentru o istorie totală a formelor sociale, “une histoire à part entière”, a fost confundat mereu cu ceea ce s-a numit în formule poncife și ditirambice “spiritul său de sinteză”, “natura proteică a spiritului său universalist”, “capacitatea de cuprindere a geniului său” etc. Este cazul să restituim orizontului integralist al istoriei sociale această fascinație a întregului, demonstrată în egală măsură de sintezele *Essai de synthèse de l'histoire de l'humanité*, Paris, 1926 și *Materiale pentru o istoriologie umană*, publicate post-mortem de Dionisie Pippidi în 1968, ca și pasiunea pentru diversele forme ale experienței sociale (economice, instituționale, juridice, artistice, politice), transpusă în numeroasele studii de acest tip.

3. *Utilizarea unor concepte ale istoriei sociale.* Îi datorăm astăzi lui N Iorga o serie de termeni și de concepte care și-au găsit în ultimele decenii o largă întrebuințare în istoria socială, care, așa cum se știe, are pretenția să creeze concepte raționale, sisteme, teorii și modele. Cel dintâi termen este cel de *Vechi Regim*, pentru a defini perioada lungă care perpetuează structuri și instituții medievale până în zorii secolului al XIX-lea. Utilizat pentru prima dată în 1916 în studiul *Alte note despre cultura și viața românească sub Vechiul Regim*, sintagma a reintrat în istoriografia recentă dedicată studiilor sociale, pentru a restitui periodizărilor legitimitatea pornită din adecvarea lor la cronologia îndeobște acceptată în Occidentul european. Mai mult de atât, denumirea generică *Vechiul Regim* are avantajul că se situează în orizontul “duratei lungi”, “la longue durée”, o altă sintagmă pusă în joc de generația anilor ‘50-’60 (Fernand Braudel, Pierre Chaunu). Tot către concepte mai recente cum ar fi cel al *majorității tăcute* ne conduce la o altă sintagmă a istoricului român: *istoria prin cei mici*¹⁰, înțelegând prin aceasta o istorie în care mulțimea tăcută, care nu lasă urme documentare, vorbește prin intermediul unui alt tip de surse, inscripțiile, însemnările de pe manuscrise sau cărți. Explorarea acestui tip de documente plonjează istoria în straturile profunde ale societății, acolo unde se sedimentează mentalitățile și comportamentele colective. Un alt termen, aparent vag și lipsit de istoricitate este cel de *viață*, care apare în

⁸ *Pour une Histoire à part entière*, Editions de l'École des Hautes Etudes en Sciences Sociales, 1962.

⁹ N. Iorga, *Generalități privind studiile istorice*, București, 1944, p. 10; vezi și V. Liveanu, *N. Iorga et les forces motrices de l'histoire*, în *Nicolas Iorga, l'homme et l'oeuvre*, p. 48.

¹⁰ N. Iorga, *Istoria țării prin cei mici*, în “Revista istorică”, t. VII, 1921, p. 265-274.

unele titluri: *Istoria Bisericii și a vieții religioase a românilor*¹¹, *Constatări istorice cu privire la viața agrară a românilor*¹², *Din viața socială a Brăilei sub turci*¹³, *Histoire de la vie byzantine*¹⁴. Or termenul de *viață* urmat de diverse calificative nu este altceva decât un sinonim a ceea ce începând din 1996 reprezintă noua orientare a istoriei sociale: o istorie a formelor de experiență, după titlul cărții programatice coordonate de Bernard Lepetit: *Les formes de l'expérience. Une autre histoire sociale*¹⁵. Nicolae Iorga nu se sfiște să utilizeze în 1925 și sintagma de *practici sociale*, care a revenit după câțiva ani în câmpul epistemologiei istorice (vezi studiile lui Luc Boltanski¹⁶, Pierre Bourdieu¹⁷, Bernard Lepetit).

4. *Noi domenii ale istoriei*. Recitind opera lui Nicolae Iorga, având ca punct de reper cele trei volume de reflecție inovatoare publicate în 1974 sub direcția lui Jacques Le Goff și Pierre Nora sub titlul *Faire de l'histoire*, poți regăsi cu ușurință în lucrări apărute în perioada interbelică acele domenii ilustrate în partea a treia intitulată *Nouveaux objets*: opinia publică¹⁸, despre care Iorga vorbea pentru prima dată ca despre o instituție în *Dezvoltarea așezămintelor politice și sociale ale Europei*; cartea și istoria scrisului (psihologia lecturii, orizontul de lectură și impactul său social, istoria socială a imprimatelor), domeniu ilustrat azi de lucrările lui F. Furet¹⁹, Toger Chartier și Daniel Roche²⁰, își are în România un precursor în inventarele de biblioteci princiare, monastice și boierești, adunate cu răbdare de Iorga, în cărțile disperate denișate în toate colțurile țării și ale lumii, în conexiunile bogate în sugestii din studiile publicate în "Revista istorică" la rubrica *Cărți de seamă în istoria omenirii*, strânse apoi într-un volum, apărut în 1916; medicina și corpul ilustrate azi de cărțile lui Michel Foucault²¹ și Vigarello au atras interesul lui Nicolae Iorga încă din 1927, când începe să colecționeze primele știri despre medici princiar²². Ne-am limitat aici doar la acele noi obiecte de studiu propuse la mijlocul

¹¹ Vălenii de Munte, I-II.

¹² București, 1908.

¹³ ARMSI, 14, p. 1933-1934.

¹⁴ Bucarest, I-III, 1934.

¹⁵ Albin Michel, 1995, culegere de studii precedată de articolele lui Bernard Lepetit, *Tentons l'expérience*, în "Annales, Économie, Société, Civilisation", 1989, p. 1317-1323 și studiul scris împreună cu Jacques Revel, *L'expérimentation contre l'arbitraire*, în ibidem, 1992, p. 261-265.

¹⁶ *L'amour et la justice comme compétence. Trois essais de sociologie de l'action*, Paris, 1990.

¹⁷ *Esquisse d'une théorie de la pratique précédée de trois études sur l'ethnologie kabyle*, Genève, 1972.

¹⁸ Jacques Ozouf, *L'opinion publique apologie pour les sondage*, în *Faire de l'histoire. III. Nouveaux objets*, sous la direction de Jacques Le Goff et Pierre Nora, Paris, 1974, p. 294-314.

¹⁹ *La librairie du royaume de France au XVIII-e siècle. Livre et société dans la France du XVIII-e siècle*, Paris – La Haye, Mouton, 1965.

²⁰ *Le livre. Un changement de perspective*, în *Faire de l'histoire*, III, p. 156-168.

²¹ *Naissance de la clinique*, Paris, 1965.

²² *La continuation des hopitaux byzantins par les hopitaux roumains. Communication au LX-e Congrès d'histoire de la médecine à Bucarest*, în "Revue Historique du Sud-Est Européen", IX, 1932, p. 345-350; *Știri nouă privitoare la medici*, în "Revista istorică", 13, 1927, p. 92-97; *Un medicin du prince roumain Nicolas Maurocordato*, în "Revue Historique du Sud-Est Européen", IV, 1927, p. 132.

deceniului șapte de cea de-a treia generație a Școlii de la Annales, care a adus în șantierul istoricilor datele prezenței subiective a omului în lume.

5. *O nouă atitudine față de surse.* Se cade să mai zăbovim acum asupra unui ultim aspect—cheie prin care opera lui Nicolae Iorga se dovedește a fi anticipat procesul de redefinire a istoriografiei europene, proces la care este chemată de un deceniu încoace și istoriografia românească. Acest aspect—cheie rămâne documentul, sursele. Tot ceea ce în ultima vreme a însemnat reflecție asupra a ceea ce este un document istoric, asupra modului de a-l interoga, de a-l asambla și clasifica în unități de sens (vezi de exemplu lucrările lui Michel de Certeau²³, François Furet²⁴, Paul Veyne²⁵, Paul Ricoeur²⁶) găsește nu puține puncte de incidență cu poziția adoptată de Nicolae Iorga față de natura și funcția surselor. E de prisos poate să reliefăm aici că el este cu adevărat primul nostru istoric care “inventează surse” în sensul noii școli istorice, adică le redefineste și le caută acolo unde foarte puțini s-ar gândi s-o facă. Înainte de marile sinteze clasice cunoscute semnate de George Duby, Philippe Ariès, Jean Delumeau privitoare la forme de experiență ca moartea, familia, exilul, în România interbelică Iorga strângea și publica tot ceea ce însemna în concepția lui document istoric, adică: testamente, foi de zestre, cărți de despărțire, inscripții votive, epitafuri, liste de cărți, inventare de gospodărie, sămi de vistierie, scrisori private, rețete culinare, statute de breaslă, adică tot ceea ce astăzi formează materialul sintezelor de viață cotidiană, istoriei practicilor, sentimentelor ori mentalităților. Operația istoricului, modul său personal de a mânui tot ceea ce “vorbește”, adică este înzestrat cu un sens, este, în cazul lui Nicolae Iorga, producerea a ceea ce poate fi în sens ontologic semnificativ. Pentru el, nimic nu îngrădește alăturarea unui document literar de unul iconografic și de unul istoric, atâta vreme cât această juxtapunere, în care analogiile suplinesc lacunele de informație, alcătuieste osatura a ceea ce el numea “faptul viu istoric”.

Un pasaj din cartea lui Lucien Febvre, *Combats pour l'histoire*²⁷, nu numai că îl caracterizează pe deplin pe contemporanul său Nicolae Iorga, care gândea asemănător, dar ne lămurește și de ce, în această direcție, istoricul român a fost urmat atât de puțin de cei care i-au succedat în țara sa: “Istoria este ca orice disciplină. Are nevoie de muncitori pricepuți și de maiștri buni, capabili să execute corect lucrările după planul altcuiva. Are nevoie și de câțiva ingineri buni. Iar aceștia trebuie să vadă lucrurile de ceva mai de sus decât piciorul zidului. Aceștia trebuie să poată să croiască planuri, planuri vaste, la realizarea cărora să poată trudi apoi lucrătorii cei pricepuți, maiștrii cei buni. Ca să trasezi planuri vaste, largi, îți trebuie spirite cuprinzătoare. Trebuie o viziune clară asupra lucrurilor. Trebuie să identifice probleme și să făurești ipoteze. Trebuie să lucrezi în acord cu mișcarea

²³ *L'opération historique*, în *Faire de l'histoire*, I, p. 19-68.

²⁴ *L'histoire quantitative et la construction du fait historique*, în “Annales, Economie, Société, Civilisation”, XXVI, 1971, nr. 1, p. 63-75.

²⁵ *Comment écrit-on l'histoire*, Paris, 1971, trad. rom. București, 1999.

²⁶ *Temps et récit*, Paris, 1983.

²⁷ Paris, 1992, p. 23.

timpului tău. Trebuie să ai oroare de tot ce este mic, meschin, sărac și înapoiat. Într-un cuvânt, trebuie să știi să gândești”.

“Multe sunt condițiile pe care trebuie să le îndeplinească istoricul și e greu să le găsești reunite la același om. De aceea, nu toți cei ce scriu istorie sunt istorici. Pe lângă aceștia sunt diletanții și popularizatorii, care n-au baza materială de nevoie, sau nu supun la critică proprie izvoarele. Operele lor n-au decât o însemnătate personală pentru cei dintâi, educativă pentru ceilalți. Dimpotrivă, rămân foarte utile lucrările aceluia care, lipsiți de facultatea artistică, posedă însușirile ce rămân. Aceștia sunt erudiții, lucrătorii harnici de a căror muncă pregătitoare publicul întins nu-și dă seama. Ei ajută sarcina viitorului istoric, prin temeliile obscure ale clădirii ce se va înălța mai târziu de către istoric, care și el, la rândul lui nu poate fi complet dacă nu este însuși un erudit”²⁸.

“Trebuie să te simți om când faci istorie și să te formezi om, ceea ce nu e ușor, ci pentru aceasta trebuie să citești mult, să gândești mult și să trăiești mult, să ai deci experiență de viață, fără de care nu trebuie să te atingi de istorie niciodată”²⁹.

NICOLAE IORGA, A FORERUNNER OF SOCIAL HISTORY

Abstract

In many points, the writings of Nicolae Iorga show a clear interest of the Romanian historian in social history. Less conspicuous in his works of philosophy and epistemology of history, this interest is better evidenced in his highly diversified works of historiography proper.

The interdisciplinary integration of sociology can be seen in the works dedicated to the history of institutions, while a genuine fascination for a global history lies at the basis of Iorga's two syntheses: *Essai de synthèse de l'histoire de l'humanité* (Paris 1926) and *Materials for a Human Historiography* (ed. post mortem in 1968).

Also attributable to Nicolae Iorga is the use of some concepts proper to social history (Old Regime, “the history through the little people”, “religious life”, “rural life”, “social life”), as well as the development of new fields of research: the book and the history of writing, medicine and the body, everyday life, the public opinion. A new attitude towards the sources was dawning, with information starting to be collected from the most unexpected sources, such as wills, dowry sheets, booklists, inscriptions, household inventories, cooking recipes, guild statutes, etc.

²⁸ N. Iorga, *Generalități cu privire la studiul istoriei*, p. 57.

²⁹ *Ibidem*, p. 227.

IDEI DE FILOSOFIE A ISTORIEI LA NICOLAE IORGA

FLORIAN ROATIȘ

1. NICOLAE IORGA ȘI FILOSOFIA

Creator al unei opere prestigioase, atât ca amploare cât și ca diversitate, fascinand și azi la 130 de ani de la nașterea sa, prin multilateralitatea preocupărilor pe tărâmul culturii, științei și artei, Nicolae Iorga contrariază prin atitudinea sa programatic negativă față de filosofie în general, de filosofia istoriei în particular.

Faptul este cu atât mai deconcertant, cu cât la un moment dat, aflat la studii în Franța, se pare că tânărul Iorga intenționa să urmeze și cursuri de filosofie odată cu cele de istorie. Ar fi fost un lucru firesc, căci cele două discipline s-au întâlnit nu rareori pe tărâmul comun al spiritului însetat de cunoaștere, iar interferența lor a fost întotdeauna binevenită și fertilizantă pentru gândirea preocupată să elucideze rosturile fundamentale și ultime ale ființei umane în lume. Istoricul francez Jules Michelet, față de care Nicolae Iorga nu și-a ascuns niciodată admirația¹, afirmase, pe la mijlocul secolului al XIX-lea, unitatea dintre filosofie și istorie, ambele având ca supremă lege adevărul și completându-se reciproc pentru a accede la el.

La fel de paradoxală este, apoi, și lipsa unei vizibile influențe dinspre Alexandru D. Xenopol, profesorul său la Universitate, autorul unei lucrări de recunoscută originalitate și apreciată pe plan european la începutul secolului XX, intitulată *La theorie de l'histoire*², prin care își propunea să decanteze “principiile pe care se bazează cunoașterea trecutului”³.

Xenopol, care făcuse studii de filosofie, economie și drept, s-a afirmat nu doar ca teoretician al istoriei, ci și ca istoric de recunoscută anvergură. Atunci când voci răuvoitoare au avansat ideea că acesta n-ar fi avut “o pregătire istorică serioasă”, Iorga l-a apărat, arătând că Xenopol “a făcut excelente studii de istorie” la Berlin, având calitățile necesare unui bun istoric. Cu acest prilej, Iorga se disociază explicit și de filosofie, declinandu-și atât competența în abordarea

¹ Portretul făcut lui J. Michelet în N. Iorga, *Evocări din literatura universală*, București, 1972, p. 81-91.

² Cartea, considerată de Nicolae Bagdasar “cea mai temeinică cercetare filosofică a fundamentelor istoriei pe care a dat-o vreodată un istoric” (*Filosofia contemporană a istoriei*, București, 1931, p. 110), este ediția a doua, revăzută, a lucrării *Des Principes fondamentaux de l'histoire*, publicată de Xenopol, tot la Paris, în 1899.

³ A.D. Xenopol, *Teoria istoriei*, București, 1997, p. 1.

filosofică a istoriei pe care o probase Xenopol, cât și interesul pentru asemenea probleme⁴.

Preferința lui Iorga se îndreaptă explicit spre istorie, pe care o consideră drept “cea mai umană” dintre toate disciplinele, întrucât ea ne face “mai sociabili, mai altruști, mai iubitori de om și de viață”⁵.

La polul opus, ruptă de viață și de realitate prin caracterul său abstract, el vede filosofia, ca “o scară ce nu se reazămă de pământ și vrea să întreacă cerul”⁶. Exprimându-și scepticismul față de utilitatea teoretică și mai ales practică a filosofiei, Iorga se detașează de tendința abstractizantă care, de la Hegel la Karl Lamprecht și apoi la Oswald Spengler, se obstina să introducă faptele, realitatea în patul procustian al unor scheme și sisteme prestabilite. Istoricul român se situa astfel sub zodia pozitivismului, îndeosebi al lui Leopold Ranke – pe care-l considera istoricul-tip, “cel cu inima mai largă dintre istorici, cel mai mare dintre dâșii”⁷ – care repudiasse constant intruziunea reflecției teoretice, filosofice în istoriografie, întrucât aceasta ar fi nu numai inutilă, ci chiar dăunătoare. Deși nega formal oportunitatea demersului filosofic în disciplina istoriei, Iorga sublinia, paradoxal, pe de altă parte, importanța filosofiei în interpretarea și explicarea faptelor, reclamând istoricului nu numai o pregătire multilaterală, ci și “o înțelegere filosofică a vieții omenirii și a concepțiilor morale (...)”⁸.

Nu este singura contradicție în ceea ce privește raportul dintre filosofie și istorie în gândirea acestui polihistor al culturii noastre, căruia nu i-a lipsit – cum a încercat să ne convingă – nici intuiția, nici vocația filosofică.

Afirmația făcută de Iorga – nu cu mult timp înainte de a cădea victimă bestialității legionare – că nu este filosof și nici nu a căutat vreodată să fie, este contrazisă de însăși erudita sa operă, ce cuprinde nu puține generalizări și teoretizări de ontologie și, mai ales, de epistemologie a istoriei.

Viziunea globalizantă implicată în vastele sale sinteze de istorie universală și națională probează un pronunțat spirit filosofic. Propensiunea pentru filosofie (a publicat și o *Introducere în filosofie!*) a acestui ctitor de conștiință națională și europeană, care nu s-a vrut nicidecum filosof sau teoretician al istoriei, o confirmă nu numai cunoscutele *Generalități cu privire la studiile istorice* (lecții inaugurale și conferințe ocazionale), ci și acea veritabilă exegeză în domeniu intitulată *Evoluția ideii de libertate*, ca să nu mai vorbim de ce ar fi fost – dacă Iorga ar fi reușit finalizarea ei – acea *Istoriologie umană*, abia schițată la sfârșitul deceniului al IV-lea al secolului trecut, învederând însă încercarea temerară de a cuprinde într-o sinteză de mari proporții devenirea speciei umane.

⁴ N. Iorga, *Generalități cu privire la studiile istorice*, ed. a IV-a, Iași, 1999, p. 199-200.

⁵ *Ibidem*, p. 66.

⁶ N. Iorga, *Cugetări*, ed. Barbu Theodorescu, București, [f.a.], p. 175.

⁷ N. Iorga, *Generalități*, p. 55.

⁸ *Ibidem*, p. 311.

2. ELEMENTE DE FILOSOFIA ISTORIEI ÎN OPERA LUI N. IORGA

2.1. Istoria – cea mai umană disciplină

Prima sa lecție inaugurală la Universitatea din București, din 1 noiembrie 1894, cuprinde *in nuce* unele dintre problemele care-l vor preocupa pe Iorga de-a lungul întregii vieți și activități: modalitatea și finalitatea scrisului istoric, conceptul de știință (filosofie) a istoriei, cel de legi istorice etc. Este poate una dintre cele mai erudite dintre “lecțiile” lui Iorga, cu referiri la Lucian din Samosata, Bossuet, Vico, Voltaire, Buckle, Ranke etc., schițând apariția și evoluția istoriei ca disciplină, dar și a filosofiei istoriei, în a cărei repudiere se va obstina toată viața. Definiția pe care o dă el istoriei, pe urma lui Ranke, este deosebit de largă: “Istoria e expunerea sistematică, fără scopuri străine de dânsa, a faptelor de orice natură, dobândite metodic, prin care s-a manifestat, indiferent de loc și timp, activitatea omenirii”⁹.

Trăsătura distinctivă a istoriei ca disciplină este umanitatea ei, afirmă cu tărie Iorga, și aceasta pentru că ea se ocupă de omul concret “cu simțuri și vicii”, iar nu de omul-tip, abstract, “uscat și rece”. Apoi, pentru că, spre deosebire de științele naturii, care-l îndepărtează pe om de viață, “istoria nu numai că ne lasă în mijlocul vieții, dar o lărgeste prin perspectiva imensă a trecutului, prin presimțirea viitorului fără de capăt”¹⁰. Prin istorie omul ia cunoștință de faptele care l-au precedat pe scara timpului, cumulând și încorporând experiența veacurilor, elaborându-și totodată în contul viitorului – pe care îl “ghicește”, după expresia lui Iorga – aspirații, proiecte, idealuri.

Totodată istoria – devansând prin aceasta orice altă disciplină – ne face mai toleranți, pentru că “istoricul înțelege prea mult pentru a osândi prea aspru”¹¹. Iată de ce istoricul “e un bătrân prin experiență a nației sale”¹², dator să vorbească chiar dacă nu e întrebat, căci el are o viziune largă asupra temporalității.

Pentru Iorga istoria este mai degrabă “marea judecată” în sens moral a statelor și națiunilor¹³, decât *magistra vitae*, adică dătătoare de exemple, modele și învățături. Depășind viziunea antică a istoriei ca *magistra vitae*, Iorga este însă departe de scepticismul lui Hegel, care afirmase că “nicicând popoarele și regimurile n-au învățat ceva din istorie și n-au acționat potrivit percepțelor ce ar fi trebuit desprinse din ea”¹⁴. Pe de altă parte, atribuind istoriei – este vorba de istorie scrisă, *rerum gestarum* – cea mai mare valoare formativă, întrucât ea ne modelează, ne umanizează, Iorga se disociază net și de contemporanul său Paul Valery, care

⁹ *Ibidem*, p. 52.

¹⁰ *Ibidem*, p. 65-66.

¹¹ *Ibidem*, p. 66.

¹² *Ibidem*, p. 106.

¹³ *Ibidem*, p. 319.

¹⁴ G.W.F. Hegel, *Prelegeri de filozofie a istoriei*, București, 1968, p. 10.

considera istoria drept “cel mai periculos produs pe care chimia intelectului l-a elaborat vreodată”¹⁵.

Pentru istoricul român disciplina sa este o necesitate pentru conștiința umană, rolul său neputând fi preluat de chimie, fizică sau alte științe, care n-au de-a face cu suferințele și speranțele, încercările și îndoielile indivizilor sau popoarelor. O istorie adevărată este, după Iorga, deopotrivă științifică și filosofică, de unde și superioritatea acesteia în raport cu alte științe, îndeosebi cele ale naturii.

Când cerea istoricului – vrednic de acest nume, după expresia sa – o pregătire enciclopedică pentru a putea realiza o veritabilă restituție a trecutului, filosofia îi apărea lui Iorga drept o componentă necesară actului de comprehensiune istorică, alături de literatură, artă și economie. Istoricul trebuie să aibă simț istoric și filosofie creatoare, cere el, dar își dă seama că este dificil a întruni aceste condiții – de aici și afirmația sa, numai aparent paradoxală, că “nu toți cei care scriu istorie sunt istorici”, delimitând istoricul adevărat, de vocație, de “diletanții și popularizatorii”¹⁶ fără spirit critic.

2.2. Există legi în istorie?

Una dintre problemele cheie ale filosofiei istoriei, adevărat nod gordian, se relevă a fi, încă de la sfârșitul secolului al XIX-lea, problema legității. De rezolvarea ei depinde, într-o măsură mai mare sau mai mică, răspunsul dat unor întrebări ce vizează sensul istoriei, progresul, necesitatea și libertatea istorică etc.

În spiritul optimismului raționalist al secolului luminilor, Montesquieu afirmase că “tot ce există își are legile sale”. După numai un secol, gândirea filosofică punea sub semnul îndoielii o atare posibilitate pentru fenomenele vieții sociale. În argumentarea inexistenței legilor istorice, filosofia germană a istoriei, având ca reprezentanți pe W. Dilthey, H. Rickert, Wilhelm Windelband, Max Weber ș.a., pleca de la opunerea rigidă a naturii și societății, considerate de către aceștia nu numai domenii distincte și specifice ale realității, ci chiar autonome și ireductibile. Postulând unicitatea și irepetabilitatea faptelor istorice, Dilthey și ceilalți neokantieni contestă posibilitatea existenței și descoperirii unor legi ale procesului social-istoric. Potrivit viziunii lor, în viața socială fenomenele și evenimentele au un caracter unic, individual, o fizionomie proprie și irepetabilă, spre deosebire de natură, domeniu prin excelență al generalului și repetabilului.

Rolul istoriei nu este ca atare de a descoperi legi – de vreme ce ele nici nu există –, ea nici nu este o știință de legi, ci acela de a dezvălui specificul fenomenelor istorice unice, individuale.

Aceeași concepție o împărtășește și Nicolae Iorga. Imposibilitatea legilor în istorie se explică – afirmă el – prin caracterul unic și ireversibil al faptelor istorice.

¹⁵ Paul Valery, *Despre istorie*, în idem, *Criza spiritului și alte eseuri*, Iași, 1996, p. 12. “Istoria poate justifica orice”, scrie gânditorul francez, concluzionând în spirit hegelian că istoria “Nu ne învață absolut nimic...”.

¹⁶ N. Iorga, *Generalități*, p. 78.

Acestea “nu se reproduc niciodată întocmai, ci au o nouă nesfârșită”¹⁷. De aceea nu se pot stabili cu certitudine științifică raporturi statornice, eterne între faptele istorice. Ceea ce s-a crezut a fi legi istorice, scrie Iorga, nu sunt altceva decât “o localizare nereușită a legilor fizice”¹⁸. Altfel spus, nu există legi istorice, dar există legi care acționează în istorie, însă ele sunt legi morale, psihologice, sociologice, adică aparțin altor științe. Ca și reprezentanții școlii de la Baden, mai sus amintiți, Iorga înțelege istoria ca o știință a unicului, a concretului, a individualului.

Delimitându-se programatic – “Nu urmărim deci în studiul istoriei legi...”¹⁹ – de cei ce admiteau existența unor legi istorice (Vico, Buckle etc.), Iorga se distanțează și de cei care, precum Droysen, vedeau istoria ca un domeniu prin excelență al arbitrarului de întâmplări și deci al haosului²⁰.

Cercetătorul din științele naturii nu este interesat de particularitățile faptelor – atât de diferite de la un caz la altul – ci de generalitatea acestora. Contrar, istoricul nu numai că nu poate descoperi asemenea particularități în fapte, dar ele nici “nu-l interesează”²¹.

Tendința de a “supune faptele istorice la legi”, proprie și lui A.D. Xenopol, este sortită dinainte eșecului, consideră Nicolae Iorga. Există în schimb “linii comune”, care facilitează comprehensiunea istorică, ba mai mult, există “similitudini, paralelisme și repetiții istorice” va spune Iorga, admitând – cu riscul de a fi învinuit de contrazicere²² – existența unor constante, convins că fără acestea reconstituirea și înțelegerea faptelor și a epocilor istorice ar fi imposibile. De aici și până la concepția despre permanențele istorice – pământul, rasa, ideea – nu a fost decât un pas.

2.3. Adevăr și obiectivitate în scrierea istoriei

Problema adevărului istoric și cea a obiectivității istorice constituie o temă perenă de epistemologie a istoriei și ca atare nu putea să-l lase indiferent pe N. Iorga.

Pentru el scopul istoriei ca disciplină științifică este căutarea și descoperirea adevărului. Își dă seama de dificultatea unui asemenea demers, întrucât istoricul este în același timp subiect și obiect al cunoașterii, făcând parte inseparabilă din procesul istoric real²³. El trăiește în contemporaneitate și examinează trecutul cu

¹⁷ *Ibidem*, p. 105.

¹⁸ *Ibidem*, p. 57.

¹⁹ *Ibidem*, p. 55.

²⁰ S-a văzut în reacția negativă a lui Iorga față de legile istorice expresia antiscentismului său, critica sa față de extrapolarea legilor din științele naturii, la domeniul social.

²¹ N. Iorga, *Generalități*, p. 75.

²² Fapt remarcat prima dată de către N. Bagdasar, *op.cit.*, p. 236. Acesta se referă la următoarea afirmație făcută de N. Iorga: “Evenimentele istorice nu sunt decât foarte rareori noi: dacă le privim mai puțin superficial, vedem că se repetă” (*Generalități*, p. 159).

²³ Cei care neagă obiectivitatea demersului istoric, argumentând prin poziția specifică a istoricului de subiect epistemic și parte a obiectului său de studiu în același timp, omit un fapt evident și anume că

mijloacele, dar și cu optica prezentului sau, cum scrie Iorga, “cu ideile timpului său”²⁴.

Cerința metodologică pe care i-o fixa Lepold Ranke istoricului – de a restitui faptele “așa cum au fost ele” – a fost interpretată de mulți gânditori ca implicând necesitatea suprimării eului propriu, care s-ar constitui în obstacol în calea atingerii adevărului istoric.

Încă Hegel enunțase drept primă condiție a scrisului istoric înregistrarea fidelă a faptului istoric, dar tot el subliniase caracterul activ al subiectului implicat într-un asemenea demers restitativ: “Până și un istoriograf care crede și susține că se mulțumește a fi simplu înregistrator, supunându-se strict datului, nu se poate comporta pasiv față de gândirea sa, ci aduce cu sine categoriile sale proprii și privește prin ele ceea ce i se înfățișează”²⁵.

Istoricul nu numai că nu poate să-și reprime eul propriu, dar nici nu trebuie să renunțe la experiența umană pe care o posedă, care-i permite să reînvie cu patos și înțelegere adevărul epocilor trecute. Acest fapt, Iorga l-a repetat cu obstinație: nu se poate scrie istorie fără o adâncă simțire, căci ne trebuie simț istoric pentru a ne putea “strămuta în starea de spirit a altor timpuri”²⁶. Iorga îi cere (pretinde) istoricului “o natură de artist” pentru a putea să recreeze faptele prin fantezie. Contrar celor care declarau cu tărie că “istoria se face cu documente” (Seignobos ș.a.), Iorga are părerea (“modestă” zice el) că istoria (evident cea scrisă, istoriografia deci) “se compune numai din 20% document și 80% interpretare”²⁷, ceea ce implică inevitabil subiectivitatea.

Întrucât informația documentară este prin definiție lacunară, incompletă, istoricul trebuie să suplinească acest fapt prin calitățile sale: o pregătire enciclopedică (literatură, drept, economie etc.), talent poetic, fantezie creatoare etc., numai așa putând să ajungă la descoperirea adevărului, adevăr relativ evident. Iată de ce istoricii adevărați, consideră Iorga, sunt puțini, pentru că nu oricine se îndreaptă spre istorie poate întruni aceste calități, estetice în primul rând.

Cele mai mari opere istorice întrunesc “poezia simțirii și poezia stilului”²⁸, ceea ce constituie o necesitate întrucât “adevărurile istorice sunt de discernământ, nu de simplă constatare și reproducere”²⁹. În consens cu această viziune, Nicolae Iorga, care nu s-a vrut filosof, ci scriitor – cel pe care Tudor Vianu îl alături ca talent literar lui Michelet și Carducci –, face spre sfârșitul vieții afirmația

subiectul și obiectul cunoașterii istorice se află în planuri temporale diferite, ceea ce nu numai că nu subminează obiectivitatea, dar este de natură s-o mărească prin avantajul detașării.

²⁴ N. Iorga, *Generalități*, p. 59.

²⁵ G.W. Hegel, *op.cit.*, p. 14.

²⁶ N. Iorga, *Generalități*, p. 115.

²⁷ *Ibidem*.

²⁸ *Ibidem*, p. 343.

²⁹ *Ibidem*. N. Iorga se exprima concordant cu Max Weber care afirmase tranșant că «un istoric ce nu posedă darul „intuiției” nu va înregistra nici un succes în cercetare. El va rămâne toată viața umil „funcționar” al istoriei». Cf. Max Weber, *Teorie și metodă în științele culturii*, Iași, 2001, p. 122.

paradoxală, cu valoare testamentară: «Aș fi vrut din partea mea, să am mai mult talent "poetic" pentru a fi mai aproape de adevăr»³⁰.

Admițând pe linia lui Ranke faptul că istoricul trebuie să ne spună cum a fost, Iorga admite, explicit, intruziunea și validitatea subiectivității în istorie. Știm apoi, de la Paul Ricoeur, că există o bună și o rea subiectivitate, departajarea dintre ele fiind obligația istoricului de meserie. La subiectivitatea cea bună, cvasi-inevitabilă, care nu se identifică cu subiectivismul și cu voluntarismul, face apel Nicolae Iorga atunci când se detașează de acei istorici "a căror obiectivitate" nu este decât "neputința de-a fi subiectivi"³¹.

2.4. Elite și mase în istorie

O problemă de mare interes și astăzi, căreia istoria gândirii social-politice și filosofice îi consemnează, în special începând cu Renașterea, permanența, este aceea privind rolul maselor și al personalităților în istorie.

Întrebarea care dintre componentele binomului mase-personalități face istoria și-a pus-o și Nicolae Iorga. Vorbind de istoria culturală practică la începutul secolului XX mai ales în Germania (puțin în Italia, deloc în Anglia și Franța, va observa Iorga), unde distinge două școli (una la Berlin, axată pe erudiție, alta la Lipsca), Iorga scrie: "Pentru profani lupta dintre aceste două școli se reduce la rezolvirea a două chestiuni: Cine face istoria? Oamenii mari sau masele?"³².

El constată că din antichitate, de la Plutarh și până la finele secolului al XIX-lea la Thomas Carlyle, istoricii s-au preocupat prioritar de oamenii mari, făcând deci cultul eroilor și neglijând aportul maselor. O concesie face Iorga în privința lui Leopold Ranke, care "a ținut seama de amândouă aceste elemente, și de eroi și de masă; mai mult de eroi, fiindcă așa o cerea timpul, totuși n-a neglijat masele"³³. În momentul respectiv – suntem în anul 1903 – Nicolae Iorga observă că predomină ideea conform căreia "masele sunt unul din factorii principali prin care se face istoria"³⁴, idee cu care este de acord dar, previne el, nu trebuie căzut în cealaltă extremă și negat rolul personalităților, întrucât – scrie el imediat –: "Fiecare erou imprimă epocii sale marca personalității lui, colorează evenimentele pe care nu le produce el, le întârzie sau le grăbește"³⁵.

Iată deci o concepție echilibrată care i se revela istoricului român din evoluția societății omenești, concepție care dădea credit deopotrivă maselor și personalităților. Rememorând, peste timp, Iorga va reitera aceeași idee: "și masele și indivizii hotărăsc în măsura în care au caracter dinamic și reprezentativ"³⁶. Atunci

³⁰ N. Iorga, *Generalități*, p 343.

³¹ *Ibidem*.

³² *Ibidem*, p. 92.

³³ *Ibidem*.

³⁴ *Ibidem*.

³⁵ *Ibidem*.

³⁶ *Ibidem*, p. 288.

când masele nu sunt capabile de a da o direcție și de a înfățișa ceea ce reprezintă “spiritul unei societăți”, acest spirit se va întrupa într-un om, într-o personalitate³⁷.

Iată așadar cum, în pofida unui refuz declarat al filosofiei – de fapt el își exprima aversiunea doar față de metafizica speculativă de tip hegelian – Nicolae Iorga se dovedește un gânditor cu o natură și apetență eminentamente filosofice.

În pofida declarațiilor sale de intenții, filosofia este inextricabil implicată în concepția sa generală despre istorie, confirmând, o dată în plus, asertiunea lui Raymond Aron potrivit căreia “filosofia e imanentă oricărei viziuni globale a trecutului”³⁸. Mai mult însă, prin problemele abordate explicit sau implicit – natura faptului istoric, problema legilor istorice, specificul adevărului istoric, raportul elite-mase, rolul factorului moral și al ideilor în istorie etc. –, opera sa nu poate rămâne în afara filosofiei istoriei, chiar dacă din acest punct de vedere Iorga este greu de plasat.

Dificultatea încadrării lui N. Iorga decurge și din caracterul contradictoriu al unora dintre ideile sale – explicabil într-un fel prin amplexarea problemelor abordate – precum și din faptul că i-a lipsit momentul sintezei, al construcției pe care el l-a tot amânat.

“Istoriologia umană”, lucrarea pe care urma s-o elaboreze și care trebuia să-i încoroneze opera de istoric, a rămas doar schițată în manuscris, relevând însă, prin dorința de transcendere a istoriografiei obișnuite, nostalgia dar și vocația totalității.

În consens cu ideile profesate în timp despre filosofie în general și filosofia istoriei în particular, risipite cu dărnicie în lucrările sale cu caracter teoretic, marele savant previne asupra distincției dintre istoriologie – așa cum o concepe el – și metaistorie, așa cum apare ea la preșutul său dascăl, Karl Lamprecht, sau întrupată în frumoasa și îndrăzneța operă a lui A.D. Xenopol.

Nu trebuie să ne surprindă, prin urmare, faptul că încă în 1930, cu zece ani înainte ca viața lui Iorga să fie curmată în mod brutal, Nicolae Bagdasar îl plasa pe acesta în suita celor mai mari filosofi contemporani ai istoriei, alături de Xenopol, Dilthey, Rickert, Windelband, Spengler și alții.

³⁷ *Ibidem*, p. 289. O asemenea viziune care transferă succesiv accentul de pe mase pe personalități îl îndreptățește pe un actual exeget să afirme că N. Iorga este cel ce “introduce perspectiva diacronică în abordarea binomului mase-personalități”. Cf. Adrian Pop, *O fenomenologie a gândirii istorice românești. Teoria și filosofia istoriei de la Hașdeu și Xenopol la Iorga și Blaga*, București, 1999, p. 257.

³⁸ Raymond Aron, *Introducere în filosofia istoriei. Eseu despre limitele obiectivității istorice*, București, 1997, p. 352.

NICOLAE IORGA AND THE PHILOSOPHY OF HISTORY

Abstract

Nicolae Iorga's explicit stand against philosophy – which he considered to be too abstract and, consequently, too remote from real life – has never stopped puzzling any reader aware of the Romanian historian's multiple interests that place him in the line of D. Cantemir, B.P. Hasdeu and M. Eliade.

Despite Iorga's declaration that he had never been a philosopher, and never intended to become one, his work – and in the first place the opening lectures and conferences of the volume *Generalități cu privire la studiile istorice* (General Points on History Studies) – reveal a genuine propensity for philosophy.

The author of the present paper strives to put into light Iorga's approach to several issues of the philosophy of history, such as the object and end of history as a subject, the statute of laws in history, the specificity of historical truth, the elite – mass relation, etc. Thus, the inclusion by N. Bagdasar of Iorga among prominent philosophers of history, such as H. Rickert, G. Simmel, O. Spengler, etc., appears to be fully justified.

N. IORGA ȘI “CHESTIUNEA AROMÂNEASCĂ” LA ÎNCEPUTUL SECOLULUI AL XX-LEA

STOICA LASCU

Apostolului neamului, marelui savant – “un géant du Danube”, cum l-au văzut străinii¹, “omul destinului”², “geniul fără pereche ce l-a produs plaiurile României, culmea cea mai înaltă a Ceahlăului moldovenesc, aureolată de belșugul soarelui ceresc, ale cărui raze binefăcătoare au încălzit poporul român mai bine de cincizeci de ani”³, cum l-au numit conașionalii săi –, de la nașterea căruia se împlinesc vara aceasta 130 de ani, scurgerea timpului îi certifică neîncetat și tot mai pregnant previziunea din 1940 a filosofului C. Rădulescu-Motru: “Nicolae Iorga, figură legendară încă din timpul vieții, câștigă în grandoare cu cât timpul trece”⁴.

Asemenea aprecieri exprimau, în epocă, și reprezentanții românilor balcanici, stabiliți în Țară, care surprindeau – cu mai multă acuitate și îndreptățire, poate – dimensiunea națională a activității și operei sale: “N. Iorga nu numai că este tipul ideal al omului cinstit și meritos, care își datorește totul sieși, dar – ceea ce mai ales e de admirat în d-sa – este faptul că d-sa, respingând onoruri, dând cu piciorul la situațiuni lucrative, nefăcând cea mai mică concesie din idealurile sale, *s’a pus cu tot zelul, cu toată priceperea și cu toată dezinteresarea în serviciul cauzei celei mai bune: înălțarea pe toate tărâmurile a românilor și românismului*” (subl. n.)⁵; peste un sfert de veac, exponenți ai următoarei generații de intelectuali români originari din Balcani exprimau aceleași simțăminte, de fervoare aproape mistică: “A vorbi despre Nicolae Iorga nu este ușor. Îți trebuie o înălțime de cugetare și o măiestrie de a exprima cari să te ridice la înălțimea personalității sale. În timpuri foarte vechi, un om a cântat pe zei, dar ce erau acești zei decât un amestec hibrid de divin și de omenesc? Pe când Nicolae Iorga depășește cu mult tiparele obișnuite ale vieții omenești. De astăzi și de totdeauna. Așa cum în literatura română, Eminescu este un exemplu unic, pe care nici un alt nu l-ar putea egala, și așa cum în literatura universală Shakespeare rămâne insurmontabil, tot așa

¹ L. Bourguès, *Portrait. Le Professeur Iorga*, în “Gringoire”, 19 Jun 1931, p. 2, apud Arhivele Naționale. Arhiva Istorică Centrală, fond N. Iorga, dosar 18, f. 46.

² D. Protopopescu, *N. Iorga, omul destinului*, în “Buna Vestire”, I, 20 august 1937, nr. 144, p. 1.

³ *Ceahlăul culturii și spiritualității Neamului Românesc*, în “Vestitorul creștin ortodox”, VII, 20 octombrie-20 noiembrie 1939, nr. 50, p. 1.

⁴ Apud P. Țurlea, *Nicolae Iorga. O viață pentru neamul românesc*, București, 2001, p. 131.

⁵ *Alegerea d-lui N. Iorga*, în “Românul de la Pind”, V, 3 iunie 1907, nr. 2/214, p. 1.

în studiile istorice și în înalta interpretare a valorii pe care o dă istoricul, Nicolae Iorga rămâne neîntrecut”⁶.

La începutul secolului nostru, “chestiunea aromânească”⁷, respectiv problematica românilor balcanici în contextul disputelor privind moștenirea europeană a Imperiului otoman, în mod special din zona Macedoniei⁸ – din perspectiva depistării celor mai propice mijloace care să concure la asigurarea supraviețuirii lor etnoculturale și politice în spațiul Turciei europene –, preocupă în gradul cel mai înalt societatea românească, cum și în mediile politice și culturale din alte state balcanice (mai ales Grecia, care “în politica de expansiune și cucerire pe care Grecia o urmărea față de Turcia, aromânilor le era atribuit/gândit un rol proeminent”⁹), se manifestă un interes similar pentru urmașii balcanici ai romanității orientale.

⁶ N. Iorga, în “Macedonia”, VI, 1932, seria a II-a, nr. 3-4, p. 3-4.

⁷ Primul autor care folosește sintagma ca atare, într-o lucrare de circulație internațională, este ziaristul C.A. Bratter, *Die kutzowalachische Frage*, Hamburg, 1907, 192 p.; este o abordare monografică apreciată la momentul apariției, “menită să facă cunoscută lumii din Apus chestiunea românilor macedoneni. Cu deplină cunoștință în cauză, autorul arată care este situația elementului românesc în amestecul peștriș al popoarelor balcanice, ce rol joacă el în problema macedoneană și întru cât se desosebesc aspirațiile lui naționale de ale celorlalte neamuri din Peninsula” (O.S. Mehedinți, *Cronică*, în “Convorbiri literare”, XLI, 1907, nr. 12, p. 1252); As.Iv. Krainikowsky, *La Question de Macédoine et la Diplomatie Européenne*, Préface du Dr. Louis Villat, Paris, 1938, 340 p.; Gh. Zbucă, *O istorie a românilor din Peninsula balcanică secolele XVIII-XX*, București, 1999, 306 p.; cea mai bună sinteză postbelică a problematicei rămâne lucrarea tematică a lui M.D. Peyfuss, *Chestiunea aromânească. Evoluția ei de la origini până la Pacea de la București (1913) și poziția Austro-Ungariei*, trad. de Nicolae-Șerban Tanașoca, București, 1994.

⁸ T. Antonescu, *O problematică politică. Cestiunea macedoneană. Causile turburărilor și intervenția diplomației europene*, Iași, 1903, passim; I.C. Pappa, *România față de cestiunea macedoneană (Studiu apărut în ziarul “Adevărul”)*, București, 1903, passim; *O scrisoare a D-lui Daniëlopol. Ce trebuie să urmeze România și Europa în Macedonia*, în “Ecoul Macedoniei”, I, 21 septembrie 1903, nr. 6, p. 1; *Cestia macedoneană*, în “România jună”, II, 10 iunie 1900, nr. 179, p. 1; *Autonomia Macedoniei*, în “Dimineața”, I, 9 aprilie 1904, nr. 65, p. 1; vezi și Katrin Völkl, *Makedonien/Mazedonien*, în M. Weithmann (ed.), *Der ruhelose Balkan. Die Konfliktregionen Südosteuropas*, München, 1994, mai ales p. 224-231.

⁹ C.A. Bratter, *op. cit.*, p. 53. La începutul secolului nostru publiciști și oameni de știință greci s-au preocupat și ei de această problemă, apărând, firește, punctul de vedere al Atenei, potrivit căruia aromânii nu erau decât anticii eleni latinizați; vezi în acest sens, Jeane Z. Stéphanopoli, *Trente deux ans de propagande roumaine en Macédoine. Les koutzovlaques et l’Hellénisme*, Athènes, 1903, 29 p.; despre “d-șoara Stephanopoli”, care “ajungea la concluzia fantastică că nu există români”, vezi, Jacint, *Messenger d’Athènes și macedo-românii*, în “Ecoul Macedoniei”, II, 25 aprilie 1904, nr. 17, p. 1-2; în epocă, aserțiunile propagandei elene erau socotite – de către diplomați italieni, de pildă – simple speculații, broșura respectivă tratând chestiunea aromânească “din punct de vedere grecesc, acesta neavând prin urmare nici o importanță sau valoare” (*apud* Gh. Carageani, *Studii aromâne, Cuvânt înainte de Nicolae-Șerban Tanașoca*, București, 1999, p. 155) (în perioada interbelică, N. Iorga avea să exprime aprecieri frumoase – într-un context istoric diferit, este adevărat – despre “d-na Ioana Stephanopoli, care publică foaia cea mai plină de învățătură, cu cele mai bogate știri istorice, arheologice, culturale din toate ținuturile aceste vaste regiuni (Balcanii – n.n.), admirabilul *Messenger d’Athènes*” – N. Iorga, *Presa “balcanică” la București*, în “Neamul românesc”, XXXI, 18 iunie 1936, nr. 131, p. 1); N. Kasasis, *La Macédoine et les roumains, Exposé historique par Professeur à l’Université d’Athènes, président de la Société “Hellénismos”*, Paris, 1907, 87 p.; vezi

Istoricului și luptătorului pe tărâmul afirmării ideii naționale românești, Nicolae Iorga, firește că nu-i putea fi străină cauza acestor îndepărtați frați ai daco-românilor, asupra istoriei cărora marele savant s-a oprit – fie în lucrări de sinteză, fie în lucrări speciale¹⁰ – pe parcursul întregii sale opere și cariere științifice. Deși aprecierile sale asupra unor aspecte ale istoriei aromânilor au cunoscut unele nuanțări – mai ales în ceea ce privește elementele etnice constitutive ce au concurat în etnogeneza acestora ca și spațiul geografic originar¹¹ –, pentru N. Iorga istoria urmașilor romanității răsăritene este abordată din perspectiva unității originare a acesteia: "Românii din Pind – odinioară și din Balcani – cari poartă în istorie, ca și frații lor de la Dunăre și Carpați, numele de vlahi, pe care li l-au dat bizantinii, ca și germanii, slavii și maghiarii, și cari se numesc pe sine, dar numai unii dintre dânșii, aromâni sau armâni, formează o parte desfăcută, izolată, în

Th. Capidan, *Réponse critique au Dictionnaire d'étimologie koutzovalaque de Constantin Nicolaid, par, Docteur en lettres et ancien assistant a l'Institut Balkanique de l'Université de Leipzig, Salonique, 1909, 57 p.; vezi și La langue des Koutzo-Valaques, în "Le Courrier des Balkans", VI, 10/23 juin 1909, nr. 142, p. 3-4.*

¹⁰ Vezi M. Popescu, *Nicolae Iorga și problema aromânească, în Noul Album Macedo-Român* (Institutul Român de Cercetări), vol. I, Freiburg, 1959, p. 265-302; Th. Capidan, *N. Iorga și românii din sudul Peninsulei Balcanice, în "Revista istorică", XXVII, 1941, nr. 1-2, p. 41-50; lucrarea specială este N. Iorga, Histoire des Roumains de la Péninsule des Balcans (Albanie, Macédoine, Épire, Thesalie, etc.), Bucurest, 1919, passim, 65 p. + 1 h. + 1 tab. (în același an este și tradusă, "Ediție românească publicată în îndemnul și cheltuiala d-lui Matei Gherassay", 75 p. + 1 h.); vezi, de asemenea, un întins studiu publicat în revista "Nouvelle Revue d'Italie", tradus în "românește" sub titlul *Latinitatea în Balcani și românii din Macedonia* ("Neamul românesc", XVI, 28 aprilie 1921, nr. 96, p. 1; 1 iunie 1921, nr. 121, p. 1).*

¹¹ "Toate aceste popoare – români latini, bulgari turanici, sârbi slavici, albanezi illirici și greci eleni – au o origine comună, care nu este nici elenică, nici latină, nici bineînțeles turanică (...). Trebuie să admitem supraviețuirea în toți acești urmași ai marelui popor al tracilor și illiricilor înrudiți, care se întindeau până la Asia Mică, în regiunea caucaziană și la izvoarele Eufratului, și a cărei dispariție subită și totală ar fi altfel inexplicabilă" (idem, *Histoire États balkaniques à l'époque moderne*, Bucurest, 1914, p. 38); în sinteza apărută la Gotha în 1905, sub titlul *Geschichte des Rumänischen Volkes*, N. Iorga înclină să acorde credit sporit ideii originii geografice balcanice a aromânilor, "românii din Pind, cari au mai multe sânge illiric ca frații lor (...). De vreo mare strămutare nu se vorbește niciodată, nici chiar în perioada istorică mai bine cunoscută, mai nouă; azi ca și odinioară, până în cele mai depărtate vremuri din trecut, ei au câte o patrie de vară și alta de iarnă, care au rămas pururi aceleași. Că s-ar fi refugiat din Moesia în Tesalia din pricina unor barbari străini, slavici sau orice alții vor mai fi fost pe atunci, nu e de admis. În munții lor n-au fost cercetați niciodată de năvălitori, cari nu erau prea numeroși și cari desigur nu și-ar fi părăsit locuințele lor de mai înainte pentru ca să piară de foame și de frig în văgăunile Balcanilor"; în același timp, istoricul subliniază că limba vorbită de vlahii balcanici "e un dialect românesc, deși cu un vocabulariu deosebit și cu unele fenomene fonetice proprii. Aceleași reguli stăpânesc dezvoltarea flexionară a dialectului macedo-român și daco-român, dar, întrucât privește acel vocabulariu, în alegerea elementelor latine și slave, amândouă dialectele apar, în toată înfățișarea lor, cu un colorit deosebit, care nu s-ar putea explica numai printr-o simplă întrerupere a legăturilor, fie chiar timp de mai multe veacuri, ci prin baza etnică particulară a unuia și a celuilalt, reținute pe același teritoriu fără puțința unor comunicații obișnuite și continue (...). Elementul macedo-român trebuie derivat în rândul întâi din populația romanică a ținuturilor illirice, întocmai cum albanezii ni se înfățișează ca rămășița izolată a populației neromanizate complet din aceleași provincii" (apud ediția românească *Istoria poporului românesc*, ed. Georgeta Penelea, București, 1985, p. 91, 92).

mare parte desnaționalizată și împiedicată, prin vicisitudini dureroase, de a forma un Stat osebit, a romanității în Orient”¹²; ei sunt, în viziunea corectă a celui care, el însuși, are o posibilă ascendență românească sud-dunăreană¹³ – “ramura balcanică a națiunii”¹⁴.

Implicarea lui N. Iorga în lupta pentru ideea națională în primii ani ai secolului nostru coincide cu revigorarea interesului societății românești pentru cauza aromânilor – a românilor balcanici, sau a românilor macedoneni, cum sunt îndeobște apelați în vocabularul politic și publicistic al vremii –, pe fondul radicalizării național-politice a etniilor creștine din cadrul Turciei europene, mai ales după 1903; astfel, în Parlament au loc dese intervenții și interpelări, mai ales în problema școlilor românești și a chestiunii bisericești din Balcani, în presa începutului de veac abundă articole și luări de poziție ale unor fruntași ai opiniei publice și lideri politici în aceleași chestiuni, oferindu-se diverse soluții, după cum, tot în primul deceniu, apar numeroase publicații aromânești la București, Salonic, Bitolia ce cuprind în paginile lor dimensiunea românismului balcanic, confruntat cu veritabile tragedii datorate puternicei influențe a culturii, limbii și bisericii

¹² Idem, *Istoria românilor din Peninsula Balcanică (Albania, Macedonia, Epir, Tesalia, etc.)*, București, 1919, p. 7.

¹³ Atunci când, în cunoscuta-i lucrare autobiografică *O viață de om*, răspunde aserțiunilor potrivit cărora neamul Iorguleștilor ar fi de origine bulgară, el relevă că strămoșii săi erau “oameni de la Pind, de la Adriatică (...). Răsăritul, cu soarele lui cald, cu albastra lui mare, cu dumbrăvile lui de portocali, cu zâmbetul Adriaticii și cu munții unde s-a născut mitologia elenică, prin această ereditate sunt deci așa de adânci ai mei și, cum soarta a făcut ca din darul grațios al regelui Albaniei să-mi am moșioara mea la Santi Quaranta în față cu vechea Corciră, picioarele-mi vor atinge poate (subl. n.) un pământ cunoscut strămoșilor” (idem, *Orizonturile mele. O viață de om așa cum am fost*, ed. Valeriu și Sanda Răpeanu, București, 1972, p. 7); cu alt prilej, într-o sinteză apărută în 1925, el se exprimase mai clar, atunci când scria că “al patrulea înaintaș al meu chiar era românul din Balcani (subl. n.) Iorga Galeongiul, negustor din Botoșani [atestat aici pe la 1750 – n. n.]”, respectiv când își reitera seminția: “Greci curați erau [în Botoșani – n. n.] alde Baș Coste Avram, care dădea împrumut la 1765 nu mai puțin ca 410 de lei noi. *Români din Balcani se așezau în oraș pe aceiași vreme* (subl. n.), însurându-se cu localnice și trecând astfel răpede între indigeni ca Iorga cupețul, însurat cu Ecaterina, încă de pe acea vreme, dar scriindu-și numele grecește pe icoana de casă și transmitând fiului, Manole, numit după negustorul care ajunsese moșier la Popăuți, și obiceiiul de a-și scrie numele, uneori în aceeași limbă: Gheorghiu” (idem, *Opere economice*, ed. Georgea Penelea, București, 1982, p. 429, 661); v. și G., *D-l N. Iorga cetățean de onoare și proprietar în Albania*, în “Graiul”, I, 5 iunie 1932, nr. 10, p. 4: “Mărturisim sincer că dacă și noi macedo-românii am avea asemenea locuri ca cele de la Santa Quaranta i-am oferi unul. Ar fi fost acesta un prilej ca să-și adune nepoții nealterați ai «bunicilor macedo-români». Pe parcursul vieții, savantul nu va mai face, public – din câte știm –, alte referiri la originea sa din această zonă a românismului balcanic; în elogiul funebru, rostit la 15 mai 1941, N. Bănescu amintea că N. Iorga s-a născut la Botoșani, “dintr-o familie care cobora, după tată, din oameni întreprinzători de la Pind” (“Revista istorică”, t. XXVII, 1941, nr. 1-12, p. 3).

¹⁴ N. Iorga, *Les Roumains et le nouvel état de choses en Orient*, Vălenii de Munte, 1912, p. 5; să reamintim titlul capitolului III din *Istoria românilor, Noua creațiune românească în Balcanii secolului al XIII-lea: Asăneștii (Istoria românilor, vol. III, Ctitorii*, ed. a II-a V. Spinei, București, 1993, p. 77-87).

grecești¹⁵; tot în această perioadă, relațiile româno-elene¹⁶ cunosc tensiuni, datorate tocmai problemei aromânești, ce merg chiar până la ruperea legăturilor diplomatice.

Asupra complexității problemei aromânești după 1900 N. Iorga avea să se oprească prin intermediul publicațiilor sale, după cum în intervenții la Cameră își va expune și acolo, franc, părerile ce nu coincideau, deseori, cu ale altor fruntași politici. Astfel, el este foarte critic vis-à-vis de aserțiunile exprimate de Take Ionescu în revista londoneză "Monthly Review", în aprilie 1903, sub titlul *La question des Balkans*: "Am cetit cu atenție broșura, dar cu cât înaintam în lectura celor cinci-spre-zece pagini, care s'au tipărit în englezește, în franțuzește, de mai multe ori în românește, îmi simțiam crescând îndoelile asupra adevărului aserțiunilor și caracterului practic al soluțiilor (...). D-sa a fost de părere să se dea ori-cărui român macedonean care ar trece prin liceele noastre model și o bicicletă tricoloră, cu musică de marș național, bicicletă a cărei utilitate nu era altă dată așa de vizibilă ca astăzi, când ea poate aduce însemnate servicii în împrejurări de grabnic atac, de fugă răpezită, într'o provincie dominată de bande și de vrednica armată care le reprimă, suprimându-le"¹⁷; dincolo de ironia verbului iorghian, autorul amendează multe dintre afirmațiile preopinentului, de pe poziția adânc cunoscătorului chestiunilor balcanice care este marele istoric, blamând unele din acțiunile lui Take Ionescu: "Căci destul am suferit de pe urma grandomaniei noastre superficiale: aceia s'o facă de acum înainte alte popoare. Iar nouă ni trebuie un studiu adânc al lucrurilor, o judecată dreaptă și cuviință față de vecini și de Europa, pentru a ne reabilita de bacanalele șoviniste ale unui trecut de operetă! Cu aceste însușiri să se ceară cârmuirea asupra noastră, iar nu cu «meditați» de care trebuie să zâmbească ori-ce bărbat de Stat serios, chiar și dincolo de Dunăre, unde nu sunt barbarii, pe cari, cu fudulia noastră parisiană – fără alusie – ni-i închipuim"¹⁸.

Această critică directă a unor mentalități politice purtătoare de exclusivism național va fi o constantă a poziției sale, pentru care situația naționalităților din Balcani trebuia receptată prin prisma unei evoluții îndelungate, comune, a popoarelor din această parte a continentului, coroborată cu interesele statelor balcanice moderne: "Astfel, ceia ce ar putea hotărî un drept pentru unii sau alții în Peninsula Balcanică, după concepția curentă: amintirea istorică, se dovedește absolut insuficientă; ea se dovedește chiar periculoasă; frumoasă, dar plină de primejdii iluzie! Dar, atunci, dacă nu de acolo pot să plece drepturile naționale ale unuia sau altuia, unde le-am putea căuta? Dacă nu în dreptul istoric, rămâne dreptul național *actual* al națiilor balcanice"¹⁹; pentru Iorga, realitatea istorică modernă trebuie să stea la baza aspirațiilor naționalităților la o viață național-statală proprie,

¹⁵ Gh. Zbughea, *op. cit.*, p. 68-127 (cap. *Ideologie națională și acțiune politică la începutul secolului XX*), p. 127-162 (cap. *Lupta pentru organizarea unei propii vieți bisericești, 1892-1914*).

¹⁶ Idem, *Relațiile României cu sud-estul european la începutul secolului al XX-lea (1900-1912)*, București, 1999, p. 48-55.

¹⁷ N. Iorga, *Părerile D-lui Take Ionescu asupra Macedoniei*, București, 1903, p. 4.

¹⁸ *Ibidem*, p. 16.

¹⁹ Idem, *Iluzii și drepturi naționale în Balcani*. Lecție de deschidere la Institutul de Studii Sud-Est Europene, în "Neamul românesc", 1916, p. 19.

el dovedind, *avant la lettre*, o aprehensiune proprie europenismului de la sfârșitul secolului al XX-lea. “Și atunci, ajungând la sfârșitul acestei lecții, ne putem întreba: dacă nici dreptul istoric, nici dreptul național, nici dreptul cultural nu dau drepturi bine delimitate, vechi, incontestabile, după care să se poată orienta cineva în lumea aceasta balcanică, ce trebuie să hotărască noua așezare a Peninsulei? Aici nu mă mai găsesc în marginile studiilor mele obișnuite, ci aici ar putea să vorbească mai bine, cu mai multă competență, un geograf, dând baza de competență pentru o expunere pe care numai după aceea ar putea-o încerca istoricul. Dar istoricul poate să zică următorul lucru: în Balcani *sunt* aceste popoare; popoarele acestea toate au amintiri istorice în aceleași locuri; popoarele acestea au elemente naționale răspândite mai pretutindeni în urma haosului secolelor care a stăpânit circulația națională în această Peninsulă Balcanică; popoarele acestea trăiesc într-o lume culturală în care nicăieri nu s’a făcut o deosebire deplină, definitivă, între rolul cultural al unuia și al altuia.

Dar popoarele acestea *sunt* și, în anume locuri, popoarele acestea nu pot să fie înlăturate din stăpânirea lor actuală. În secolul al XIX-lea, în urma unor lupte îndelungate, cu sacrificii mari, cu eforturi extraordinare, s’au creat centre naționale indubitabile. Cine s’ar gândi să scoată, de exemplu, pe bulgari din regiunea Sofiei, din părțile pe care expansiunea firească a acestui popor le-a ocupat în mase atât de mari, încât niciodată nu se poate vorbi de altă problemă națională în părțile acelea? Cine s’ar gândi, afară numai de un cuceritor momentan îmbătat de triumf, că Serbia poate fi scoasă (sic!) vreodată din teritoriul care se întinde de la Belgrad, peste câmpia Cosovei, până în acele părți mai adânci ale Peninsulei Balcanice unde totul, în graiu, cu particularitățile lui dialectale, în îmbrăcăminte, în datine hotărăște predominarea slavă în forma aceasta sârbească? Cine s’ar putea gândi, în Moreea, oricât sânge albanes ar fi la locuitorii ei, sau în anume regiuni macedonene, în care grecismul autentic, și nu cel de modă, sau grecismul vechiu, sau grecismul de contrabandă, s’a stabilit, ori în orașele care mărginesc coasta Turciei și Asiei Mici, cine s’ar putea gândi să înlocuiască acolo²⁰ elenismul printr’un element străin? Aceste regiuni sunt sâmburii, nucleii firești de dezvoltare ai acestor state, iar marginile, care rămân să fie create prin chibzuirea atentă, reală a intereselor neapărate ale unora sau altora, marginile acestor State trebuie fixate neapărat pe *basa intereselor economice inexorabile, pe basa nevoilor firești ale unui Stat modern*, lăsând deoparte tot ceia ce în tradiție, în iluziile sentimentale, poate să împiedice alcătuirea Statelor moderne, cu *basa exclusiv modernă*.

²⁰ Și totuși, după primul război mondial, ca urmare a înfrângerii Greciei în războiul cu Turcia, în 1923 este semnat la Lausanne un acord pe baza căruia 1,3 milioane de greci din Asia Mică se vor refugia în Macedonia grecească, în schimbul plecării de aici a 400.000 de turci (G. Castellani, *Histoire des Balkans (XIVe-XXe siècle)*, Paris, 1991, p. 410); tocmai această stabilire a grecilor în părțile nordice ale statului elen va duce – prin consecințele economice și sociale – în anii ’20 la cereri ale românilor macedoneni către statul român de a se stabili aici, respectiv în județele Durostor și Caliacra (St. Lascu, *Din istoria Dobrogei de Sud în cadrul României întregite (1913-1940)*, în “Revista istorică”, t. VI, 1995, nr. 11-12, p. 957-975).

Dar aceasta n' o poate face nici rusul din Petersburg, nici austriacul de la Viena, și încă mai puțin ungurul de la Pesta, și nici marele împărat de la Berlin, și nici toată acea lume occidentală ce are în Orient numai interese actuale. *Aceasta este opera pe care numai împreună, printr' o înțelegere a intereselor actuale și reale, și numai a acestor interese, o poate face lumea balcanică* (subl. n.). Astăzi n' o înțelege, și sute de mii dintre represintanții naționalităților balcanice pier după alte sute de mii care au perit, urmărind în mare parte aceiași iluzie nesănătoasă ca la 1912-3. Dacă națiile balcanice nu vor să se coboare la o situație teritorială slabă, incapabilă de orice inițiativă, de orice desvoltare, asupra căreia să se întindă spiritul de cotropire și de dominație politică al unor vecini mai puternici decât dânșii, ele vor pricepe că numai în cercetarea nepreocupată și plină de sacrificii a intereselor lor reale și actuale, înlăturând toate negurile înșelătoare ale trecutului și toate iluziile periculoase ale viitorului, se poate stabili acea ordine modernă a Balcanilor, dreptă pentru toți, care astăzi nu este și care mâne trebuie să fie, cu prețul existenței înseși a acestor popoare²¹.

Așadar, pentru N. Iorga, înțelegerea între statele și popoarele din Balcani era absolut necesară din perspectiva asumării conștiente a rolului lor pentru garantarea propriului destin în această parte a Europei, colaborare asupra căreia va reveni, cu insistență, și în deceniile interbelice²².

Această comprehensiune nu-l va împiedica, însă, să opereze în primul deceniu al veacului cu termeni aspri *vis-à-vis* de acțiunile grecești ce aveau drept obiectiv deznaționalizarea aromânilor, blamându-le cu energie. "Macedonia trebuie să fie una din provinciile viitoarei Grecii mari. Slavii din ea nu sunt decât un gunoiu barbar, care trebuie măturat. Aromânii noștri sunt priviți ca niște «Elini» rătăciți"²³

²¹ N. Iorga, *op. cit.*, p. 32-34; colaborarea dintre statele și popoarele balcanice a fost o constantă în gândirea politică a savantului român, care încheia astfel o conferință ținută în anul 1940: "Însă, în momentul de față, când fiecare caută un sprijin, chiar și cei mai puternici, e bine să ni aducem aminte de vechile baze, asemănări și colaborații, pentru ca să nu facem numai alianțe de Stat, care nu leagă, ci legături de popoare, care să poată servi la interesele noastre comune" (idem, *Ce este sud-estul european*. Conferință ținută pentru Institutul sud-est european, București, 1940, p. 14).

²² *Ibidem*, passim; v. și idem, *Bazele populare ale oricării mișcări din Balcani*. Conferință ținută la 3 martie 1939, București, 1939, passim (este amintită și originea aromânească a ministrului de Externe iugoslav, Țințar Marcovici, "care nu este numai prietenul nostru, dar este de-ai noștri, fiindcă însușirea lui de «Țințar» nu este altceva decât coborârea din rândul acelor macedoneni care au dat sârbilor rurali și războinici o burghezie și a căror istorie a fost dată într-o carte a d-lui profesor Popovici de la Belgrad, așa încât cu d. Marcovici a fost foarte ușor să ne înțelegem" (*ibidem*, p. 4-5).

²³ În perioada interbelică, Iorga își va atenua sensibil verbul antigrecesc, pledând, în general, pentru toleranță și înțelegere între popoarele balcanice: "Între români și greci există, ca element de apropiere, pe de o parte, înfloritoare colonii elene, ce se află în porturile dunărene, iar, pe de altă parte, există românii din Pind (...). A respecta acest element ce aparține, de o parte și de alta, unui popor amic; a recunoaște drepturile sale la învățământul în limba proprie, la o organizație națională, ca și legăturile cu patria mamă – sunt datorii pe care nici un popor civilizată nu le poate ignora, sunt servicii care nu rămân niciodată fără răsplăt" (idem, *Roumains et Grecs au cours des siècles à l'occasion des mariages princiers de MDCCCXXI*, București, 1921, p. 54); în lucrările de sinteză sunt relevate personalitățile grecești de origine aromână, contribuția lor la făurirea statului modern elen: "Se poate spune că originea cărturarilor, ca și a marilor negustori greci, fiind din acele părți unde elementul etnic

sau trădători, cari trebuie uciși sau aduși înapoi prin groază. Patriarhul, care stă în viitoarea Capitală a patriei eline întregite [la Constantinopol – n.n.], are datoria de a fi mai mult naționalist decât ortodox²⁴. I se cere mai mult decât neamul are dreptul să ceară de la mitropoliții din Sibiu, Blaj sau Cernăuți. Iar, dacă fac gură vlahii de la Dunăre, niște «țerani proști», cine-i ține în seamă... De hatărul lor, neamul elin nu-și poate jertfi interesele esențiale.

Și iată acum ce s'a zis la noi, de lumea cinstită și cuminte.

Avem o datorie de cinste față de aromâni, pe cari nimeni altul nu-i poate apăra decât România (subl. n.). Uciderea lor de bandiții greci e un fapt nespus de dureros. Oamenii noștri de stat trebuie să împiedice aceste măceluri și să dea oamenilor puțința de a trăi în pacea lor de buni gospodari pe cari nu ne gândim a-i anexa, în același timp – avansează N. Iorga o soluție ce va fi concretizată în perioada interbelică pe scară largă –, să aducem la noi pe cât mai mulți dintre ei (...). Dar nu era oare alt mijloc [*decât expulzarea unor greci din Regat* – n. n.] de a scoate pe bieții aromâni din mâna nebunului? Un adevărat om de Stat, care înțelege ce represintă o țară, și nici decât un partid, l-ar fi găsit de sigur²⁵.

Blamând conotația politicianistă în chestiunea aromânească, Nicolae Iorga vestește impactul interesului politic și partizanatul de partid, pledând pentru o conduită națională demnă, consecventă și principială: "Grecii sunt, de fapt, mai puternici decât noi în acest conflict, deși țara lor e mai mică, mai săracă, mai înapoiată, cu locuitori mult mai puțini și, pe lângă toate, copleșită de rușinea unuia din cele mai caraghioase războaie care au fost purtate vre-odată de un popor truș și fără minte ["I'humiliante défaite de 1897"²⁶, din partea Turciei – n. n.]. Totuși ei pot să facă împotriva noastră, fără lupte de oștiri, lucruri care ne dor, pe când, până astăzi, din partea noastră nu ne-am priceput a le face o durere mare"²⁷.

grecesc e în minoritate, spiritul acestor aromâni a dat elenismului nou educația ca și prestigiul său intelectual, precum brațul altor români era să-i dea forma modernă de Stat" (idem, *Istoria românilor din Peninsula Balcanică*, p. 59).

²⁴ Potrivit aserțiunilor reprezentanților Patriarhiei de la Constantinopol, "toate măsurile, dar absolut toate, luate de patriarh împotriva preoților români sunt dictate de canoane. Știți ce vrea să zică anticanonic: *orice faptă ierurgică săvârșită de un preot fără avizul și autorizația prealabilă a șefului său respectiv, este anticanonic. Mărturisii în conștiința voastră* – declara, perfid/insinuant, un membru al conducerii Patriarhului Ecumenic –, *preoții români cu a cui voie celebrează căsătoriile și toate slujbele? Cu voia unui șef laic, cu voia inspectorului [al învățământului și bisericilor românești din Macedonia – n. n.] sau a consulului României? Aceasta nu se practică în nici o țară creștină ori cât de înapoiată ar fi ea, necum în Macedonia unde a predicat pentru prima dată Apostolul Pavel*" (*De vorbă cu un membru marcant în Consiliul mixt al Patriarhatului Ecumenic. Corespondență specială a "Românului dela Pind"*, în "Românul de la Pind", IX, 6 noiembrie 1911, nr. 24 (396), p. 1); în același sens. v. și *O convorbire cu un episcop grec. În vizită. O convorbire interesantă între părintele Haralambie Balamace și arhiepiscopul grec din Coriza. Arhiepiscopul grec strâns cu ușa a trebuit să întrerupă conversația și să plece. Impresia asupra celor prezenți*, în ibidem, VII, 6 septembrie 1909, nr. 40/320, p. 1-2.

²⁵ Idem, *Paraponurile grecești*, în "Neamul românesc", I, 18 iunie 1906, nr. 12, p. 162-163.

²⁶ G. Contogeorgis, *Histoire de la Grèce*, Paris, 1992, p. 378.

²⁷ N. Iorga, *Noi și macedonenii*, în "Neamul românesc", I, 6 iulie 1906, nr. 17, p. 268.

În Macedonia, ei au o bună parte din orașe, cu toată plebea lor gata spre batjocuri, spre torturi și ucideri. Ei au clerul întreg²⁸, foarte bine alcătuit pentru a lupta în folosul cauzei naționale. Prin banul lor ei dispun în oarecare măsură de administrația turcească. Ajutoare li vin neconținut din Grecia. «Elinii» regelui Gheorghe privesc Macedonia cum privim noi Ardealul, și nu e jertfă fără avere sau de sânge pe care să n'o facă pentru a-i pregăti cucerirea. Bandele de antați au un caracter militar deplin.

Și noi ce avem? O poporație abia ici și colo lămurită asupra cauzei aromânești (cred că nici doi la sută)²⁹. Avem apoi un corp de învățători cari se sapă

²⁸ N. Tului, *Sinodul din Constantinopol și macedo-românii*, în "Ecoul Macedoniei", II, 25 aprilie 1904, nr. 17, p. 1; Elvino, *Chestiunea bisericească în Macedonia*, în "Românul de la Pind", IV, 16 ianuarie 1906, nr. 3 (145), p. 2; *Bisericele române din Turcia*, în ibidem, II, 14 iunie 1904, nr. 16 (66), p. 2: «După statistica oficială, publicată în anul acesta în "Monastir", în toată Turcia sunt 58 de preoți declarați pe față ca români. Bineînțeles, că acest număr este foarte mic în raport cu trebuințele populațiunii de acolo. Ca să cităm un exemplu, la Crușova, bunăoară, e absolut nevoie de cel puțin 3 preoți și când colo de vreme îndelungată biserica n-are decât unul singur. Piedica cea mai principală provine de acolo că e foarte greu, aproape cu neputință, ca să se facă noi hirotonisiri. Clerul superior fiind exclusiv în mâinile grecilor, aceștia nici în ruptul capului n-ar hirotonisi pe nici unul, în care ar bănuși că sunt sentimente ori simpatii pentru cauza românească». În chiar acest an – 1906 –, plin de omoruri săvârșite de antații greci asupra aromânilor, un arhimandrit român efectuează o vizită în Macedonia și publică o carte în care, între altele, se dezvăluie roiiul nefast al clerului grec în deznaționalizarea românilor balcanici: "Cât despre Patriarhie, putem să n-o mai băgăm în seamă, fiindcă se încapățânează a rămâne în afara legii și s-a înjosit până la criminalul rol de a autoriza pe arhierii din Macedonia să blesteme pe aromâni și de a ajuta bandele de așasini ca să terorizeze și să omoare pe cei ce țin la Biserica românească. Este astăzi dovedit că toate jafurile comise de bandele grecești asupra aromânilor, puse la cale de arhierii Patriarchiei, care nu se arată milostivi decât cu cei care jură dinaintea altarului sub patrahirul unui popă grec, că nu vor da copiii la școală românească, că nu vor călca în Biserică românească și că vor declara autorităților turcești, că ei sunt greci din moși strămoși. Grecii de la Patriarhie, ca și grecii din Elada, vreau să dovedească Europei, prin teroare, că nu există români în Macedonia și că cele 800.000 de suflete, care grăiesc românește în Tesalia, Macedonia, Epir și Albania, nu sunt români, ci greci zăpăciți de propaganda noastră!? Încercarea ridicolă, dacă n-ar fi criminală" (C. Săbăreanu, *Drepturile românilor din Macedonia la Biserica Națională*, București, 1906, p. 26-27); v. și *Antichrist la patriarhia ecumenică sau singura soluție a chestiei Armâne*, Iași, 1904, passim.

²⁹ Referire, în context, la cetățenii Vechiului Regat; dacă, totuși, are în vedere românii balcanici, este o apreciere care nu concordă, câtuși de puțin, cu realitatea, deși, într-adevăr, foarte mulți aromâni aveau sentimente grecomane, în situația în care nu erau chiar partizani convingși ai elenismului și animați de simțăminte antiromânești, abil întreținute de către propaganda grecească; v. *Trădătorii de neam*, în "Românul de la Pind", III, 12 decembrie 1905, nr. 41 (141), p. 2; E.M., *Pentru răstăciții frați macedonenii*, în ibidem, III, 19 decembrie 1905, nr. 42 (132), p. 1; *Noi și grecomanii*, în ibidem, IV, 30 octombrie 1906, nr. 43 (185), p. 1: "Se știe de toată lumea cine sunt acești grecomani. Sunt și ei frați de ai noștri, mulți dintr'înșii chiar înrudiți cu cei mai însemnați factori ai mișcării românești din Turcia. Între ei, în familie și în afară din casele lor, grecomanii vorbesc românește, simt și știu că sunt români, ba chiar mulți dintre ei se offensează când ar fi numiți într-altfel decât români. Însă influența culturală, tradițiunea veche, idei religioase confuze și greșit concepute au dezvoltat într'nșii o manie ciudată, pentru mulți aproape inexplicabilă. Anume ei, tot continuând a vorbi și a se numi români, luptă pentru cauza greacă, contribuie la exterminarea propriului lor neam, dau lovituri – deseori foarte dureroase – ideii și școlilor românești. Grecomanii, de ce să nu o spunem, formează țaria și sprijinul elenismului în Turcia, unde greci adevărați, nu găsești decât aproape de granițele lor"; editorialul publicației aromânești pledează pentru o atitudine tolerantă față de acești "frați răstăciți", iar

neconținut între sine și cari n'au avut niciodată³⁰ prilejul de a se întruni pentru a lua o înțelegere cu privire la apărarea neamului lor. Avem învățători liberali și avem învățători tachişti³¹. Avem un corp consular³² nepregătit și fără experiență. Și avem

„luminătorii poporului nostru să caute a găsi mijloacele și a avea întotdeauna posibilitatea ca să poată fi în relațiuni continue cu grecomanii, cu care ocaziune i-ar putea scoate din rătăcirea lor și i-ar putea câștiga pentru ideea națională” ș.a. În ceea ce-l privește, N. Iorga sesizează, totuși, procesul obiectiv al pierderii conștiinței de neam de sine stătător a unui însemnat procent din rândurile aromânilor în decursul veacurilor. „Pacea din București (1913), cu garanțiile sale pentru dezvoltarea culturală și religioasă a românilor, n-a adus totuși un leac la o stare de lucruri deplorabilă pentru românii balcanici, rămași la vetrele lor în prada prigonirilor celor mai înverșunate. «N-avem tată, suntem pierduți», astfel se plângeau aromânii părăsiți la vederea fraților lor mai fericiți din România. Dar greșeala de căpetenie nu este a inspectorilor și a directorilor, a consulilor și a agenților români; ea este mai îndepărtată. În clipa în care bogăția, inteligența «vlăhilor» emigrau din Moscopole la Pesta și la Viena, în toată Europa și în America, soarta însăși a acestor din urmă era pecetluită. Acești negustori, acești dascăli trebuiau să fie desnaționalizați în mediul occidental unde erau răzlețiți; și, din partea lor, simplii ciobani rămași acasă, umilii meșteri, prăvăliașii săraci nu puteau să progreseze fără o clasă diriguitoare formată și rămasă în țară. Dar acei cari totuși ajungeau cărturari sau muncitori în fabrici au întreprins o nouă și ultimă migrațiune: cei dintâi trecură în România, ceilalți până în America. Nu trebuie să se caute aiurea decât în această perpetuă sciziune între elementele superioare și poporul de jos explicația decăderii – pe care noi o credem trecătoare – care a atins unul din popoarele cele mai vechi și mai bine înzestrate din bătrâna Europă” (N. Iorga, *Istoria românilor din Peninsula Balcanică*, p. 73).

³⁰ Într-adevăr, profesorii, institutorii și învățătorii români din Turcia europeană nu se întruniseră, până la acea dată, într-un congres al lor, cu toate că prima școală în Imperiul otoman se deschisese încă la 1864. Primul astfel de forum se va întruni în septembrie 1909, în prezența a 170 de participanți: „La apelul comitetului de inițiativă au răspuns cu grăbire toți dascălii din fundul Macedoniei, Epirului și Albaniei. Acest sentiment spontan de solidaritate ne încredințează că încă n-a dispărut din inimile luminătorilor poporului speranța, că tot mai e timpul pentru îndreptarea greșelilor din trecut și pentru înjgheburăa unui nou drum de lumină și progres” (Vega, *Congresul Corpului Didactic Român din Turcia*, în „Românul de la Pind”, VII, 11 septembrie 1909, nr. 321 (31), p. 1); Gh. Zbucnea, *O istorie a românilor*, p. 85-93.

³¹ Disputele politicianiste dintre liberali și conservatori și-au pus amprenta negativ asupra chestiunii aromânești, corpul didactic român din școlile Turciei europene ghidându-se, contraproductiv, în activitatea școlară-națională după simpatii, interese sau presiuni politico-administrative ori carieriste. Iată, de pildă, în ceea ce-l privește pe Take Ionescu – și acest mare om politic avea ascendență românească în Balcani, bunicul mamei sale fiind originar din Macedonia –, el își începe astfel o broșură tipărită la finele veacului trecut: „Din greșelile, din ticăloșiile (sic!) săvârșite de d. Sturdza în chestia macedonenilor, a eșit și un lucru bun, și am fi nedrepti dacă nu am fi recunoscători primului-ministru pentru binele pe care l'a făcut, de și inconștient. Pentru un mare, foarte mare număr din românii de aici, pentru marea lor majoritate d. Sturdza a slujit drept un fel de Cristof Columb: grație stângăciei sale opinia publică a descoperit Macedonia” (T. Ionescu, *Macedonia*, București, 1897, p. 5); iar încheierea pledoariei *pro domo* a lui Take Ionescu este în termenii următorii: „Românii macedoneni astăzi ne cunosc și îi cunoaștem. Este cu neputință ca, ori care ar fi nemernicia guvernelor, ei să se rupă de noi. A suferit românismul și de la alți Sturdzi. Ideia i-a învins. Pe acesta nu e nevoie decât să-l mătore, căci mătura e în de ajuns pentru organismele în care viața a încetat” (*ibidem*, p. 33); S. Țovaru, *Problema școlilor românești din Balcani*, București, 1934, p. 25-54 – cap. II, *Guvernele Țării și școala românească din Balcani*.

³² O mică pungășie a d-lui consul C. Contzescu, în „Românul de la Pind”, IX, 3 iulie 1911, nr. 8 (380), p. 1; *Diplomația română*, în *ibidem*, IX, 7 august 1911, nr. 13 (385), p. 2; retrospectiv însă, activitatea și rolul Consulatului român de la Bitolia (inclusiv ale consulilor) în susținerea mișcării naționale a românilor macedoneni este evaluată la o mai judicioasă apreciere: „a avut un trecut și o tradiție glorioasă, mulți diplomați de ai noștri, cu cariere strălucite, au condus acest consulat, unul din cele mai

niște «aliați», ca bulgarii, cari știu foarte bine să alcătuiască strașnice bande pentru ei, dar cari nu vor mișca degetul cel mic pentru aromâni³³, de cari și ei sunt bucuroși să scape.

Ce ispravă putem face în aceste împrejurări? Să ne plângem la Europa care ne mângâie în patru ochi și care, fățiș, tăgăduiește tot ce a spus în folosul nostru³⁴, căci nu de dragul micii României se va pune iarăși pe tapet încurcata și primejdioasa chestie macedoneană?! (...). După gloria trecută a zădarnicelor amenințări de războiu cu Bulgaria³⁵, ni mai trebuia și caraghioasa rățoie cu grecii. Și ne mai plângem când câte un străin ne pune în Peninsula Balcanică³⁶, alătura cu rasele și statele Balcanilor. Dar tot în Balcani ne amestecăm de o bucată de vreme, uitând că, în toate privințele, rostul nostru e aiurea. Suntem tot mai mult balcanici, dar din însușirile neamurilor ce locuiesc Peninsula Balcanică ne lipsește una singură,

importante din câte am avut, printre cari actuali miniștri plenipotențari, d-nii Coțescu, Georgescu, Penescu, d-nii consuli generali George Ionescu și Ernest Rossi etc." (*Consulatul Român din Bitolia*, în "Ecoul Pindului", I, 25 noiembrie 1929, nr. 10, p. 1; Nic. J. Sarru, *Consulatele românești în Balcani*, în ibidem, I, 11 noiembrie 1929, nr. 8, p. 1).

³³ *Incidentul cu Bulgaria*, în "Timpul", XXII, 30 iulie/2 august 1900, nr. 168, p. 1; *Persecuțiuni bulgărești*, în "Peninsula Balcanică", III, 24 mai 1900, nr. 17, p. 1; "Poștei" din Sofia, în ibidem, III, 21 mai 1900, nr. 18, p. 1-2; *Asasinatul politic din Capitală*, în "Timpul", XXII, 27 iulie (9 august) 1900, nr. 165, p. 1; Const. C. Bacalbașa, *Asasinatul de sâmbătă*, în "Patriotul", I, 26 iulie (9 august) 1900, nr. 82, p. 1.

³⁴ Într-un articol din 1913 N. Iorga își exprimă indignarea față de modul în care România este tratată pe plan internațional, invitând autoritățile noastre la o abordare mai dinamică și curajoasă a politicii externe: "Să fim obraznici! Poate că nu folosim altora, dar, pentru noi și pentru ai noștri, se vede că oarecare folos tot este!" (N. Iorga, *Delegațiile austro-ungare. România și poporul românesc*, în "Neamul românesc", VIII, 5 decembrie 1913, nr. 75, p. 1170).

³⁵ Se referă la tensionarea relațiilor româno-bulgare din vara anului 1900, pe fondul asasinării – la București, de către un complotist bulgar –, a profesorului Ștefan Mihăileanu, "și conflictul ce rezultă de aici între România și Bulgaria, cu note incriminatorii din partea celei dintâi, supt guvernul Carp, cu d. Al. Marghiloman la Externe, duse până în pragul unui conflict" (idem, *Istoria statelor balcanice*, p. 343); vezi și J. Popov, *Sur les relations des Roumains avec le mouvement culturel et national bulgare en Macédoine depuis le Congrès de Berlin jusqu'au début du XX-e siècle*, în "Études balkaniques", XVIII, 1992, nr. 3-4, p. 426-464; Gh. Zbucnea, *Relațiile României cu sud-estul european*, p. 89-90.

³⁶ În menționata conferință susținută în 1940, N. Iorga arată de ce noi, românii, nu putem fi balcanici, cu toate că "avem o triplă legătură cu Balcanii. Una geografică, prin ceia ce se găsește ca munte sub apele Dunării, la Porțile-de-Fier. A doua legătură stă în faptul că elementul nostru național este așezat până la Arhipelag și, cu unele prelungiri de odinioară, și în Asia Mică, precum se întinde la Nord până în dosul Cracoviei, unde Gorallii de odinioară nu erau decât vechi păstori cari și-au păstrat și până acum arta populară de același caracter ca la noi. A treia legătură este Scitia Minoră, care a devenit Dobrogea. Aceasta este legătura noastră cu Balcanii", dar – pe de altă parte – "noi, fiind carpațici, nu putem fi balcanici. Nimeni dintre cei cari ne numesc «balcanici», nu se gândesc să ni ia Carpații" (N. Iorga, *Ce este sud-estul european*, p. 7); sunt reuate, consecvent, părerile și ideile marelui savant, așa cum vor fi sintetizate în *Istoria statelor balcanice în epoca modernă*, unde la întrebarea *Suntem noi balcanici ori ba?*, el comentează și conotația peiorativă a termenului: "Oricine își aduce aminte că mai ieri încă «balcanic» era un cuvânt de batjocură, cu care numeam mentalități inferioare și apucături sălbatice ale vieții de partid. Totuși, atunci, când ne supăram așa de rău, ca și acum, când încep a recunoaște, eram balcanici. Și încă în mai multe sensuri" – sunt arătate cele trei considerații, menționate mai sus (idem, *Istoria statelor balcanice*, p. 6).

hotărâtoare când vrea să facă cineva politică în Balcani: curajul nebun și desprețuitor pentru primejdie, lăcomia de sânge, pornirea fulgerătoare a sălbatecului. Data aceasta – trebuie s'o spunem – suntem din nenorocire prea civilizați”³⁷.

Firește, N. Iorga nu era adeptul răzbunării, superioritatea faptelor de cultură fiind proeminentă în politica națională: “În chestia aceasta macedoneană, e o copilărie a crede că putem lucra cu ucigași împotriva ucigașilor. În sălbăticie, oricâte silinți am face să fim sălbateci, vom fi bătuți. Bande nu vor pleca din România³⁸ și ne vom acoperi de necinste plătind și noi bandiți cari să pândească la drumuri mari sau pe cărări de munte pentru a necinști femeile, a ciopârți copiii și a împușca prin trădare pe bărbații altui neam. Cum față de neamul lui Mochi Fischer și lui Rappaport nu putem fi huligani, față de greci nu putem fi antarți. Dar în zilele de astăzi biruiește cultura și banul. Prin aceste două mijloace putem ajuta, sprijini și apăra, putem organiza pe frații noștri de oriunde. Din partea lui, Statul își poate face datoria pe alte căi, dacă nu azi, când stăpânește zăpăceala, măcar mâne”³⁹.

În aceeași vară a anului 1906, aproape fiecare număr al “Neamului românesc” încorporează articole ale lui N. Iorga “în chestia macedoneană”, socotită a fi “fost ridicată întâiu pe o vreme când la Dunăre erau numai două principate supuse turcilor și care nu puteau face peste hotarele lor nici un fel de politică. Noi abia știam de ... cuțovlahi, pe cari doar dacă-i pomenise vreunul din scriitorii noștri mai vechi”⁴⁰.

³⁷ Idem, *Noi și macedonenii*, în “Neamul românesc”, I, 6 iulie 1906, nr. 17, p. 268-269.

³⁸ *Nu există bandă românească*, în “Românul de la Pind”, V, 3 iunie 1907, nr. 21 (214), p. 1; *Martirii noștri*, în “Tribuna Macedoniei”, II, 18 ianuarie 1907, nr. (13), p. 1; potrivit și rapoartelor diplomaților austrieci, în Macedonia nu acționau “bande aromânești”, iar cele care “erau considerate ca atare, nu aveau nici un caracter național pregnant», ci erau mai curând «fie bande bulgărești, care erau comandate de cuțovlahi, fie bande valahe care operau în comun cu cele bulgărești»” (M.D. Peyfuss, *op. cit.*, p. 99).

³⁹ N. Iorga, *Studentii în chestia macedoneană*, în “Neamul românesc”, I, 13 iulie 1906, nr. 19, p. 294-295.

⁴⁰ Idem, *Două greșeli în chestia macedoneană*, în ibidem, I, 20 august 1906, nr. 30, p. 502; în anul precedent el efectuase un coincis excurs bibliografic pentru lămurirea cititorilor din străinătate, apreciind, în *Geschichte des Rumänischen*, că «literatura românească asupra arămânilor (români din Pind, aromâni, după felul de pronunțare propus de Weigand) se mărginește la descrierile de călătorie aproape fără de valoare ale lui Bolintineanu (...). Și la *Studiile istorice* rămase necomplete ale lui I. Caragiani, care, pe lângă teorii neadmisibile, prezintă, ca român din Pind, cunoștința sa personală asupra împrejurărilor. Mai bună e cartea lui T. Burada, *Cercetări despre școlile românești* (București, 1899), e o carte care poate rezista comparației cu cărțile celorlalte popoare balcanice cu privire la etnografia regiunilor contestate. Academia Română a publicat supt îngrijirea lui I. Bianu materialul lingvistic adunat de dr. Obedenaru și prelucrat în înțeles daco-român (*Texte macedo-române*). Acum de curând Pericle Papahagi, el însuși român din Pind, a dat la lumină în vol. II din *Materialuri folkloristice* ale Ministerului Instrucției și în “Analele Academiei” (1902) materiale etnografice foarte însemnate. Dar acest domeniu aparținea până deunăzi cercetătorului german G. Weigand din Lipsca, care a vizitat mai mult decât o dată pe românii din Pind la ei acasă – ceea ce nu-i tocmai ușor – și care în marea sa operă, *Die Aromunen* (Lipsca, 1895; cf. *Die Sprache der Olympowalachen*, Lipsca, 1888) a pus bazele tuturor studiilor viitoare» (*apud idem, Istoria poporului român*, p. 84-85); de remarcat că N. Iorga nu ia în considerare prima sinteză a românilor macedoneni,

După ce întreprinde un scurt excurs istoric asupra românilor balcanici, relevându-se primele legături cu frații nord-dunăreni în epoca Unirii, N. Iorga este convins că "chestia macedoneană ar fi dormit multă vreme fără Apostol Mărgărit. Cu însușirile și defectele sale, acest ager și îndrăzneț aromân știu să capete și încrederea Guvernului din București și a cercurilor din Constantinopol, și în ramura învățământului el făcu *ceva*. Pe departe însă nu ceia ce s'ar fi putut face. Avea urile lui, slăbiciunile lui și, de la o bucată de vreme, aplecarea de a fi tot fără a isprăvi nimic"⁴¹.

"Atunci s'a făcut greșala cea mare de nu interesa populația de acolo, de a nu începe prin cercetarea celor ce se simt aromâni, celor ce vreau să fie aromâni, vreau să lucreze și să jertfească pentru cauza noastră. Atunci s'a făcut păcatul de a socoti cu cifre mari, necontrolate și neadevărate, socoteli de trupuri, și nu de suflete. Și tot atunci s'a căzut în negliobia de a da cauzei românești un caracter politic, ceia ce ridică împotriva ei și pe greci și pe bulgari, și chiar pe turci.

După mazilirea lui Mărgărit, s'a urmat cu sistemul lui. Totul de la București, și, fiindcă e un București liberal și unul conservator, se crează din macedoneni două cohorte budgetare de profesori fără școlari și fără rost, de studenți bursieri și de paraziți de toate spețele. *Aceștia* represintau acum elementul de conștiință și de luptă în Macedonia"⁴².

Potrivit părerilor sale, consecvent critice la adresa politicianismului dâmbovițean, românii balcanici constituiau elemente de tensiune în relațiile cu Grecia și Bulgaria, guvernării neavând soluții viabile, de lungă durată, în chestiunea aromânească. Guvernul ("trufia boierească" a sa), "hotărât că nu știe ce să facă. El caută îndrumări de la macedonenii strănși în România, cu societățile și ziarele lor. Ei nu pot da însă alte sfaturi și face alte servicii decât acelea cu care sunt deprinși în Balcani și pe care le cunoaștem din «lupta» grecilor și a bulgarilor. Iar Cărmuirea noastră, pe lângă expulsările ce face după știri din același izvor, dă drumul în Regatul român, pământ de civilizație veche și de și mai veche măsură și

scrisă de profesorul de origine aromână I. Arginteanu (apăruse în vara lui 1904, sub titlul *Istoria românilor macedoneni. Din timpurile cele mai vechi până în zilele noastre*, XV+334 p.), considerând-o lipsită de valoare științifică, fără apel la lucrările bibliografice recente, autorul nefiind familiarizat cu principiile rigorii istorice: "Era desigur cu totul nefolositor a se vorbi, în forma cea mai savantă, pe 200 de pagini, despre macedonenii vechi, despre traci, despre daci, despre Traian, despre amănuntele luptelor date împotriva Bizanțului de dinastia «vlahă» – Ioniță și urmașii săi – al căror stat a căpătat foarte răpede înfățișarea bulgară. Viața macedonenilor [*aromânilor*] în evul mediu e foarte neîndestulător expusă, și ipotezele cele mai îndrăznețe se dau ca adevăruri definitiv câștigate pentru știință. Mai mult decât această carte groasă, cu pretenții de mare erudiție, ar fi folosit o descriere a stării de astăzi în Macedonia aromânească și o lămurire a ei prin câteva considerații istorice și mai ales culturale" (*apud idem, Cronica*, în "Sămănătorul", III, 16 august 1904, nr. 33, p. 525; v. și *idem, O luptă literară*, vol. II, ed. Valeriu și Sanda Răpeanu, București, 1979, p. 150-151).

⁴¹ *Ibidem*; despre personalitatea lui A. Mărgărit, N. Iorga are aprecieri pertinente circumstanțiale epocii, într-un articol publicat la moartea atât de contestatului inspector al școlilor românești din Balcani (*idem, Un "idealist": Apostol Mărgărit*, în "Sămănătorul", II, 19 octombrie 1903, nr. 42, p. 659-661). În paginile publicației sale, N. Iorga se va ocupa în chip constant de comentarea aspectelor cultural-naționale aromânești, articole și notițe ce se regăsesc în *idem, O luptă literară*, vol. I-II.

⁴² *Idem, Două greșeli în chestia macedoneană*, p. 501.

cumințenie, tuturor pofțelor de răsbunare îmbrăcate în forma obișnuită la ființele omenești rămase în urmă.

După greșala d'intăiu: a face politica din Macedonia după interesele bucureștenilor, se săvârșește a doua făcând politica României după rețeta macedonenilor.

Cea d'intăiu ni-a adus o mare pagubă; a doua ne aduce o nesfârșită rușine.

Sunt sigur însă că «bărbații noștri politici» vor urma și cu una și cu alta»⁴³.

Pledând pentru civilitate, urbanism politic, pentru toleranță națională, N. Iorga este categoric împotriva actelor extreme la care se dedau, în România anului 1907, unii tineri aromâni, marcați de atentatele săvârșite de către antărți asupra conaționalilor lor în Macedonia, când zeci de aromâni sunt uciși: "Din toamna lui 1904 până în vara lui 1906, istoria scrisă cu sânge a Macedoniei se prezintă ca un aproape neîntrerupt lanț de fapte de violență ale unor bande grecești împotriva aromânilor. La Negovan, Vlaho-Clisura, Zagor, Belcamen, Hrupiștea, grecii au înfăptuit printre cuțovlahi adevărate băi de sânge"⁴⁴; N. Iorga exprimă o atitudine echilibrată și temperată: "Cum a fost Costandos"⁴⁵ însă, nimeni n'avea chemarea să-l ucidă pentru suferințele ce îndură de la alți greci, fie și cu banii acestuia, românii din Macedonia – într'o țară care nu ucide pe acela ce fărâcă capul tatălui său. Acesta, și numai acesta poate fi punctul nostru de vedere. Ni dăm bine

⁴³ *Ibidem*, p. 502.

⁴⁴ C.A. Bratter, *op. cit.*, p. 88.

⁴⁵ Firește că în epocă frunțașii aromânilor dezavauau actele individuale ale unor conaționali săvârșite asupra unor greci stabiliți în Vechiul Regat, cum a fost și cazul comerciantului Costandos, din Giurgiu: "Din capul locului ținem să declarăm că n-aprobăm măsurile violente, însă totuși, sunt câteodată momente când aceste măsuri nu se pot evita. În această din urmă categorie se poate clasa și afacerea omorării grecului Costandos. Cititorii noștri își reamintesc cum acest antart grec, venit fără opinci în țară și îmbogățit prin tot felul de șmecherii, desfidea lumea prin atitudinea lui revoltătoare și prin obrăznicia și ifosul cu care ridica în slava cerului isprăvile antartților din Macedonia. Ceva mai mult chiar, pentru a încuraja opera antartților, după sfatul celor din Atena, el înființase și la Giurgiu o filială a Societății «Elenismos» și în calitatea lui de președinte al acestei societăți, în ultimii doi ani a desfășurat o mare energie. Costandos nu lăsa nici o ocaziune, nu pierdea nici un prilej, fără ca să nu-și verse focul său pe aromâni. Din moment ce afla că cineva este de origine cuțovlahă, cum zicea el, îl persecuta până în pânzele albe. Acesta a fost Costandos, iar victima lui, Mihail Zugravu. Căci Zugravu nu poate fi considerat decât ca o victimă, este un tânăr care a suferit din partea antartților greci, a fost rănit de două ori, a pierdut pe un frate și pe o soră, în fine a fost ruinat cu desăvârșire. Scăpat din ghiarele morții, el veni în țară pentru a-și găsi o ocupație și a se liniști de emoțiunile prin care trecuse. Nenorocirea l-a împins, însă, ca să se ducă la Giurgiu, unde obrăznicia și îndrăzneala grecilor de acolo l-au determinat să comită desperatul act asupra lui Costandos" (*Afacerea Costandos*, în "Românul de la Pind", V, 16 septembrie 1907, nr. 34 (227), p. 1). În decembrie 1907 Curtea cu Juri din Curtea de Argeș l-a achitat pe atentator (*Achitarea lui Zograv*, în *ibidem*, V, 9 decembrie 1907, nr. 45 (238), p. 2-3); după achitare, acesta a beneficiat de o stipendie din partea autorităților române, în valoare de 40 de lei, condiționată de plecarea sa în Macedonia, sumă pe care a primit-o până la începutul războaielor balcanice; în martie 1914, M. Zograv este prezent la București "pentru a cerceta la Ministerul de Externe care este cauza încetării bursei", autoritățile supraveghindu-l informativ (Arhivele Naționale. Arhiva Istorică Centrală, fond Direcția Poliției și Siguranței Generale, dosar 59/1913, vol. I, f. 124); asupra atmosferei de la Giurgiu, *Marele meeting antigrecesc din Giurgiu*, în "Liga anti-grecescă", I, 30 iulie 1906, nr. 1, p. 2.

sama că din blândețea apucăturilor noastre, din prietenia, din mila de oameni care ne deosebesc, poate ieși mai puțin folos practic față de anume dușmani învierșunați decât din barbaria crudă și neiertătoare a altora. N'avem ce face însă: așa suntem. Și apoi avem și mândria aceasta, de care nu ne putem dezbăra, de a fi priviți ca stăpâni pe civilizația morală a veacului.

Frații din Macedonia cred altfel⁴⁶. Ei vin dintr'o țară unde viața omenească se jertfește ușor, unde patima nu rabdă și fanatismul trăznește. Acolo lupta politică se încheie în lozinca: rană pentru rană, moarte pentru moarte. Și, deoarece dușmanul se poate ucide *acolo* mai greu decât *aici* – ei bine, executorii vin aici⁴⁷.

⁴⁶ Nu doar istoricul român sesiza specificitățile temperamentale și de comportament ale "fraților" săi balcanici, înșiși reprezentanți ai acestora relevându-le, în rapoarte oficiale; astfel, L. Duma și N. Bațaria, șefii Inspectoratului Școalelor și Bisericii Române din Turcia, comunicau Legației de la Constantinopol, în iulie 1907, între altele, că "aici, în Macedonia, s-a pornit o agitație nesănătoasă care deocamdată a luat o formă mai concretă la Salonic. Originea acestei agitațiuni se găsește la București printre acei macedoneni cari nu se pot împăca cu situațiunile normale, căci numai creând dezordine, ei pot să-și procure mijloacele de trai și să-și trâmbețeze numele pe la toate răspântiile. Aceste elemente turbulente și necinstite, pentru cari nenorocitele victime românești din Macedonia a fost o adevărată fericire (sic!), căci le-au dat poate și puțința de a-și face o situațiune și a se deda la o activitate pe cât de gălăgioasă pe atât de stearpă și chiar dăunătoare, au găsit astăzi un nou subiect de exploatare: aplanarea conflictului cu Grecia" (Arhivele Naționale, loc. cit., dosar 83/1907, f. 9).

⁴⁷ N. Iorga, *Politica macedoneană în România*, în "Neamul românesc", I, 8 martie 1907, nr. 87, p. 538. Ultima frază exprimă o nedreaptă apreciere, o hiperbolizare a unor atitudini disperate (motivate prin tragedii familiale) din partea unor persoane pentru care cauza românismului balcanic reprezenta supremul lor țel în viață; C. Noe, *Importanța aromânilor pentru România. Conferință ținută la Cercul Studenților Macedo-Români*, în "Românul de la Pind", VIII, 27 iunie 1910, nr. 23 (356), p. 2-3; 1 august 1910, nr. 26 (359), p. 2; N.N. Bațaria, *Ce interese are România în Macedonia*, în ibidem, V, 20 mai 1907, nr. 19 (212), p. 1; idem, *Este, oare, pierdut trenul în Macedonia?*, în ibidem, IV, 6 noiembrie 1906, nr. 44 (186), p. 1; Cociu, *Neamul aromânesc și presa română*, în "Tribuna Macedoniei", II, 1 februarie 1907, nr. 5 (15), p. 2; T.M., *Cereriile aromânilor de la conducătorii României*, în ibidem, II, 22 februarie 1907, nr. 8 (18), p. 1; N.N. Bațaria, *Aromânii și Țara Românească*, în "Românul de la Pind", IV, 11 decembrie 1906, nr. 49 (191), p. 1: "Să poștească în Macedonia aceia care se îndoiesc de sentimentele noastre. Să vină acolo, la acei români neprihăniți, curați la inimă, în al căror suflet n-a pătruns otrava politiciii, a căror spinare nu s-a încovoiat înaintea puternicilor zilei pentru trebuințele traiului. Să vadă și să audă acolo ce și cum se vorbește de Țara Românească și de români și apoi să rostească judecata lor (...). Noi iubim pe românii de aici, pentru că sunt frații noștri și pentru că așa ne dictează conștiința noastră. Că și în Macedonia s-au întâmplat conflicte între aromâni și funcționarii de aicea, din aceasta nu s-ar putea deduce cătuși de puțin că macedonenii sunt porniți în contra celor din Țară. Din cazuri speciale și care își au explicațiile lor binecuvântate, nimeni n-ar putea trage concluzii generale. Conflicte, certuri și neînțelegeri sunt și între macedonenii proprii ziși, precum sunt și între românii de aici"; Comitetul, *Procesul între macedo-români și românii din Regat* (?), în ibidem, IX, 23 septembrie 1911, nr. 23 (395), p. 1; editorialul *Rolul macedonenilor în România (I-II)*, în "Românul de la Pind", IV, 5 martie 1906, nr. 10 (152), respectiv 12 martie 1906, nr. 11 (153), p. 1, în care se arată rolul și consecințele de ordin național și economic pozitive ale stabilirii aromânilor în Țară: "Prin aducerea lor în România, acest pericol [al deznaționalizării – n. n.] s-ar putea preîntâmpina, cel puțin aici s-ar putea asimila în masa poporului român. Dar importanța chestiunii nu stă tocmai în aceea că s-ar scăpa de la pieire câteva sute sau mii de macedoneni, și aduși în țară și căutându-se a fi repartizați în acele ținuturi și orașe unde astăzi străinii – grecii și ovezii – au monopolizat toată mișcarea comercială, prin faptul acesta Țara Românească ar câștiga foarte mult din punct de vedere al naționalizării, al românizării comerțului ei. S-ar scăpa de străinii și veneticii răi la suflet și răi la cuget și i-ar înlocui prin oameni cinstiți,

Atunci când, în 1908, în urma evenimentelor⁴⁸ determinate de Revoluția “Junilor turci”, în Imperiul otoman au loc primele alegeri pentru Parlament, românii vor trimite un singur deputat, pe dr. Filip Mișea; singularitatea acestuia – în Senat va fi ales și profesorul aromân N. Bațaria –, în comparație cu alți deputați creștini, dar și în raport cu numărul românilor balcanici declarați ca atare, prilejuiește lui N. Iorga alte reflecții amare; acest semieșec al românismului balcanic este pus pe seama politicianismului contraproductiv național, a lipsei unei acțiuni de coordonare a politicii românești printre conaționali din Turcia europeană, în timp ce grecii își urmăreau consecvent planul de atragere de partea lor a cât mai multe elemente creștine. “De ce acest rușinos rezultat? S’a spus deseori aici: din lipsa organizării *locale*, după nevoile țerii, din lipsa muncii *reale*, din lipsa *chibzuiei* *bune*, din hrănirea exclusivă a *paraziților scumpi și leneși*.”

Dar mai e ceva. «Românul de la Pind» o spunea mai ieri. Cum prevedeau, grecii au știut să-și facă un loc larg și în Turcia cea nouă. Dacă atâția dintre ei s’au ales și se vor mai alege, aceasta nu se datorește numai puterii lor, ci și *puternicului sprijin dat de comitetele junilor turci*.

Prețuiți, vă rog, dibăcia. Oamenii tuturor răscoalelor, dușmanii de moarte a Turciei, represintanții «Marii Idei» a elenismului biruitor împotriva «barbarilor» și «păgânilor» – ei au știut *prin Statul lor*, să încheie cu noul regim din Turcia înțelegerea priincioasă, ale cării roade le culege acum.

Iar România, biruitoarea inimoasă din 1877, prietena sinceră, până la orbire, de după războiu, partizana declarată a ființei Statului turcesc, România noastră, rugată călduros de oamenii noi cari conduc azi Turcia, rugată mai mult decât oricine și mai înainte de oricine, România i-a răspins hotărât și brutal.

Dacă aromânii stau acum cu mâna goală la împărțirea mandatelor, meritul e al politiceii d-lui D. Sturdza, care e și politica partidului liberal și politica amânduror partidelor istorice, cu câte codițe târâsc după ele⁴⁹.

Sceptic și critic se arată N. Iorga și față de încercările de organizare a mișcării naționale aromânești în Turcia europeană, neajunsurile datorându-se, potrivit părerii sale, inconsecvenței și inabilității politice a Guvernului român și a aromânilor înșiși: “Slabi, de tot slabi suntem noi acolo. Slabi, ca poporație locală. Atât de mulți, din cei mai bogați, sunt desnaționalizați aproape cu totul, pierduți fără speranțe; ceilalți, ori sunt răzleți prin felul lor de viață, ciobani prin toate văile, emigranți prin toate țerile, ori prin dihoniiile dintre ei. Nu s’au adunat niciodată, căci toate vin de la București, n’au cetit mai niciodată, căci cele scrise dragă-doamne

muncitori în același timp prin oameni de același sânge, de același neam și de aceeași limbă cu poporul de aici”.

⁴⁸ Daniela Bușă, *Echilibrul european și modificări politico-teritoriale din Peninsula Balcanică în anul 1908*, în C. Hlihor (coord.), *op. cit.*, p. 101-123.

⁴⁹ N. Iorga, *Politica de stat românească în Macedonia*, în “Neamul românesc”, III, 12 noiembrie 1908, nr. 135, p. 2133-2134 (cele mai multe dintre articolele referitoare la românii balcanici se regăsesc grupate în N. Iorga, *România, vecinii săi și chestiunea Orientului*, Vălenii-de-Munte, 1912, p. 92, 112, 135, 145-147, 161, 167, 252).

pentru ei, numai rare ori sunt pe mîntea lor. De organizarea locală, nici vorbă: alegerile parlamentare au dovedit-o.

Slabi suntem și prin neacțiunea și nepriceperea guvernelor din România. O politică macedoneană *imutabilă*, fără deosebire de guvern și partid, servită de oameni de încredere, populari *acasă*, n'am avut-o și n'o avem⁵⁰.

Cu alt prilej, comentând un apel al fruntașului aromân stabilit în Capitală, Lazăr Duma, care "ne chiamă în Macedonia pentru a vedea ce este, pentru a ne încredința că munca în acele părți n'ar fi zadarnică, nici banii nu s'ar risipi cheltuindu-se pentru păstrarea conștiinței românești la frații din văile Pindului"⁵¹, N. Iorga își reiterează scepticismul față de substanța acțiunii guvernamentale în problema românilor din Turcia europeană: "Cine trezește o chestie, cine crează o stare de conștiință, cine face să strălucească un ideal și-i câștigă închinători, acela trebuie să aibă puterea de a-și îndeplini toată datoria. Nu numai cu banul, dacă-l are, nu numai cu munca pe care o poate cheltui, dar și cu cercetarea de aproape, zi cu zi, a împrejurărilor ce au pornit de la ideea și de la propaganda lui.

În Macedonia n'am făcut aceasta. Am lucrat ca orbii, fără să apipăim măcar cu prudență pe întunec. Și rezultatul ni se spune acum, deslușit: paguba noastră de bani, paguba lor de înflorire, de viață fericită"⁵².

⁵⁰ Idem, *Un congres aromânesc*, în "Neamul românesc", IV, 7 august 1909, nr. 87, p. 1385-1386). Interogația titlului articolului este îndreptățită din partea lui N. Iorga, căci, practic, lipsa de organizare a acestui "prim congres național aromânesc din Bitolia" din 10 iulie 1909 și pripeala întrunirii au dus la eșecul acțiunii; din 80 de comunități aromânești, nu au luat parte decât opt (Cr., *Congresul din Bitolia*, în "Românul de la Pind", VII, 16 iulie 1909, nr. 25 (315), p. 1); T.G. Trifon, *Congresul românilor otomani ținut la Bitolia (Monastir) în zilele de 10 și 11 iulie 1909 cu ocazia primei aniversări a Constituției*, București, 1909, passim. Intelectuali aromâni stabiliți în Vechiul Regat vor cere prin intermediul presei convocarea unui "adevărat congres, serios, nu un simulacru ca acela de la Bitolia", avându-se în vedere realitatea dureroasă că "până acum niciodată nu ne-am strâns cu toții să ne sfătuim și în bună înțelegere să luăm oarecare hotărâri, și pe cât se poate, în linii cât mai largi, să croim și un plan după care să ne conducem" (M. Beza, *Un viitor congres aromânesc*, în ibidem, VII, 20 august 1909, nr. 29 (319), p. 1); acest congres se va desfășura, într-adevăr, în septembrie 1909, la Bitolia, fiind vorba, în fapt, despre primul congres al Corpului Didactic Român din Turcia (*Congresul Corpului Didactic Român în Turcia*, în ibidem, VII, 11 septembrie 1909, nr. 31 (321), p. 1-2); într-un editorial semnat de directorul ziarului "Românul de la Pind" pe marginea rezultatelor congresului, acesta avansa ideea permanentizării unei organizații a aromânilor în Turcia europeană: "Având în vedere situațiunea din Turcia precum și căile prin care celelalte naționalități au reușit să progreseze, credem că este o necesitate urgentă instituirea unui *sfat național*, din care să facă parte un delegat al corpului didactic secundar, doi delegați ai corpului didactic primar, un delegat al clerului, inspectorul școlar, reprezentanții noștri din parlament și mai mulți reprezentanți ai poporului aleși prin voturi și pe regiuni. Acest sfat național să fie un fel de parlament, care să propună și să aprobe toate măsurile ce trebuiesc luate pentru ca acolo să putem progresa și să putem înjgheba ceva solid (N.C.F., *Necesitatea unui sfat național*, în ibidem, VII, 19 septembrie 1909, nr. 32 (322), p. 1).

⁵¹ N. Iorga, *În Macedonia*, în "Neamul românesc", V, 25 ianuarie 1910, nr. 11, p. 161.

⁵² *Ibidem*. În aceeași termeni surprindea starea mișcării naționale aromânești și oficiosul românilor balcanici stabiliți în Vechiul Regat, în chiar săptămâna următoare apariției articolului menționat din "Neamul românesc": "Într-o chestiune ca a noastră avem absolută nevoie de entuziasm, de realizarea promisiunilor făcute, de încurajarea și chiar răsplătirea meritelor celor care știu să-și facă datoria și-și înțeleg misiunea și, în fine, de întreținerea pururea vie a speranței că greutățile care sunt în drumul realizării idealului nostru vor putea fi înlăturate" (N.C.F., *Reorganizarea chestiunii noastre se impune*,

Oricum, pentru N. Iorga mijloacele culturale erau singurele care trebuiau să stea la baza acțiunii românești în Balcani, “revendicările politice fiind excluse prin imposibilitatea unei anexiuni teritoriale”⁵³.

Aceeași atitudine critică o exprimă și parlamentarul Nicolae Iorga, care atenționează – accelerând, totuși, pe pedala politicianului opoziționist – că “nu e nici un semn de îmbunătățire a politicii macedonene care se face la București. De aici nu s’a primit nicio indicație cuminte pentru frații de acolo, de aici nu s’a primit niciun sfat bun, de aici nu s’a adus nicio însănătoșire a împrejurărilor în care lăncezește chestiunea macedoneană (sic!). Departe de a ridica pe frații noștri din Macedonia, nu li purtăm măcar noroc, ci li aducem lipsă de noroc”⁵⁴; sunt aprecieri care proiectează o imagine distorsionată a acțiunii românești în Balcani, deși nu erau izolate în epocă, chiar “organul politic al românilor din dreapta Dunării” vorbind, în legătură cu rezultatul alegerilor parlamentare din Turcia din 1912, despre “falimentul propagandei românești din Macedonia”⁵⁵. În același discurs – rostit la 26 noiembrie 1910, *În chestia macedoneană și ardeleană* – Iorga sesizează, pe de altă parte, politizarea acțiunii național-culturale românești în Macedonia, fapt ce a diminuat, într-adevăr, impactul acesteia asupra maselor de aromâni: “Erau acolo oameni cari trăiau în împrejurări economice destul de bune. Erau oameni cari se puteau desvolta materialicește destul de mulțămitor. Ei bine, am intervenit noi și am aruncat idealul românesc în Macedonia, făcând pe anumiți oameni de acolo să simtă sincer pentru idealul nostru al tuturor și, după ce am creat, de aici, de la București, o chestie macedoneană, nu am știut s’o conducem”; relevând și slăbiciunile umane ale unora dintre liderii aromânilor (“am făcut oameni luxoși, din oameni cumiști oameni stricați”), are tăria de a atrage atenția asupra situației de fapt, așa cum se prezenta ea în zonele Turciei europene locuite de aromâni, realitate vizibilă și mai pregnant în noul cadru politic al acesteia, mai ales în comparație cu situația celorlalte etnii: “Și astfel avem rușinea că, în momentul când Turcia cea nouă îngăduie ca naționalitățile ce le cuprinde să se manifeste potrivit aspirațiilor lor, bine înțeles în cadrul legal cerut de orice Stat cu conștiința de sine, în acest moment în Macedonia apar sârbii, cari au școlile lor, apar potrivite cu nevoile unui neam: ei au toți comunități ce represintă cu adevărat interesele celor ce vorbesc același graiu și au aceiași credință națională; ei au o presă, cu reprisintanții lor autorisați, în țările unde toată lumea-i încurajează materialicește și moralicește. Pe când ai noștri în Macedonia, tocmai când puteau să arăte ce sunt, au dovedit că nu există decât numai în controalele, listele de lefi și recompense, sau cel

în “Românul de la Pind”, VIII, 31 ianuarie 1910, nr. 5 (338), p. 1); idem, *Rostul chestiunii noastre*, în ibidem, VIII, 11 aprilie 1910, nr. 13 (346), p. 1.

⁵³ *O conferință a d-lui Iorga. Românii macedoneni în legătură cu Turcia nouă*, în ibidem, VII, 18 martie 1909, nr. 9 (298), p. 2.

⁵⁴ N. Iorga, *Discursuri parlamentare*, vol. I, partea a II-a, București, 1939, p. 45.

⁵⁵ F. Mișea, *Falimentul propagandei românești din Macedonia*, în “Peninsula Balcanică”, Seria II, IV, 22 aprilie 1912, nr. 4, p.

mult în registrele de anchetă ale Ministerului de Instrucție și ale Ministerului de Externe⁵⁶.

Cu amărăciune, în repetate rânduri, Iorga blamează lipsa de coordonare a acțiunilor ce vizează organizarea aromânilor din cadrul Imperiului otoman; astfel, el se arată sceptic asupra urmărilor benefice ale "congresului de organizare" din 1910, desfășurat la Bitolia, congres pe care îl "așteaptă de vre-o cinci-zeci de ani nația asta de aici, din birul căreia domnia miniștri trimet subvenții, până la un milion, fraților de peste Dunăre"; inexistența unor vederi comune la nivelul liderilor aromâni – din Regat și din cadrul Imperiului otoman – transpare clar în paginile ziarelor ce apar la București ("Românul de la Pind", "Aromânul"), neajuns sesizat critic de către N. Iorga: "Deci «Pindul» bucureștean zice: ba! «Aromânul» repetă: da! Dulce armonie, dacă nu harnică *aromânie!* Polemica s'a deschis.

Și chestia iarăși s'a închis. Nici o mișcare nu se vede, nici o tovărășie de muncă, nici un progres de conștiință. Cele două foi merg, una de-a parte, alta de alta, mai fericite decât «Lumina» de la Salonic, care s'a stins, neavând, după cât se pare, feștila bugetară de aici.

Iar dușmanii aromânilor, aceia știu ce vor și fac tot ce pot⁵⁷.

Pornind de la realitățile – defavorabile imaginii unei mișcări naționale aromânești puternice, românismului balcanic ca atare – pe care le evidențiază cu durerea în suflet a naționalistului luptător, Nicolae Iorga se arată sceptic față de inițiativele organizatorice, viabile în sine; astfel, renașterea Eforiilor aromânești din Balcani, vehiculată în epocă, lăudabilă în sine, căci "în mâinile lor trebuie să se puie grija intereselor aromânești", trebuia însoțită de măsuri practice, consecvente ca acțiune, în scopul stabilirii reale a dimensiunii mișcării naționale, al evaluării cât mai exacte a numărului aromânilor care au sentimente românești și nu s-au lăsat atrași de propaganda grecească: "Căci eforia nu e ca muntele ori ca râul de-acolo de acasă, prin fatalitatea naturii, ci prin voința oamenilor. Și această voință pleacă dintr'un sentiment. Și acest sentiment trebuie lămurit și dezvoltat, creat une ori. Și pentru a-l creia trebuie oameni. Și acești oameni trebuie să lucreze solidar, în bună înțelegere, pe basa unui program, și iată-ne la congresul de care comunicatul primit de amândouă ziarele nu pomenește nimic și care a fixat norme de luptă și a desemnat persoane care s'o conducă – și unele și altele necunoscute, se pare, autorului acestui manifest⁵⁸.

Adept al unor acțiuni practice care să vizeze ridicarea cultural-națională a aromânilor, Nicolae Iorga apreciază vizitele românilor din Regat la frații lor din Macedonia, așa cum este excursia din aprilie 1911, condusă de Gh. Munteanu-Murgoci și dr. C.I. Istrati. Ideea acestei excursii era mai veche, ea capacitându-l

⁵⁶ N. Iorga, *op. cit.*

⁵⁷ Idem, *Un congres fără urmări*, în "Neamul românesc", V, 17 septembrie 1910, nr. 110, p. 1745; idem, *Congresul aromănesc din Bitolia*, în ibidem, V, 26 iulie 1910, nr. 87, p. 1377-1378.

⁵⁸ Idem, *Eforiile macedonene*, în "Neamul românesc", V, 17 octombrie 1910, nr. 123, p. 1953; M. Pinetta, *Comunitățile sau Eforiile*, în "Românul de la Pind", VII, 24 octombrie 1909, nr. 34 (324), p. 1.

inițial chiar pe N. Iorga, dar împrejurările nu erau propice; într-o telegramă expediată profesorului Pericle Papahagi, la 16 august 1910, istoricul se deroga de materializarea ideii, motivând: “Totala lipsă interes la români și aromâni mă face a părăsi ideea excursiei”⁵⁹, pentru ca în anul următor să revină, detaliind: “Excursia pe care aveam de gând s’o conduc în părțile «macedonene» locuite de români și care nu s’a putut face de frica ce orice om cum se cade trebuie s’o aibă de a nu fi privit ca amestecat în neconținută noastră conspirație împotriva ordinii publice și a celei mai elementare moralități publice”⁶⁰; comentând atmosfera sărbătorească în care se desfășoară periplul excursioniștilor, Iorga relevă impactul general asupra popularizării nevoilor naționale ale românilor balcanici: “Vorbă e: să vedem, și mai cu osebire, *să fim văzuți*. Cu cât vom fi văzuți mai mult, în mai multe locuri, la mai multe persoane, cu atâta mai bine. Cei cari cetiau numai în ziare despre România liberă și bogată, vor vedea români cari aduc la ei acea libertate, în mișcări și cuvinte, iar cei, de alt neam, cari știau numai de bietul vlah din munte, căruia i se pot junghia oile și arde stâna, vor trebui să-și schimbe ideile despre rostul pe lume al acestor vlahi cu represintanți de aceia înaintea cărora trebuie să se plece și cele mai dârze fesuri locale (...).

Căci în Balcani avem și o misiune științifică de îndeplinit și nu e prea curând astăzi să ne aducem aminte de dânsa”⁶¹.

În toamna anului 1911, în paginile “Neamului românesc” N. Iorga are iarăși cuvinte aspre la adresa modului în care este organizată mișcarea națională a aromânilor, minată de politicianismul dâmbovițean, de lipsa de unitate a aromânilor înșiși: “Politicianism la ministeriile care au supravegheat pe rând chestia macedoneană, favoritism și necunoștință de lucruri, mici tirani boierești prin consulate, profesori și scriitori cari nu-și cruță nici o insultă, institutori fără elevi și credincioși fără preoți.

Acest parazitism se chiamă în România «organizația macedoneană»”⁶².

⁵⁹ N. Iorga, *Correspondență. Documente literare*, ed. Ecaterina Vaum, București, 1991, p. 46.

⁶⁰ Idem, *Călători români în Macedonia*, în “Neamul românesc”, VI, 15 aprilie 1911, nr. 42, p. 657. O revistă constănțeană aprecia inițiativa lui N. Iorga de a organiza o astfel de excursie: “Onoare d-lui Iorga că s-a pus în fruntea unei mișcări de asemenea natură care vine să trezească conștiința națională”; profitând de prezența istoricului la Constanța, un fruntaș al Coloniei Macedo-Române, comerciantul Mihalache Cotta, “a avut fericita inspirație de a aminti d-lui Iorga despre zvonul ce a auzit, că în toamna asta s-ar fi proiectat să se facă o excursiune în Macedonia sub conducerea d-sale și a felicitat pe d-l Iorga pentru inițiativa ce a luat, amintindu-i că cu ocazia proclamării constituției în Turcia mai toate popoarele balcanice s-au învrednicit să facă o *excursiune* în Macedonia, numai românii din regat nu s-au dus să-și vadă frații” (*Excursiunea din Macedonia*, în “Ovidiu”, VII, 1-30 iulie 1910, nr. 3-4, p. 35).

⁶¹ N. Iorga, *op. cit.*, p. 658.

⁶² Idem, *Organizația macedoneană*, în ibidem, VI, 18 octombrie 1911, nr. 118, p. 1873. Într-adevăr, acțiunea național-culturală aromânească în Balcani a avut mult de suferit din cauzele punctate de către N. Iorga; stau mărturie, în acest sens sutele de scrisori și corespondențe, trimise din mediile aromânești din Balcani, inserate în toată presa românească de la sfârșitul veacului al XIX-lea și începutul secolului al XX-lea. Pentru perioada contemporană cu data publicării articolului de mai sus, vezi, în contextul aceleiași problematici, Red., *Apatia noastră*, în “Românul de la Pind”, VII, 1 decembrie 1909, nr. 41 (331), p. 1; Comitetul, *Destul am suferit*, în ibidem, IX, 4 septembrie 1911, nr. 17 (389),

Pentru N. Iorga, așa cum am mai exemplificat deja, chestiunea aromânească trebuia dimensionată – și avea și acum dreptate – de Statul Român la aspectele sale cultural-naționale, fără nici o conotație politică internă: “eu judec așa: că «problema macedoneană» e o problemă culturală pentru ei, și nu politică pentru noi. În resolvirea ei aceasta trebuie să hotărască. Să-i luminăm că sunt de alt neam decât cele între care trăiesc, să li trezim nevoi culturale și să-i ajutăm a le îndeplini. Noi suntem fratele mai mare, dator să sprijine pe cel mic, cu vorba, cu prestigiul, cu banul, dar fără a-i impune ceva în casa lui pe care n’o cunoaștem destul”⁶³.

p. 1; *Societatea de cultură și dezideratele congreselor noastre din Bitolia*, în ibidem, VIII, 16 ianuarie 1910, nr. 3 (336), p. 1; M. Saloniceanul, *Cum stă cauza românească în Macedonia*, în ibidem, IV, 1 ianuarie 1906, nr. 1 (143, p. 1; F. Mișea, *Ce e de făcut?*, în “Peninsula Balcanică”, Seria II, nr. 12, IV, 17 iunie 1912, nr. 21, p. 1; *Reprezentanții poporului*, în “Românul de la Pind”, IX, 11 septembrie 1911, nr. 18 (390), p. 1; ș.a. Această stare de lucruri, puțin convenabilă imaginii unei acțiuni naționale unitare și sănătoase aromânești, se perpetuează, din păcate, și în anii interbelici, chiar publicații aromânești din Capitală consemnând-o ca atare: “Ce poate să-i despartă pe acești oameni, pe chestiuni atât de comune unde nu se cere prea multă filozofie. Dar dacă n-ar fi, după câte am spus mai sus, spiritul de contradicție, problema s-ar ușura foarte mult. Nu este dat ca doi macedoneni să poată face ceva util, căci se poate ca tovarășul său să fie nemulțumit de reușita în care s-ar presupune un merit cât de mic colegului său, și aceasta ar avea de rezultat ruptura finală. Egocentrismul intelectualului cuțovlah este absolut și neîndurător. Svâcnirile de entuziasm sunt spontane la tineri, calculate la cei bătrâni (...). Colectivitatea macedoneană de azi, nulă în manifestările ei, putea să reprezinte mult în această țară. De aceea, caricatură de școli în Macedonia, unde colectivitatea macedo-română n-are nici un merit, colonizări defectuoase în Dobrogea, unde domină iresponsabilitatea, discordii pretutindeni, iată ce a însemnat, după o jumătate de veac de chestiune național-culturală în Balcani, rostul unei acțiuni. Poate că tradiția creiată a fost astfel ca să avem această chestiune a celor nedisciplinați și veșnic nemulțumiți” (*Litigii Kușevlahe*, în “Macedonia”, Seria II, VI, 1932, nr. 11, p. 23).

⁶³ N. Iorga, *op. cit.*; articolul este reprodus și în “Românul de la Pind”, IX, 23 octombrie 1911, nr. 23 (395), p. 2; vezi și idem, *Lucruri macedonene*, în “Neamul românesc”, VI, 21 noiembrie 1911, nr. 132-133, p. 2013-2014 (referitor la cele exprimate în acest articol, vezi comentariul lui M. Dona, *Câteva cuvinte despre chestia macedo-română*, în “Calendarul românesc”, 1912, p. 160-162). Un alt articol, cu același titlu, va fi publicat la 15 iunie 1912 și va fi reprodus în “Peninsula Balcanică”, seria II, nr. 13, IV, 24 iunie 1912, nr. 22, p. 2, precedat fiind de un comentariu al redacției: “Acest articol este un adevărat document, căci dovedește odată mai mult cât de puțin (sic!) este cunoscută chestiunea noastră până și de oameni ca d. Iorga, care – se pretinde, nu-i așa – că, cel puțin d-sa, se interesează de mișcările naționale de peste Carpați și Dunăre. Dar mai dovedește și altceva: că d. Iorga se pronunță cu o ușurință condamnabilă până și în chestiile despre care habar n-are” (*Lucruri macedonene*, în ibidem); este, firește, un comentariu nedrept, el fiind motivat de aprecierile aspre ale lui N. Iorga la adresa solidității mișcării național-culturale aromânești: “Rare ori naționalitatea noastră a avut să înregistreze dovezi mai absolute de incapacitate politică decât acolo (...). E război acolo. Față de dânsul pot fi pentru aromâni două atitudini. Sau conștiința de Stat jignită, care poate promova accentele cele mai bărbătești. Sau conștiința de rasă, care poate găsi și ea note prin care să se manifeste. Dar și una și alta lipsesc. În chestia macedoneană sunt vii numai fondurile de la Ministerul de Externe din București. Și nici măcar acei care le mănâncă... O tristă constatare. Ea era de nevoie ca să explice de ce, încă de multă vreme, n-avem pentru ce să ne uităm peste Dunăre”. Cu excepția acestor puseuri, în mediile aromânești personalitatea lui N. Iorga era receptată la adevărata sa dimensiune: “D. N. Iorga este cea mai desăvârșită sintetizare a idealului național românesc; el este apostolul unității politice a neamului nostru, el este marele pregătitor al conștiinței naționale, pentru războiul cel mare și crâncen, pentru războiul jertfelor mari; pentru a vedea românismul ca o masă unitară, cu rolul de civilizație și de propășire în Orient, cu menirea de a duce cuvântul specific al rasei noastre, acolo unde s-a crezut că urmele romane au început a dispărea, cotropite de puhoaiete străine”

În toamna anului 1912, când tocmai izbucnise primul război balcanic, N. Iorga avertizează că planurile Marilor Puteri de creare a unei Albanii și a unei Macedonii independente nu “înseamnă, însă, pe departe, o Macedonie românească. Sunt așa de risipiți ai noștri și așa de puțini au o conștiință națională! Pentru a o trezi trebuie o muncă uriașă. Și consulii austriaci⁶⁴ n’ajung pentru aceasta. Trebuie ca toți aromânii să se concentreze acolo pentru opera cea mare: crearea naționalității politice aromânești.

Azi ei sunt încă oaspeții noștri iubiți. Îi ajutăm, de și cultura noastră, viața noastră politică n’are neapărată nevoie de dâșnii. Dar mâne – avertizează N. Iorga, însă realitățile din anii interbelici, circumstanțiale problematice aromânești, îl vor dezminți⁶⁵ – cine din ei va mai bate străzile Bucureștilor va fi pentru orice om cu simțire un desertor și o canalie (sic!)⁶⁶.

În timpul războaielor balcanice Nicolae Iorga militează nu numai pentru apărarea drepturilor naționale – în noul context, al războiului – ale românilor macedoneni, ci și a vieții frunțașilor acestora, amenințate, “se pare”, cu tribunalele marțiale grecești, cerând autorităților o atitudine fermă, care, dacă s-ar fi adevărit știrile, să ducă până la ruperea relațiilor dintre cele două țări: “Ar fi o infamie vrednică de un trib negru din adâncul Africei. Guvernul român e dator să ceară

(Nicolae Iorga, în “Aromânul”, II, 5 martie 1914, nr. 24, p. 1); N. Batzaria, *La aniversarea “Neamului românesc”*. Amintiri mai vechi și mai noi, în “Neamul românesc”, XXX, 9 ianuarie 1935, nr. 6, p. 1-2.

⁶⁴ Despre atitudinea consulilor austrieci, în problema aromânească, M.D. Peyfuss, *op. cit.*, passim; St. Lascu, *Atitudinea Austro-Ungariei și Rusiei față de “chestiunea aromânească” în lumina unui raport diplomatic (1904)*, în C. Hlibor (coord.), *Structuri politice în secolul XX; O viață închinată istoriei. Constantin Bușe*, București, 2000, p. 89-100; *Austria și cauza aromânească*, în “Românul de la Pind”, IV, 11 iunie 1906, nr. 23 (165), p. 1: pentru că urmărește anexarea Macedoniei, Imperiul austro-ungar “nu prea se uită cu ochi buni la românii din Macedonia (...). Consulii austrieci din Turcia au ținut și țin o conduită de duplicitate”; pentru un comentariu contemporan articolului lui N. Iorga, vezi *Chestiunea națională a românilor din Turcia și diplomația austriacă*, în ibidem, 28 august 1911, nr. 16 (388), p. 1.

⁶⁵ V.Th. Muși, *Un deceniu de colonizare în Dobrogea Nouă 1925-1935*, București, 1935, passim; St.T. Hagigogu, *Emigrarea aromânilor și colonizarea Cadrilaterului*, București, 1927, passim; C. Noe, *Colonizarea Cadrilaterului*, în “Sociologie Românească”, III, 1938, nr. 4-6, p. 119-158; N. Cușa, *Aromânii (macedonenii) în România*, Constanța, 1996, passim; St. Lascu, *Aromânii – catalizatori ai revigorării naționale, străjeri ai Statului Român la granița dobrogeană*, în “Picurari de la Pind”, I, mai 1994, nr. 1, p. XI-XV (supl. al revistei “România de la Mare”, III, 1994, nr. 3-4).

⁶⁶ N. Iorga, *Datoria macedonenilor*, în “Neamul românesc”, VII, 27 noiembrie 1912, nr. 134-135, p. 2269-2270. În anii interbelici, pe lângă curentul de emigrare al aromânilor din fosta zonă europeană a Imperiului otoman – concretizat prin stabilirea în județele sud-dobrogene a 5-6000 mii de familii (dintr-un total de circa 18 000 de capi de familie împrietăriți) – s-a dus și o intensă campanie, tot de către intelectuali aromâni stabiliți în Regat în favoarea nepărsării ținuturilor natale: “Revista «Macedonia» a luptat și luptă cu toată pasiunea și ardoarea patriotică, pentru menținerea elementului românesc și întărirea lui pe locul unde se află, ca având cele mai sfinte drepturi istorice asupra acestui ținut (...). (Ea) are un program opus față de vechea Societate de Cultură Macedo-Română care în ultimii ani a desfășurat o propagandă intensă pentru a reuși să dezrădăcească pe românii din Macedonia, spre a fi colonizați în Dobrogea” (N. Nance, *Comunicat*, în “Macedonia”, seria II, VII, 1933, nr. 4-5, p. 2); N. Iorga, *Lichidăm “Macedonia”?*, în almanahul aromânesc “Frățilia”, 1928, p. 1920: “Aceasta pare să fie – pentru unii oameni de la noi – lozinca față de o chestie care a avut – și a meritat – până acum atâta muncă și atâtea sacrificii, ale muncii, ale averii și ale vieții chiar”.

lămuriri, să dea comunicat, și, dacă asemenea ticăloșii s'au înfăptuit, să rupă legăturile diplomatice cu Statul care le tolerează și să arăte supușilor lui din România drumul către casă.

Și aceasta, fără nici o zăbavă.

Căci cu adunări populare⁶⁷ unde fiecare spune ce crede și ce vrea, fără nici o înțelegere prealabilă, fără nici o consecvență și fără nici o răspundere, aducând Austriei servicii neprețuite prin proclamarea nevoii de compensații absurde din Balcani, nu se ajunge la nimic alta decât la mărirea haosului⁶⁸.

Problematica aromânească se va regăsi, în afara publicisticii militante, și în notele zilnice ale istoricului (mobilizat)⁶⁹, acesta inserând și fragmente din

⁶⁷ Gh. Zbucea, *România și războaiele balcanice 1912-1913. Pagini de istorie sud-est europeană*, București, 1999 (cap. *Societatea românească față de criza balcanică*, p. 94-146).

⁶⁸ N. Iorga, *Măcelurile din Macedonia*, în "Neamul românesc", VII, 16 noiembrie 1912, nr. 130, p. 2207.

⁶⁹ Idem, *Acțiunea militară a României. În Bulgaria cu ostașii noștri*, București, 1913; despre învățătorul "român din Liumnița, Dumitru I. Ciotti, (care) scrie ziarelor că în 1912 a fost arestat, după un atentat cu pușca și o încercare de otrăvire, de un ofițer grec, care-l gătia de spânzurătoare" (p. 224). (Această informație este reluată de amintitul institutor în scrisoarea *Din suferințele unui institutor român în Macedonia*, în "Dimineața", XI, 29 aprilie 1914, nr. 3646, p. 1; alte scrisori ale aceluiași "fost institutor în localitatea Liumnița", *Românii din Macedonia persecutați de greci*, în ibidem, XI, nr. 3695, respectiv *Calvarul românilor din Meglenia (Macedonia). Românii bătuți, insultați și arestați de ofițerii greci. Școalele și bisericile românești închise*, în "Adevărul", XXVI, 17 octombrie 1915, nr. 10259, p. 1; despre unele posibile motivații pecuniare ale demersului național-publicistic ale respectivului institutor, *Tribulațiile unui escroc*, în "Epoca", 28 iulie 1916, nr. 207, p. 2; despre un alt "învățător din Macedonia (care) a dat o petiție Reginei când mergea la Mitropolie. Fugar de-acolo, «cu picioarele degerate», are cu el soția bolnavă și două fetețe. Averea i-au luat-o «beligeranții». Și vor fi multii ca dânsul... Unde se va fi găind duiosul poet tânăr Papazis, și el învățător în acea Macedonie? (Am primit abia acum o scrisoare de la el și l-am sfătuit să rămâie, cu orice preț, acolo [nota lui N. Iorga – n.n.]», p. 226); despre refugiații aromâni din Macedonia, care "se plâng într'un memoriu către Rege, de tot felul cum fostul antart Karapanos, căpitan în armata elină, a tratat Meglenul aromânesc. Se dă lista celor executați de dânsul. Și în noul războiu au căzut atâția dintre fruntași aromâni. Și acum se bat cu bicele peste obraz acei ce se recunosc ca români. Tratatul din București își va produce însă – credea, iluzoriu, N. Iorga – efectul" (p. 245); vezi și Idem, *Istoria statelor balcanice*, p. 362-376. "Efectul" nu va întârzia să se producă, cu impact negativ, însă, asupra conservării identității etnoculturale a aromânilor din fostele teritorii otomane ale Macedoniei; între zecile de articole și corespondențe ce relevă începutul "efectului", Dragorul, *Statul sârbesc persecută pe românii macedoneni din noile provincii anexate. Elementul românesc din Serbia Nouă, prada unor funcționari prea "patrioți"*, în "Dreptatea", II, 24 ianuarie 1914, nr. 21, p. 1; *Românii jefuiți și uciși de greci*, în "Aromânul", II, 5 martie 1914, nr. 24, p. 3; Dela Semnița, *Trista situație a românilor macedoneni din Serbia*, în "Dimineața", XI, 25 aprilie 1914, nr. 3642, p. 1; Rep., *Atrocitățile săvârșite asupra românilor din Corița. Marele naționalist român, preotul Haralambie Balamace a fost ucis împreună cu fratele său Sotir Balamace și încă trei notabili români de către trupele grecești. Ce ne spune d. N. Tacit cât și d. Epaminonda Balamace fratele victimei. Anchetă noastră*, în ibidem, XI, 29 martie 1914, nr. 3617, p. 1; *Cum se poartă grecii cu aromânii. O delegație de aromâni din Veria la "Adevărul". Ce spun dâșii: recrutările nedrepte și silite, ale aromânilor din Veria. Intervenții zadarnice. Declarația d-lui Venizelos. Peste 300 de tineri aromâni retrași în munți. Situația lor este disperată. Ce vor aromânii*, în "Adevărul", XXV, 15 mai 1914, nr. 8860, p. 5; V.S., *Suferințele aromânilor. Noile devastări ale epiroșilor. Asasinii fraților Balamace puși în libertate. Ghermanos dus în triumf la mitropolie. Suferințele unei femei. Aromânii emigrează. Colonizarea Dobrogei noi*, în "Națiunea" I, 10 august 1914, nr. 83, p. 1; *Calvarul românilor macedoneni. Persecuțiile grecești au*

“scrisoarea unui învățător macedonean”, din care rezultă purtarea “sălbatică” a trupelor bulgare în așezarea locuită de aromâni Giurmaia: “După ce au spart magaziile din piață, au năvălit sălbateci prin mahalale și, după ce intrau în locuințele bieților aromâni, înainte de toate jăfuiau tot avutul casei și apoi, urlând ca niște fiare, pe bărbați îi străpungeau cu baionetele, iar femeile erau batjocorite fără nici o rușine (...). Comitagiile bulgari deduseră foc orașului. Într’o clipă flăcările cuprinseseră totul. De acolo, urmăriți de o ceată de comitagi, am alergat împrăștiați înainte, până am dat de armata grecească”⁷⁰.

De asemenea, în intervențiile sale parlamentare, Nicolae Iorga va proiecta chestiunea aromânilor în contextul nou din Balcani. Astfel, în discursul rostit la Cameră (13 decembrie 1913)⁷¹, supunând unei aspre critici conduita guvernului, el își exprimă scepticismul față de posibilitatea reală a României de a mai interveni în favoarea aromânilor, după Pacea de la București, în condițiile întăririi statelor din Balcani. El reiterează și de la tribuna Parlamentului, că problema autonomiei Macedoniei nu mai este, după războaiele balcanice, de actualitate: “Autonomia Macedoniei era posibilă la un singur moment: înainte de războiu. O presiune asupra Turciei din partea noastră ar fi silit la autonomia Macedoniei, precum o oarecare presiune asupra Bulgariei ar fi silit-o să nu înceapă războiul pe care l-a început. Aceasta nu s-a făcut. Timpul s’a pierdut, autonomia Macedoniei s’a înecat pentru toate timpurile: acolo sunt sârbi, greci, bulgari, cari au angajamente față de noi, și fiecare dintre ei este destul de interesat ca să țină ca aceste angajamente să fie respectate”; în ciuda acestor “angajamente”, pentru N. Iorga este clar că problematica aromânească va trece pe un plan secund, în condițiile unei prezențe instituționale precare: “în Peninsula Balcanică nu au venit consulii noștri, episcopii noștri nu păstoresc, România nu se simte nicăieri, iar diplomația noastră, care n’a știut să prevadă, este și azi tot aceia care ni-a dat onorurile și mândria din 1912 și 1913. În loc să alegem elementele cele mai vioaie, cele mai viguroase, ca inteligență și energie, cele mai adânc cunoscătoare a împrejurărilor, pentru a le trimete acolo, noi ne mulțumim cu obișnuitele utilități diplomatice, care călătoresc dintr’o capitală în alta”.

Și după războaiele balcanice Nicolae Iorga se va preocupa – tot mai ocazional, însă – de soarta românilor balcanici; astfel, în anii primului război mondial el va face sporadice referiri – prilejuite de comentarea operațiunilor militare – și la “acea populație românească din Balcani de care am vorbit atâta vreme, căreia i-am dat așa de mari speranțe, pentru care căpătasem prin clausă de tratat [Tratatul de Pace de București, 28 iulie/10 august 1913 – n. n.] voia de a-i da profesori și vlădici și pe care atât de complet am uitat-o pe urmă, fără a ne gândi

inceput din nou în Macedonia. D-l Porumbaru trebuie să intervie, în “Dreptatea”, III, 8 februarie 1915, nr. 376, p. 2 (“scrisoare” primită de la Salonic semnată *Comunitatea română din Liumnița*).

⁷⁰ N. Iorga, *Acțiunea militară a României*, p. 246.

⁷¹ Idem, *Discursuri parlamentare*, p. 194, 195.

măcar de cât folos ni-ar fi fost prin strămutarea pe malul stâng al Dunării a unor meșteri așa de pricepuți și a unor negustori așa de vioi în afacerile lor"⁷².

În continuare, în deceniile interbelice, analizele iorgiene vor releva – în ceea ce-i privește pe aromâni – calitățile de comercianți, de antemergători, deschizându-le "continuatorilor Veneției în Peninsula drumul care duce la prietenia recunoscătoare"⁷³; calitățile lor native, constructive și național-afective, apreciindu-le ca atare la cei stabiliți în Țară (cu predilecție în județele din Dobrogea de Sud): "I-am văzut pe dânșii și pe dânsele, represintanții unei rase care n'a fost supusă nici odată, politic și social, care, pe basa privilegiului păstrat de-a lungul secolelor, a stat drept în față ori cui. Oameni de credință și de vitejie, călăuzi, ostași, ctitori de orașe, străbătători de țeri și mări, *creatori*."

I-am primit ca pe niște pribegi, când ei sunt invitații noștri, și i-am tratat ca pe niște miluiți, când ei nu știu ce înseamnă mila nimănu.

E vremea să se înțeleagă ce sunt așezările lor: cetățile noastre la granița cea mai primejduită din lăuntru chiar.

Iar, dacă dintre ei câte o păreche ar vrea să se desfacă din comunitățile lor strănse, nu poate fi mai bun învățător de gospodărie inteligentă și de demnitate omenească prin satele noastre unde sunt încă atâtea brațe încrucișate și frunți deprinse a se pleca ori cării încâlcări, de cât dânșii"⁷⁴.

Cu alt prilej, urmașul "oamenilor de la Pind, de la Adriatica", va reliefa – în același registru admirativ – "virtuțile acestei prețioase ramuri a neamului nostru", care "sunt, pe orice câmp ar lucra: onestitate, lealitate și credință"⁷⁵, aprecieri la adresa cărora fruntașii din Capitală ai românilor macedoneni vor exprima, la rândul-le, nu o dată, gratitudinea cuvenită: "Societatea de Cultură Macedo-Română înțelege să considere înălțătoarele cuvinte ale dvs. [ocasionate de

⁷² Idem, *În Tesalia și Epir*, în "Neamul românesc", XII, 5 iunie 1917, nr. 151, p. 1 (totuși, în perioada interbelică statul român va da curs solicitării aromânilor din fostele teritorii europene ale Turciei de a se stabili, în masă, în Țară, I. Dobrogeanu, *Statul nostru și politica de întărire a românismului în Dobrogea de Sud*, în "România de la Mare", III, 1994, nr. 3-4, p. 19-29); într-un alt articol, referindu-se la luptele din Macedonia, N. Iorga subliniază interesul particular al României vis-à-vis de situația din zonă: "Noi ne-am mai putea gândi la ceva. Monastirul, în preajma căruia se dă lupta, e un vechi centru românesc; el era punctul de plecare al propagandei și organizației noastre. Aceia care au răbdat de foame și în cursul unei îndelungate împresurări, aceia pe care i-au prădat căpcăunii în retragerea lor din toamna trecută ca să nu rămâie nici o avere în mâinile răsplătitorilor, aceia care au fost gratificați cu bombele aeroplanelor acum câteva săptămâni și care zi de zi sunt zguduiți de uriașul duel de artilerie în care încă o dată li se hotărăște soarta, sunt negustorii și meșterii noștri aromâni în destul de mare parte (...). Mai este poate câte ceva care să-și aducă aminte de acei megleniți români pe care germanul Gustav Weigand i-a descris, pentru ca după trecere de câteva decenii conaționali săi să vie pentru a-i nimici" (N. Iorga, *În văile Macedoniei*, în "Neamul românesc", XII, 4 mai 1917, XII, p. 1).

⁷³ Idem, *Latinitatea în Balcani și românii din Macedonia*, în ibidem, XVI, 1 iunie 1921, nr. 121, p. 1.

⁷⁴ Idem, *O comoară a neamului*, în ibidem, XXX, 8 decembrie 1936, nr. 267, p. 1.

⁷⁵ Idem, *Ascultând pe d. Capidan*, în ibidem, XXX, 8 decembrie 1936, nr. 267, p. 1.

moartea prematură a lui Cezar Papacostea - n.n.] ca un îndemn și un reazem pentru continuarea luptei pe căi legale întru apărarea drepturilor acestor frați”⁷⁶.

NICOLAE IORGA AND THE “MACEDO-ROMANIAN QUESTION” AT THE BEGINNING OF THE TWENTIETH CENTURY

Abstract

After 1900, Nicolae Iorga expressed his views on the intricate “Macedo-Romanian question” in the press and in Parliament. In his opinion, the situation of minorities in the Balkans had to be approached in the light of the long common evolution of peoples in this part of the continent and of the interests of the modern Balkan states as well. The aspirations of nationalities in the Balkans to national – state life had to take substance from modern historical realities.

During the summer of 1906, almost every issue of “*Neamul Românesc*” included a paper by Nicolae Iorga on the “Macedo-Romanian question”. The Romanian historian criticised the results of the first poll of 1908 in the Ottoman Empire, when the only Macedonian Romanian elected to the Senate was Professor N. Bataria, and blamed this failure of Balkan Romanianism on counterproductive politicianism. He was sceptic and critical about the attempts by the Macedo-Romanian national movement to get organised in European Turkey, and attributed the failure of the enterprise on the political inconsistency and inability of the Romanian government. He often remarked that the efforts of the Macedonian Romanians to get organised in the Ottoman Empire were plagued by a lack of co-ordination.

Nicolae Iorga believed that in the Macedo-Romanian question the Romanian State should focus on cultural and national aspects and leave aside all internal political connotations.

After the Balkan wars, the Romanian historian would only occasionally show an interest in the fate of the Balkan Romanians.

⁷⁶ *Macedonenii sunt nedreptățiți. Scrisoarea adresată d-lui profesor N. Iorga de d. dr. Petre Topa, președintele Societății de Cultură Macedo-Română*, în *ibidem*, XXXI, 18 august 1936, nr. 171, p. 1; St. Lascu, *Nicolae Iorga și aromânii (I-II)*, în “*Tomis*”, serie nouă, VI (XXXVI), 2001, nr. 9, p. 13; nr. 10, p. 13.

MISIUNEA MILITARĂ LAMY ÎN OPERA LUI NICOLAE IORGA

LUCIA TAFTĂ

Câteva dintre scrierile savantului român Nicolae Iorga, un rezumat al unei conferințe ținute la Galați pe 9 noiembrie 1908 și un studiu documentar, cercetate de noi cu ocazia întocmirii unei teme recente¹, ne-au relevat din nou cât de prezent și de permanent este omul de carte mai sus citat în istoriografia noastră, ca înnoitor al bazei de documentare a istoriei României și ca deschizător de direcții noi de cercetare și de interpretare în istoria națională și universală².

Una dintre ele comentează lucrarea ofițerului francez de intențență Le Cler, *La Moldo-Valachie ce qu'elle a été, ce qu'elle est, ce qu'elle pourrait être*, tipărită la Paris în 1866, demonstrând cu această ocazie în ce mod o lucrare aparținând relatărilor de călătorie, impresiilor și imaginilor receptate în timpul șederii acestui funcționar în Principate poate reprezenta o latură esențială atât a unui studiu istoric, cât și a altuia etno-socio-politic asupra românilor, alcătuite cu sinceritate și obiectivitate. De asemenea, în ce mod, într-o relație cu "străinul și cultura lui altfel plămădită", vădit superioară, propriul nostru teritoriu poate deveni o temă de reprezentări mentale, de imagini imanente, ce pot fi "incorporate" ca elemente de prim ordin în interpretarea relațiilor dintre noi românii și "ceilalți", străinii³, în cazul de față, francezii.

Francezul Le Cler, sosit în interes de serviciu – membru al Misiunii militare franceze trimise în timpul domnului Al.I. Cuza în Principatele Unite – a străbătut Moldova și Țara Românească de la un capăt la altul, vizitând micile și marile așezări urbane și rurale, călătorind pe Dunăre până la Marea Neagră. El a cunoscut atunci teritoriul românesc și societatea respectivă. Ofițer de administrație, extrem de riguros în cercetările și aprecierile sale, a alcătuit o lucrare destul de obiectivă, așa cum se constată din lectura ei. Examinarea istorico-geografică este apropiată de realitate, întrucât recunoaște românilor tradițiile antice de locuire în provinciile ce constituiau vechea Dacie: Muntenia, Moldova, Transilvania, Banatul, Bucovina, regiunile de la Marea Neagră, originea latină a limbii, dar și mixtura străinilor cu

¹ *Misiunea militară Lamy în România*, mss.

² *Un martur străin al păcatelor noastre. Călătorul francez G. Le Cler din 1860*, rezumat al conferinței din 9 noiembrie 1908, București, 1908.

³ Dușu Alexandru, *Dimensiunea umană a istoriei. Direcții în istoria mentalităților*, București, 1986, p. 206-207.

care a venit în contact, ca și încercarea unui “aperçu” istoric, pornind din antichitate până la dubla alegere a lui A.I.I. Cuza din 1859⁴.

Nicolae Iorga a fost, în consecință, convins și impresionat de obiectivitatea ofițerului francez și a recunoscut cu amărăciune câteva din lipsurile și defectele societății românești, nepotrivirea dintre Franța și societatea sa superioară, elevată în cele mai diverse domenii: raporturi sociale, economice, politice, urbanism, moravuri și societatea românească, aflată în tranziție spre epoca modernă, fără instituțiile burgheze ale Occidentului, care s-o împingă pe calea progresului. Savantul român avea să numească această stare de înapoiere drept “păcate” ale nației române. La ce fel de păcate a fost “martor” – după expresia lui Iorga – Le Cler? Sunt “păcate” ce țin de evoluția societății românești, într-un anume moment istoric, unele dintre ele fiind dispărute în vremea contemporană istoricului, altele încă menținându-se. În ceea ce privește marile orașe, ca București și Iași, aspectele constatate în sfera serviciilor urbane de Le Cler erau total opuse celor din Franța sau alte țări civilizate din Occident. Capitalele celor două provincii românești erau construite fără aliniere, fără apă, “fără vreunul din simplele elemente de gospodărie care se văd în orașele noastre cele mici (franceze – n.n.). Noroaie puturoase și adânci stau pe strade și la răspântii. Desigur că aici – la București – s-a găsit meșteșugul de a muta noroiul, nu de a-l ridica”⁵.

Peste cincizeci de ani urbanizarea celor două orașe a făcut progrese însemnate. Le Cler remarcă însă așezarea și importanța celor două porturi de la Dunăre, Brăila și Galați, puncte comerciale de legătură cu Europa, unde ajung și vasele liniei franceze de navigație a *Mesageriilor Imperiale*. Le Cler a fost atât de fascinat de viața economică și chiar de viața mondenă din aceste orașe, în special de aceea din Brăila, de posibilitatea multiplelor legături cu exteriorul – cu Serbia, Ungaria, Austria, Franța – și comoditatea deplasării cu vaporul pe apele Mării Negre și Mării Mediterane, încât a sugerat să fie mutată capitala Principatelor Unite la Brăila. Acest oraș dispunea de magazii de grâu în port, mori, avea stabilimente de utilitate publică și de lux, precum o bursă și o sală de spectacole, o frumoasă grădină publică pentru promenade.

Drumurile de uscat sunt însă atât de proaste, încât ofițerul francez scria că este cu mult mai ușor și mai puțin primejdios să se facă o campanie de război în Occident decât un simplu voiaj într-o asemenea țară ca România, unde rinichii unui călător pot fi ruși în bucăți din cauza zvâcnirilor și mișcărilor bruște ale trăsुरii. La toate avaturile călătorului se mai adaugă și egoismul și lipsa de amabilitate a locuitorilor de a ajuta la nevoie, în caz de accident. Într-un sat ei n-au putut fi convinși într-un asemenea caz decât pe jumătate cu promisiunea unei recompense, pe jumătate cu amenințări, pretextând că necazul s-ar datora zilei de marți în care au plecat la drum călătorii⁶.

⁴ G. Le Cler, *La Moldo-Valachie, ce qu'elle a été, ce qu'elle est, ce qu'elle pourrait être*, Paris, 1866, p. 13-23; p. 142-149; 314-330; 339-346.

⁵ N. Iorga, *op. cit.*, p. 5.

⁶ G. Le Cler, *op. cit.*, p. 64-65, 76, 93, 101-102.

Clasa politică conducătoare din România, în ceea ce privește raporturile sociale, în loc să adopte reforme utile, pare "cordial ostilă oricărui progres". Țăranii români sunt la limita sărăciei, mulți trăind în bordeie, lucru nemaîntâlnit în Europa civilizată. În relația cu populația de rând, cnutul, bastonul au puternici apărători, astfel că umilința și suferința sunt considerate mijloace de purificare creștină⁷.

Actele discreționare nu sunt rare. O femeie este împinsă la o ceremonie religioasă de către un soldat, în brutalitatea lui găsind scuze că este "evreică". Un servitor este alungat pe un vapor de la masa comună și bătut violent de către stăpân. Le Cler a emis părerea că instinctele sălbatice ale lui Vlad Țepeș s-ar fi transmis nației⁸.

Burghezia, ca pătură de mijloc este aproape inexistentă, ea se formează cu greu și succesiv din tineri avuți, care și-au făcut studiile în Occident și care, reveniți în țară, exercită profesii comerciale și liberale: avocați, medici, profesori, scriitori, jurnaliști, precum și din urmașii comercianților europeni naturalizați⁹.

Intendentul francez Le Cler a fost unul din așa-numiții călători străini care au trecut prin România, destul de bine informați asupra istoriei acesteia. Într-unul din capitolele cărții sale, consacrat "dublei alegeri a prințului Cuza, Unirii Principatelor", el a arătat că ideea unirii se afla inserată și în Regulamentul organic. "Instinctul nației" române a dejucat după 1856 "combinațiile cele mai abile ale diplomației". La refuzul Turciei, el a răspuns cu dubla alegere a prințului Cuza¹⁰. Am aflat în aprecierea ofițerului francez un ecou extern favorabil faptului împlinit al românilor din ianuarie 1859.

Lucrări de genul celei publicate de Le Cler au fost întocmite de nenumărați călători (aparținând celor mai diverse categorii sociale și politice: negustori, preoți, militari, funcționari de tot soiul, diplomați) care au trecut prin țările române de-a lungul secolelor¹¹. Ele nu țin de sfera textelor propriu-zise de cancelarie, strict politice. Dar sunt indispensabile discursului istoric¹² prin analiza și judecata marcate de imagini, construite dincolo de reprezentări folclorice și specific național propriu zis, asupra țării și poporului pe care acești străini le-au cunoscut. Imagologia comparată, direcție de cercetare și de interpretare, ce a avut o perioadă de puternic avânt în literatura și istoriografia secolului al XIX-lea în Occident, a

⁷ *Ibidem*, p. 78; N. Iorga, *op. cit.*, p. 8-9.

⁸ G. Le Cler, *op. cit.*, p. 287-289.

⁹ *Ibidem*, p. 84, 130; N. Iorga, *op. cit.*, p. 10.

¹⁰ G. Le Cler, *op. cit.*, p. 339-340.

¹¹ În sprijinul aserțiunii noastre cităm cea mai recentă și mai importantă colecție de *Călători străini despre Țările Române*, în 10 volume, alcătuită de Maria Holban, Maria Alexandrescu-Dersca Bulgaru și Paul Cernovodeanu.

¹² Gheorghe Cliveti, *Izvoarele istoriei relațiilor internaționale. Epoca modernă*, Iași, 1993, p. 17-18; 166-167.

revenit de câteva decenii în prim plan. Legată de istoria mentalităților, ea reprezintă o sursă la fel de utilă precum izvoarele documentare¹³.

Un real câștig în compunerea temei noastre privind *Misiunea militară franceză Lamy* ne-a adus consultarea unui document publicat de Nicolae Iorga în perioada interbelică¹⁴. El a fost studiat și citat câteva decenii mai târziu de către Marcel Emerit în primul studiu special destinat “dosarului” misiunii franceze în România¹⁵.

Misiunea militară franceză, cunoscută și sub numele de *Misiunea Lamy*, după numele fraților Eugène și Paul Lamy – cei doi ofițeri conducători succesivi – este intrinsec legată de programul de recompunere și modernizare a instituțiilor românești după Unirea Principatelor din 1859¹⁶.

În acest program reforma organismului militar român a avut un loc deosebit. În contextul intern și extern al epocii, pașii făcuți spre organizarea și articularea sistemului militar al Principatelor erau priviți ca cei dintâi și decisivi către “unirea definitivă a țărilor surori”¹⁷. Modificările cele mai însemnate, survenite în plan militar după 1859, s-au bazat pe realizările în domeniu, pe doctrinele militare ale principalelor țări europene. Acestea puneau în centru un tip de armată, conceput potrivit serviciului militar obligatoriu și al efectivelor compuse din armata permanentă și unități militare neregulate de genul landwehrului german și gărzii naționale franceze¹⁸. La nevoie, se putea strânge o armată instruită și educată, conform principiului participării întregului popor. În planurile oamenilor politici români o asemenea oștire ar fi putut aduce sprijin în lupta pentru încheierea unei țări independente¹⁹.

Opțiunea pentru doctrinele și sistemul militar francez se făcuse imediat după încheierea Tratatului de pace de la Paris.

¹³ Al. Dușu, *op. cit.*, p. 195-201; M. Steins, *Images de L'Allemagne en France*, Ethnopsychologie, în “Revue de psychologie des peuples”, 26, 1971, p. 373-388; S.S. Praver, *Comparative Literary Studies*, London, 1973.

¹⁴ *Un projet de mission française en Roumanie (1860)* în “Revue Historique du Sud-Est Européen”, t. II, 1925, nr. 4-6, p. 94-102.

¹⁵ *Le dossier de la première mission militaire française en Roumanie*, în “Revue Roumaine d'Histoire”, 1966, nr. 4, p. 575-586.

¹⁶ *Ibidem*; Teodor Laurențiu Popescu, *Modernizarea forțelor armate românești în timpul domniei lui Al.I. Cuza*, teză de doctorat, mss., București, 1974, p. 148-149; *Istoria militară a poporului român*, vol. IV (autori: Nichita Adăniloiaie, V. Alexandrescu, L. Boicu, C. Căzănișteanu, ș.a.), București, 1987, p. 414-417; Maria Georgescu, *Misiunea militară franceză în România. 1860-1869*, I-II, în “Anuarul Institutului pentru Studii de Politică de Apărare și Istorie Militară”, București, 1997, p. 194-204 și 1998, p. 173-185; Grigore Chiriță, *Organizarea instituțiilor moderne ale României*, București, 1999, p. 123-124.

¹⁷ Dan Berindei, *Epoca Unirii*, București, 1979, p. 164; N. Adăniloiaie, *Dezvoltarea și modernizarea armatei în anii formării statului național român*, în “Revista de istorie”, t. 34, 1981, nr. 10, p. 1850-1851.

¹⁸ T.L. Popescu, *Modernizarea forțelor armate românești în timpul domniei lui Alexandru Ioan Cuza*, în “Revista de istorie”, t. 32, 1979, nr. 1, p. 80.

¹⁹ Dan Berindei, *op. cit.*; Grigore Chiriță, *op. cit.*, p. 123-125.

După o serie de ocupații succesive ruse și austriece, cele mai recente fiind din ultimul război european de atunci, românii doreau să-și creeze un organism militar, care să șteargă amintirea trupelor străine și posibilitatea de integrare cu acestea, după cum doriseră și încercaseră atât rușii cât și austriecii în domeniile privind armamentul și efectele de îmbrăcăminte, uniforme²⁰.

Imediat după dubla sa alegere, domnul A.I. Cuza a purtat negocieri succesive prin apropiați și diplomați, precum Vasile Alecsandri, colonelul Ion Emanoil Florescu, doctorul Carol Davila și mai ales prin consulul francez de la Iași, Victor Place²¹.

Românii din Principate se simțeau datori Franței și tratatelor internaționale semnate la Paris – Tratatul de pace din 1856 și Convenția din 1858 –, se simțeau legați afectiv de Napoleon III, împăratul Franței și arbitrul politic al Europei, de oamenii politici și de opinia publică din Franța, care îi susținuseră și îi sprijineau în continuare în aspirațiile lor naționale. Cu unii dintre ei, precum Victor Place, legaseră relații de prietenie.

Potrivit documentului publicat de N. Iorga, consulul V. Place plecase în vara anului 1860 la Paris pentru a convinge guvernul francez să trimită specialiști civili și militari care să reorganizeze instituțiile românești, de asemenea să acorde un împrumut, “instrument principal” de realizare a acestui proiect. La scurt timp după demersurile sale, consulul avea să-i trimită domnului Cuza o lungă și explicită scrisoare pe această temă: “eu m-am ocupat de specialiștii civili și militari pe care mi i-ați recomandat să vă caut pentru a vă ajuta în opera Voastră. În această problemă eu am reușit, am văzut Ministerele noastre și pretutindeni am întâlnit cele mai bune dispoziții. Nu mai depinde decât de Dumneavoastră de a le încheia...”. În continuare îi prezenta un lung tabel cu personalul civil și militar și cheltuielile de călătorie din Franța în Principate, asupra cărora se pusese de acord cu autoritățile franceze. V. Place îl sfătuia pe domnitor să accepte aceste cheltuieli, cu toate greutățile financiare, “pentru că oamenii în uniformă sunt un lucru palpabil care frapază vederea și acțiunea lor nu întârzie să se facă simțită... Este bine ca să existe în țară un număr considerabil de Francezi angajați, pentru că guvernul nostru se găsește în necesitatea legitimă de a apăra independența unei țări, cu care mulți din supușii săi au tratat. Eu nu mă îndoiesc de simpatia Franței pentru România. Mai mult, ceea ce s-a realizat – Unirea – se privește la Paris ca definitiv și se speră ca situația să evolueze crescând... Nu este departe vremea când chestiunea Orientului va fi soluționată în «sensul naționalităților»”²².

²⁰ *Istoria militară a poporului român*, vol. IV, p. 360-390; D.A.N.I.C., Microfilme Franța, Ministère de la Défense. Service Historique de l'Armée de Terre, rola 315, c. 16v-18v.

²¹ Marcel Émerit, *op. cit.*; R. Bossy, *Agenția diplomatică a României la Paris și legăturile politice franco-române sub Cuza Vodă*, București, 1931, p. 165; Vasile Alecsandri, *Călători. Misiuni diplomatice*, Craiova, [f.a.], p. 230; T.L. Popescu, *Modernizarea forțelor armate românești*, teză, mss., p. 170-172; Maria Georgescu, *Misiunea militară franceză în România (I)*, în Anuar ISPAIM, 1997, p. 196-197.

²² N. Iorga, *Un projet de mission française*, p. 95-102.

Căutările noastre mai recente în arhivele Direcției Arhivelor Naționale (D.A.N.I.C.) ne-au convins cât de laborioase au fost într-adevăr demersurile lui V. Place la “Ministerele” franceze. Am aflat o asiduă corespondență între miniștrii Walewsky de la Externe și mareșalul Randon de la Război, precum și între principalele birouri ale celor două ministere în lunile august-septembrie 1860, precum și acordul și decretul împăratului Napoleon III pentru trimiterea unei misiuni militare în Principatele Unite, documente provenite din Arhiva Serviciului Istoric al Armatei Franceze de la Vincennes²³.

Conform celor stabilite cu V. Place, decizia guvernului Franței a fost luată favorabil românilor. La mijlocul lunii octombrie 1860 soseau în Principate primii membri ai Misiunii, ofițerii de Administrație Le Cler și Mengel.

În martie 1861 avea să vină colonelul Eugène Lamy, ofițer de Stat-Major, care a preluat conducerea Școlii Militare de Ofițeri și a Misiunii militare franceze. Misiunea avea să-și sporească numărul și cu alți ofițeri și specialiști francezi, între care fratele colonelului, căpitanul de vânători pedestri Paul Lamy, ofițerii de artilerie și geniu Roussel și Bodin²⁴. Membrii Misiunii Lamy au avut statutul de consilieri tehnici în problemele organizării administrației și instrucției militare. Ei au fost investiți de domnul Cuza și cu putere de îndrumare și control atât la inspecțiile în unități și tabere, cât și în redactarea regulamentelor administrative și tactico-militare.

Cercetările lărgite întreprinse în ultimul deceniu pe tema Misiunii Lamy demonstrează pe deplin rolul acesteia în reorganizarea oștirii române. Specialiștii francezi și-au adus contribuția la introducerea regulamentelor militare franceze, la reorganizarea și constituirea unor corpuri între care se disting corpul ofițerilor de Administrație, al Intendenței militare, al Statului-major, al trenului echipajelor și echipamentelor militare, al serviciului sanitar. Armata română a sporit numeric și s-a debarasat de caractere străine (ruse și austriece). Mulți elevi și ofițeri români au fost trimiși la studii atât în Franța, cât și în alte țări din Occident²⁵.

În pofida unor asperități și conflicte inerente, semnalate chiar în rapoartele unor membri ai Misiunii, precum Le Cler și frații Lamy, legăturile româno-franceze aveau să se întărească sub raportul relației afectiv-umane, atât printre militari cât și în restul populației române, după cum s-a constatat în timpul domniei principelui Carol de Hohenzollern. Deși domnitorul Carol avea să marginalizeze Misiunea franceză în favoarea specialiștilor germani și, în consecință, să se remarce fenomenul de așa-zisă “prusianizare” a armatei române²⁶, ofițerii acesteia îl

²³ D.A.N.I.C., Microfilme Franța, rola 315, c. 32; 39v; 42v-44.

²⁴ M. Émerit, *op. cit.*; Maria Georgescu, *op. cit.*, p. 195.

²⁵ T.L. Popescu, *op. cit.* (teză, mss.), p. 358-368; 370-375; Paul Cernovodeanu, *Misiuni militare românești trimise peste hotare în timpul domniei lui A.I. Cuza*, în “Revista Istorică”, t. I, 1990, nr. 1, p. 25-40; Maria Georgescu, *Cadeți români la Saint-Cyr. Cadets roumains à Saint-Cyr*, București, 2001.

²⁶ Frederic Damé, *Histoire de la Roumanie contemporaine*, Paris, 1900, p. 166-167; Vasile Radu, *Pregătirea armatei române în perspectiva războiului de independență, 1866-1878*, în “Revista de Istorie”, 1977, nr. 2, p. 266-272; V. Russu, D. Vitcu, *Frământări politice interne în vremea guvernării*

suportau cu greu pe prusacul Krensky din cauza distanței și trufiei sale față de români în genere.

În stadiul actual, cercetarea științifică asupra chestiunii Misiunii militare franceze în România denotă o investigație documentară amănunțită²⁷. Dosarul ei, promovat și deschis de către Nicolae Iorga și apoi de către Marcel Émerit s-a îmbogățit atât prin numărul de izvoare inedite scoase la suprafață cât și prin diversitatea aspectelor ce compun activitatea și relațiile membrilor săi cu societatea românească a epocii.

În documentele respective, pe lângă observații cu specific militar se găsesc o serie de relatări și comentarii asupra principalelor evenimente ale vieții politice românești, între care: asasinarea lui Barbu Catargiu, abdicarea silită a domnului A.I. Cuza, atmosfera frământărilor din cercurile elitei politice în timpul primilor ani de domnie ai principelui Carol de Hohenzollern, susținerea de către români a mișcărilor de emancipare națională din Balcani și ecoul defavorabil al acestei acțiuni în exterior.

În linii generale cercetările asupra Misiunii Lamy au respectat coordonatele stabilite de Nicolae Iorga. Documentele ulterioare doar au lărgit gama de aspecte și relatări documentare surprinse.

Specialistul interesat în dobândirea de noi cunoștințe, deslușirea de explicații și formarea de reprezentări corespunzătoare asupra unor probleme sau fenomene de istorie națională și universală, ca și de privirea acestora în contextul dimensiunilor relaționale umane trebuie să revină continuu la opera marelui savant.

THE LAMY MILITARY MISSION IN THE WRITINGS OF NICOLAE IORGA

Abstract

Nicolae Iorga was a forgoer of the historical studies on the French military mission in Romania, also known as the Lamy Mission, owing to the two brothers who took turns at the leadership, officers Eugène and Paul Lamy, a mission closely linked to the programme of reorganisation and modernisation of Romanian institutions after the Union of 1859.

The research work carried out in the twentieth century, after the sixties, enriched the studies of Professor Nicolae Iorga and, nowadays, one may say that a genuine "historical file" of the Lamy Mission has been gathered.

The co-ordinates provided by historian Nicolae Iorga, who emphasised the importance of archive documents and offered an interpretation on the background

D. Ghica – M. Kogălniceanu (1868-1870), în "Anuarul Institutului de istorie «A.D. Xenopol»", Iași, t. VII, 1970, p. 168; Dan Berindei, *Societatea românească în vremea lui Carol I (1866-1876*, București, 1992, p. 140-142.

²⁷ Cf. Maria Georgescu, *Misiunea militară franceză în România, (I-II)*; Lucia Taftă, *Misiunea militară franceză Lamy. 1860-1869*, mss.

of phenomena pertaining to national and world history, also revealing the role of imagology and of the image of the other in the testimonies of foreign travellers, are nowadays as operational as ever.

NICOLAE IORGA ȘI VENEȚIA

RALUCA TOMI

Veneția s-a insinuat treptat, dar definitiv în structura afectivă a lui Iorga. În 1936 istoricul mărturisea înaintea studenților lui Alexandru Marcu: “La optsprezece ani și zece luni nu este recomandabil să te duci în Italia în condițiile în care m-am dus eu”¹. Cu o sinceritate dezarmantă mărturisea în primele note de călătorie că vraja Veneției nu s-a instalat spontan: “M-am trezit tocmai când trenul intra în Veneția. Era frig, una din acele răceli ale țărilor calde care fac să-ți tremure carnea pe tine, cufundându-te de sus până jos într-o baie de aer umed și înghețat... Un miros deosebit, mirosul sălcii al valurilor venea până la mine, și pe lângă dânsul, un alt miros, de rânced, de învechit de putred, mirosul Veneției, al palatelor mâncate de lepra neagră a veacurilor”². Primul sejur, în 1890, era umbrit de peregrinările frenetice călăuzite de noțiunile livrești căpătate în urma febrilelor lecturi nocturne. Și în “graba nebună a cui vrea să vadă cât mai mult” vizitează biserici, muzee, palate, admiră Piața San Marco în lumina blândă a nopții, scăldată “în lumi de feerie, supt ceruri de lumină”³. Nu este impresionat de maestrul picturii venețiene, madonele i se par lipsite de viață și originalitate, vârtejul amețitor de patriarhi, sfinți, evangheliști îl înspăimântă, iar familiaritatea ghizilor îl irită. Imaginea caricaturală a venețianului cel veșnic flămând de câștig este întregită de cea a turistului englez, sobru, subjugat informațiilor cuprinse în Baedeker. Cu patru decenii înaintea sa, Vasile Alecsandri scria în *Jurnal din Italia*: “englezul este oricând și oriunde înarmat cu unul sau mai multe ghiduri. S-ar zice că nu călătorește decât pentru a le verifica conținutul”⁴.

Anii de studiu intens pentru definitivarea lucrărilor *Philippe de Mézières et la croisade au XIV siècle* și *Thomas III marquis de Saluces* îl determină să întreprindă în 1892–1896 un nou periplu italian. Trei luni cercetează materialul istoric din Arhivele Frari, mărturisind: “Data aceasta, Veneția, adevărata Veneție, istorică și populară m-a înfășurat, m-a prins, m-a reținut și străbătut cu totul”⁵. Pe lângă bogăția documentelor culese cu trudă din arhivele italiene, Iorga revine în țară marcat și de relațiile stabilite cu ilustre personalități ale culturii peninsulare și în special venețiene: Ricardo Predelli, directorul Arhivelor Frari, Federico Stefani, ce

¹ Nicolae Iorga, *Primele mele drumuri italiene*, conferință ținută la cercul domnului profesor Alexandru Marcu, București, 1936, p. 1.

² Idem, *Amintiri din Italia*. Giosuè Carducci, București, 1895, p. 61-62.

³ Idem, *În Veneția*, în vol. *Toate poeziile lui Nicolae Iorga*, vol. I, Vălenii de Munte, 1939, p. 32.

⁴ Vasile Alecsandri, *Scrisori. Însemnări*, București, 1964, p. 227.

⁵ Nicolae Iorga, *Orizonturile mele. O viață de om așa cum a fost*, vol. II, București, 1981, p. 51.

conducea destinele prestigioasei publicații “Nuovo Archivio Veneto”, Giuseppe della Santa, Vittorio Lazzarini. Ultimul, elev al lui Carducci, istoric și paleograf renumit, îi va fi un prieten fidel și un corespondent asiduu. Îi scria despre preocupările sale privind figura tragică a dogelui Marino Falier, îi trimetea lucrări spre a fi recenzate de tânărul istoric, luându-și obligația colegială de a populariza studiul acestuia despre Philippe de Mézières⁶. Pe Lazzarini îl roagă Iorga să caute la Padova urmele stolnicului Constantin Cantacuzino, fără succes însă⁷. Corespondența și notele istorice ale cărturarului român le va descoperi el însuși la Bologna, îndrumat de amicul său Bacchi della Lega⁸.

Primele culegeri de documente⁹, studii, comunicări ale lui Iorga se află sub influența informațiilor culese din arhivele italiene, în special din cele venețiene. Într-un articol apărut cu sprijinul lui Lazzarini, în “Nuovo Archivio Veneto”, reînvie o călătorie din 1404–1407 de la Veneția la Tana¹⁰, iar două documente raguzane îi oferă ocazia de a descrie primirea de către dogele Leonard Loredano a solului trimis de domnitorul Basarab al III-lea Neagoe¹¹. În lucrarea *Călători, ambasadori și misionari în țările noastre și asupra țărilor noastre*¹², evocă figurile lui Tommaso Alberti, un venețian care în 1612 trecea prin Iași, lui Pietro Bussinello, secretarul senatului venețian, atașat pe lângă Angelo Emo, ambasadorul republicii la Constantinopol între 1744–1746. Cea dintâi comunicare la Academie, *Contribuții la istoria Munteniei în a doua jumătate a secolului al XVI-lea*¹³ era inspirată de corespondența Mariettei Adorno Vallarga, oferită cu generozitate de către prietenul său de la Arhivele Frari, Urbano de Gheltof. Emoția copleșitoare în fața documentelor îngălbenite, ce-i vor permite să dezvăluie cu har, dragoste și sensibilitate o pagină necunoscută din istoria relațiilor româno-venețiene de la sfârșitul secolului al XVI-lea, a rămas vie în amintirea sa. “În zidul de întuneric al trecutului nostru de la sfârșitul secolului al XVI-lea, o poartă de lumină se deschidea, și se vedeau prin dânsa umblând, luptând, călătorind, suferind, întocmai ca noi de astăzi, doamne imperioase, coconi meniți unui turbure viitor, boieri și

⁶ Biblioteca Academiei Române (BAR), corespondență Nicolae Iorga, vol. 7, f. 7; tot venețianul îi dezvăluia noile sale descoperiri: o relatare a lui Bernardo Querini despre episcopatul său din Moldova și Valahia în 1599, aflată la Biblioteca Ambrosiana din Milano, vezi scrisoarea din 9 martie 1896, în ibidem, vol. 7, f. 26.

⁷ Ibidem, vol. 11, f. 40.

⁸ Nicolae Iorga, *O viață de om*, vol. II, p. 89.

⁹ *Acte și fragmente cu privire la istoria românilor adunate din depozitele de manuscrise ale Apusului*, vol. III, București, 1897, 107 p; *Notes et extraits pour servir à l'histoire des Croisades au XVème siècle*, vol. I-II, Paris, 1899; Colecția Hurmuzaki, XI, *Acte din secolul XVI (1517-1612) relative la domnia lui Petru Șchiopul*, București, 1900.

¹⁰ *Un viaggio da Venezia alla Tana*, în “Nuovo Archivio Veneto”, t. XI, 1896, 9 p.

¹¹ *Două documente din arhivele raguzane relative la un sol trimis la Veneția de Basarab Neagoe*, în “Arhiva Societății Științifice și Literare”(ASSL), t. 8, 1898, p. 66-69.

¹² Apărută în “Buletinul Societății geografice române”, t. 17, 1898, p. 51-129.

¹³ Tipărită în “Academia Română. Memoriile Secției Istorice”, t. XVIII, 1896-1897, p. 1-112.

negustori din lagunele Adriatice până la malurile dunărene de la care eu însumi veneam”¹⁴.

În 1901, însoțit de tânăra sa soție Catinca, va gusta din plin farmecul lagunelor. Spre disperarea acesteia, neobișnuită cu epuizantul program de muncă al istoricului, lucrul la arhive era întrerupt numai de istovitoare plimbări ce sfârșeau întotdeauna în miez de noapte la San Marco. Iorga își amintește însă cu bucurie acest episod: “N-a cunoscut Veneția cine nu s-a rătăcit într-însa... Din stradelă și campiello vei trece în stradă și piazzetă, și după câteva schimbări de cale în dreapta și în stânga, te vei trezi în marele salon luminos, vesel, curat, în acea piață a Sfântului Marc unde s-a încoronat odată splendida regină, Veneția”¹⁵.

Cei patru ani premergători primului război mondial sunt marcați de un reviriment în relațiile lui Iorga cu spațiul cultural italian. Studii, articole, cărți, conferințe se succed în ritm amețitor în timp ce Italia, după sărbătorirea semicentenarului constituirii regatului, se lansa în războiul cu Turcia, iar Balcanii se mișcau amenințător, tulburând reveria dulcelui belle-epoque. Contactele cu istoricii italieni sunt constante. Vittorio Lazzarini îl anunța că a fost înscris printre membrii onorifici ai Deputazione veneta di storia patria¹⁶, iar în 1912 devenea membru corespondent la Ateneo Veneto¹⁷. La rândul său, Roberto Cessi, medievist, un reputat istoric al Veneției, se interesa de studiile lui Iorga privind influența Republicii în Marea Neagră¹⁸. În prima istorie a românilor, scrisă în italiană și dedicată jubileului din 1911¹⁹, interferențele româno-venețiene erau prezentate drept o realitate a evului mediu românesc din timpul lui Dobrotici până în cel al stolnicului Cantacuzino. 2500 de exemplare ale cărții au fost oferite personalităților politice și culturale din Italia, iar scrisorile acestora de mulțumire au fost publicate în “Neamul Românesc” și în “Calendarul Ligii Culturale”.

Războaiele balcanice declanșează o criză de sistem. Era prăpastia adâncită de războiul mondial peste care liderii politici, spirituali, oamenii de cultură europeni vor fi nevoiți să gândească și să clădească punți noi, regeneratoare. Soluția lui Iorga pentru stoparea amestecului rus și austro-ungar în Balcani era consolidarea elementului latin reprezentat de italieni și români. Ideea este prezentă în comunicarea susținută în mai 1913 la Academie, *Două tradiții istorice în Balcani: a Italiei și a românilor*. După ce enumeră legăturile dintre cetățile italiene Genova și Veneția cu Bizanțul, accentuând elementele ce au dus la supraviețuirea romanității orientale, rezumă moștenirea bizantină a românilor și afinitățile acestora cu Italia²⁰.

¹⁴ Nicolae Iorga, *O viață de om*, vol. II, p. 52.

¹⁵ Idem, *Scrisori către Catinca, 1900–1939*, ed. Andrei Pippidi, cu un cuvânt înainte de Liliana Iorga-Pippidi, București, 1991, p. 67.

¹⁶ BAR, Corespondența Iorga, vol. 184, f. 10.

¹⁷ Bianca Valota Cavalotti, *Nicola Iorga*, Napoli, 1977, p. 245.

¹⁸ Barbu Theodorescu, *Scrisori către Nicolae Iorga*, vol. III, București, 1988, p. 183.

¹⁹ *Breve storia dei rumeni con speciale considerazione delle relazioni con l'Italia*, Vălenii de Munte, 1911.

²⁰ “Analele Academiei Române. Memoriile Secției Istorice” (AARMSI), I, t. 35, 1912-1913, p. 413-428.

Același spirit anima și studiul închinat venețianului Marco Antonio Canini, personalitate risorgimentală ce a gândit constituirea unei confederații în Balcani din inițiativă italiană²¹.

Anul 1914 stă sub semnul Veneției. În martie, la invitația președintelui Ateneului venețian²², conferențiază cu ocazia centenarului instituției despre *Venezia e la Penisola dei Balcani* și *Il problema balcanico e l'Italia*²³. Cu puțin timp înainte de izbucnirea primei confruntări mondiale, Iorga amintea tradițiile istorice ale orașului din lagună cu Bizanțul și statele balcanice. Într-o atmosferă ostilă, cercurile oficiale italiene duceau o politică favorabilă Puterilor Centrale, savantul recomanda “desfacerea de nenaturala legătură cu Austro-Ungaria, o rivală neapărată în Balcani, pentru a se reveni la marile, la glorioasele tradiții medievale, pe care Veneția le împărțea cu Genova, adversara ei ca stat, dar colaboratoarea ei ca putere italiană”²⁴. Conferințele sunt semnalate în “Archivio Storica Italiana” de către Fortini²⁵, iar della Santa îi mulțumește pentru trimiterea lor²⁶. La Academie prezintă trei comunicări reunite sub titlul *Veneția în marea Neagră*²⁷. Prima îi este dedicată lui Dobrotici, caracterizat drept “un aventurier, un condotier oriental, un aliat fidel Veneției, care a atacat posesiunile genoveze de la Marea Neagră”. Următoarea comunicare este consacrată relațiilor Veneției cu lumea balcanică de la lupta de la Kossovo până la cea de la Nicopole, iar ultima narează legăturile lui Ștefan cel Mare cu cetatea dogilor în contextul amenințării reprezentate de Mehmed al II-lea. Relațiile veneto-române în secolele XV-XVI sunt reluate în studiul *Venezia de i paesi romeni del Danubio fino al 1600*, unde prezintă negocierile din 1476–1477, în care protagoniști au fost trimisul Republicii venețiene, Emanuele Gerardo, și emisarul domnului moldovean la Roma și Veneția, Grigore Țamblac. Secolul al XVI-lea reprezintă în viziunea lui Iorga apogeul relațiilor dintre cele două spații: reprezentanții lui Bogdan al III-lea, Ștefăniță, Neagoe Basarab sunt primiți în audiență de către doge, Alexandru Lăpușeanu dorea să intensifice negoțul cu Republica și era interesat de angajarea unor constructori și pictori venețieni. În ultimul sfert de veac orașul lagunelor este invadat de numeroși pretendenți la tronurile Moldovei și Țării Românești, dintre care se remarcă figura renescentistă a

²¹ *Quelques informations nouvelles concernant l'histoire des roumains. Un précurseur de la confédération balkanique Marc Antonio Canini*, în “Bulletin de la Section Historique”, t. I, 1913, nr. 2, p. 43-56.

²² Încă din 25 martie 1913, secretarul Ateneului venețian, Paganello, a lansat invitația pentru susținerea conferințelor, Barbu Theodorescu, *Scrisori către Nicolae Iorga*, vol. III, p. 107.

²³ Publicate la București în 1914, reeditate în *Orizzonte italiano. Tradizioni nel sud-est europeo e la missione latina*, București, 1940.

²⁴ Nicolae Iorga, *O viață de om*, vol. III, p. 104.

²⁵ Pasquale Buonincontro, *La presenza della Romania in Italia nel secolo XX. Contributo bibliografico 1900–1980*, Napoli, 1989, p. 44.

²⁶ BAR, corespondență Iorga, vol. 248, f. 27.

²⁷ Nicolae Iorga, *Veneția în Marea Neagră. I Dobrotici. II Legăturile cu turcii și cu creștinii din Balcani de la lupta de la Kossovo până la cea de la Nicopole (1389-1396)*, în AARMSI, I, t. 36, 1913-1914, p. 1043-1118; *Originea legăturilor lui Ștefan cel Mare și mediul politic al dezvoltării lor*, în ibidem, I, t. 37, 1914-1915, p. 1-76.

lui Petru Cercel, cel care prin frumusețe, farmec și spirit a stârnit admirația contemporanilor²⁸.

“Veneția nu e un oraș frumos, ci un oraș unic”. Așa debutează una dintre cele mai emoționante pagini din istoriografia și literatura română dedicate Veneției, *În ce constă frumusețea Veneției*, primul capitol din *Cinci conferințe despre Veneția*. În imagini picturale, ce degajă o muzicalitate magică, Iorga încearcă să descifreze farmecul irezistibil dat de “deplina iubire intimă dintre oraș și ape... Vraja aceasta a tovarășiei neconținute cu apele schimbătoare e unul și cel mai ales din secretele frumuseții Veneției”. Înfrățirea dintre “apa vie și sufletul omenesc” este întregită de lipsa construcțiilor moderne, de trecutul ce învăluie, apăra prezentul, de căldura, sinceritatea și spontaneitatea oamenilor²⁹.

“În cărți evenimentele se păstrează ca fapte, în suflete ele creează stări de spirit. Și aceste stări de spirit sunt factorii de căpetenie în dezvoltarea poporului care pleacă de la ele și lucrează spre mijlocirea lor”³⁰. Este concepția ce animă activitatea istoricului, omului politic în perioada neutralității și a primului război. Pentru Iorga, istoria era vie, putea explica și chiar modifica prezentul. În presă, în studii și articole încerca să demonstreze că locul Italiei și cel al României se afla în tabăra Antantei. Se bucura că ideile sale erau împărtășite și de către savanții italieni. Angelo Pernice îi scria din Veneția în 23 decembrie 1914: “Am cea mai fermă convingere că într-un viitor nu prea îndepărtat cele două surori latine Italia și România să se poată regăsi împreună, luptând în același război pentru triumful aspirațiilor lor drepte și al civilizației latine”³¹. Pledoaria sa proantantistă era argumentată în articolul *O mai veche încercare austriacă de a ne anexa*³², unde amintea situația tensionată a anului 1866, când în preajma războiului pruso-italo-austriac s-a avansat ideea schimbului Veneția – Principatele Unite.

Deceniul 1920–1930 ni-l dezvăluie pe Iorga în apogeul activității sale științifice, personalitatea sa fiind apreciată în Europa și America. Consecvent crezului său din tinerețe, este un “sămănător” neobosit, un entuziast soldat în slujba eternității. Drumurile sale europene, conferințele ținute la prestigioase universități, organizarea primului congres de bizantinologie, luptele din arena politică nu-l împiedică să poposească cu încântare în Veneția. Ce însemna cetatea dogilor pentru istoric în acei ani tumultuoși? O oază de negrăită frumusețe și liniște, o cufundare inițiatică în trecut, un paradis pentru cel care mărturisea: “înțeleg istoria așa cum aș fi văzut-o, simțindu-mă tovarăș, rudă, prieten, uneori complice cu toți aceia a căror viață o scriu”³³. Se oprea la Veneția pentru a copia testamentul lui Philippe de

²⁸ Alte studii închinare Veneției în 1914 au fost *Concurenți ai Veneției în dominația Mării Mediterane*, în “Drum Drept”, t. II, 1914, nr. 2, p. 65-77; *Lupta de la Lepanto*, în ibidem, t. II, 1914, nr. 3-6, p. 174.

²⁹ *Cinci conferințe despre Veneția*, București, 1914; ed. II, Vălenii de Munte, 1926.

³⁰ Nicolae Iorga, *Moștenirea noastră sufletească*, în *Războiul nostru în note zilnice*, vol. III, Craiova, 1917-1918, p. 17.

³¹ Petre Țurlea, *Scrisori către Nicolae Iorga*, vol. IV, București, 1993, p. 370.

³² Nicolae Iorga, *Războiul nostru în note zilnice*, vol. III, p. 105-111.

³³ Mihai Berza, *Nicolae Iorga, moralist*, în “Revista istorică”, 1946, nr. 1-12, p. 10.

Mezieres³⁴, pentru a admira la palatul ducal splendidele fresce din secolul al XIV-lea³⁵, pentru a-l asculta la teatrul Goldoni pe bătrânul artist Zago³⁶ sau pur și simplu pentru a gusta o zi “liniștită în orașul atâtor amintiri”. Continuă să scrie despre sfârșitul tragic al Marietei Adorno Vallarga și al surorii sale Caterina³⁷, despre periplul stolnicului Cantacuzino în Padova și Veneția, iar în *Istoria românilor prin călătorii* evocă figurile lui Matteo de Murano și Bartolomeo Bruti.

Cu strălucirea festivităților medievale venețiene este inaugurată la începutul lui aprilie 1930 Casa Romena. Au fost prezente oficialități, ministrul de externe al Italiei, ambasadorul României, contele Pietro Orsi, consulul Bombardella, profesorul Ferrari din Padova, Claudiu Isopescu, Nella Collini. În discursul său Iorga spunea: “O ctitorie românească s-a făcut și sunt mândru că eu am făcut-o... în orașul în care am petrecut atâtea ceasuri plăcute din viața mea, în chiliile franciscanilor, cu ferestrele deschise asupra unui petec verde de grădină în care înfloresc albi cei dintâi caiși, pe când ciorchinele de flori roșii atârnă din balcoanele caselor din față”³⁸. În fața unui public numeros, istoricul a conferențiat despre *Venezia ed Oriente*, în care se reiau, într-o formă seducătoare teme vechi: asemănări între începuturile Veneției și primele comunități române, relațiile veneto-bizantine, interdependențele benefice dintre cele două spații, sugerându-se chiar studiul concomitent al istoriei Republicii cu cea a Bizanțului³⁹. Ultimul capitol este consacrat influenței venețiene asupra țărilor române. Ideea că românii sunt continuatori ai romanității orientale mărginită de cele trei mări, Neagră, Egee și Adriatică, va fi reluată și dezvoltată în lucrarea *Byzance après Byzance*.

Investit cu funcția de premier, Iorga nu renunță la activitatea științifică. În 1931 își delectează publicul venețian cu *Scene și fantome românești* și prin intermediul lui Pietro Orsi îl cunoaște pe poetul Diego Valeri, pe care îl caracterizează drept un “om fin, discret, cu o cugetare personală de mare probitate”⁴⁰.

Conferințele de la Sorbona din 1931–1933 alcătuiesc practic o istorie a Veneției. În *Les commencements de Venise*⁴¹ încearcă să spulbere mitul conform căruia orașul s-a constituit în urma retragerii populației în fața năvălirilor hunilor conduși de Atila; descifrează temeinicia relațiilor veneto-bizantine, pornind de la axioma “siamo veneziani e poi cristiani” și demonstrează spiritul practic al

³⁴ Nicolae Iorga, *Memorii*, vol. III, București, 1931-1939, p. 218.

³⁵ Idem, *Pe drumuri depărtate*, vol. I, ed. Valeriu Râpeanu, București, 1987, p. 565.

³⁶ Idem, *Memorii*, vol. V, p. 106.

³⁷ *La mânăstirea Marioarei din Murano*, în “Neamul Românesc”, 1926, nr. 104; *Foaie de zestre a unei domnițe moldovenești din 1587 și exilul venețian al familiei sale*, în “ARMSI”, s. III, t. VI, 1927, p. 213-240; *O doamnă venețiană a Moldovei*, în “ARMSI”, s. III, t. VII, 1927, p. 107-108; *Un student român la Veneția*, în “Cuget Clar”, 1928, p. 71-76.

³⁸ Barbu Theodorescu, *Casa Romena Nicolae Iorga din Veneția*, în “Boabe de Grâu”, t. I, 1930, nr. 7, p. 416-424; “Neamul Românesc”, nr. 85, 88, 228, 231, 232, 235, 236 din 1930.

³⁹ Nicolae Iorga, *Venezia ed Oriente*, în *L'Italia vista da un romeno*, Milano, 1930, p. 211-235.

⁴⁰ Idem, *Memorii*, vol. VI, p. 47-48.

⁴¹ Apărută în “Academie Roumaine. Bulletin de la Section Historique”, t. XVIII, 1931, p. 101-143.

oamenilor din lagună, care nu erau pasionați de certurile religioase din perioada iconoclastă. Legăturile cu lumea bizantină se mențin în condițiile în care Imperiul avea nevoie de flota venețiană pentru a ține piept amenințării normande. Ideile sunt reluate în *Deux siècles d'histoire de Venise*⁴², unde reafirmă că Veneția s-a format dintr-o comunitate rurală asupra căreia regalitatea "barbară" nu a avut nici o influență. De la început pecetea bizantină a fost vizibilă în titlurile și statutul dogelui, în concepția despre stat, în ceremonialul curții. Inspirat, Iorga îi numește pe venețieni "burghezia Imperiului bizantin". În secolele XI-XII conflictele cu Arpadienii au avut drept consecință pierderea temporară a dominației pe coasta dalmată, iar divergențele cu reprezentanții Comnenilor, în special cu împăratul Manuel, i-au determinat pe venețieni să-i sprijine pe cruciați în 1204. Situația se ameliorează în secolul al XIII-lea și începutul secolului al XIV-lea, când se încheie primul tratat comercial cu Ungaria în timpul lui Carol Robert, iar Mihail Paleologul în 1261 acordă venețienilor privilegii extraordinare. Perioada este marcată și de conflictele cu Genova și de detașarea de Imperiu în condițiile orientalizării acestuia. În *Venise a l'époque moderne*⁴³ prezintă într-o manieră sintetică istoria orașului dogilor până la cucerirea napoleoniană de la sfârșitul secolului al XVIII-lea. Iorga caracterizează politica externă venețiană drept "una a ferestrelor deschise spre lume" tocmai pentru a sublinia interesul Serenissimei pentru Balcani, zona orientală a Mediteranei. Stăpânirea Veneției era deosebită și se manifesta prin menținerea autonomiilor locale. În ultima parte a studiului, istoricul român demonstrează că nu se poate vorbi de o decădere a Republicii în secolele XVII-XVIII. Vitalitatea venețienilor se exprimă prin știință, artă, se renunță la mirajul expansiunii pentru o introvertire creatoare. Iorga compară Veneția cu o "mare cochilie din piatră și marmură" de unde se va naște prețioasa perlă a teatrului lui Goldoni.

Cu *Ospiti romeni in Venezia (1570-1610)*. *Una storia ch'è un romanzo ed un romanzo ch'è una storia*, Iorga atinge perfecțiunea celor patru criterii ale unei scrieri istorice: documentare, critică, organizare, stil. Despre această carte Lazzarini îi scria: "ha ragione di scrivere che la verita della storia suscita fantasmi di poesia piu che non possa l'immaginazione di un poeta"⁴⁴

În 1936 este singurul om de știință străin invitat să participe la Congresul de istoria Risorgimento-ului, organizat la Veneția. A prezentat noul său studiu consacrat venețianului Marco Antonio Canini⁴⁵. S-a simțit atras de personalitatea acestuia din mai multe motive. Canini a cunoscut spațiul românesc, ajungând un bun vorbitor de limbă română, lucruri povestite cu farmec în memoriile sale *Vingts ans d'exil*, apărute la Paris în 1868. Iorga i-a descoperit corespondența și a fost impresionat de sentimentele filoromâne pe care venețianul le-a manifestat până la sfârșitul vieții. Poate a fost fascinat și de călătoriile lui Canini în lumea balcanică,

⁴² Apărută în "Revue Historique du Sud-Est Europeen"(RHSEE), t. IX, 1933, nr. 4-6, p. 152-166.

⁴³ Publicată în RHSEE, t. X, 1933, nr. 4-6, p. 156-179; nr. 7-9, p. 209-286.

⁴⁴ BAR, corespondență Iorga, vol. 401, f. 106.

⁴⁵ *Un pensatore politico all'epoca del Risorgimento: Marco Antonio Canini*, ARBSH, t. XX, 1938, p. 1-27.

îndrăgostit de istoria, folclorul, civilizația acestor locuri prea puțin cunoscute de contemporanii săi din Italia. Canini a trăit în Principate din 1857 până în 1859, a revenit pentru scurte perioade în 1862 și 1877, a fost prezent la alegerea lui Cuza drept domn al Moldovei, la proclamarea Independenței în 1877, s-a implicat în proiectele de constituire a unei confederații balcanice alături de revoluționarii maghiari, a organizat la Torino o societate italo-română, alcătuind chiar un proiect de colonizare a Dobrogei cu populație din Italia.

Interesul constant pentru istoria Veneției poate fi urmărit și în recenziile dedicate noutăților istoriografice apărute în “Revista Istorică” sau în “Revue Historique de Sud-Est Européen”. Peste treizeci de titluri semnate de Vittorio Lazzarini, Pietro Orsi, Pompeo Molmenti, Antonio Battistella, Giuseppe Paladino, Antonio Beatillio, Roberto Cessi, Giuseppe Marzemin sunt prezentate de istoric în publicațiile amintite.

În ultimii ani ai vieții istoricul a fost atras de manifestările artistice venețiene, de prezența artelor plastice românești la celebra bienală, iar ca unul ce urmărea cu atenție mișcarea teatrală din orașul lagunelor, dedică lui Goldoni cuvinte emoționante cu ocazia conferințelor radiofonice. Alături de Giambattista Tiepolo, Guardi, Canaletto, dramaturgul venețian, care simțea o nouă uimire de fiecare dată când revenea pe meleagurile natale, a dat strălucire Veneției în secolul al XVIII-lea. Despre el Iorga spunea că “a prefăcut în dialog de artă gustul de vorbă al femeilor din jurul fântânilor” și l-a transformat în “ceva foarte discret, foarte clasic, în înțelesul bun al cuvântului, foarte popular în înțelesul cel mai larg și mai mișcat”⁴⁶. Marcat el însuși de fervoarea stilului goldonian, Iorga scrie piesa *Un biet moșneag și un doge*, unde reînvie Veneția secolului al XVI-lea și drama bătrânului doge Foscari, răsturnat de un complot al senatului.

În *Instantanee venețiene*, notele de călătorie publicate în 1938, afecțiunea pentru orașul dimineților senine și liniștite transpare din portretele miniaturale dedicate cotidianului. Ni-l închipuim pe Iorga contemplând de la fereastra Casei Romena statuia lui Paolo Sarpi înconjurată de copii – “trimiși desigur din cer spre a ne îmbuna” –, de bătrâni “chirciți și uscați ca niște greieri”, ascultând murmurul vesel al orașului în zilele de sărbătoare. Aceeași stare de bucurie, de împăcare o avea și Alexandru Marcu, când peste ani evoca din întunecimea temniței Veneția, “orașul bucuriei de a trăi”, unde “omul redevine copil” în aceea lume “de încântări și miraje”⁴⁷.

Ce a însemnat Veneția pentru Iorga? Pentru istoric quintesența evului mediu, puntea dintre Orient și Occident, o mărturie a toleranței, rafinamentului, sensibilității, dar și a înțelepciunii pragmatice. Pentru artist și călător, o veșnică uimire în fața unei frumuseți ce izvorăște continuu din fiecare piatră mângâiată tandru de ape. Pentru om, un refugiu de neatins, “un suflu gingaș complex obișnuit a vorbi numai în intimitate”. Pentru pedagog, o Mecca a celor împătimiți de trecut,

⁴⁶ Nicolae Iorga, *Două dovezi de iubire pentru Italia: Poesia populară italiană. Teatrul lui Goldoni*, Vălenii de Munte, 1939, 24 p.

⁴⁷ BAR, arhiva Alexandru Marcu, material aflat în curs de publicare.

fiecare ucenic în ale istoriei, fiind dator să-i viziteze muzeele și arhivele, urmând îndemnul ctitorului Casei române: “Ușile sunt deschise: să intre lumină”.

NICOLAE IORGA AND VENICE

Abstract

“The gates are thrust open ... Let the light come in!” exclaimed Iorga upon the inauguration of Casa Romena of Venice in April 1930.

Venice held a very special place in Iorga’s becoming a prominent scholar. The research work he carried out passionately at the Frari Archives provided Iorga with new material for his first communication at the Romanian Academy. His interest in the history of Venice bore fruit in 1914, when three studies were published under the title *Veneția și Marea Neagră* (Venice and the Black Sea). The conferences of 1931-1933 at Sorbonne were also dedicated to the lagoon city, and became landmarks in the historiography of the Republic. To Iorga’s articles and scientific studies added perceptive travel notes, plays, and poems dedicated to the magic of a city that “is not a beautiful city, it is a unique city.”

What was Venice to Iorga? It was the epitome of the Middle Ages, a bridge between the East and the West, an example of tolerance, refinement, sensitiveness, and pragmatic wisdom. To the artist and the traveller, a constant source of wonder at the beauty that springs from every stone caressed by the waters. To the man, “a delicate, complex breath, a voice one may only hear when alone.”

BISERICĂ – SOCIETATE – PUTERE

BISERICĂ ȘI STAT LA ÎNCEPUTURILE REGIMULUI COMUNIST: POZIȚIA IERARHIEI ORTODOXE FAȚĂ DE LICHIDAREA BISERICII GRECO-CATOLICE

CRISTIAN VASILE

Suprimarea Bisericii Române Unite (Greco-Catolice) prin decretul nr. 358 din 1 decembrie 1948 a marcat puternic istoria ecleziastică românească în perioada postbelică, fiind la originea agravării disputei ortodox–greco-catolice, care nu s-a încheiat nici până astăzi.

După 1945 “uniatismul” nu era o realitate confesională pe placul conducerii de la Kremlin, lucru dovedit și de prigoana împotriva Bisericii Greco-Catolice, care era în plină derulare pe teritoriul Ucrainei sovietice, atât în Galiția răsăriteană, cât și în Ucraina subcarpatică – foste teritorii ale Poloniei și Cehoslovaciei, abia anexate la URSS. Beneficiind și de concursul ierarhiei Bisericii Ortodoxe Ruse, autoritățile sovietice au interzis cultul greco-catolic de aici sub masca “unificării” religioase¹. Patriarhia Rusă, puternic subordonată Kremlinului, a susținut acțiunea de revenire la Biserica Ortodoxă Rusă a parohiilor greco-catolice din Ucraina occidentală, deoarece îi servea perfect interesele. La Moscova s-a hotărât ca Biserica Romano-Catolică din Europa răsăriteană să fie divizată în “autocefalii naționale”, independente de centru, adică de papa din Roma; noua deviză era: “*trebuie să eliberăm catolicismul de papism*”. Acest proiect a fost completat în februarie 1947, atunci când, în cadrul ședinței *Consiliului pentru problemele Bisericii Ortodoxe Ruse*, a fost formulat programul luptei cu Vaticanul. Acest program prevedea și lichidarea definitivă a Bisericii Greco-Catolice din Uniunea Sovietică, precum și pregătirea unor acțiuni similare în unele state din afara frontierelor URSS².

În linii mari, scenariul lichidării Bisericii Greco-Catolice ucrainene s-a repetat în România (octombrie-decembrie 1948)³ și Cehoslovacia (aprilie 1950), pretextul fiind același: “revenirea” credincioșilor greco-catolici la Biserica-mamă, Biserica Ortodoxă. În fapt, a fost vorba de o unire bisericească realizată mai ales cu

¹ Autorul celei mai cunoscute și documentate lucrări referitoare la desființarea Bisericii Greco-Catolice din Ucraina este Bohdan Rostyslav Bociurkiw, *The Ukrainian Greek Catholic Church and the Soviet State (1939-1950)*, Edmonton – Toronto, 1996.

² Tatiana V. Volokitina, *Conducerea sovietică și crearea blocului Bisericilor Ortodoxe în Europa Orientală (1943-1948)*, comunicare susținută în cadrul celei de-a V-a sesiuni a Comisiei bilaterale a istoricilor din România și Federația Rusă (25 octombrie 2000).

³ André Kom, *Unificarea Bisericii Unite cu Biserica Ortodoxă în 1948*, în Ovidiu Bozgan (ed.), *Studii de istoria Bisericii*, București, 2000, p. 108.

ajutorul aparatului administrativ-represiv: Prefecturi, Primării, notari, trupe de Securitate și de Jandarmi etc⁴.

Totuși, rolul ierarhiei ortodoxe în facilitarea desființării unei Biserici-surori nu a fost unul de neglijat. Regimul s-a servit foarte bine de propaganda antiuniată a vârfurilor Bisericii Ortodoxe Române (BOR), care, în plus, au salutat de fiecare dată în cursul anului 1948 măsurile anticatolice luate de guvern. Adunarea de la Blaj (15 mai), alegerea și instalarea noului patriarh (24 mai-6 iunie) și 1, 3 și 21 octombrie 1948 au reprezentat momente în care s-a vădit convergența între interesele ierarhiei ortodoxe și cele ale oficialităților comuniste⁵.

Vom încerca în acest studiu să urmărim momentele importante ale apropierii dintre conducerea BOR și stat în anul 1948, precum și rolul exact al ierarhiei ortodoxe în lichidarea Bisericii Greco-Catolice, inclusiv acele semne de ezitare venite din partea unor arhieriei ortodocși, marcați de drama trăită de uniți. Nu am ocolit nici dificila problemă a identificării motivațiilor care au stat la baza colaborării dintre ierarhia ortodoxă și puterea comunistă de la București. Deși nu am neglijat nici textele “clasice” – discursurile ierarhilor ortodocși de sprijinire a campaniei de scoatere în afara legii a Bisericii Unite – am apelat cu precădere la informațiile, uneori inedite, oferite de documentele organelor represive (sinteze, note informative, referate, fișe biografice etc).

Apelul la unire bisericească al mitropolitului Bălan (15 mai 1948)

Înainte de a aborda subiectul enunțat trebuie să amintim câteva elemente de natură să explice evoluția prelaților ortodocși spre cooperarea cu autoritățile comuniste.

Decesul patriarhului Nicodim la 27 februarie 1948 și schimbarea vechilor ierarhi ortodocși (unii au fost pensionați în baza decretului nr. 166 din 1947)⁶ au fost factori importanți care au marcat evoluția raporturilor dintre Biserica Ortodoxă și guvernul comunist în prima parte a anului 1948. Ierarhii catolici din România și Sfântul Scaun vedeau în patriarhul Nicodim Munteanu un bun interlocutor în cadrul dialogului interconfesional. Reprezentanții Bisericii Catolice precum și diplomații Nunțiatunii Apostolice au încercat să păstreze o relație cât mai bună cu patriarhul Nicodim și cu ierarhia BOR chiar și după plecarea silită din România a nunțiuului Andrea Cassulo – prelat al Sfântului Scaun, cunoscut pentru inițiativele sale în

⁴ Arhiva Serviciului Român de Informații (în continuare se va cita ASRI), fond D, dosar 2330, passim.

⁵ La 1 octombrie 1948, în condițiile în care episcopul Iuliu Hossu era practic reținut în domiciliu obligatoriu la reședința sa episcopală din Cluj, la Liceul Gheorghe Barițiu din oraș a avut loc un așa-zis sinod al clericilor greco-catolici (aduși aici cu ajutorul organelor polițienești), care a hotărât aderarea la Biserica Ortodoxă Română. La adunare s-a citit o *Proclamație* prin care delegații declarau reîntoarcerea în sânul ortodoxiei și un *Apel* adresat credincioșilor uniți, care erau îndemnați să urmeze exemplul preoților apostatați. Adunarea a mai hotărât ca toți clericii ce au aderat la ortodoxie să plece imediat la București pentru a prezenta Sfântului Sinod al BOR și patriarhului Justinian *Proclamația* adoptată.

⁶ Paul Caravia, Virgiliu Constantinescu, Flori Stănescu, *Biserica întemnițată. România 1944-1989*, București, 1998, p. 21.

sensul apropierii dintre ortodocși și catolici. La sfârșitul anului 1947, cu prilejul sărbătorilor Crăciunului, organele informative raportau identificarea unui preot catolic trimis de Gerald Patrick O'Hara, succesorul lui Andrea Cassulo, să-l felicite pe Nicodim și să-i propună să adere la o acțiune comună anticomunistă⁷. Retragerea patriarhului la mănăstirea Neamț și știrile despre înrăutățirea sănătății sale au stârnit preocupare și în rândurile prelaților catolici. La începutul anului 1948, internunțul O'Hara era dornic să stabilească o întrevvedere cu arhiepiscopul ortodox Atanasie Dincă și să afle amănunte, prin intermediul călugărului asumpționist Ioan Liviu Leluțiu, în legătură cu starea sănătății lui Nicodim⁸.

Ascensiunea arhiepiscopului Justinian Marina spre cea mai înaltă demnitate a fost percepută cu suspiciune în mediile catolice și nu numai. Sentimentul unor greco-catolici era că Biserica Ortodoxă își pierduse mulți dintre prelații de dinainte, iar Ioan Ploscaru, vicar general al diecezei unite de Lugoj, exprimă foarte bine această stare de spirit; iată ce scrie cunoscutul memorialist, referindu-se la realitățile de la începutul anului 1948: "propaganda anticatolică era în permanentă creștere. Biserica Ortodoxă a fost deposedată de adevărații ei ierarhi. Acum cei nou numiți erau simple instrumente politice, care în timpuri normale nu ar fi ajuns în scaune. Cei vechi au fost siliți să se acomodeze, neavând tăria să se opună"⁹.

După discursul anticatolic al lui Gh. Gheorghiu-Dej din 22 februarie 1948, în condițiile în care unii reprezentanți ortodocși, cu precădere din rândurile Uniunii Preoților Democrați din România, formațiune procomunismă a clerului, se asociau propagandei oficiale antipapale, călugărul Ioan Liviu Leluțiu se pare că le-a spus colegilor săi ortodocși, funcționari în cadrul Ministerului Cultelor: "vă ocupați de catolici și nu vă ocupați de cei fără Dumnezeu – comuniștii"¹⁰. Tot în luna februarie a avut loc vizita în URSS a unei delegații a BOR în frunte cu episcopul de Oradea, Nicolae Popovici, cu scopul principal de a pregăti participarea la conferința panortodoxă preconizată a se desfășura în vara aceluiași an, manifestare ce urma să adopte liniile generale ale luptei împotriva Sfântului Scaun.

Acomodarea vechilor ierarhi ortodocși cu noul regim s-a făcut în timp și poate după unele posibile avertismente că absența colaborării ar putea duce la consecințe dintre cele mai neplăcute. Aparent, mitropolitul Ardealului Nicolae Bălan – cunoscut partizan al dispariției "uniatismului" românesc –, ar fi trebuit să fie aliatul necondiționat al comuniștilor români. Totuși, se pare că a fost nevoie de o negociere mai lungă între mitropolit și autorități pentru a se ajunge la o

⁷ ASRI, fond D, dosar 2330, f. 316; notă a SSI din 20 ianuarie 1948.

⁸ Ibidem, f. 317. Atanasie Dincă, om de încredere al patriarhului Nicodim, avea să fie înlocuit de la stăreția mănăstirii Antim cu Valerian Zaharia, redactor la "Universul", imediat după instalarea ca Întâistătător al BOR a lui Justinian Marina (Arhivele Naționale Istorice Centrale - în continuare se va cita ANIC, fond Direcția Generală a Poliției, dosar 75/1946, f. 222).

⁹ Ioan Ploscaru, *Lanțuri și teroare*, Timișoara, 1993, p. 31.

¹⁰ ASRI, fond D, dosar 2330, f. 351. În unele medii ortodoxe se considera, imediat după discursul lui Dej, că substratul luptei contra catolicismului este acela de a influența trecerea românilor uniți la ortodoxie (ibidem, dosar 2325, f. 519).

cooperare efectivă în perspectiva decesului violent al Bisericii Române Unite (BRU). Și ulterior termenii acestei colaborări se pare că au fost mereu în discuție.

La fel ca și ceilalți prelați, nici mitropolitul Nicolae Bălan n-a scăpat de supravegherea organelor informative aflate în serviciul puterii comuniste. După 1945, Poliția din Sibiu cerceta posibila existență a unui așa-zis serviciu de propagandă antidemocratică pe lângă Mitropolia ortodoxă a Ardealului¹¹. Nicolae Bălan era acuzat și de faptul că a interzis preoților ortodocși din eparhia sa să vorbească în biserici despre “trădarea” lui Iuliu Maniu, îndemnându-i să se conducă după dispozițiile ordinului circular nr. 3517/941 prin care se interzicea clerului ortodox citirea sau comentarea actelor guvernului în biserică¹². În fișa biografică pe care i-au întocmit-o, organele Siguranței îl caracterizau pe Nicolae Bălan drept un susținător al publicației “Sfarmă Piatră” și fost simpatizant legionar, “fiind prezent la toate parăzile legionare, oficiind slujbe religioase cu ocazia aducerii osemintelor lui Moța și Marin”¹³. Într-o altă caracterizare, datând din 29 martie 1948, Siguranța nota că Nicolae Bălan “a dus luptă, verbal și în scris, împotriva doctrinei comuniste, a făcut rugăciuni pentru Moța și Marin, iar cu ocazia sărbătoririi profesorului A.C. Cuza, l-a numit pe acesta patriarh al neamului”. Și după 1944 prelatul ortodox de la Sibiu era semnalat cu manifestări repetate “reacționare și antidemocratice”¹⁴. Semnalările serviciilor speciale n-au rămas chiar fără ecou în presa comunistă, în luna ianuarie 1948 ziarul “România viitoare” lansând o campanie de presă contra mitropolitului Nicolae Bălan, criticat pentru o presupusă împărțire nedreaptă a darurilor de Crăciun. În alte note informative Nicolae Bălan era acuzat că s-a înconjurat de elemente reacționare, filoamericane și că deține în SUA diferite sume de bani pe care le manevrează prin interpuși¹⁵.

Ultima acuzație îi putea deveni fatală, deoarece în iunie 1948 sovieticii impuseseră blocada Berlinului, URSS și Statele Unite fiind la un pas de confruntare. Se pare că îndeosebi campania de presă declanșată împotriva sa l-a determinat pe mitropolit să se prezinte în audiență la Petru Groza, căruia i-a dat explicații cu privire la învinuirile aduse. Dintr-un document al serviciilor de informații aflăm că Petru Groza i-ar fi cerut să le recomande preoților ardeleni înscrierea în Frontul Plugarilor, în schimbul accederii spre demnitatea de patriarh.

¹¹ Ibidem, dosar 2310, f. 95.

¹² Ibidem, dosar 2488, f. 166

¹³ ANIC, fond Direcția Generală a Poliției, dosar 75/1946, f. 34. Probabil, Siguranța face referire la serviciul religios pentru cei doi fruntași legionari, de la biserica Sfântul Ilie-Gorgani, unde au oficiat 200 de preoți ortodocși în frunte cu Nicolae Bălan (Florin Müller, *Atitudinea Bisericii Ortodoxe Române față de mișcările de extremă dreaptă în perioada interbelică*, în vol. *Național și universal în istoria românilor. Studii oferite prof. dr. Șerban Papacostea cu ocazia împlinirii a 70 de ani*, București, 1998, p. 183). Cunoscutul teolog Teodor Baconsky vorbește doar de o “vremelnică simpatie a ierarhiei interbelice față de Mișcarea Legionară” (“*Ortodoxismul politic*”: pericol sau fantasmă?, în Alina Mungiu (coord.), *Doctrine politice. Concepte universale și realități românești*, Iași, 1998, p.166).

¹⁴ ASRI, fond D, dosar 2488, f. 166.

¹⁵ Mitropolitul primise din SUA o autocamionetă marca “Chevrolet”, după cum consemnau agenții Siguranței (ibidem, dosar 2541, f. 155).

În luna martie 1948 a avut loc și o întâlnire cu Gh. Gheorghiu-Dej, în cadrul căreia Bălan s-a lăsat convins de “sugestiile” liderului PMR privind înlocuirea din funcții a mai multor protopopi¹⁶.

Probabil acum are loc și “convertirea” lui Nicolae Bălan la cauza lichidării cu ajutorul organelor statului a Bisericii Unite. Evident, și mitropolitul Nicolae Bălan trebuia să joace un rol în drama “uniatismului” din România: în schimbul ralierii mitropolitului la politica regimului, autoritățile erau dispuse să uite de trecutul său marcat de simpatii “legionare”, “antonesciene”¹⁷ sau “reacționare”. Totuși, guvernul a menținut o presiune constantă asupra ierarhului. Astfel, la 3 august 1948, ministrul de Interne Teohari Georgescu pleda pentru completarea legii criminalilor de război în sensul extinderii ei și asupra gazetarilor care “au ațâțat la război și au servit dictatura fascistă-antonesciană”¹⁸; or, printr-o interpretare abuzivă, puteau fi găsiți vinovați și colaboratorii “Telegrafului Român”, publicația Mitropoliei Ardealului, al cărei conducător era mitropolitul Nicolae Bălan.

Guvernul Groza a luat inițiativa de a sărbători cu mare fast centenarul Adunării de pe Câmpia Libertății de la Blaj din 3/15 mai 1848, detaliile organizatorice fiind stabilite la 14 mai într-o ședință a Biroului Politic al CC al PMR.¹⁹ Prin urmare, linia desfășurării Adunării a fost trasată în principal de Gh. Gheorghiu-Dej și Ana Pauker și nimic nu a fost lăsat la voia întâmplării. Biroul Politic a aprobat și trimiterea lui Miron Constantinescu și Vasile Vaida la manifestare, primul urmând să ia cuvântul ca reprezentant al CC al PMR²⁰. Spre deosebire de adunarea pașoptistă, aceeași Câmpie a Libertății era acoperită acum de portretele lui Marx, Engels, Lenin și de panouri cu inscripții de genul “Trăiască RPR!”. Între personalitățile politice și ecleziastice care au venit la Blaj s-au numărat Petru Groza, Nicolae Bălan, Stanciu Stoian, Miron Constantinescu, Romulus Zăroni, Ladislau Bányai, Vasile Vaida, Octav Livezeanu²¹ – cu toții fiind oaspeții episcopului unit Ioan Suci, administrator apostolic al Arhidiecezei de Alba Iulia și Făgăraș.

Așadar, în condiții care ar merita aprofundate, mitropolitul Nicolae Bălan a acceptat în primăvara anului 1948 să rostească un discurs de chemare la ortodoxie a uniților, ce avea să coincidă cu ofensiva explicită a guvernului contra BRU²².

¹⁶ Ibidem, dosar 2488, f. 167; notă a Siguranței din 29 martie 1948.

¹⁷ Mitropolitul Nicolae Bălan era vulnerabil în fața unei astfel de acuzații, deoarece trimisese încă din 1941 preoți misionari în Basarabia abia eliberată de către trupele române. Mai mult, împreună cu ceilalți ierarhi ardeleni, a mers în Transnistria pentru a asista la târnosirea unei biserici, în condițiile în care linia frontului nu era foarte departe (vezi “Biserica Ortodoxă Română”, anul LIX, nr. 9-10, septembrie-octombrie 1941, p. 606-609).

¹⁸ ANIC, fond CC al PCR, Cancelarie, dosar nr. 18/1948, f. 3.

¹⁹ Ibidem, dosar 8/1948, f. 2. Desfășurarea Adunării s-a aflat la punctul 2 al ordinii de zi.

²⁰ Ibidem, f. 4-5.

²¹ “Scânțea”, anul XVII, nr. 1122, luni 17 mai 1948, p. 1. Preotul greco-catolic Petre Ilea aprecia la 8000-10000 numărul participanților, jumătate fiind maghiari (ASRI, fond D, dosar 2330, f. 415).

²² Ovidiu Bozgan, *Diplomația franceză despre lichidarea Bisericii Române Unite*, în vol. *In honorem emeritae Ligiae Bârz. Timpul istoriei. Memorie și patrimoniu*, I, București, f.a., p. 401. De altfel,

“Unității noastre naționale – afirma Nicolae Bălan – îi mai lipsește încă ceva. Trebuie să înfăptuim unitatea noastră bisericească în Biserica străbunilor noștri dinainte de 1700, în Biserica și credința strămoșească a țării noastre (...). Ca urmaș al vechilor mitropoliți ai Bălgradului (...) îndrept către voi, cei pe care interese străine v-au despărțit de maica noastră bună, de Biserica Ortodoxă, o chemare caldă de părinte, să vă întoarceți acasă!”²³.

Presa comunistă a reprodus cu unele adăugiri apelul lui Bălan: dintr-un material informativ aflăm că pentru mitropolit a fost neplăcut faptul că ziarele au alăturat discursului propriu-zis un atac la adresa lumii anglo-americane “cu care Prea Sfinția Sa întreține vechi și excelente relații”²⁴. Se pare că la Blaj ar fi trebuit să vorbească și episcopul ortodox de Oradea, Nicolae Popovici (în numele Astrei), dar acesta a refuzat să mai ia cuvântul atunci când a aflat că autoritățile intenționează să-i cenzureze discursul²⁵.

Este de notorietate faptul că episcopului Ioan Suciu nu i s-a permis să răspundă acestei chemări. Istoriografia ortodoxă amintește de faptul că atunci când Ioan Suciu ar fi zis că apelul către greco-catolici merită un răspuns, Nicolae Bălan a reacționat cu cuvintele: “să consultăm poporul”²⁶. Ulterior, Ioan Suciu a apreciat că “s-a ținut o adunare nu a Blajului, ci a stăpânirii, unde Biserica noastră nu a avut cuvânt (...). Acolo, la Blaj, s-a găsit un vlădică, [I]PSS Bălan, care să ne ceară să ne rupem de Roma, să lăsăm noi, românii pe italienii care sunt de un sânge cu noi, pe francezi, pe spanioli etc.; noi, românii de la gurile Dunării, aduși aici de Traian să ne lepădăm de credința Romei și să ne întoarcem la credința Răsăritului... Nu a răspuns nimeni. Noi însă rămânem mai departe alături de Roma”²⁷.

Chemarea mitropolitului Bălan a generat temeri în rândul clerului greco-catolic, lucru dovedit și de materialele informative ale organelor represive²⁸. Totuși reacțiile episcopilor au fost de categorică respingere, vicarul general Vasile Aftenie calificând cuvântarea rostită de Nicolae Bălan drept o “îndrăzneță nerușinare”²⁹. Vasile Aftenie, referindu-se la chemarea “acasă” din 15 mai, declara că “acasă” înseamnă la Blaj și la Roma, “unde este Apusul civilizată, aci ne sunt prietenii care ne-au ajutat să clădim o Românie liberă”³⁰. Aftenie considera că Nicolae Bălan a

autori greco-catolici identifică momentul 15 mai 1948 cu începutul prigoanei împotriva BRU, vezi “Aldine”, nr. 129, 5 septembrie 1998, p. III.

²³ Apud S.A. Prunduș, Clemente Plaianu, *Catolicism și ortodoxie românească. Scurt istoric al Bisericii Române Unite*, Cluj-Napoca, 1994, p. 139.

²⁴ ASRI, fond D, dosar 2325, f. 100.

²⁵ Ibidem, dosar 7754, vol. 1, f. 7.

²⁶ Ierom. prof. dr. Nicolae Mladin, “Ca toți să fie una”, în “Biserica Ortodoxă Română”, anul LXXVI, 1958, nr. 5-6, p.482.

²⁷ ASRI, fond D, dosar 11715, f. 157. Pentru deturnarea sensului aniversării de la Blaj vezi și Pr. Ioniță Brad, *Amintiri despre P.S. Ioan Suciu*, în “Unirea”, anul XI, 2000, nr. 3 (102), p. 10.

²⁸ Totuși, unele informări ale serviciilor de informații menționau faptul că arhiepiscopul romano-catolic de București, Alexandru Cisar, și-ar fi păstrat optimismul și după apelurile lui Nicolae Bălan și Justinian Marina (ASRI, fond D, dosar 2325, f. 212).

²⁹ Ibidem, dosar 2330, f. 420.

³⁰ Ibidem, f. 419.

făcut o “gafă”, “iar catolicii nu-l vor ierta niciodată”; ei, catolicii, nu vor veni niciodată la “casa” unui Justinian – era concluzia episcopului greco-catolic³¹.

Autoritățile au decis, însă, să interzică orice reacție publică de apărare venită dinspre Biserica Greco-Catolică. Astfel, la 12 august 1948, directorul general al Direcției Generale a Siguranței Statului (DGSS), N.I. Popescu, trimitea o adresă către Ministerul Cultelor în care arăta că BRU răspândește printre credincioși o circulară semnată de episcopi, prin care se arată poziția Bisericii față de propunerile de revenire la ortodoxie. Șeful DGSS își încheia astfel scrisoarea către Ministerul Cultelor: “întrucât acțiunea episcopilor este de natură a agita spiritele, vă rugăm să binevoiți a dispune să se atragă atenția Bisericii Unite de a nu mai răspândi asemenea circulări fără aprobarea dvs. În caz contrariu, Ministerul Afacerilor Interne va fi pus în situația de a lua singur măsurile necesare”³².

Reînnoirea chemării la ortodoxie. Momentul Justinian

Justinian Marina este poate una dintre figurile cele mai controversate ale istoriei ecleziastice românești din secolul XX. Am fi naivi dacă ne-am închipui că ascensiunea sa la conducerea Bisericii Ortodoxe s-a făcut fără acordul liderilor comuniști de la București³³. Se pare că adăpostirea lui Gh. Gheorghiu-Dej imediat după evadarea din august 1944 de către preotul de mir Ion Marina nu este o legendă. Evenimentul este confirmat de liderul comunist Gheorghe Apostol, dar și de documentele serviciilor secrete³⁴. De altfel, cu ocazia alegerii lui Justinian Marina – desfășurată la 24 mai 1948 chiar în Palatul Marii Adunări Naționale –, în lojă erau prezenți Petre Constantinescu-Iași, C. Pârvulescu, iar pe banca ministerială Petru Groza, Gh. Gheorghiu-Dej, Teohari Georgescu etc³⁵.

Trebuie spus însă faptul că Inspectoratul de Siguranță Craiova îl semnală pe Justinian și cu o atitudine “antidemocratică” și ca “sprijinitor al elementelor reacționare, național-țărăniște și legionare, cu care a stat în permanent contact”³⁶. Mai mult, autoritățile polițienești afirmă că preotul Ion Marina ar fi ajutat-o pe Leopoldina Cârstea în acțiunea ei de înlesnire a evadării a trei prizonieri germani din lagărul de la Ostroveni (Vâlcea). Cum însă organele de represiune dețineau informații din care rezulta că “ÎPS Justinian Marina s-a încadrat și activează intens pe linie democrată, fiind cotate în prezent ca singurul element dintre înalții ierarhi ai Bisericii Ortodoxe care se bucură de încrederea actualului regim”³⁷, ascensiunea sa

³¹ Ibidem, f. 420. Totuși, chiar după discursul său din 15 mai 1948, o notă a SSI din 7 iulie 1948 relatează: “catolicii sunt informați că mitropolitul Nicolae Bălan din Sibiu nu se va mișca împotriva lor și sunt convingeți că așa va fi” (ibidem, f. 480).

³² Ibidem, dosar 11715, f. 164.

³³ Pentru sprijinul acordat de autoritățile comuniste ascensiunii lui Justinian, vezi ANIC, fond Direcția Generală a Poliției, dosar 75/1946, f. 114, 116.

³⁴ Gh. Apostol, *Eu și Gheorghiu-Dej*, f.l., 1998, p. 168; ASRI, fond D, dosar 2488, f. 132 (lui Justinian i se recunoștea participarea înainte de 23 august 1944 la acțiuni ale comuniștilor).

³⁵ “Scânteia”, seria III, anul XVII, nr. 1129, miercuri 26 mai 1948, p. 1.

³⁶ ASRI, fond D, dosar 2488, f. 172.

³⁷ Ibidem; fișă biografică din 29 martie 1948.

spre rangul de patriarh era asigurată. Chiar cu o zi înainte de aceste aprecieri, la 28 martie, Justinian declara, după ce votase în favoarea FDP la alegerile pentru Marea Adunare Națională: “mi-am făcut datoria de cetățean devotat al RPR, cum îmi impuneau înaltele îndatoriri de Întâistătător al BOR. Prin actul nostru am contribuit cu o piatră de granit la temelia tinerei noastre Republici”³⁸. Justinian devenise “omul Partidului Comunist”³⁹, iar la 24 mai 1948 a fost ales patriarh al Bisericii Ortodoxe Române de către Colegiul Electoral Bisericesc⁴⁰. În discursul ținut cu prilejul alegerii sale, noul Întâistătător declara că își propune să înlăture “dureeroasa spărtură provocată de dușmani acum 250 de ani”⁴¹.

Justinian Marina și-a reluat apelurile către greco-catolici și cu ocazia instalării sale oficiale, la 6 iunie, atunci când a spus că BOR îi așteaptă cu brațele deschise pe greco-catolici pentru a se întoarce “la vatra credinței străbune”⁴². Pentru justificarea dorinței de unificare bisericească, prelatul ortodox invoca textul Evangheliei: “și mai sunt și alte oi, care nu sunt în staulul acesta și pe acelea mi se cade să le aduc” (Ioan 10, 16). Apoi, după ce a arătat condițiile în care s-a făcut unirea cu Roma de la 1700, Justinian a declarat că BOR așteaptă ca o “mamă iubitoare” pe toți cei care vor să se întoarcă în rândurile ortodoxiei. La agapa ce a urmat, Justinian și-a motivat declarația, spunând că: “în decursul vremurilor, mulți din cei de peste munți s-au îndreptat spre noi cei din Vechiul Regat, cerându-ne ajutor ca să scape de prigoană”. Justinian a adăugat că pornește hotărât pe acest drum și este sigur că dorința sa de unificare bisericească se va realiza⁴³. Evident, afirmația nu se sprijinea pe o potențială adeziune entuziastă a clerului greco-catolic pentru cauza reîntregirii bisericești, ci pe ajutorul pe care îl vor oferi autoritățile de stat.

Se pare că în situații-limită, prizoniți de noul regim, și unii teologi ortodocși – altfel ostili comunismului – erau înclinați să se alăture campaniei de reîntregire bisericească ordonată de la Moscova. Astfel, dintr-o notă a SSI din 8 iunie 1948 aflăm că fiica lui Nichifor Crainic “face eforturi ca să găsească drum la Justinian ca acesta să-i faciliteze internarea la vreo mănăstire a tatălui său, care e

³⁸ “Biserica Ortodoxă Română”, anul LXVI, 1948, nr. 3-4, p. 197.

³⁹ Gheorghe Onișoru, *Atitudini politice ale clerului din România 1944-1948*, în “Arhivele totalitarismului”, anul V, 1997, nr. 15-16 (2-3), p. 53.

⁴⁰ Alexandru Cisar s-a arătat scandalizat de alegerea lui Justinian, considerându-l nepregătit pentru misiunea ce i s-a încredințat și neștiind ce să creadă despre colegiul electoral care l-a votat: “vor să compromită ortodoxia sau vor să atace catolicismul cu patriarhul Justinian, care n-are nici un scrupul?”, ASRI, fond D, dosar 2325, f. 204.

⁴¹ “Înlăturând dureeroasa spărtură, provocată de dușmani acum 250 de ani, credința unitară ortodoxă va deveni un chivot de mântuire și izvor nesecat de fapte mari și de propășire duhovnicească și morală pentru poporul nostru”, *apud* N. Mladin, *op.cit.*, p. 483.

⁴² *Ibidem*.

⁴³ *Ibidem*. Aceste declarații tăioase l-au determinat pe episcopul Iuliu Hossu să afirme că “lupta religioasă” inițiată de patriarhul Justinian este o “adevărată crimă”, ASRI, fond D, dosar 2330, f. 573.

dispus să lucreze, să scrie fără nici o pretenție tot ce este necesar atât pentru ecumenismul ortodox, cât și pentru readucerea la ortodoxie a uniților”⁴⁴.

Unele măsuri luate de autorități afectau însă deopotrivă toate cultele religioase și puteau genera solidarități interconfesionale pe o platformă antiguvernamentală. Naționalizarea școlilor confesionale și scoaterea obiectelor religioase din instituțiile de învățământ au lovit puternic și Biserica Ortodoxă Română⁴⁵. Unul dintre prelații ortodocși care s-a preocupat în cel mai înalt grad de consecințele nefaste ale acestor măsuri a fost Nicolae Bălan. Dintr-o notă a Securității din 9 octombrie 1948 aflăm opiniile lui Spiridon Căndea în ceea ce privește atitudinea lui Nicolae Bălan: “mitropolitul este mâhnit de cele ce se petrec. Mitropolitul avea credința că va putea să manevreze cercurile guvernamentale prin abilitatea lui, crezând că va putea să păstreze pentru Biserica lui unele favoruri în legătură cu școlile, dar se vede că s-a înșelat”. Nicolae Bălan se pare că se simțea părăsit de unele cercuri de ecleziaști de ai săi, aserviți propagandei guvernamentale. Între aceștia era și profesorul dr. Grigore Marcu de la Academia Teologică, care “a început campania în favoarea revenirii uniților la Biserica Ortodoxă într-o manieră care îl îndispune pe mitropolit”, după cum se exprima Spiridon Căndea⁴⁶.

Conferința panortodoxă de la Moscova și denunțarea Concordatului

Având ca pretext sărbătorirea a 500 de ani de la dobândirea autocefaliei de către Biserica Ortodoxă Rusă, la Moscova s-a desfășurat între 7-18 iulie 1948 o conferință panortodoxă care a reunit în principal Bisericile din Europa răsăriteană. În fruntea delegației românești s-a aflat chiar patriarhul Justinian Marina. Referatul prezentat de delegația BOR s-a intitulat *Atitudinea Vaticanului față de ortodoxie în ultimii 30 de ani* și reflecta mai degrabă punctul de vedere oficial al comuniștilor: “pentru a combate această atitudine dăunătoare ortodoxiei și din punct de vedere religios și din punct de vedere politic-național, Bisericile Ortodoxe trebuie să ia împreună măsurile indicate de interesul lor și de situație. În primul rând ele trebuie să se apropie și să colaboreze la o acțiune comună. Propaganda romano-catolică folosește separarea lor națională-politică și caută să le izoleze și să le învrăjbească pentru a le supune mai ușor. Împotriva prozelitismului romano-catolic Bisericile Ortodoxe trebuie să formeze, unite și solidare, un front comun”⁴⁷.

Scopul declarat al conferinței a fost alăturarea Bisericilor ortodoxe, în frunte cu Patriarhia Rusă, la lupta împotriva “imperialistilor și a ațățătorilor la un nou război”⁴⁸. Evident, între instigatorii principali la război se număra și Vaticanul.

⁴⁴ ANIC, fond Direcția Generală a Poliției, dosar 75/1946, f. 118. Nichifor Crainic, fost profesor de Mistică la Facultatea de Teologie Ortodoxă din București, a sfârșit însă în temnițele regimului comunist, vezi Pr. Nicolae Hurjui, *Ortodocși români în închisorile comuniste*, în “Biserica Ortodoxă Română”, anul CIX, 1991, nr. 10-12, p. 125.

⁴⁵ Comuniștii români s-au temut că scoaterea icoanelor din școli în octombrie 1948 ar putea să-i apropie pe ortodocși de greco-catolici, ASRI, fond D, dosar 2330, f. 631.

⁴⁶ ANIC, fond Direcția Generală a Poliției, dosar 75/1946, f. 154.

⁴⁷ ASRI, fond D, dosar 2325, f. 145.

⁴⁸ Ibidem, f. 118; ibidem, dosar 2488, f. 132.

După cum recunoștea chiar Al. Cerna Rădulescu, consilier de presă la Patriarhie și om de încredere al lui Justinian, la conferința de la Moscova din iulie 1948 conducerea BOR a primit ca sarcină principală combaterea catolicismului⁴⁹. Într-o fișă biografică a lui John C. Kirk, secretar al Nunțiaturii Apostolice, întocmită de serviciile de informații în octombrie 1948, se spuneau următoarele: “cu privire la situația catolicilor în România (Kirk, n.n.) arată că (Nunțiatura, n.n.) se așteaptă la o manevră, de când cu vizita patriarhului la Moscova. Referitor la persoana patriarhului au «cele mai proaste informații» și îl consideră de rea credință chiar pentru ortodoxie, căci este clar că se urmărește abolirea creștinismului”⁵⁰.

În perspectiva momentelor grele ce se conturau pentru Biserica lor, episcopii greco-catolici au căutat să mențină o relație apropiată cu ierarhii ortodocși care împărtășeau o cât de mică reticență față de regimul comunist. Episcopul Nicolae Popovici fusese vizitat în luna mai 1948 de trei prelați greco-catolici: Vasile Aftenie, Valeriu Traian Frențiu și Ioan Bălan. Serviciile de informații, care au aflat despre aceste întrevederi, raportau faptul că Vasile Aftenie a fost interesat să obțină amănunte despre cele ce s-au discutat la Moscova în luna februarie 1948 și a crezut că-l poate atrage pe episcopul ortodox de Oradea într-o acțiune comună antigvernamentală⁵¹.

Dincolo de sentimentele sale anticomuniste⁵², Nicolae Popovici era un partizan al unificării bisericești. La fel ca și mitropolitul Ardealului, el s-a întâlnit cu dr. Petru Groza. La începutul lunii iulie Nicolae Popovici s-a interesat de momentul în care va începe acțiunea anticatolică “în mod organizat”. După o relatare a SSI, episcopului i s-a dat ca termen probabil momentul reînțoarcerii delegației BOR de la Moscova. În documentul SSI se mai susținea că Nicolae Popovici ar fi cules informații despre starea de spirit a clericilor și a credincioșilor uniți și a dedus că mulți preoți de la țară vor adera imediat la ortodoxie, iar poporul îi va urma. În schimb, “intelectualii fac propagandă, spunând că mai bine se fac romano-catolici decât ortodocși”, simțindu-se apărați de Sfântul Scaun și de textul Concordatului. În consecință, Nicolae Popovici ar fi fost de părere că este necesară denunțarea Concordatului pentru a nu li se mai da prilejul să “manevreze”; în aceste condiții se putea declanșa “ofensiva ortodoxă”⁵³.

Denunțarea Concordatului – intervenită la 17 iulie 1948 – fusese cerută cu insistență de ierarhii ortodocși încă de la sfârșitul anilor '20, astfel că autoritățile comuniste au mizat – nu fără temei – pe o alianță cu partea ortodoxă, pentru care Concordatul era anticonstituțional și reprezenta o jignire adusă prestigiului Bisericii

⁴⁹ ANIC, fond Direcția Generală a Poliției, dosar 75/1946, f. 25; sursa “Bertha”.

⁵⁰ ASRI, fond D, dosar 2541, f. 313.

⁵¹ Ibidem, dosar 2330, f. 427.

⁵² Autoritățile l-au acuzat pe Nicolae Popovici că după 1944 “a instigat în diferite forme împotriva regimului”, ibidem, dosar 2488, f. 133; vezi și ibidem, dosar 909, f. 536. La presiunea guvernului, Nicolae Popovici a fost scos din scaunul episcopal în octombrie 1950 printr-o pensionare abuzivă.

⁵³ Ibidem, dosar 2330, f. 492.

dominante⁵⁴. Cercurile clericale ortodoxe din Ardeal au primit cu simpatie știrea denunțării concordatului; în schimb, mediile laice au înregistrat cu îngrijorare acțiunea antivaticană a guvernului, apreciind că ea reprezintă începutul unor măsuri antibisericești⁵⁵. Într-o discuție pe care un informator al SSI (numit în documente “P 61”) a purtat-o cu secretarul Mitropoliei Ardealului, ultimul a declarat că Nicolae Bălan ar fi fericit să se poată înfăptui sub păstoria lui revenirea fraților uniți la Biserica strămoșească, însă privește cu destulă neîncredere modul cum intenționează guvernul să pună în practică această măsură. Mitropolitului “i-a fost foarte penibil apelul pe care *a trebuit* (s.n.) să-l facă într-o atmosferă încărcată la Blaj”, după ce de 100 de ani n-a mai trecut pe acolo nici un arhiepiscop ortodox. În același sens i-a vorbit sursei P 61 și părintele Nicolae Mladin, profesor la Academia Teologică din Sibiu: “Mladin mi-a spus că mitropolitul dorește revenirea uniților în sânul Bisericii Ortodoxe, dar este mâhnit că această veche dorință a sa trebuie să se întâmple tocmai sub oblăduirea unui regim comunist pe care în adâncul sufletului său îl detestă. Dacă însă din această grea încercare – care este guvernarea comunistă de azi – ne-am putea alege cu unitatea bisericească este un bine pe care nu trebuie să-l disprețuim”⁵⁶.

La 12 septembrie 1948, aflat la Caransebeș, unde a fost primit de tot clerul din cadrul Episcopiei ortodoxe și chiar de primarul orașului, patriarhul Justinian declara că: “dacă s-a anulat Concordatul, alte acte vor urma. Pot să anunț deci că dacă păstori mincinoși mai caută să țină sub amăgire oile, ne vom duce noi să ne adunăm oile. Dacă primul patriarh al țării, Miron, a legiferat și a făcut unirea politică și națională, al treilea patriarh va avea rolul de a face unificarea Bisericii într-o singură turmă. Vă asigur că toate angajamentele, care le-am luat, vor fi respectate. Căci nu suntem preocupați decât de propășirea, ridicarea și întărirea Bisericii Ortodoxe Române”⁵⁷. După slujba ținută în catedrală, patriarhul a vorbit și despre politica de acaparare dusă de Biserica Romano-Catolică, care în spațiul românesc a căutat să se suprapună Bisericii Ortodoxe, “inducând în eroare adevărații creștini, de pe urma cărora a căutat numai profituri”. În încheiere Justinian a arătat și de ce este necesară unificarea Bisericilor⁵⁸.

Aflat în Banat, patriarhul a mers și la Lugoj, unde l-a invitat pe vicarul general al episcopiei greco-catolice din oraș să asiste la ceremonia ce urma să se desfășoare în biserica ortodoxă⁵⁹. Ioan Ploscaru nu a onorat invitația, considerând că ea reprezintă o provocare. Patriarhul a vizitat totuși catedrala unită din Lugoj, gazdă fiindu-i preotul greco-catolic Nicolae Ienea, contabil diecezan (“i-am indicat

⁵⁴ Ibidem, dosar 2327, f. 232. Ca și guvernării comuniști, istoriografia ortodoxă de după 1948 a considerat denunțarea Concordatului ca fiind înlăturarea unei importante piedici în calea reîntoarcerii uniților la ortodoxie, Pr. prof. Șt. Lupșa, *Încercări de reîntregire a Bisericii Române după 1700*, în “Biserica Ortodoxă Română”, anul LXXV, 1957, nr. 10, p. 1042.

⁵⁵ ASRI, fond D, dosar 2325, f. 100.

⁵⁶ Ibidem.

⁵⁷ N. Mladin, *op.cit.*, p. 484.

⁵⁸ ANIC, fond Direcția Generală a Poliției, dosar 75/1946, f. 152-152v.

⁵⁹ Ioan Ploscaru, *op.cit.*, p. 32.

cum să-l primească, fără cuvântări, ca pe un turist ilustru” – își amintește Ioan Ploscaru). În drum spre catedrală, patriarhul ar fi spus că unificarea bisericească se va face “vrând-nevrând”; “sunt destul de tânăr ca să o pot face”, a adăugat Justinian. Când a vizitat catedrala unită, ajuns la altar, i-a zis lui Nicolae Ienea: “curând vom fi împreună”⁶⁰.

“Unificarea” bisericească

La 3 octombrie, în prezența celor 36 de delegați greco-catolici care veniseră de la Cluj pentru a aduce în fața Sfântului Sinod actele ce consfințeau “voința” lor de a adera la ortodoxie, patriarhul Justinian declara: “încercăm aci, cu adevărat, o avalanșă de sfinte emoții, ascultând proclamația și declarația ce o faceți de a vă reîntoarce la altarul și strana Bisericii noastre Ortodoxe și vă mărturisim că trăim cea mai frumoasă și sfântă zi din viața noastră și a Bisericii noastre strămoșești. Timp de două sute cincizeci de ani am stat despărțiți, dar n-am încetat nici o clipă a ne ruga pentru unirea noastră într-o credință și într-un duh... Și astăzi când privesc fața voastră luminată, strânși în jurul scaunului patriarhicesc al Bisericii noastre Ortodoxe, exprim cuvintele Scripturii, care spune: «ce bine și ce frumos este când frații sunt împreună». De mult v-am așteptat, de mult am năzuit cu inimile înfrigurate să trăim această zi istorică”. Și a continuat: “sunt fericit să constat că chemarea noastră părintească ce v-am făcut-o cu prilejul înscăunării noastre, de a vă întoarce la izvoarele credinței strămoșești, a găsit ecou în sufletele și inimile preoților din Ardeal”. Totuși, patriarhul Justinian recunoștea faptul că unificarea bisericească răspundea și interesului autorităților comuniste: “prin revenirea voastră în sânul Bisericii dreptslăvitore se pune o temelie nouă nu numai la întărirea Ortodoxiei noastre, dar și la întărirea scumpei noastre patrii (s.n.)”⁶¹. După primirea de la Sfântul Sinod a avut loc o slujbă de mulțumire la biserica Sfântul Spiridon–Nou, iar la sfârșitul serviciului divin s-a citit *Proclamația* de la Cluj și *Actul sinodal* prin care erau primiți în Biserica Ortodoxă preoții reveniți “împreună cu toți cei care doresc să revină în sânul Bisericii Ortodoxe și să rupă legăturile cu Biserica Romei”⁶². După acest moment, Justinian a ținut o cuvântare, transmisă la radio și adresată protopopilor, preoților și credincioșilor greco-catolici – un îndemn de revenire la ortodoxie în condițiile în care “neamul nostru a scuturat pentru totdeauna jugul vrăjmașilor asupritori”.

Am arătat faptul că simulacrul de unificare bisericească transpare foarte clar din documentele organelor de represiune, care semnalau într-un referat din 7 noiembrie 1948 că există chiar funcționari ai Patriarhiei Române ce “au contact ilicit cu oficii diplomatice” (aluzie probabil la reprezentanța Sfântului Scaun), iar delegați greco-catolici, participanți la Adunarea de la Cluj, s-au plâns Nunțiatului Apostolice, afirmând că libertatea religioasă a fost încălcată în timpul străngerii semnăturilor de adeziune la ortodoxie. Referatul SSI recomandă să se adâncească

⁶⁰ *Ibidem*, p. 32-33.

⁶¹ Nicolae Mladin, *op.cit.*, p. 485-486.

⁶² *Ibidem*, p. 486.

informațiile de la Patriarhie, “pe căi strict discrete”, pentru a se putea identifica acei funcționari “incorecți și trădători” care ar putea sabota “unificarea”⁶³. Așadar, un ortodox care înțelegea drama greco-catolică era calificat drept *trădător* de niște agenți puși în slujba unor comuniști *atei*! Paradoxul este doar aparent: în atmosfera de isterie antivaticană, orice șovăire era catalogată drept trădare. O opoziție ortodoxă față de “revenire” sau o reticență mult mai pregnantă erau interpretate ca fiind acte de rezistență față de regim. Uneori existau elemente concrete care sugerau refuzul ortodox de asociere la politica antiromană a Moscovei și a marionetelor ei de la București. Printr-o radiogramă, Direcțiunea Regională a Securității Poporului Sibiu arăta la 5 noiembrie că unii preoți ortodocși “reacționari” din Sibiu, “care în trecut făceau pe marii ortodocși”, îi compătimesc acum pe clericii greco-catolici, laudându-i și susținând că azi sunt mulți ortodocși care tind spre o unire cu Roma⁶⁴.

Arhieriei reticenți față de revenirea forțată la ortodoxie

Nu au existat atitudini ortodoxe publice care să exprime în vreun fel opoziția sau măcar rezerva vreunui ierarh față de actul unificării forțate. Totuși, într-un cadru restrâns, câțiva ierarhi ortodocși au manifestat serioase reticențe față de maniera violentă în care autoritățile statului au înțeles să obțină adeziunea greco-catolică pentru cauza reîntregirii religioase⁶⁵.

Astfel, în prima jumătate a lunii noiembrie, Atanasie Dincă a declarat că nu este de acord cu felul brutal în care s-a trecut la readucerea greco-catolicilor la ortodoxie, calificând atitudinea mitropolitului Nicolae Bălan și a episcopului Aradului Andrei Magieru - care au sprijinit această acțiune - ca fiind nedemnă de “oameni dintr-o bucată”. “El, Atanasie Dincă își rezervă viitorul, ținându-se la o parte de toate aceste slugărnicii, întrucât căderea regimului nu poate întârzia”, ar fi spus arhierul⁶⁶.

Mai tranșant era vicarul Ion Crăciunel de la Mitropolia Banatului, care și-a exprimat părerea că acțiunea guvernului pentru readucerea greco-catolicilor la ortodoxie este “un act de barbarie”. De asemenea, Ion Crăciunel, în prezența mitropolitului Banatului Vasile Lăzărescu și sprijinit de Mihail Manoilescu “și-a bătut joc” de “libertățile” care există numai pe hârtie și la radio⁶⁷. La sfârșitul lunii octombrie vicarul Ion Crăciunel declara că unificarea religioasă este o “sinistră

⁶³ ASRI, fond D, dosar 2541, f. 381, referatul nr. 42351.

⁶⁴ ANIC, fond Direcția Generală a Poliției, dosar 75/1946, f. 195; s-ar putea ca materialul DRSP Sibiu să fi exagerat totuși sentimentele procatolice ale clericilor ortodocși.

⁶⁵ Și Ovidiu Bozgan relevă faptul că o parte a ierarhiei a fost ulcerată de maniera violentă în care s-a înfăptuit unificarea religioasă; O. Bozgan, *Biserica Română Unită între rezistență și “unificare religioasă”*. *Contribuții documentare*, în *Studii de istoria Bisericii*, p. 131.

⁶⁶ ANIC, fond Direcția Generală a Poliției, dosar 75/1946, f. 222; notă informativă a Securității din 16 noiembrie 1948.

⁶⁷ ASRI, fond D, dosar 2488; f. 186; notă informativă a Securității din 6 noiembrie 1948 cu privire la starea de spirit a populației credincioase în intervalul 31 octombrie – 6 noiembrie 1948. Ion Crăciunel mai era semnalat de Securitate că nu activează pe linie comunistă, ANIC, fond Direcția Generală a Poliției, dosar 75/1946, f. 303.

parodie” și că el se află alături de “catolicii cinstiți”⁶⁸. Ulterior, în cadrul unui cerc de prieteni, Ion Crăciunel a spus următoarele: “ortodoxia nu mai există. Mitropolitul Bălan cu sateliții săi ca: Colan de la Cluj și Nicolae Popovici de la Oradea au distrus-o, au degradat-o, punând-o la picioarele comuniștilor fără Dumnezeu. La Sibiu, Cluj și Oradea comandă greco-catolicii reveniți de formă la ortodoxie, care vor fi mâine calul troian în Biserica compromisă”⁶⁹.

Totuși, Securitatea constata în luna septembrie a anului 1948 o “stare anormală” în rândurile ierarhilor ortodocși: Nicolae Bălan ar fi încercat o apropiere de greco-catolici și romano-catolici, declarându-se dușman al regimului comunist, dar păstrând o falsă loialitate, din oportunism”⁷⁰. Ulterior, organele Securității înregistrau comentarii în cercurile Patriarhiei, în sensul că mitropolitul Bălan ar fi ieșit din rezerva pe care a avut-o față de reîntregirea religioasă, fiind observat manifestându-și pe față bucuria pentru reușita acțiunii de unificare⁷¹. Totuși, Nicolae Bălan aprecia că mai sunt nuclee serioase de rezistență greco-catolice la Blaj, Cluj, Baia Mare și la câteva mănăstiri. Același material citat al Securității (o sinteză a evenimentelor importante în problema cultului ortodox în luna septembrie 1948) remarcă faptul că: “poziția dârză a romano- și greco-catolicilor provoacă admirația preoților ortodocși reacționari care sunt gata să sprijine acțiunea catolicismului la momentul oportun și având în vedere superioritatea morală a preoților catolici”⁷².

La nivelul clerului inferior ortodox a existat și o recunoaștere publică a simulacrului de unificare bisericească petrecut în luna octombrie 1948. În cadrul unei conferințe protopopești desfășurate în cadrul plasei Răducăneni și prezidată de protoiereul Gh. Pârțac, după ce parohul Ștefan Mănoliu din Grozești a prelucrat articolul *Rezistența Bisericii românești față de prozelitismul catolic* semnat de Al. Ciurea, preotul “reacționar” Marin Bogos de la parohia Gura Bohotinului a spus că denunțarea Concordatului, precum și revenirea greco-catolicilor la Biserica Ortodoxă n-ar fi avut loc de la sine dacă guvernul nu ar fi intervenit, lucru pe care l-a afirmat “surzând și ironizând, dând de înțeles că denunțarea Concordatului și revenirea ar fi un act de silnicie din partea guvernului”⁷³.

Probabil acest caz nu a fost izolat. La 8 octombrie 1948, în cadrul unei ședințe a Secretariatului CC al PMR, Gh. Gheorghiu-Dej menționa faptul că: “ei (greco-catolicii, n.n.) consideră posibil începutul de solidarizare cu Biserica

⁶⁸ ASRI, fond D, dosar 2488, f. 180; notă informativă a Securității din 30 octombrie 1948 cu privire la starea de spirit a populației credincioase în intervalul 22–29 octombrie 1948.

⁶⁹ ANIC, fond Direcția Generală a Poliției, dosar 76/1946, f. 74; notă a Securității din 21 ianuarie 1949. Se pare că și fostul episcop al Armatei, Partenie Ciopron, căuta o colaborare cu catolicii împotriva “comuniștilor fără Dumnezeu”. La sfârșitul anului 1948 Partenie Ciopron și episcopul catolic Marton Aron s-au înțeles “să nu se atace unii pe alții, pentru a nu face plăcere «păgânilor»”, ibidem, dosar 75/1946, f. 447.

⁷⁰ ASRI, fond D, dosar 2488, f. 158.

⁷¹ Ibidem, f. 188.

⁷² Ibidem, f. 159.

⁷³ Ibidem, dosar 7755, vol. 4, f. 338; notă informativă semnată “Tudor”.

Ortodoxă împotriva guvernului și se pare că în sânul clerului ortodox există o mișcare ilegală, care dă dispozițiuni contrarii celor date de patriarh”⁷⁴.

Reticențele și lipsa de entuziam ale unor clerici și ierarhi ortodocși față de procesul unificării bisericești efectuat cu trupe de jandarmi și de securitate au fost surprinse și de premierul Petru Groza, care a venit la ședința Sfântului Sinod al BOR din 19 octombrie 1948 pentru a le prezenta arhieriei ortodocși modul în care Vaticanul i-ar ține legați pe greco-catolici prin intermediul francilor elvețieni. “Eu am ținut de necesar să vă povestesc acest episod – afirma Groza în fața sinodalilor – pentru a liniști suflește pe aceia dintre dumneavoastră care câteodată au urechea plecată la văicărelile greco-catolicilor”⁷⁵ (...). “V-am arătat deocamdată că nu trebuie să ne impresionăm prea mult, că nu trebuie să ne sentimentalizăm atunci când Prea Sfințiile lor greco-catolice, care nu vor să înțeleagă glasul vremii, se plâng că sunt nedreptățiți pentru faptul că noi le-am tăiat aceste legături cu Sfântul Scaun de la Roma”⁷⁶. Și continua: “noi înregistrăm numai faptul că conducerea Bisericii Ortodoxe Române realizează această unire (bisericească, n.n.) a poporului nostru; și toți aceia care ținem la poporul nostru și la dreapta noastră credință suntem bucuroși de această muncă a Înalt Prea Sfințiilor Voastre și vă urăm din toată inima: spor la muncă”⁷⁷.

A doua zi, la 20 octombrie, ședința Sfântului Sinod a aprobat propunerea patriarhului de a se trimite telegrame prof. dr. C.I. Parhon, președintele Prezidiului MAN, și lui dr. Petru Groza, pentru a se exprima mulțumirea BOR în legătură cu denunțarea Concordatului, măsură ce a înlesnit revenirea uniților la ortodoxie⁷⁸. Patriarhul părăsea temporar lucrările Sfântului Sinod pentru a participa la Marea Adunare Bisericească de la Alba Iulia din 21 octombrie, manifestare ce consacra reîntregirea religioasă regizată de PMR. După slujba solemnă ținută în catedrala ortodoxă – rebotezată cu acest prilej catedrala *Reîntregirii* – Marea Adunare Bisericească a adoptat o *Moțiune* ce consfințea încorporarea uniților în Biserica Ortodoxă Română⁷⁹. Reîntors în București la 22 octombrie, patriarhul era – după descrierea Securității – deziluzionat de faptul că numărul miren timer care au participat la consacrarea unificării bisericești a fost relativ mic⁸⁰. După revenirea sa, lucrările Sfântului Sinod au continuat, concentrându-se în principal în jurul ocupării scaunelor vacante de episcopi și mitropoliți. Securitatea era informată că pentru Mitropolia Moldovei s-au luat în calcul următoarele candidaturi: mitropolitul Firmilian al Olteniei sau, eventual, episcopul Iuliu Hossu, în caz că acesta revine la ortodoxie⁸¹. De altfel, demnitatea de mitropolit al Moldovei a rămas vacantă pentru mai mult timp, posibil în așteptarea unui episcop greco-catolic defector.

⁷⁴ ANIC, fond CC al PCR, Cancelarie, dosarul nr. 42/1948, f. 5.

⁷⁵ Ibidem, fond Președinția Consiliului de Miniștri, Stenograme (1944-1959), dosar nr. 10/1948, f. 21.

⁷⁶ Ibidem, f. 22.

⁷⁷ Ibidem.

⁷⁸ “Scântea”, seria III, anul XVIII, joi 21 octombrie 1948, p. 3.

⁷⁹ André Kom, *op. cit.*, p.93-94.

⁸⁰ ANIC, fond Direcția Generală a Poliției, dosar 75/1946, f. 163.

⁸¹ Ibidem.

“Unificarea” Bisericii Unite cu Biserica mamă a devenit pentru BOR un moment fondator și a fost ritualizat: anual evenimentul va fi celebrat atât la Alba Iulia, cât și la București⁸². Pentru consființirea datelor considerate istorice de 1, 3 și 21 octombrie 1948 patriarhul Justinian a angajat pe pictorul Gheorghe Rus să realizeze un tablou reprezentând adunarea bisericească de la Alba Iulia și să întocmească un model de cruce comemorativă, care să fie predat Monetăriei Naționale pentru a fi turnat în mai multe sute de bucăți și acordat apoi clericilor foști greco-catolici care au aderat la ortodoxie, ca o distincție din partea Întâistătătorului BOR⁸³.

Pe lângă aceste preocupări, la mijlocul lunii octombrie se puneau tot mai mult problema integrării acelor uniți reveniți la ortodoxie (se estima revenirea a cel puțin un milion de credincioși – aproximativ 66 % din numărul total al enoriașilor greco-catolici⁸⁴). Problema pe care și-o puneau însuși patriarhul era aceea a încadrării complete a unițiilor în BOR, dar mai ales “cum vor privi ei situația haotică din Biserica Ortodoxă, recunoscând că unițiile erau foarte bine organizate”⁸⁵.

Vizite arhieresti în centrele și parohiile “revenite”

Dacă înainte de 21 octombrie unii prelați ortodocși au sondat terenul pentru a observa atitudinea clericilor greco-catolici, așa cum a făcut arhiepiscopul Sucevei Sebastian Rusan la Baia Mare (14 octombrie) și la Satu Mare (16 octombrie)⁸⁶, imediat după arestarea episcopilor uniți la 28–29 octombrie s-a intensificat acțiunea de preluare a catedralelor și bisericilor greco-catolice. Astfel, în dimineața zilei de 31 octombrie, în prezența prefectului județului Târnava Mică, a deputatului Romulus Zăroni și a autorităților locale din Blaj, s-a ținut o slujbă în fața catedralei greco-catolice, după care preotul Ion Cisteianu⁸⁷, delegat pentru unificarea religioasă în județ, a înmănat cheile catedralei mitropolitului Nicolae Bălan⁸⁸. În prezența unui număr de cca. 350–400 persoane, Nicolae Bălan și un sobor de 30 de preoți au oficiat o slujbă religioasă, iar apoi mitropolitul a rostit o predică⁸⁹. După

⁸² Ovidiu Bozgan, *Biserica Română Unită între rezistență și “unificare religioasă”*, p. 127.

⁸³ ANIC, fond Direcția Generală a Poliției, dosar 75/1946, f. 468.

⁸⁴ Ibidem, f. 158. Într-un material informativ de la sfârșitul lunii octombrie, Securitatea citează cercuri ale Patriarhiei care l-ar fi auzit pe Justinian Marina spunând: “de adus am adus noi preoții greco-catolici, dar ne întrebăm ce să facem cu ei” – vorbe ce doreau să evidențieze faptul că Patriarhia Română nu era pregătită din punct de vedere organizatoric să-i asimileze pe noii veniți; ASRI, fond D, dosar 2488, f. 180.

⁸⁵ ANIC, fond Direcția Generală a Poliției, dosar 75/1946, f. 170.

⁸⁶ Ibidem, f. 188.

⁸⁷ În document apare scris Criteianu.

⁸⁸ Se pare însă că a fost nevoie de ajutorul forțelor de poliție pentru ca mitropolitul să intre în catedrală, Robert F. Taft S.J., *Il problema del “unitismo” e “la purificazione delle memorie”: anamnesi, non amnesia*, Servizio Documentazione della Radio Vaticana, 28 maggio 2001. O. Bozgan amintește de “unități de Securitate” (O. Bozgan, *Diplomația franceză*, p. 409). Îi mulțumesc d-nei Violeta Barbu pentru amabilitatea cu care mi-a pus la dispoziție textul semnat de Robert F. Taft.

⁸⁹ ANIC, fond Direcția Generală a Poliției, dosar 75/1946, f. 197; notă a Securității din 5 noiembrie 1948.

Blaj, mitropolitul Bălan s-a deplasat la 9 noiembrie la Târgu Mureș, unde a resfințit fosta catedrala greco-catolică din oraș și a celebrat o slujba religioasă, avându-l alături pe preotul revenit⁹⁰.

Aceste vizite vor căpăta și un caracter politic, deoarece după slujbele oficiate aveau loc și recepții sau mese comune, ținute de regulă în localurile Prefecturilor, în prezența autorităților locale⁹¹. Dacă la Blaj mitropolitul Nicolae Bălan a oficiat slujba religioasă imediat după arestarea episcopilor uniți, la Cluj lucrurile nu au decurs la fel de rapid. O notă a Securității din 12 decembrie 1948 amintește de rapoartele unor inspecitori trimiși de Ministerul Culte care au constatat că autoritățile bisericești ortodoxe din Ardeal nu dau tot concursul pentru apropierea și colaborarea cu preoții foști greco-catolici: “se spune că la Cluj episcopul Nicolae Colan n-a vrut să officieze slujba religioasă în catedrala fostă greco-catolică, motivând că nu-i politicește să facă acest lucru. Unii spun că o face intenționat ca să nu se pună rău cu uniții și reacționarii din Ardeal, să fie bine cu ei pentru zilele de mâine când se va întoarce roata”⁹².

În cele din urmă, la 21 noiembrie slujba religioasă din fosta catedrală greco-catolică a Clujului a fost ținută de un sobor de preoți ortodocși și foști greco-catolici în frunte cu Nicolae Colan. După terminarea slujbei, episcopul ortodox al Clujului a vorbit despre problema unificării, iar apoi a citit numele noilor protopopi⁹³. Nicolae Colan a abordat chestiunea unirii Bisericilor românești și la Turda, în cadrul unei conferințe, în 15 noiembrie, la care au participat clerici foști greco-catolici și ortodocși⁹⁴. Episcopul ortodox a arătat împrejurările în care s-a produs scindarea Bisericii Ortodoxe din Ardeal la 1700 și a precizat că averile bisericești greco-catolice vor reveni, după terminarea tuturor formalităților legale, Bisericii Ortodoxe, anticipând astfel conținutul Decretului nr. 358 din 1 decembrie 1948. În încheiere Nicolae Colan a atras atenția clericilor reveniți la ortodoxie că actul lor nu a fost unul de lepădare a credinței, ci a fost o reîntoarcere la Biserica pe care strămoșii lor au părăsit-o sub presiune străină. Episcopul ortodox s-a arătat contrariat de faptul că unii preoți greco-catolici oficiază slujbe în biserici romano-catolice în loc să revină la ortodoxie: “sunt eu democrat și vestesc iubirea între oameni, dar să mă ierte Dumnezeu dacă spun că în cazul acesta mai bine să mergi la neamul tău și să te rogi împreună cu el, decât să te rogi împreună cu străinii”⁹⁵. A mai adăugat că înțelege rezistența până la mucenicie și nu se pronunță împotriva dacă ar fi vorba de lepădarea credinței greco-catolice pentru cultul calvin sau unitarian, dar nu înțelege să aprobe o rezistență când e vorba de trecerea la ortodoxie⁹⁶.

⁹⁰ Ibidem, f. 236.

⁹¹ Ibidem, f. 238.

⁹² Ibidem, f. 330-331. Până în ziua de 3 noiembrie 1948 comisia de unificare bisericească a județului Cluj preluase toate bisericile greco-catolice din orașul Cluj (ibidem, f. 186).

⁹³ Ibidem, f. 287.

⁹⁴ Ibidem, f. 349.

⁹⁵ Ibidem.

⁹⁶ Ibidem.

Și totuși, episcopul Nicolae Colan avea să se lovească în continuare de această rezistență pe care refuza să o înțeleagă. Atunci când, la 7 ianuarie 1949, însoțit de protopopul ortodox de Luduș (jud. Mureș) și de un grup de 6 preoți ortodocși, s-a deplasat în comuna Iernut (jud. Târnava Mică) pentru a oficia o slujbă religioasă, populația care se considera greco-catolică nu a acceptat ca episcopul și suita sa să intre în biserică, “luând o atitudine dușmănoasă față de ei”. În fața acestei situații, episcopul s-a retras și s-a întors la Cluj⁹⁷. Se pare că, după incidentul de la Iernut, Nicolae Colan a decis să nu mai trimită preoți ortodocși în parohiile foste greco-catolice, unde ostilitatea față de reîntregirea bisericească era vădită, fapt perceput de organele Securității drept un act ostil “unificării”. Tot cu ocazia unificării, vorbind în fața mai multor preoți, Nicolae Colan a afirmat: “apoi, voi frați, faceți cum vreți și cum credeți mai bine; noi la oraș nu putem să facem cum vrem, voi nu sunteți așa controlați; să aveți singura grijă să păziți poporul de bolșevici”⁹⁸.

După arhiepiscopul Sebastian Rusan, zona Maramureșului a fost vizitată de Nicolae Popovici, episcopul de Oradea. În ziua de 16 noiembrie 1948 el sosea la Baia Mare, fiind primit în fața catedralei de cca. 200 credincioși. A doua zi, episcopul a oficiat o slujbă, după care a continuat consfătuirea cu preoții la fosta reședință a episcopului greco-catolic Alexandru Rusu⁹⁹. Aceste consfătuiri aveau și rolul de a *lămuri* pe clericii greco-catolici, care păreau să fi aderat doar formal la ortodoxie. La 16 decembrie 1948 a avut loc la Mediaș o adunare a tuturor preoților ortodocși și foști greco-catolici (cca. 200) din județele Târnava Mică și Târnava Mare. Mitropolitul Nicolae Bălan a prezidat adunarea, vorbind despre unificare și scopul ei. A luat apoi cuvântul fostul cleric greco-catolic Traian Belășcu, care a îndemnat preoții să se unească și să nu se mai facă diferențe între cele două Biserici¹⁰⁰.

Ierarhia ortodoxă trebuia să rezolve, după desființarea BRU, problema parohiilor foste greco-catolice rămase vacante după fuga sau arestarea clericilor greco-catolici titulari. Patriarhul Justinian se gândea chiar la îndrumarea tinerilor, care aspiră să devină preoți, către Institutele teologice din Cluj¹⁰¹ și Sibiu, poate și în perspectiva ocupării acestor parohii¹⁰². Ierarhia ortodoxă a decis să trimită temporar și preoți misionari în Ardeal: la sfârșitul lunii decembrie 1948 plecau

⁹⁷ Ibidem, dosar 76/1946, f. 62. În legătură cu acest incident, organele Securității precizau “în urma cercetărilor întreprinse de organele jandarmerești din acel sector până în prezent au fost identificați un număr de 12 persoane care s-au evidențiat în această acțiune. Cercetările sunt în curs”.

⁹⁸ ASRI, fond D, dosar 909, f. 538. Îi sunt recunoscător lui Dorin Dobrinu pentru semnalarea documentelor conținute în dosarul 909 al ASRI.

⁹⁹ ANIC, fond Direcția Generală a Poliției, dosar 75/1946, f. 266. Nicolae Popovici a revenit la Baia Mare în fosta catedrală greco-catolică la 1 ianuarie 1949 (ibidem, dosar 76/1946, f. 12).

¹⁰⁰ Ibidem, dosar 75/1946, f. 462.

¹⁰¹ La Cluj a fost înființat un nou Institut teologic de grad universitar. La deschiderea festivă, desfășurată la 5 decembrie 1948, a participat și ministrul Cultelor, Stanciu Stoian. Funcțiile de preoți-profesori au fost ocupate în mod egal de foști greco-catolici și ortodocși (ibidem, f. 456-457).

¹⁰² Ibidem, dosar 76/1946, f. 70.

pentru 30 de zile spre eparhia Clujului următorii preoți: Miron Ianculescu, Gh. Medeas Marinescu, Uda Marinescu, Alexandru Olescu (paroh la biserica Mihai Vodă) și Dumitru Vallu¹⁰³. Ierarhii ortodocși aveau să se confrunte și cu reclamații ale preoților recent reveniți, care invocau un tratament discriminatoriu¹⁰⁴.

Încercări de convertire a episcopilor greco-catolici

O altă problemă cu care s-a confruntat conducerea Bisericii Ortodoxe a fost statornicia în credință a episcopilor greco-catolici, care genera o și mai puternică rezistență a clerului unit clandestin sau chiar retractări ale preoților ce inițial aderaseră la ortodoxie. După arestare, episcopatul greco-catolic a fost transferat la vila Patriarhiei Române de la Dragoslavele (jud. Muscel), deoarece oficialitățile încă mai sperau în convertirea măcar a unuia dintre prelați¹⁰⁵. Canonicii și preoții uniți cu funcții importante au fost și ei arestați și aduși la mănăstirea Neamț. Patriarhul Justinian s-a aflat la Dragoslavele în perioada 13-15 noiembrie 1948 și a încercat să-i convingă pe ierarhii greco-catolici de necesitatea revenirii la ortodoxie. Dintr-o discuție purtată cu Ovidiu Marina, fiul patriarhului, un informator al Securității a reușit să afle că scopul vizitei a fost acela de a se duce tratative cu episcopii greco-catolici deținuți aici pentru ca aceștia să semneze actul de unire cu BOR “și să îndrume credincioșii pe această linie”. Ovidiu Marina ar mai fi adăugat: “ar fi bine dacă cel puțin pe unul din ei l-ar convinge taică-meu; iar în cazul când nu se va ajunge la nici un rezultat, vor fi dați pe mâna poliției”¹⁰⁶. Ovidiu Marina a mai precizat că o vizită similară va avea loc la mănăstirea Neamț, unde se aflau reținuți clerici greco-catolici refractari la “unificarea” bisericească¹⁰⁷. Patriarhul Justinian a revenit peste puțin timp la Dragoslavele, într-o nouă încercare de convingere a episcopilor¹⁰⁸. Preotul Nicolae (Nițșor) Cazacu remarca însă faptul că publicarea în “Monitorul Oficial” la 1 decembrie 1948 a decretului de desființare a BRU a făcut inutilă vizita din 4 decembrie la Dragoslavele a patriarhului și a arhimandritului Teoctist Arăpașu¹⁰⁹. Din unele surse aflăm că Justinian Marina a avut discuții

¹⁰³ Ibidem, dosar 75/1946, f. 428.

¹⁰⁴ Ibidem, f. 433.

¹⁰⁵ Patriarhul Justinian Marina l-a desemnat pe protosinghelul Damian Pânzaru, fost intendent al palatului patriarhal, să se îngrijească de vila de la Dragoslavele în perioada în care aici erau reținuți ierarhii greco-catolici. Din documentele recent declassificate rezultă că Securitatea îl considera un element destul de nesigur, deoarece era bănuțit că poartă corespondență cu mitropolitul exilat Visarion Puiu, considerat de comuniștii români “criminal de război”. Exista, de asemenea, suspiciunea că, prin intermediul lui Eugeniu Laiu, starețul mănăstirii Căldărușani, protosinghelul Damian Pânzaru îl informa pe nunțul apostolic despre episcopii aflați sub îngrijirea sa (ibidem, f. 431). Pentru aceiași gen de suspiciuni vezi și ASRI, fond D, dosar 909, f. 523.

¹⁰⁶ ANIC, fond Direcția Generală a Poliției, dosar 75/1946, f. 262; notă informativă a Direcțiunii Securității Capitalei din 22 noiembrie 1948 (sursa “Fedia”).

¹⁰⁷ Ibidem.

¹⁰⁸ Pentru insuccesul tentativelor patriarhului de a-i atrage la ortodoxie pe ierarhii greco-catolici vezi ibidem, f. 259.

¹⁰⁹ Ibidem, f. 407; notă informativă din 8 decembrie 1948 (sursa “Nicu”). Într-un interviu acordat Televiziunii Române (TVR 2) și difuzat în data de 8 februarie 1999, PF Sa Patriarhul Teoctist a amintit de faptul că l-a însoțit (atunci actualul patriarh era arhimandrit al Mitropoliei Moldovei și

violente cu episcopii greco-catolici¹¹⁰, care au declarat că nici unul dintre ei nu va trece la ortodoxie și au cerut să fie pensionați¹¹¹. În urma discuțiilor, Justinian i-a lăsat să înțeleagă că “s-ar putea să li se intenteze proces sau să fie mutați în altă parte, unde ar avea de suportat un tratament mai rău”¹¹².

Eșecul înregistrat la Dragoslavele l-a afectat probabil foarte mult pe patriarhul Justinian, care la recepția dată cu prilejul Anului Nou 1949, atunci când a vorbit despre greco-catolici, “a devenit mai aprins, dând argumente istorice indiscutabile de lipsă de scrupule a catolicilor față de Biserica Ortodoxă și a slujitorilor ei, pe care nu i-a cruțat deloc nici creștinește, nici omenește. Și-a terminat slujba spunând că revenirea greco-catolicilor este un act istoric pentru poporul român și e mândru că l-a putut realiza cu guvernul Groza”¹¹³.

Comentatorii greco-catolici au judecat foarte aspru participarea ierarhiei ortodoxe la drama Bisericii Unite, comparând împărțirea bunurilor sale, după desființare, între BOR și stat cu episodul biblic al împărțirii de către ostașii romani a hainelor Mântuitorului după crucificare¹¹⁴. Încă din toamna anului 1948 au apărut condamnări vehemente ale cooperării Bisericii Ortodoxe cu autoritățile statului în problema greco-catolică. Spre exemplu, într-un manifest semnat de comitetul provizoriu de conducere al PNT (din clandestinitate) se spuneau, printre altele, următoarele: “astăzi, Biserica Română Unită trebuie să dispară. Așa a hotărât guvernul comunist și conducerea Bisericii Ortodoxe Române. Au fost confiscate de stat (bisericele, n.n.), a început procesul de lichidare a întregii Biserici Unite. E cea mai monstruoasă crimă împotriva istoriei noastre, a drepturilor și aspirațiilor

apropiat al lui Justinian) pe Întâistătorul BOR, probabil la sfârșitul anului 1948 sau la începutul lui 1949, la Dragoslavele, unde se aflau episcopii greco-catolici. Arhimandritul Teotist ar fi încercat să-i ușureze cât mai mult existența episcopului Iuliu Hossu și celorlalți ierarhi uniți. Prezența arhimandritului Teotist Arăpașu la Dragoslavele este amintită și de materialele informative ale Securității (vezi ANIC, fond Direcția Generală a Poliției, dosar 75/1946, f. 401, 407; ASRI, fond D, dosar 7755, vol. 3, f. 61), dar și de istoricul clujean Marius Bucur, *Situația Bisericii Române Unite Greco-Catolice în perioada 1949-1964*, în “Studia Universitatis Babeș-Bolyai”, *Theologia Catholica*, t. XLIII, 1998, nr. 1, p. 88). André Kom semnaleză prezența arhimandritului Teotist și la mănăstirea Neamț în zilele de 20 și 25 noiembrie 1948 (André Kom, *op.cit.*, p. 95).

¹¹⁰ Unele relatări amintesc mai ales de un schimb dur de replici între patriarhul Justinian și Vasile Aftenie. La un moment dat Vasile Aftenie i-ar fi zis patriarhului Justinian: “piei de la mine, Satano” – citat de Anton Moisin după mărturia lui Ioan Bălan, vezi Anton Moisin, *Asasinarea episcopului greco-catolic Vasile Aftenie al Bucureștiului*, în “Viața creștină”, anul V, 1994, nr. 10 (104), p. 1). Vezi și Gabriela Linul, *Să nu-i uităm pe martirii noștri*, în “Viața creștină”, anul XI, 2000, nr. 9 (247), p. 3.

¹¹¹ ANIC, fond Direcția Generală a Poliției, dosar 75/1946; notă informativă a Securității din 21 decembrie 1948.

¹¹² Ibidem.

¹¹³ Ibidem, dosar 76/1946, f. 9.

¹¹⁴ Dr. Vasile Marcu, *Drama Bisericii Române Unite cu Roma (greco-catolică). Documente și mărturii*, București, 1997, p. 88. Azi, în presa confesională greco-catolică se consideră că majoritatea ierarhilor ortodocși de atunci au fost “slujbași credincioși ai statului comunist ateu” și că au dat dovadă de iresponsabilitate, Pr. Prof. Ioan M. Bota, *Cui îi trebuie o nouă Biserică “Schimbarea la Față”*, în “Viața creștină”, anul XI, 2000, nr. 5 (243), p. 3; Pr. Al. Nicula, *Între speranță și deziluzii*, în “Deșteptarea credinței”, anul XI, 2000, nr. 3 (120), p. 2.

noastre naționale. Călăii sunt, pe lângă guvernanții comuniști, spre durerea noastră: patriarhul Justinian, mitropolitul Nicolae Bălan și alți chiriari ai Bisericii Ortodoxe Române, deveniți cu toții instrumente docile și conștiincioase ale Partidului Comunist. Patriarhul Justinian, mitropolitul Bălan și ceilalți patronează, în numele celui răstignit, răstignirea învățaturii lui Christos. În numele Bisericii creștine ortodoxe ei asasinează cu cinism Biserica creștină unită. În numele istoriei, Justinian–Bălan și ajutoarele lor fac istorie, murdărind istoria neamului nostru. Sute de preoți zac în închisorile comuniste la dispoziția agenților de Siguranță”¹¹⁵.

În consonanță cu acest rechizitoriu necruțător sunt și unele aprecieri conținute în unele sinteze de istorie a comunismului românesc. Spre exemplu, Victor Frunză apreciază că “vânzarea de frate a constat în colaboraționismul întregii ierarhii ortodoxe până la patriarh, aderarea la acest act, când, dimpotrivă, primii chemați să apere libertatea și autonomia BRU doborâte, ei erau. (...) BRU n-ar fi împărțășit soarta aceasta dacă un minim de spirit de frățeescă susținere s-ar fi manifestat din partea surorii sale mai mari”¹¹⁶.

Fără îndoială, dorința ierarhiei ortodoxe de a se pune capăt dezbinării bisericești era cât se poate de legitimă. Revendicarea unei reparații depline în problema suferințelor morale trecute se justifica întru totul¹¹⁷. Pornind de la aceste premise, teologul ortodox Dorin Oancea afirmă că ortodocșii nu au văzut în înlăturarea Bisericii Greco-Catolice atât un act silnic, îndreptat împotriva unei Biserici surori, cât punctul final al unui proces îndelungat, care i-a adus înapoi în patria lor spirituală pe frații până atunci rătăciți¹¹⁸. “Domnea un sentiment de mulțumire – continuă Dorin Oancea – care nu permitea sesizarea adevăratelor năpaste prin care treceau frații greco-catolici”. Teologul sibian consideră că nici nu se putea realiza ceva concret pentru ajutorarea greco-catolicilor, deoarece atitudinea adoptată de Biserica Ortodoxă Română față de autoritatea comunistă “nu prevedea aproape nici un fel de accente critice la adresa acesteia: pornindu-se de la tragică experiență a Bisericii Ortodoxe Ruse, bine cunoscută ierarhiei ortodoxe române din acea vreme, s-a mers pe ideea supraviețuirii, pentru ca Biserica să-și poată îndeplini misiunea sa harică față de credincioși. În aceste condiții, rezistența episcopilor și a mai multor clerici greco-catolici împotriva reunificării forțate s-a bucurat de o prea puțină înțelegere, sau cea care va fi fost nu s-a putut manifesta. Se aprecia că acești clerici au trădat o nobilă intenție, și au împiedicat o necesară reparație”¹¹⁹.

¹¹⁵ ANIC, fond Direcția Generală a Poliției, dosar 75/1946, f. 346-347; notă a Securității din 15 decembrie 1948.

¹¹⁶ Victor Frunză, *Istoria stalinismului în România*, București, 1990, p. 368-369.

¹¹⁷ Cu următorul amendament: pentru o reală unificare bisericească trebuia să existe două părți, adică un acord al celuilalt. Așadar, punerea în practică a unificării trebuia conciliată cu respectarea libertății religioase și de exprimare. Ceea ce nu s-a întâmplat.

¹¹⁸ Diac. Lect. Dorin Oancea, *Bisericele Greco-Catolice într-o perspectivă ortodoxă*, în “Revista teologică”, serie nouă, anul VII (79), 1997, nr. 1, p. 63-64.

¹¹⁹ *Ibidem*, p. 64. De altfel, istoriografia ortodoxă din perioada comunistă a perceput momentul 21 octombrie 1948 drept un “act de reparație și de demnitate”, Iuliu Man, *Zece ani de la reîntregirea Bisericii românești din Ardeal*, în “Biserica Ortodoxă Română”, anul LXXVI, 1958, nr. 10-11, p. 902.

Greco-catolicii erau acuzați de trădarea legii strămoșești. Nu exista decât o singură lege, cea a românilor ortodocși¹²⁰.

Putem accepta faptul că, îngrozită de ororile petrecute împotriva Bisericii Ruse, BOR a fost și mai înclinată să capituleze în fața regimului comunist? Ipoteza este plauzibilă. În plus, decizia de catolici pare să fi fost una din condițiile supraviețuirii pentru unii ierarhi ortodocși din spațiul controlat de sovietici. Din cauza apelurilor sale considerate de bolșevici ilegale și instigatoare, patriarhul Tihon a fost arestat în anul 1923 și s-a aflat în detenție la mănăstirea Donskoi. În vara anului 1923 Biroul Politic al PC (b) a decis ca patriarhul să fie informat de faptul că sentința ce urmează să fie pronunțată împotriva sa poate fi modificată, una din condiții fiind manifestarea față de o „atitudine negativă” față de Biserica Catolică¹²¹. Un alt caz întâlnim în Albania, unde patriarhul ortodox a fost arestat pentru că ar fi încercat să pună Biserica Ortodoxă sub jurisdicția papei¹²².

Acceptarea desființării Bisericii Unite și concursul dat autorităților de stat sunt elemente ale acomodării ierarhiei BOR la ordinea impusă de PMR. Într-o lucrare recent tradusă și în românește, cercetătorul belgian Olivier Gillet, încă din primul capitol, pune următoarea întrebare: „fenomenul colaborării și al supunerii față de Putere a Bisericii Ortodoxe trebuie înțeles în perspectiva tradițiilor bizantine sau era vorba de un oportunism ușor de înțeles sub o dictatură?”¹²³. Autorul pare să încline spre prima variantă de răspuns și își justifică opțiunea prin continuitatea discursului ortodox din perioada interbelică și până în anii '90, când nu mai exista o constrângere politică.

Nu vreau neapărat să concilies cele două puncte de vedere care se desprind din întrebare, dar cred că este vorba de mai multe cauze ce ar putea explica supunerea clerului superior ortodox față de autoritățile comuniste. Tind să mă îndoiesc de faptul că ierarhia și teologia ortodocși care au elaborat „ideologia” (cum o numește autorul) supunerii au fost în exclusivitate tributari tradițiilor bizantine, atunci când au decis să coopereze cu regimul comunist. Cred că este vorba mai degrabă despre o îmbinare a unor tradiții (în primul rând „povara” bizantină a supunerii față de stat), oportunism și dorință de a salva Biserica¹²⁴, de a o feri de o prigoană asemănătoare cu cea trăită de Biserica Rusă sau de uniții și romano-catolicii din România.

¹²⁰ Olivier Gillet, *Religie și naționalism. Ideologia Bisericii Ortodoxe Române sub regimul comunist*, București, 2001, p. 168.

¹²¹ Dmitri Volkogonov, *Lenin. O nouă biografie*, București, f.a., p. 415.

¹²² Virgiliu Țărău, „Democrațiile populare” și atitudinea lor față de religie și Biserică în anul 1948, în Romulus Rusan (ed.), *Anul 1948 – instituționalizarea comunismului. Comunicări prezentate la Simpozionul de la Sighetu Marmației (19-21 iunie 1998)*, București, 1998, p. 675.

¹²³ O. Gillet, *op.cit.*, p. 17.

¹²⁴ Și Biserica Catolică a avut o atitudine ambiguă față de regimuri autoritare sau totalitare atunci când a încercat să-și salveze credincioșii. Pius XI pare să fi fost destul de favorabil regimului lui Mussolini, iar în iulie 1933 a semnat un concordat cu Hitler pentru a păstra câteva libertăți Bisericii Catolice („sunt gata să negociez chiar cu diavolul, dacă-i pentru binele sufletelor”, ar fi spus pontiful roman), Jean-Claude Eslin, *Dumnezeu și puterea. Teologie și politică în Occident*, București, 2001, p. 298.

Nu trebuie uitat nici faptul că după venirea în fruntea BOR a lui Justinian Marina, poziția acesteia a devenit mai entuziastă față de proiectele PMR¹²⁵.

La toate acestea se mai adăugă și șantajul care a existat și este posibil să fi contat în adoptarea unei atitudini mai supuse față de puterea politică. Metoda șantajului a fost utilizată chiar imediat după 1945 pentru a "îmbânzi" poziția patriarhului Nicodim, dar ea nu a dat rezultate semnificative¹²⁶.

Ar fi important de aflat și motivația principală ce l-a îndemnat spre colaborare cu comuniștii pe viitorul patriarh Justinian Marina¹²⁷. Într-o perioadă în care acuzația de cooperare cu Germania *fascistă* putea avea consecințe dintre cele mai grave, unele materiale ale serviciilor speciale consemnau, pe lângă aderența lui Justinian la regimul comunist, și faptul că în toamna anului 1944 a înlesnit evadarea din lagărul de la Ostroveni (jud. Vâlcea) a 3 prizonieri germani¹²⁸. Deocamdată, însă, nu putem stabili o relație de cauzalitate între această acuzație și determinarea cu care ulterior Justinian a urmat – presat de un posibil șantaj – o linie politică obedientă față de PCR.

Acest șantaj cred că s-a exercitat mai ales asupra clericilor și teologilor cu un trecut naționalist sau dominat de simpatia sau chiar angajamentul pentru Mișcarea Legionară. Și afirmația mea are, cred, o susținere documentară. Cu riscul de a nu fi foarte convingător, am să evoc, totuși, câteva exemple concrete. Olivier Gillet îl menționează de mai multe ori pentru a-și susține argumentația – chiar citează pasaje semnificative – pe teologul ortodox specializat în drept canonic Liviu Stan¹²⁹. Ei bine, există un material al Securității din toamna anului 1948 în care se recunoaște faptul că reputatul teolog Liviu Stan a fost contactat de agenți ai proaspăt înființatei instituții represive¹³⁰. Dacă vom corobora acest document cu altele, în care Siguranța, sau Securitatea mai târziu, amintesc de angajamentul prolegionar al lui Liviu Stan¹³¹, vom observa că, dacă în 1946 poziția lui Liviu Stan față de regimul de așa-zisă *democrație populară* era cel puțin lipsită de entuziasm, din toamna lui 1948 ea se schimbă și devine mult mai

¹²⁵ O. Bozgan afirmă că numirea lui Justinian Marina în fruntea BOR a asigurat concursul necondiționat al acesteia la eradicarea uniției românești, O. Bozgan, *Diplomația franceză*, p. 400. Totuși, Securitatea lasă impresia că s-ar fi așteptat la o colaborare și mai fructuoasă cu ierarhia ortodoxă în distrugerea ultimelor rămășițe uniate. Justinian era acuzat de Securitate că-i înlătură pe ceilalți arhieri și preoți procomuniști și că promovează pe un arhieru "catolicizant" precum Benedict Ghiuș, ASRI, fond D, dosar 7755, vol. 3, f. 250.

¹²⁶ Ibidem, dosar 2310, f. 48.

¹²⁷ Catherine Durandin încearcă să sugereze că traseul lui Justinian către colaborarea cu comuniștii ar fi fost previzibil prin prisma sensibilității sale încă din anii '30 la suferința socială, Catherine Durandin, *Istoria românilor*, Iași, 1998, p. 280.

¹²⁸ ASRI, fond D, dosar 2488, f. 172.

¹²⁹ Olivier Gillet, *op.cit.*, p. 55-61.

¹³⁰ ANIC, fond Direcția Generală a Poliției, dosar 75/1946, f. 147.

¹³¹ ASRI, fond D, dosar 2310, f. 239; pentru o confirmare a aderenței lui Liviu Stan la Mișcarea Legionară, vezi Lidia Ionescu Stăniloae, "Lumina faptei din lumina cuvântului". *Împreună cu tatăl meu, Dumitru Stăniloae*, București, 2000, p. 95.

“înțelegătoare”. Ba mai mult, presupusele sale simpatii procatolice¹³² sunt spulberate de determinarea cu care Liviu Stan se asociază denunțării de către guvernul comunist a Concordatului ce îi “privilegia” pe catolici¹³³.

Ceva asemănător se întâmplă poate cu mitropolitul ortodox al Ardealului Nicolae Bălan. Dincolo de elementul important care îl apropie pe prelatul ortodox ardelean de comuniștii români (aversiunea comună față de Biserica Greco-Catolică), el continua – așa cum am arătat – să fie plasat de către serviciile speciale, chiar și în anul 1948, mai degrabă în tabăra *reacționară*¹³⁴. Această realitate nu s-a repercutat negativ asupra mitropolitului, dar și poziția ierarhului ardelean față de oficialități a devenit mai “flexibilă”. Putem, deci, să avansăm – cu titlu de ipoteză – ideea că această cooperare a sa cu regimul l-a salvat de consecințe neplăcute.

Trebuie, cred, acceptat că înclinația tradițională a ierarhiei și a clerului ortodox către o relație “simfonică” cu autoritățile statului a fost “stimulată” de presiuni, șantaj și intimidare. Sigur, toate aceste elemente pe care le-am enumerat nu exclud ponderea, poate covârșitoare, pe care a avut-o povara tradițiilor bizantine în adoptarea unei “ideologii” a supunerii.

Au existat voci – mai ales catolice – care au prevestit o “răfuială” a regimului comunist, inclusiv cu Biserica Ortodoxă, după anihilarea cultului catolic. Totuși, Louis Barral, superiorul ordinului asumpționist din România, încă mai credea în primăvara anului 1948 că ierarhia ortodoxă va căuta să evite asocierea la politica anticatolică a puterii comuniste¹³⁵. Arhiepiscopul latin de București aprecia în toamna aceluiași an că “în fond, însă, și atitudinea aparent tolerantă a bolșevismului față de ortodoxie și alte confesiuni nu e decât o politică trecătoare și, la urmă, după ce se va servi de ea, bolșevismul se va îndrepta și contra lor, ca astăzi contra catolicismului care nu cunoaște compromisul”¹³⁶.

O opinie asemănătoare împărtășeau și alți doi cărturari: Vasile Netea și Zenovie Păclișanu; ei au căzut de acord la sfârșitul anului 1948 că numai prezența lui Petru Groza în fruntea guvernului mai întârzie încă izbucnirea fanatismului antireligios al comuniștilor ateï: “în acel moment ortodocșii vor regreta sprijinul pe care l-au acordat actualului regim”¹³⁷.

De altfel, o dată cu preluarea parohiilor greco-catolice are loc și procesul de inventariere a tuturor averilor bisericilor în cadrul măsurilor de recenzare a bunurilor statului; “pretutindeni – relatau organele Securității - domnește o stare de spirit agitată atât în rândurile clericilor (ortodocși, n.n.), cât și în rândul credincioșilor, zvonindu-se că această inventariere ar constitui un prim pas pentru

¹³² ASRI, fond D, dosar 2488, f. 159.

¹³³ Vezi și Olivier Gillet, *op.cit.*, p. 57.

¹³⁴ ANIC, fond Direcția Generală a Poliției, dosar 76/1946, f. 59.

¹³⁵ Louis Barral se exprima foarte plastic: “Și apoi, ce ortodocșii sunt proști? Nu-și dau seama că după catolici le-ar veni rândul lor?”, ASRI, fond D, dosar 2541, f. 522.

¹³⁶ Ibidem, f. 387.

¹³⁷ ANIC, fond Direcția Generală a Poliției, dosar 75/1946, f. 212. De altfel, chiar detractori ortodocși importanți ai Bisericii Unite vor fi arestați (Al. Cerna Rădulescu, de exemplu – consilier de presă și consătean al patriarhului Justinian – ibidem, f. 388; ASRI, fond D, dosar 7755, vol. 3, f. 99).

trecerea acestor bunuri în utilizarea autorităților laice”¹³⁸. Profețiile care vesteau nenorociri și pentru BOR s-au adevărat. Mai târziu, la mijlocul anilor '50, în condițiile în care măsurile represive anticatolice diminuaseră capacitatea de rezistență a uniților și romano-catolicilor, autoritățile comuniste și-au îndreptat atenția cu precădere spre mănăstirile ortodoxe, percepute ca principale “focare ale reacțiunii”. Parohiile foste greco-catolice câștigate cu ajutorul autorităților comuniste vor fi *darul otrăvit*. Până la urmă peste 1700 de clerici ortodocși vor trece prin închisorile comuniste¹³⁹, ca și preoții greco-catolici din “rezistență”, ultimii vinovați doar pentru că și-au păstrat credința.

A fost invitația regimului făcută BOR de a participa la lichidarea BRU o capcană imposibil de evitat?

CHURCH AND STATE AT THE BEGINNING OF THE COMMUNIST REGIME: THE ATTITUDE OF THE ORTHODOX HIERARCHY TOWARDS THE SUPPRESSION OF THE GREEK CATHOLIC CHURCH

Abstract

The decision of suppressing the Greek Catholic Church under the mask of “completing” of the Transylvanian Romanian Church was inspired by the religious policy of Soviet Union, and it provoked much suffering for the Greek Catholic clergy and faithful as well as many resentments among them because almost the entire hierarchy of the Romanian Orthodox Church (ROC) supported the Stalinist act of destroying a sister Church. The Communist’s call for fight against the “reactionary” Catholic elite gain supporters in the ranks of the Orthodox hierarchy especially after the unclear death of patriarch Nicodim Munteanu. Thus, Dr. Nicolae Bălan, the Transylvania’s metropolitan and one of the most prominent enemy of the Greek Catholics decided in the spring of 1948 to join the Communist camp and on May 15 at the 100th anniversary of the National Romanian Assembly held in Blaj pronounced an imperative appeal for the “Uniates” faithful to return to the “Mother Church” (ROC). The Orthodox appeal was repeated at the end of May by Justinian Marina, the new patriarch. According to its Byzantine tradition, ROC did not challenge secular authority and, even more, it supported the anti-Uniate State campaign. However, in my opinion, the adaptation of the Orthodox prelates to the new course imposed by the Groza government took place gradually and after many Communist warnings which included blackmail and threats. Moreover, somehow to their surprise, the Communists discovered that even some Orthodox prelates and clergy were moved and shocked by the Greek Catholic tragedy.

¹³⁸ ANIC, fond Direcția Generală a Poliției, dosar 75/1946, f. 391.

¹³⁹ Paul Caravia et al., *op.cit.*, p. 12.

OFENSIVA ÎMPOTRIVA MONAHISMULUI CATOLIC DIN ROMÂNIA (1948–1951)

OVIDIU BOZGAN

Una dintre coordonatele majore ale politicii religioase a regimului comunist din România, constatare valabilă și pentru politica religioasă a blocului sovietic, a fost controlul, diminuarea și, dacă era posibil, suprimarea monahismului atât catolic cât și ortodox. Așezămintele monahale, spațiu social și cultural refractar la influențele ideologice și politice exterioare, erau considerate un cadru propice organizării unei rezistențe ferme față de comunism, un refugiu pentru adversari și se bucurau de prestigiu local, regional și chiar național ce putea trezi gelozia autorităților care nu admiteau rivalități. Atenția autorităților comuniste de la București acordată monahismului s-a manifestat sistematic încă din 1947, când se întreprind primele anchete privind amploarea și zonarea vieții monahale. În fond, regimul de la București se confrunta cu monahismul ortodox, cu cel catolic de ambele rituri și mai târziu cu cel organizat sub auspiciile Bisericii ortodoxe tradiționaliste (stiliștii), monahismul aparținând Bisericii ortodoxe de rit vechi (lipovenii) fiind ne semnificativ.

Studiul de față este consacrat suprimării monahismului catolic de rit latin și de rit bizantin. Reconstituirea acestei chestiuni de istorie religioasă contemporană a putut fi realizată pe baza arhivelor Secretariatului de Stat pentru Culte, care conțin o documentație abundentă. Totuși, în pofida numărului mare de documente, există multe inconsecvențe și contradicții privind datele statistice, deși documentația ajunge până la nivelul tabelelor nominale sau cele privind răspândirea așezămintelor monahale și calificarea rangului lor (mănăstire, convent, casă, claustru, comunitate). Cu riscul de a perpetua unele dintre aceste erori, considerăm că este posibilă avansarea unei imagini veridice a dramei monahismului catolic din România.

Suprimarea monahismului greco-catolic. Metodologic, tratarea pentru început a desființării monahismului greco-catolic, este justificată. Preludând cronologic măsurile contra monahismului catolic de rit latin, aceasta face parte din tendința radicală a politicii religioase dusă de comuniștii din România, care a avut ca rezultat lichidarea unei întregi organizații ecleziastice, numeroase, cu baza etnică românească.

Creația monastică în Biserica Română Unită se caracterizează înainte de orice prin discontinuitate. De fapt, până la primul război mondial a existat un singur

ordin, *Ordinul Sfântul Vasile cel Mare*, care a fost admis în rândul ordinelor și congregațiilor Bisericii catolice în 1747 și care dispare, din lipsa vocațiilor, până la sfârșitul secolului al XVIII-lea. După primul război mondial, ierarhia BRU trece la reconstituirea vieții monahale greco-catolice fie apelând la ordine existente din Occident, fie sprijinind eforturi autohtone. În anul interzicerii BRU existau 5 ordine și congregații greco-catolice. *Ordinul Sfântul Vasile cel Mare* (constituțiile sale au fost aprobate de Sfântul Scaun în 1882) era organizat în România în provincia basiliană a Sfinților Apostoli Petru și Pavel. Centrul acestuia era la mănăstirea Bixad, unde erau proteogumen Athanasie Maxim și egumen Gheorghe Marina, cel mai important compozitor de muzică religioasă din BRU. La mănăstirea Bixad funcționa din 1924 un noviciat și din 1925 un azil de bătrâni. Celelalte mănăstiri erau la Nicula (preluată de basilieni în 1936), unde era egumen Leon Man, la Obreja (egumen Mihail Sălăgean), unde funcționa un seminar monahal creat în 1944, la Moisei (egumen Leon Bob) preluată de ordin în 1933 și la Prislop (egumen Gherasim Juca). Mănăstirea de la Blaj nu mai avea personal monahal după război. Ordinul basilian administra un orfelinat creat la Obreja în 1919 și care a fost mutat în 1944 la Turda. În 1948 ordinul avea 93 (alte cifre sunt 95 și 98) de călugări și frați, majoritatea grupați la Bixad.

În 1923 mitropolitul Vasile Suciu aduce în țară câțiva membri ai *Congregației Misionare a Părinților Asumpționiști* (augustinienii)¹, congregație creată în Franța, care aveau ca misiune conducerea internatelor de la Beiuș și Lugoj. În 1927 au deschis la Blaj o casă și un noviciat pentru recrutarea unor novici români, conduceau Institutul Recunoștinței de la Obreja, aveau o casă la Hârseni, județul Făgăraș, iar din 1946 administrau un spital la București. În 1948 erau 23 sau 25 de membri ai congregației iar superiorul ordinului era Ion Aron, care rezida la București. Din 1938 părinții asumpționiști au condus Institutul de Studii Bizantine, transferat de la Istanbul și care a funcționat până în 1947, când a fost evacuat în Franța (azi în localurile sale funcționează școala ambasadei Franței la București).

Același mitropolit creează la 2 februarie 1921 *Congregația Maicii Domnului*, consacrată educației morale și îngrijirii bolnavilor. Constituțiile vor fi aprobate de Sfântul Scaun la 11 august 1938 și în 1940 congregația va primi statutul de persoană juridică. Congregația Maicii Domnului a depus cea mai notabilă activitate morală și socială dintre toate ordinele și congregațiile care au activat sub autoritatea BRU. Între 1921–1927 conduc orfelinatul de la Obreja, iar în 1927, când se fondează Institutul Recunoștinței de la Blaj care avea și internatul de fete, primesc administrarea acestuia. La Cluj, unde sunt prezente în număr mare, înființează o școală de menaj (1932), dirijează o școală primară și o grădiniță (din 1936), vor înființa un cămin pentru studentele Universității și primesc în administrare un liceu (1944), administrează o școală primară și o grădiniță la București (1938), lucrează la sanatoriul de la Sovata, la sanatoriile TBC de la Aiud

¹ Congregația a fost fondată de Emmanuel d'Alzon în 1845, recunoscută de Sfântul Scaun în 1864, constituțiile fiind aprobate definitiv în 1923. În România membrii congregației au constituit în 1923, cu aprobarea conducerii centrale, o provincie românească.

și Geoagiul de Jos, în clinicile clujene. La Jucul de Jos, surorile Maicii Domnului întemeiază o mănăstire (1940) și tot aici vor administra un gimnaziu și o școală primară (1944) și un orfelinat pentru fete (1945). Congregația dispunea de un noviciat la Blaj. Aceasta a fost cea mai numeroasă congreagație a BRU înainte de interzicere, în 1948 având 253 de surori iar superioara era Sofia Mureșan, care rezida la Cluj unde era sediul central².

Congregația Surorilor Oblate Asumpționiste, fondată în 1865 la Nîmes de Emmanuel d'Alzon (constituțiile sunt aprobate în 1871, definitiv în 1934), vine în România în 1925 și va constitui în 1926 o provincie românească. Surorile asumpționiste vor activa la Beiuș, unde dispun de o mănăstire, de un noviciat și conduc internatul de fete din localitate și la spitalul Panduri din București ca infirmiere. În 1948 congreagația număra 50 de surori, superioara era Alexandrina Bora, cu sediul central la București.

Ultima congreagație a BRU, numită de autorități *Congregația Bunei Vestiri*, era de fapt constituită dintr-o singură mănăstire, creată din inițiativa Elenei Bâtâcă (Maria Emanuela) pe baza aprobării Congregației pentru Bisericele Orientale din 29 ianuarie 1937. Mănăstirea, înființată la 29 mai 1938 la Edera-Moreni, Prahova, avea denumirea *Mănăstirea Maicilor Bunei Vestiri*, depindea de mitropolia greco-catolică de la Blaj și avea 16 surori. Este improprie considerarea ei ca o congreagație, deoarece nu există informații că a fost elaborată vreo regulă.

În total autoritățile repertoriaseră 118 călugări în 9 așezăminte monahale și 317 călugărițe în 13 așezăminte monahale³. Monahismul greco-catolic a dispărut odată cu desființarea BRU în toamna anului 1948 iar o parte dintre mănăstirile greco-catolice au fost preluate de Biserica Ortodoxă Română. Nici unul dintre membrii monahismului unit nu a trecut la ortodoxie, autoritățile acceptând pentru câteva călugărițe retragerea în mănăstirea de la Timișul de Sus a Congregației Sf. Maria, unde puteau continua să viețuiască potrivit voturilor depuse, fără permisiunea de a reconstitui vreo congreagație. Pe lângă aceste ordine și congreagații, în BRU au activat, în pastorație și pe teren educativ, membri ai Ordinului Fraților Minori Conventuali din Moldova, Ordinului Iezuit și Congregației Fraților Școlilor Creștine, care constituiseră ramuri de rit bizantin.

Crearea monahală romano-catolică din România până la 1948. Ordinele și congreagațiile romano-catolice care au activat pe teritoriul României urmează pe de o parte istoria generală a Bisericii catolice, iar de altă parte au suportat impactul

² Din cele 253 membre ale congreagației, 97 erau profesore cu voturi perpetue, 113 cu voturi temporare și 43 novice. Surorile congreagației erau distribuite în 1948 astfel: Casa surorilor infirmiere de la sanatoriul TBC de la Aiud – 14, Casa centrală de la Cluj – 34, Casa surorilor de la clinicile din Cluj (Betania) – 94, școala primară din Cluj – 6, Casa din Jucul de Jos – 21, Casa de la spitalul din Mediaș – 5, școlile primare din București – 7, Casa Inimii Neprihănite de la Blaj – 72; Arhiva Secretariatului de Stat pentru Culte (în continuare ASSC), dosar 86/1948, vol. 11, f. 5-6. În 1949 surorile care optaseră pentru continuarea vieții monahale și erau concentrate la Jucul de Jos și Obreja au fost deportate la mănăstirea Bistrița, unde s-a încercat convertirea lor la ortodoxie.

³ ASSC, dosar Ordine călugărești romano-catolice 1960-1978, f. 130; ibidem, dosar Situația fostului cult greco-catolic/1973, nepaginat.

evoluțiilor specifice din Europa centrală. Câteva repere istorice demonstrează această constatare, repere care se referă doar la acele ordine și congregații care au fost victimele măsurilor represive ale regimului comunist după 1948.

Principala prezență monahală catolică în România a fost cea a franciscanilor. Ordinul a fost fondat de Sfântul Francisc de Assisi în 1209, iar regula sa a fost confirmată de papa Honorius al III-lea în 1223. Ulterior ordinul s-a scindat în ramuri separate precum minorii observanți, minorii conventuali, eremiții, frații familiei, coletarii, amadeiștii, strict observanții, alcantarienii, capucinii etc., apărând o adevărată nebuloasă franciscană. Probabil iritat de această anarhie, Leon al XIII-lea în 1897 și Pius al X-lea în 1909 au reorganizat ordinul în 3 ramuri. Franciscanii (ordinul fraților minori conventuali) se pare că ajung în Transilvania, aria de referință pentru monahismul romano-catolic din România, în 1239 și pun în 1260 temeliele mănăstirii de la Orăștie. Construiesc alte mănăstiri la Bistrița (1314), Târgu Mureș (1317), Sibiu (1343), Sebeș (1370), Șumuleu-Ciuc (probabil 1400), Teiuș (1442), Albești (1444), Cluj (1446) etc. Mai târziu apar în Transilvania franciscanii observanți, care vor intra în conflict cu minoriții.

Succesul reformei protestante în Transilvania a dus la dispariția structurilor ierarhice ale Bisericii catolice, catolicismul supraviețuind în câteva zone, mai ales în cele locuite de secui iar prezența franciscană intră în eclipsă (chiar dacă în 1640 se creează o provincie franciscană a Transilvaniei). A doua etapă a creației franciscane în Transilvania corespunde perioadei care a succedat anilor în care Imperiul habsburgic își duce ofensiva victorioasă împotriva Imperiului otoman, soldată între altele cu preluarea principatului autonom transilvănean sub autoritatea sa. Ofensiva austriacă era dublată, într-un raport de interconținere, de eforturile, care datau din a doua jumătate a secolului al XVI-lea, de recucerire catolică, de recuperare a teritoriilor și populațiilor care optaseră pentru reformă. În această a doua etapă o activitate mult mai susținută o au *franciscanii observanți*, care fondează sau resuscitează o serie de mănăstiri în mediul urban: Odorhei (1706), Hunedoara (1710), Dej (1712), Sibiu (1716), Mediaș (1721), Cluj și Alba-Iulia (1725), Brașov (1729), Orăștie (1730 sau 1752), Sebeș (1731), Târgu Mureș (1735), Făgăraș (1737), Gherla (1742), Turda (1746), Sic (1752), Hațeg (1762), Sighișoara (1768). În 1729 Transilvania a fost declarată provincie franciscană Sfântul Ștefan (potrivit regulei ordinului mai multe mănăstiri, fiecare cu minimum 4 călugări, formează o custodie, iar mai multe custodii alcătuiesc o provincie condusă de un superior provincial). Anii fondării acestor așezăminte monahale nu sunt cerți; o situație din 1938, redactată pe baza informațiilor primite de la ordin, avansează în anumite cazuri alte date⁴.

⁴ În 1938 observanții din Transilvania aveau 25 mănăstiri cu 101 preoți franciscani, 41 seminariști, 72 de laici cu făgăduință (cu profesii temporare ?) și 41 de candidați (datele fondării sunt menționate doar dacă există diferențe): Orăștie (1260, restaurată în 1718) – 8 călugări, Gherla (1745) – 3 călugări, Brașov (1724) – 8 călugări, Făgăraș – 7 călugări, Radna (1551) – 11 călugări, Sibiu – 7 călugări, Dej – 8 călugări, Căpleni (1719) – 6 călugări, Mediaș (circa 1400) – 22 călugări, Cluj (1389) – 39 călugări, sediul provinciei, Deva (1713-1714) – 9 călugări, Hunedoara – 46 călugări,

Pentru nevoile de formare și propagandă ale ordinului funcționau un scolasticat la Șumuleu din 1640, un noviciat la Călugăreni din 1900, o academie teologică la Hunedoara din 1879, o tipografie la Cluj (1906) și Colegiul Seraficum de la Odorhei (1912).

La rândul lor, *minorii* au fondat mănăstirile de la Târgu Secuiesc (1680), Baia Mare (1686-1687), Arad (1702, sediul ordinului), Lugoj (1718, după alte informații piatra fundamentală s-a pus în 1733), Cluj (1724), Târgu Mureș (1726), Aiud (1727), Șimleul Silvaniei (1731), Firtos (1738)⁵. Pentru formarea teologică a clerului, între 1898–1926 a funcționat la Târgu Mureș seminarul ordinului, mutat la Baia Mare, aici rămânând doar noviciatul. Din 1930 minorii formau o provincie independentă denumită Sfântul Bonaventura.

În fine, la începutul secolului al XVIII-lea își face apariția al treilea ordin derivat din familia franciscană, *ordinul capucin*, care fondează în 1727 o mănăstire la Oradea, iar mai târziu, în 1859, înființează o casă a ordinului la Marghita. *Ordinul fraților minori conventuali* are o prezență majoră și în Moldova unde, cu aprobarea Sfântului Scaun, se constituie în 1895 provincia Sfântul Iosif. Dedicată activităților misionare și pastorale, franciscanii din Moldova au constituit o rețea școlară pentru necesitățile ordinului și una de asistență socială: seminarul gimnazial de la Hălăucești (1897, până în 1935 aici vor studia 226 elevi, din care 132 s-au călugărit și 43 au fost hirotoniți preoți), noviciatul de la Săbăoani (1925), seminarul superior de la Luizi Călugăra (1929, academie din 1932), orfelinatul de fete de la Hălăucești (1917), orfelinatul de băieți de la Huși (1918). La solicitarea episcopului greco-catolic de Oradea Valeriu Traian Frențiu, în 1929, 6 conventuali din Moldova au adoptat și ritul oriental – în vederea pastorației în rândul greco-catolicilor din Transilvania, dar și pentru a consolida monahismul în BRU – și au constituit casele de la Oradea, Sanislau, Decănești, Gruiculung și Drăgești, în 1934 un seminar în orașul de pe Criș și au condus o parohie unită la București.

Congregația mehitariștilor, înființată de preotul armean Petru Manuk de Sebasta zis Mehitar la Constantinopol în 1701 (sediul central va fi la Viena din 1810), apare în România în 1928 și va constitui la București o mănăstire (1933). *Congregația Preoților Misiunii* (lazariști), fondată în 1625, Sfântul Vincențiu de Paul (sediul central este la Paris), vine din Polonia în Bucovina la 1902, unde vor administra parohia Cacica, unul din principalele sanctuare mariane din România. După primul război mondial lazariștii diseminează la București (1919) și în

seminarul ordinului, Odorhei (1712) – 11 călugări, Lăzarea (1642, reconstruită în 1749) – 5 călugări, Estelnic (1690) – 4 călugări, Șumuleu-Ciuc (circa 1440) – 12 călugări, Rupea (1752) – 3 călugări, Baia de Criș (construită în 1710-1728 de franciscanii bulgari) – 4 călugări, Târgu Mureș – 9 călugări, Satu-Mare (1913) – 5 călugări, Alba Iulia (1700) – 2 călugări, Călugăreni (1667) – 7 călugări, Sebeș (1736) – 3 călugări, Turda (1735) – 1 călugăr, Sic (1742) – 2 călugări; cf. ASSC, dosar 86/1939, f. 148-213.

⁵ Conform altor informații, minorii ar fi fondat în 1682 mănăstirea de la Estelnic care dispunea de o școală, mutată în 1692 la Târgu Secuiesc. De asemenea mănăstirea de la Târgu Mureș ar fi fondată în 1740.

Transilvania, unde vor întemeia mănăstirile de la Oradea (1924, unde se va transfera sediul central de la Cacica) și Miercurea Ciuc (1942) și conduc din 1947 parohia Belfir din județul Bihor.

Ordinul premonstratens, fondat în 1120, este probabil primul ordin monahal stabilit pe teritoriul țării, la Oradea în secolul al XII-lea (există tradiția că s-ar fi stabilit la Oradea în 1131, după alte opinii în 1179). Revin odată cu cucerirea habsburgică și creează o școală la Oradea în 1699, unde vor avea sediul central.

Ordinul misericordian, creat în 1540 (aprobat de Sfântul Scaun în 1617) are ca misiune principală îngrijirea bolnavilor (regula și constituțiile ordinului misericordienilor infirmieri sunt aprobate definitiv de Sfântul Scaun în 1926). Vin la Timișoara la 1737, unde întemeiază o mănăstire, apoi la Oradea (1760) și Satu-Mare (1834). În România au constituit o vice-provincie.

Ordinul salvatorian (Societatea Divinului Mântuitor) este de dată recentă, fondat la Roma la 8 decembrie 1881 de părintele J.B. Jordan, va primi aprobare canonică definitivă în 1911, iar constituțiile sunt acceptate de Sfântul Scaun la 20 martie 1922. Prima lor implantare în România are loc la Timișoara (cartierul Elisabetin), unde creează o mănăstire în 1898, urmată de alta tot în orașul bănățean (cartierul Mehala, 1919) și la Comlăuș. În 1923 salvatorienii au primit aprobarea de a constitui un comisariat provincial condus de un superior provincial.

Ordinul piarist (Ordo Clericorum Regularium Pauperum Matris Dei Scholarum Piarum), fondat în 1597 de Sfântul Iosif de Calasanz, aprobat în 1621 de papa Grigore XV, primește în 1715 acceptul Dietei Transilvaniei de a se stabili aici. În această provincie vor fonda 4 mănăstiri: Carei (1725), Sighet (1730), Timișoara (1750, de fapt inițial a fost la Sântana, mutată în 1788 în acest oraș) și Cluj (1776). Cele 4 mănăstiri au constituit în 1921 o viceprovincie, devenită în 1925 provincie independentă. Piaristii sunt prin excelență un ordin școlar, iar creația lor educațională este semnificativă. La Timișoara vor crea o școală primară, un gimnaziu și în 1786 un liceu, instituții similare funcționând și pe lângă celelalte mănăstiri. Din 1776 conduc celebrul liceu iezuit de la Cluj, după ce iezuiții au fost obligați să-l abandoneze în 1773, anul când ordinul a fost desființat prin decizie pontificală. Pentru pregătirea membrilor ordinului, în 1922 vor fi înființate un noviciat la Carei și un seminar la Cluj.

Ordinul iezuit, fondat în 1540, este indiscutabil ordinul cu cea mai tumultuoasă istorie, principala țintă a adversarilor Bisericii catolice. Iezuiții vin în Transilvania în 1554 și creează prima instituție cu rang universitar din principat, la Cluj (1579-1581). Iritată de activismul lor, nobilimea protestantă îi expulzează în 1588 și iezuiții își găsesc refugiu în Moldova și Țara Românească. Revin în Transilvania și sunt expulzați în mai multe rânduri, pentru ca în 1686 să se stabilească pentru mai multe decenii, până la decizia papală de desființare (temporară, pentru că din 1814 ordinul a fost reactivat). În Transilvania au întemeiat mănăstiri la Satu-Mare și Gheorghieni (1689), Brașov (1690), Oradea și Sibiu (1692), Baia Mare (1713), Timișoara (1716), Baia Sprie (1730). Dispăruți din peisajul monahal al Transilvaniei în 1773, revin în 1854, iar în deceniile următoare

vor disemina la Cernăuți în 1875 și la București în 1923, unde va fi sediul central. În 1924 iezuiții din România sunt declarați misiune, iar în 1931 viceprovincie. Pentru pregătirea membrilor ordinului a fost creat un noviciat la Satu-Mare (1924), mutat în 1936 la Totești, unde fusese întemeiată în 1934 o mănăstire. De amintit că în 1927 apare o ramură orientală, membrii săi activând în cadrul BRU.

Frații Școlilor Creștine, congregație creată de Jean-Baptiste de la Salle în 1680, aprobată de Sfântul Scaun în 1725, se ocupau, așa cum indică denumirea, de instruirea școlară. Vin la București în 1861 pentru preluarea școlii catolice de băieți, dar în 1871 sunt rechemati la Viena, de unde proveneau. Revin în 1898 la București la chemarea arhiepiscopului Xavier Hornstein și primesc în administrare școlile catolice de băieți din capitală. Acțiunea lor se extinde și în Transilvania, preluând o școală primară la Satu-Mare în 1922, iar în 1926, la solicitarea episcopului Valeriu Traian Frențiu, se stabilesc la Oradea, unde lucrează la Școala normală unită. Au mai activat la Craiova și la Brăila. Pentru formarea membrilor români ai congregației, între 1926–1940 a funcționat un juvenat la Oradea și un noviciat la București (1940–1949).

Congregațiile feminine care au activat pe teritoriul României sunt mai numeroase, dar, spre deosebire de ordinele masculine, apariția lor aici a fost mai târzie. O parte dintre congregațiile feminine sunt specifice acestei regiuni, fiind creații episcopale care au valorificat inițiative particulare. Informațiile cu caracter istoric de care dispunem despre congregațiile feminine sunt disparate și câteodată contradictorii. *Congregația Fiicelor Sfântului Francisc din Assisi*, consacrată îngrijirii bolnavilor, este o congregație diecezană, care a apărut în 1894 pe teritoriul arhiepiscopiei de Esztergom din inițiativa maicii Ana Brunner și a diseminat în întreg Imperiul austro-ungar. Sediul central este la Budapesta, unde în 1908 s-a ridicat casa centrală a congregației. În 1935 statutele au fost aprobate de Sfântul Scaun. În România se stabilesc la Lipova (1908–1910), Beiuș, Lugoj (1911), Arad (1914), Timișoara (1936–1937), lucrând la spitalele din aceste localități. Singura mănăstire este la Radna, unde funcționa și un noviciat. Congregația activa sub autoritatea diecezană a episcopului de Timișoara. La 2 aprilie 1923 s-a constituit provincia românească a congregației. În 1938 congregația număra 69 de membre (în 1948 erau 67 surori)⁶.

Congregația Surorilor de Caritate Saint Vincent de Paul (Filles de la Charité), creată în Franța de Sfântul Vincențiu de Paul și de Louise de Marillac în 1633 (aprobată de Sfântul Scaun în 1668), ajunge la Oradea în 1868, unde va crea un institut de fete, o școală normală, un liceu, un azil de copii și un sanatoriu. La Belfir și Sâniob din județul Bihor creează aziluri pentru copii abandonați. În 1906 se implantează la București, unde în perioada interbelică vor construi bine cunoscutul spital Saint Vincent de Paul și biserica Sacré Coeur (devenită după război biserica Legației franceze). Mai posedă case la Sibiu, Reșița, Anina etc. și conducea școli primare și azile la Comloșul Mare, Teremia Mare, Jimbolia. În 1842

⁶ ASSC, dosar 86/1938, vol. 11, nepaginat.

episcopul de Satu-Mare Ioan Ham (1827-1857) creează o ramură maghiară a congregației Saint Vincent de Paul cu o remarcabilă activitate în școli, spitale și farmacii (*Surorile de Caritate Sfântul Vincențiu din Satu-Mare*, congregație diecezană).

Congregația Notre Dame de Sion a fost întemeiată la Paris de Theodore și Alphonse de Ratisbonne în 1843 și constituțiile ei au fost aprobate de Sfântul Scaun în 1874. În România apare în 1866 la Iași, unde deschide o serie de instituții educative. Diseminează la Galați în septembrie 1867, la București în 1898 (localul școlii se construiește în 1914) și la Oradea (1930-1940).

Congregația Surorilor Sărace Franciscane, cu sediul central în Germania, la Mellersdorf, a fost fondată în 1855 și era consacrată asistenței fetelor paupere și activității în spitale, sanatorii și aziluri. Prima sa implantare în România are loc la Sibiu în 1864, unde pe lângă mănăstire creează o grădiniță, școală primară, școală secundară, școală normală și una comercială⁷.

Congregația Surorilor Franciscane del Giglio, creată în 1702 de Angela Maria del Giglio (aprobarea Sfântului Scaun este din 1703), este solicitată să vină în România de administratorul apostolic al eparhiei de Iași, Ulderic Cipolloni, în 1919, pentru a conduce orfelinatele de la Huși și Hălăucești. Congregația a activat sub autoritatea provincialului Ordinului Fraților Minori Conventuali (provincia Sfântul Iosif).

Congregația Surorilor Benedictine de Sancta Lioba s-a format în 1920 prin desprindere de ordinul benedictin. Consacrată catehizării adulților și copiilor, asistenței sociale a mamelor și copiilor, congregația este chemată în 1927 la Timișoara de episcopul Augustin Pacha. Aici vor crea un noviciat, o capelă și în 1935 spitalul și maternitatea Sfânta Ana. Congregația este prezentă și la Sibiu, unde conduce din 1932 Institutul Norbertinum, un internat pentru băieții pauperi. Este congregație diecezană.

În România au activat ambele ramuri ale *ordinului ursulinelor*. Creat în 1535 de Angela Merici, constituțiile au fost aprobate de Sfântul Scaun în 1618. În 1900 se produce sciziunea în acest ordin, când o parte din mănăstiri care funcționau autonom s-au unit în *Ordinul Sfânta Ursula de Uniune Romană*, recunoscut de Sfântul Scaun în 1903. Ursulinele vin în România în 1733 și fondează o mănăstire la Sibiu, care va fi singura reprezentantă a *Ordinului Sf. Ursula* (în februarie 1948 erau 43 de membre). În 1772 se înființează la Oradea prima școală de fete, pentru conducerea căreia sunt aduse ursulinele, care vor întemeia o mănăstire în același an. Ulterior acestea vor întemeia o școală normală (1858), un gimnaziu pentru fete

⁷ Cronologia implantării congregației în România ar fi următoarea: claustrul Hațeg cu școală confesională (1887), spitalul Petroșani (1887), școala de fete din Petroșani (1888), școlile de fete din Târgu Mureș (1890 sau 1893), mănăstirea și școlile de fete la Brașov (1895), spitalul din Oradea (1897), seminarul mare din Oradea (1898), clinicele de la Cluj (1899), școala de fete din Șimleul Silvaniei (1899), seminarul mic din Oradea (1902), orfelinatul armeano-catolic din Gherla (1903), spitalul din Vulcan (1910), mănăstirea și orfelinatul din Sfântul Gheorghe (1915), casa seminarului din Alba Iulia (1914, din nou 1928?), seminarul din București (1927), spitalul din Deva (1931).

(1881), transformat în 1935 în liceu complet⁸. Mănăstirea ursulinelor din Oradea face parte din Ordinul Ursulinelor de Uniune Romană.

Congregația Sfânta Maria (Baetae Mariae Virginis, cunoscută și sub numele de Doamnele Engleze), fondată în 1609, vine la București în 1852 pentru a conduce școala catolică de fete. Un an mai târziu creează Institutul Sfânta Maria, care se va instala într-o clădire impozantă pentru acea epocă, zidită în 1858 (Pitar Moș, în cadrul institutului va fi construită în 1925 o capelă). Congregația diseminează la Brăila (1885, din 1930 liceu), Craiova (1889), Turnu-Severin (1894), unde sunt înființate școli pentru fete și la Timișul de Sus, unde se ridică o mănăstire.

Societatea Surorilor Sociale (până în 1925 s-a numit Societatea pentru Misiuni Sociale) este încă o creație autohtonă apărută la Timișoara în 1916 pe fundalul crizei sociale și morale provocată de război. Recunoscută de episcopia de Cenad în 1920 și de Ministerul Cultelor și Artelor în 1921, sediul acesteia a fost în orașul de pe Bega până în 1928, când sediul se mută la Cluj. În 1940, în condițiile cedării nord-vestului Transilvaniei, s-a constituit un centru la Timișoara care dirija activitatea în România și altul la Cluj recunoscut de arhiepiscopul de Esztergom la 20 martie 1941. Congregația posedă 4 case la Cluj (casa centrală), București, Timișoara și Oradea. În 1920 a fost înființat un noviciat, iar în 1939 un seminar special. Deși nu era o congregație numeroasă, surorile sociale au creat și condus o serie de instituții sociale concentrate în Transilvania-Banat: orfelinatul pentru fete de la Oradea (din 1928), căminul de bătrâne din Oradea (din 1928), azilul pentru copii săraci din Cluj (fondat în 1934), spitalul-maternitate din Miercurea Ciuc (1938), azilul și cantina pentru copii săraci de la Brașov (create în 1942), căminul femeilor sărace din Timișoara (creat în 1942), azilul și cantina pentru copii săraci din Timișoara (create în 1944) și orfelinatul de fete de la Gherla (1947).

Cea mai numeroasă congregație din România era *Notre Dame* (Pauperes Sorores Scholarum Dominae Nostre) care avea sediul la Munchen, iar constituțiile au fost aprobate de Sfântul Scaun în 1865. Membrele congregației au fost chemate la Timișoara în 1858 de episcopul de Cenad Alexandru Csahaghy pentru a conduce școlile catolice de fete din Banat. Cronologia implantării și diseminării congregației poate fi reconstituită pe baza declarațiilor congregației din 1938, când existau 21 de case, dintre care mai multe erau considerate mănăstiri, cu un total de 486 surori: Timișoara Cetate (10 octombrie 1858) – mănăstire, școală cu internat, 22 călugărițe; Timișoara Fabric (1860) – mănăstire, școală, 27 călugărițe; Periam (1860) – mănăstire, școală, 24 călugărițe; Lipova (1862) – mănăstire, școli, 20 călugărițe; Oravița (1864) – mănăstire, școli, 16 călugărițe; Lugoj (1874) – mănăstire, școli, 23 călugărițe; Timișoara – orfelinatul episcopal (1874 sau 1876), 8 călugărițe; Timișoara – Casa centrală (17 august 1881), diverse școli inclusiv liceu, 139 călugărițe; Deta (1895) – școală de fete, grădiniță, 7 călugărițe; Aradul Nou

⁸ ASSC, dosar 86/1947, vol.11, f. 24-25, Emilia Orosz (superioara mănăstirii) către Ministerul cultelor, Oradea, 22 aprilie 1947. În februarie 1948 erau 50 de membre.

(1897) – școală de fete, grădiniță, 11 călugărițe; Sănnicolaul Mare (1903) – mănăstire, școală de fete, 15 călugărițe; Dej (1906) – școală de fete, 5 călugărițe; Cluj Augusteum (1907) – diverse școli, 19 călugărițe; Cluj Marianum (1910, institut pensionat) – diverse școli, 37 călugărițe; Timișoara Între Vii (1910) – mănăstire, azil pentru surorile incapabile de muncă (transformată în 1929 în școală de economie casnică), 24 călugărițe; Orțișoara (1912) – școală de fete, 4 călugărițe; Variaș (1928) – grădiniță, 3 călugărițe; Jimbolia (1928) – diverse școli, 14 călugărițe; Glogovăț (1929) – școală de fete, 6 călugărițe; Lipova Terezianum (1932) – azil al congregației, 34 călugărițe; Beșenova Nouă (1933) – școală primară, 4 călugărițe; Arad (1934) – mănăstire, 24 călugărițe.

Există și câteva așezăminte monahale care nu vor mai intra sub incidența măsurilor represive ale regimului comunist după 1948. Din datele de care dispunem, la Cernăuți fuseseră întemeiate la sfârșitul secolului al XIX-lea mănăstirea Familiei Mariei (1884), populată de călugărițe poloneze – în preajma celui de al doilea război mondial erau 51 – și care aparținea de ordinul franciscan, mănăstirea Sfântul Felix (1886) care aparținea *Congregației Surorilor Feliciane* și o mănăstire iezuită fondată în 1894. În circumstanțele dramatice ale anului 1940 probabil aceste așezăminte monahale au dispărut.

Statutul legal al ordinilor și congregațiilor romano-catolice din România era fixat prin mai multe acte normative. După o perioadă tranzitorie, legea cultelor din 22 aprilie 1928 se ocupa și de situația ordinilor și congregațiilor. Modificări la această lege apar în cursul anului 1940 în martie și în octombrie. Prin decretul din 2 octombrie 1940 se stabilea obligația pentru membrii ordinilor și congregațiilor romano-catolice de a dobândi cetățenia română, în caz contrar persoanele respective nu mai erau recunoscute ca aparținând institutelor de viață consacrată. Noi așezăminte monahale nu se mai puteau crea decât cu autorizația guvernului, iar stabilirea de noi ordine și congregații pe teritoriul României se putea realiza doar pe bază de lege. Decretul respectiv încerca să corecteze așa-zisa lipsă de legalitate în care se găseau ordinele și congregațiile, denunțată de criticile la adresa Bisericii catolice din România, îndreptate în special contra aspectelor patrimoniale.

Etaple lichidării monahismului romano-catolic din România. Prezența monahală catolică în România are câteva caracteristici care necesită o scurtă evocare. Marea majoritate a ordinilor și congregațiilor era concentrată în Transilvania–Banat, unde exista o populație catolică semnificativă numeric, aparținând aproape în exclusivitate minorităților naționale. Chiar și aici distribuția lor era neuniformă, cel mai mare număr de monahi și monahii fiind înregistrat în județele Timiș și Bihor. De exemplu, la 5 decembrie 1939, episcopul de Timișoara Augustin Pacha informa Ministerul Cultelor și Artelor că în dieceza sa activau 736 de monahi, dintre care 538 aparțineau Congregației Notre Dame. De asemenea, marea majoritate a ordinilor și congregațiilor avea implantări în mediul urban, unde desfășurau o susținută activitate școlară, socială și spirituală. Din punct de vedere etnic, personalul monahal era dominat de monahi și monahii de origine maghiară, mulți născuți pe teritoriul de azi al Ungariei. Bine reprezentate erau călugărițele de

origine germană, multe venite chiar din Germania. Influența lor morală și spirituală se realiza multiform prin tipul de activități pe care îl derulau: activități școlare, activități de asistență a grupurilor marginale, activități de asistență medicală, activități parohiale și de cateheză. Perioada de apogeu a monahismului catolic pe teritoriul actual al României corespunde sfârșitului secolului al XIX-lea și anilor interbelici și reflectă noile orientări strategice ale Bisericii catolice confruntată cu progresele secularizării și asaltului ateismului, care căuta să-și mențină și să-și consolideze misiunea evanghelizatoare în societate și prin acțiunea devotată și disciplinată a ordinelor și congregațiilor. Nevoia de securitate personală și confort moral, propensiunea pentru asistența aproapelui, supraviețuirea unei mentalități tradiționaliste au făcut ca în această perioadă vocațiile să nu lipsească și ordinele, dar mai ales congregațiile feminine, să-și poată reînnoi satisfacător efectivele. Majoritatea ordinelor și congregațiilor aveau funcții școlare și de asistență socială, deși există și ordine și congregații contemplative. Conform unei evaluări oficiale, ordinele și congregațiile administrau în primii ani postbelici 499 de școli de diferite grade, 15 spitale și 22 aziluri⁹.

Pe fondul ostilității generale față de Biserica Catolică și față de monahism, autoritățile comuniste aveau o viziune extrem de critică față de ordinele și congregațiile romano-catolice. În anii 1948–1951 abundă comentariile defavorabile ale regimului la adresa monahismului catolic, investit cu cele mai sinistre intenții, profilându-se portretul unui adversar care trebuia eliminat radical. Deși monahismul în ansamblul său este desemnat ca dușman al regimului, autoritățile surprind deosebiri dintre monahismul ortodox și cel catolic: „Ortodocșii sunt retrași în munți, departe de pulsațiile vieții sociale, rămași în urmă, incapabili să facă față stadiului evoluat al cunoștințelor, în general fără cultură, aproape ignoranți, la nivelul țăranilor din care se recrutează. Au mentalitate preștiințifică și mistică. Rolul și influența lor se exercită asupra țăranimii numai. Asupra păturilor orașenești au puțină influență și slab contact religios cu ele. Catolicii din contră, sunt ofensivi, instalați în orașe, permanent preocupați să fie la înălțimea stadiului de evoluție a lumii, pe care urmăresc să o domine... Au deschis de secole școli de tot felul pentru tot tineretul, școli în care profesorii erau chiar ei. Au primit în școli, și la noi, și tineretul de alte confesiuni, conștienți că acesta va sfârși prin a crede în superioritatea catolicismului, chiar dacă nu treceau formal la catolicism. Ortodocșii nu au puterea și nici pregătirea de a mânui cunoștințele în scopuri mari de natură politică. Catolicii din contră, posedă o tehnică psihologică a insinuării, a persistenței, a intrigilor și a fățărniciei, puse toate în slujba bisericii lor cu pretenție de dominație universală... Și unii și alții sunt îmbibați cu idei și sentimente reacționare. Dar ortodocșii sunt în urmă ca organizare în timp ce catolicii sunt azi o armată disciplinată și în întregime la ordinele Vaticanului aservit imperialismului... Așa că ortodocșii sunt o forță internă, pe care statul o poate cuprinde în întregime, o poate studia și controla, în timp ce catolicii sunt un instrument organizat, fanatic,

⁹ Ibidem, dosar 86/1955, vol.13-A, f.62.

mânuit de peste granițe. Prin aceasta ei pot organiza speranțele întregii reacțiuni române, speranțe puse în ciocnirea dintre cele două lagăre mondiale”¹⁰.

În linii mari real, tabloul monahismului din România în versiunea autorităților cuprinde o serie de exagerări și falsuri, fie că este vorba despre disprețul față de monahismul ortodox, injust descalificat, fie despre imaginara aservire a Sfântului Scaun față de politica anglo-americană. Monahismul catolic în percepția regimului de la București era o „armată de elită a Bisericii romano-catolice”, căruia fără să dorească îi aducea elogii, considerându-se că „dezvoltarea monahismului în țară, cuceririle sale se datoresc structurii înseși a felului de viață, de organizare, puterii de muncă până la sacrificiu a călugărului catolic”¹¹. Paradoxal, autoritățile devin apărătoarele Bisericii Ortodoxe Române, pentru că ordinele și congregațiile catolice „mai exploatează ... ca metodă veche și generală, încultura unei părți a clerului și monahismului ortodox, deficiențele de organizare, prin care discreditează ortodoxia și apoi evidențiază superioritatea catolică, pe care o reprezintă ca singura nădejde pentru fericirea popoarelor”¹². Oricum, pentru comuniștii români „cu o conducere bine consolidată pe întreg cuprinsul țării, cu atâtea școli secundare și primare, grădinițe de copii, cu institute de caritate și asistență socială, monahismul catolic a reprezentat o forță cu atât mai primejdioasă pentru statul român, cu cât țelurile lui sunt în contradicție cu țelurile sociale și politice ale României de azi”¹³.

În anii 1947–1949 serviciile Ministerului Cultelor au realizat mai multe anchete privind ordinele și congregațiile catolice, ca o etapă preliminară măsurilor cărora acestea aveau să le cadă victimă. Din rezultatele anchetelor, foarte minuțioase, dar care așa cum avertizam cu rezultate diferite, se poate reface statistica personalului monahal catolic¹⁴.

¹⁰ Ibidem, dosar 85/1948, f. 1-3.

¹¹ Ibidem, dosar 86/1948, f. 52.

¹² Ibidem, dosar 85/1951, vol. 11, f. 20.

¹³ Ibidem, dosar 86/1948, vol. 11, f. 50. Documentul datează probabil din 1951.

¹⁴ Ibidem, dosar 86/1947, vol. 11, f. 101; ibidem, dosar 86/1948, vol. 11, f. 56; ibidem, dosar 86/1949, vol. 11, f. 20-28, 36, 283. În alte situații statistice, funcționarii ministerului cultelor avansează cifre precum 2347, 2371, 2424 sau 2428 de monahi. Cifre diferite sunt avansate și pentru numărul așezămintelor monahale: 215 (81 de călugări, 134 de călugărițe), 217 (82 de călugări, 135 de călugărițe). Autoritățile nu-și mascau îngrijorarea în fața numărului mare de monahi și monahii catolice, chiar dacă se pare că unele ordine regresaseră în ce privește efectivele, cum de exemplu pare să fie cazul observanților care erau, în ianuarie 1940, 272 de preoți și frați. Oricum, regimul considera că numărul călugărilor și călugărițelor era periculos de mare în raport cu populația catolică din România, care era, potrivit recensământului din decembrie 1947, de 989.006 persoane. Pentru comparație, în Biserica Ortodoxă Română, care avea, potrivit aceluiași recensământ, 10.609.989 credincioși, viețuiau 5526 de monahi (1658 bărbați și 3868 femei) în 193 așezăminte monahale (cifre valabile pentru anul 1949); ASSC, dosar 85/1948, f. 4.

<i>Nr. crt.</i>	<i>Denumirea ordinului/congregației</i>	<i>Sediul central</i>	<i>1947-1948</i>	<i>1949</i>
1.	Iezuit	București	29	29
2.	Minorității	Arad	41	33
3.	Observanții	Cluj	190 (191)	181
4.	Minorității conventuali	Săbăoani	93	93 (83)
5.	Salvatorian	Timișoara	15	21
6.	Misericordian	Oradea	11	10
7.	Piarist	Timișoara	33	32
8.	Frații Școlilor Creștine	București	38	38
9.	Premonstratens	Oradea	12 (13)	12
10.	Capucin	Oradea	6	21
11.	Mehitarist	București	1	1
12.	Benedictin	Câmpulung Moldovenesc	1	1
13.	Lazarist	Oradea	14	15
14.	Notre Dame de Sion	București	164	125
15.	Fiicele Carității Sf. Francisc de Assisi	Arad	64	71
16.	Surorile Sărace Franciscane de Sf. Familie	Cluj	247	274
17.	Surorile de Caritate Sf. Vincențiu	Satu-Mare	329 (384)	344 (391)
18.	Fiicele Carității Sf. Vincențiu	Oradea	214 (262)	261
19.	Surorile franciscane del Giglio	Hălăucești	55 (33)	22
20.	Sf. Ursula	Sibiu	44 (43)	43
21.	Sfânta Maria	București	281	244 (294)
22.	Surorile benedictine de Sancta Lioba	Timișoara	26	33
23.	Surorile Școlare Notre Dame	Timișoara	431 (436)	426 (443, 457)
24.	Surorile Sociale	Cluj	66 (78)	95
25.	Sf. Ursula de Uniune Romană	Oradea	50 (47)	47
Total			2455	2442

Monahismul romano-catolic a fost afectat într-o primă etapă prin aplicarea decretului 176 din 3 august 1948 referitor la reforma învățământului public, care consacra monopolul statului comunist asupra instrucțiunii publice și prin promovarea principiului separării școlii de biserică. De aici derivau două consecințe care priveau direct poziția bisericilor în societate: etatizarea tuturor școlilor, inclusiv cele conduse de ordine și congregații, și excluderea instrucției religioase din învățământul de stat. Cele două principii au fost reluate o zi mai târziu, când a fost

promulgat decretul 177 privitor la regimul general al cultelor religioase din România.

Consecința directă a acestei legislații a fost preluarea localurilor care aveau scopuri școlare deținute de ordine și congregații. Procesul de preluare a fost dominat de abuzuri și de haos, deși, reamintim, Ministerul Cultelor inventariase meticulos patrimoniul ordinelor și congregațiilor. La sfârșitul lunii noiembrie 1948 Ministerul Cultelor a transmis dispoziții conducerii ordinelor și congregațiilor școlare de concentrare a personalului monahal înlăturat din sistemul instrucțiunii publice în așezăminte care continuau să aparțină acestora, dar stabilite de autorități. De exemplu, potrivit dispozițiilor din 24 noiembrie, congregația Notre Dame trebuia să-și regroupeze membrele la Timișoara (120 surori), Periam (200 surori) și la Lipova restul surorilor, până la 10 decembrie 1948. Dispoziții similare primiseră Surorile de Caritate de la Satu-Mare, Surorile de Caritate din Oradea, observanții și Surorile Sărace Franciscane¹⁵. De cele mai multe ori locurile de concentrare desemnate de autorități erau improprii primirii unui număr mare de persoane și uneori Ministerul Cultelor a revenit asupra dispozițiilor inițiale, indicând alte locuri de concentrare. Cu un cinism deloc surprinzător, Ministerul Cultelor solicita la 26 noiembrie 1948 concursul episcopului de Alba Iulia, Aron Marton, care se bucura de un imens prestigiu în rândul catolicilor din România, pentru a accelera concentrarea ordinelor și congregațiilor școlare. La 29 noiembrie prelatul răspunde printr-un protest viguros, denunțând naționalizarea localurilor care serveau cultului, în contradicție cu decretul 176, care excepta de la etatizare mănăstirile și bisericile și critica concentrarea monahilor, fapt care nu respectă libertatea religioasă garantată de constituție și de legea cultelor¹⁶.

Concentrarea monahilor și monahiilor din ordinele și congregațiile școlare se realiza dificil, fie datorită haosului generat chiar de Ministerul Cultelor, fie din cauza abuzurilor frecvente, clădirile atribuite concentrării fiind deja ocupate de instituții centrale și locale, uneori dispoziția din decretul 176 prin care localurile ordinelor și congregațiilor care serviseră scopurilor școlare și care reveneau automat Ministerului Învățământului Public nefiind respectată.

Aplicarea decretului 176 a fost prima ocazie „legală” pentru a introduce în monahismul romano-catolic din România confuzie și sentimentul că vor urma momente dramatice. Într-adevăr, la 29 iulie 1949 guvernul a adoptat HCM 810, prin care literalmente majoritatea ordinelor și congregațiilor erau desființate (hotărârea va fi abrogată la 13 decembrie 1991). Expunerea de motive, redactată de ministrul cultelor Stanciu Stoian, care își exersase vocația represivă prin suprimarea BRU,

¹⁵ Surorile de Caritate de la Satu-Mare trebuiau să se regroupeze la palatul episcopal, iar surorile care activau în spitale puteau rămâne pe loc dacă renunțau la uniforma congregației. Surorile de Caritate din Oradea se concentrău în mănăstirea Sf. Ladislau din Oradea și la cea din Comloșul Mare. Surorile Sărace Franciscane trebuiau să se stabilească la mănăstirile de la Făgăraș, Tg. Mureș, Brașov, Orăștie, Câpleni, candidatele și novicele de la Cluj urmau să fie trimise acasă, iar surorile care aveau pașaport puteau cere repatrierea; ASSC, dosar 86/1948, vol. 11, f. 45.

¹⁶ Ibidem, f. 18-20.

acredita o viziune tehnică a problemei: „În conformitate cu prevederile constituționale și dispozițiunile legale în vigoare, pe întregul teritoriu al RPR, sarcina de învățământ, sănătate și asistență publică revine astăzi în întregime și exclusiv statului. În această situație formațiunile și organizațiunile diferitelor ordine și congregațiuni romano-catolice ... care au avut până acum ca unic scop atribuțiuni de învățământ, îngrijirea bolnavilor și asistența socială, nu mai pot funcționa. Membrii unor asemenea formațiuni și organizațiuni desigur sunt liberi a-și continua viața monahală și religioasă dacă vor... Aceasta însă numai încadrați în comunități cu scop pur religios”¹⁷. În expunerea sa de motive, ministrul se referă și la funcția socială și sanitară a Bisericii catolice, care fusese suprimată la 2 noiembrie 1948, când toate instituțiile sociale și medicale cu caracter privat fuseseră naționalizate. HCM 810 enumera în primul său articol cele 15 ordine și congregații care își încetau activitatea: Frații Școlilor Creștine, Ordinul Piarist, Congregația Notre Dame de Sion, Congregația Sf. Maria, Ordinul Sf. Ursula, Ordinul Sf. Ursula de Uniune Romană, Congregația Notre Dame, Ordinul Misericordian, Congregația Surorilor de Caritate Sf. Vincențiu de Paul, Congregația Surorilor Sărace Franciscane de Sf. Familie, Congregația Surorilor de Caritate, Congregația Fiicelor Carității Sf. Francisc de Assisi, Congregația Surorilor Sociale, Congregația Surorilor Franciscane del Giglio, Congregația Surorilor Benedictine de Sf. Lioba. Astfel erau suprimate 3 ordine masculine și toate ordinele și congregațiile feminine. HCM stabilea locurile în care trebuiau să se concentreze membrii acestora în termen de 15 zile de la publicarea sa, monahii în clauzurile de la Alba Iulia și București, iar monahiile la Radna, Popești-Leordeni și Timișul de Sus. Legea oferea posibilitatea celor bolnavi și bătrâni să solicite internarea în aziluri publice, iar cei care doreau să muncească puteau apela la oficiile pentru repartizarea forțelor de muncă. Membrii ordinelor și congregațiilor desființate care nu erau cetățeni români aveau dreptul, în termen de 10 zile, să se adreseze miliției pentru rezolvarea situației lor. Toți membrii celor 15 ordine și congregații care își încetau existența juridică trebuiau să înștiințeze personal Ministerul Cultelor asupra hotărârii luate în limitele opțiunilor stabilite de HCM 810. Penultimul articol legaliza utilizarea oricărui mijloc pentru îndeplinirea acestei hotărâri („Ministerul Cultelor și Ministerul Afacerilor Interne, de acord, vor putea lua orice alte măsuri pentru rezolvarea tuturor chestiunilor decurgând din aplicarea hotărârii de față”), care trebuia aplicată de Ministerul Cultelor și de cel de Interne.

În raport cu politica altor state din blocul sovietic de reprimare a monahismului romano-catolic, regimul de la București realizează o operă de „pionierat”. În Cehoslovacia tactica regimului comunist a fost diferită de cea a omologului său bucureștean. Pentru a dispune de un pretext solid în fața opiniei publice interne, guvernul de la Praga a intentat un proces-spectacol unui număr de 11 personalități ale clerului regular între 31 martie – 5 aprilie 1950, în cursul căruia unii inculpați, în urma torturilor fizice și condiționărilor psihologice, au recunoscut

¹⁷ Ibidem, dosar Cultul romano-catolic, nepaginat.

acuzățiile aduse. Apoi, în noaptea de 13 spre 14 aprilie și în cea de 21 spre 22 aprilie 1950 miliția muncitorească, ce avusese un rol crucial în lovitura de la Praga din februarie 1948, asistată de elemente ale poliției politice cehoslovace, a procedat în mod barbar la preluarea așezămintelor ordinilor masculine, iar o parte din călugări au fost deportați în mănăstiri de concentrare desemnate de regim¹⁸. Alții au fost înrolați cu forța în armata cehoslovacă sau au fost trimiși pe șantiere. După preluarea celor 226 de mănăstiri masculine, la 30 august 1950 sunt ocupate cele 720 de mănăstiri feminine și călugărițele sunt dispersate, deși regimul a admis ca o parte din acestea să-și continue activitatea de îngrijire în condițiile absenței de personal civil calificat. Represiunea antimonahală din Cehoslovacia se poate susține că a avut accese iconoclaste, inventarul mănăstirilor fiind prădat, și se estimează că până în 1955 au fost distruse 27 de milioane de volume provenind din bibliotecile mănăstirești. Specifică pentru cazul cehoslovac a fost campania de reeducare a monahilor internați în mănăstirile de concentrare, care erau obligați să participe la cursuri de marxism-leninism¹⁹.

În Ungaria autoritățile nu au procedat cu ferocitatea regimului de la Praga, datorită influenței mai mari pe care o exercita Biserica catolică asupra societății maghiare, dar rezultatele au fost aproape similare. Pentru început, la 16 iunie 1948 guvernul maghiar a procedat la naționalizarea școlilor particulare, dintre care majoritatea zdrobitoare era reprezentată de cele catolice, făcând inutile ordinele și congregațiile școlare. Primele deportări au loc în noaptea de 8 spre 9 iunie, urmate de altele la 18–19 iunie, 10–12 iulie și 14 august 1950. La 7 septembrie 1950 regimul comunist din Ungaria a adoptat un decret prin care se declarau dizolvate toate ordinele și congregațiile cu excepția benedictinilor, franciscanilor, piariștilor și congregației surorilor sărace școlare, care primeau dreptul ca fiecare să administreze câte 2 școli.

În Polonia, în pofida etatizării învățământului și a expropriierilor, regimul nu a îndrăznit să treacă la interzicerea ordinilor și congregațiilor catolice.

Revenind la România, la 1 august 1949 Ministerul Cultelor convoacă telegrafic la București pe superiorii ordinilor și congregațiilor care erau vizate de HCM 810 pentru a se stabili modalitățile de aplicare a hotărârii. Reuniunea care are loc la 4 august este prezidată de ministrul Stanciu Stoian, care avertizează de la început că hotărârea guvernului este irevocabilă²⁰. Reprezentanții ordinilor și

¹⁸ Deși majoritatea literaturii de specialitate menționează începutul deportărilor călugărilor din Cehoslovacia în 13-14 aprilie 1950, menționez că o notă expediată de la ambasada Franței la Praga din 22 aprilie 1950 plasează acest eveniment în noaptea de 12 spre 13 aprilie, numărul monahilor care au fost afectați fiind de 2000; cf. Archives du Ministère des Affaires Etrangères, série Z. Europe 1944-1960, sous-série Tchecoslovaquie, carton 153.

¹⁹ Denis Lemscl, *Le passage de la Mer Rouge. Le rôle des chrétiens dans la libération des peuples de l'Est 1945-1990*, Paris, 1991, p. 38-39.

²⁰ Pentru desfășurarea reuniunii din 4 august 1949 vezi Ovidiu Bozgan, *România versus Vatican. Persecuția Bisericii catolice din România comunistă în lumina documentelor diplomatice franceze*, București, 2000, p. 142-145, doc. 11. Nota a fost cu certitudine redactată de preotul lazarist Georges Schorung, duhovnic al comunității Fiicelor Carității Sf. Vincențiu de Paul de la București.

congregațiilor nu au prezentat nici un protest așa cum se decisese, totuși în cursul unei reuniuni din 3 august sub președinția nunțului apostolic au formulat unele revendicări și critici de detaliu și au cerut clarificări în ce privește posibilitatea menținerii vieții monahale în noile condiții. La 5 august a fost redactat un memoriu prin care era solicitată amânarea aplicării HCM 810 și acordarea unui număr mai mare de așezăminte monahale pentru regrupare (într-un document al Ministerului Cultelor era menționată cifra suspectă de 99 de așezăminte monahale propuse pentru regrupare). Prezentată lui Stanciu Stoian în aceeași zi, cererea de amânare este brutal respinsă de ministru, care admite totuși posibilitatea prelungirii termenelor inițiale și reamintește că cele 15 ordine și congregații sunt abolite pe teritoriul RPR. La rândul său, nunțul Patrick Gerald O'Hara protestează printr-o notă verbală din 7 august 1949 împotriva HCM 810, protest respins de Ministerul Afacerilor Externe²¹.

Ca atare, membrii ordinelor și congregațiilor interzise trimit Ministerului Cultelor declarații prin care optează pentru posibilitățile stabilite prin HCM 810. Neformulată explicit în HCM 810, la reuniunea din 4 august o fost evocată și posibilitatea pentru monahi de a pleca în străinătate, chiar dacă nu erau cetățeni străini. Din calculele autorităților rezulta că din totalul monahilor catolici din România erau cetățeni străini 48 de monahi și 90 de monahii²². Potrivit centralizării realizate la Ministerul Cultelor situația opțiunilor se prezintă astfel²³:

Ordin/congregația	Monahi cu declarație	Viața monahală	Retragere în familie	În „câmpul muncii”	Plecarea în străinătate
Frații Școlilor Creștine	29	18	-	8	3
Piarist	30	-	4	24	2
Notre Dame de Sion	69	-	51	-	18
Sf. Maria	73	68	-	5	-
Sf. Ursula	43	-	43	-	-
Sf. Ursula de Uniune Romană	48	-	47	1	-
Notre Dame	402	46	330	16	10

Născut în 1893 la Paris, veteran al primului război mondial pentru care a primit Croix de Guerre, intră în monahism în 1923 și vine în România în 1927. A fost preot al bisericii Sacré Coeur. Cetățean francez, se repatriază în Franța, probabil în 1949.

²¹ Ovidiu Bozgan, *Nunțiatura Apostolică din România în anii 1948-1950*, în Ovidiu Bozgan (coord.), *Biserica, Putere, Societate. Studii și documente*, București, 2001, p. 147.

²² ASSC, dosar 86/1949, vol. 11, f. 107.

²³ Ibidem, dosar 86/1949, vol. 11, f. 5. Într-o sinteză privind cultul romano-catolic din 1950 cifrele vehiculate sunt: 209 solicitări pentru plecarea în străinătate (13,4%), 159 solicitări pentru viața monahală (10,8%), 258 solicitări pentru un loc de muncă (16,5%) și 925 retrageri în familie (59,3%); ibidem, dosar 86/1955, vol. 13-A, f. 62. O altă statistică acreditează alte cifre, cu același total: 159 pentru viața monahală, 258 în „câmpul muncii”, 298 pentru repatriere și 836 pentru retragere în familie; ibidem, dosar 86/1948, vol. 11, f. 54 (document din 1951).

<i>Ordin/congregația</i>	<i>Monahi cu declarație</i>	<i>Viața monahală</i>	<i>Retragere în familie</i>	<i>În „câmpul muncii”</i>	<i>Plecarea în străinătate</i>
Surorile de Caritate Satu-Mare	341	-	234	83	24
Surorile Franciscane Sărace de Sf. Familie	153	-	95	56	2
Surorile de Caritate Oradea	190	-	157	32	1
Fiicele Carității Sf. Francisc	57	27	29	-	1
Surorile Sociale	60	-	34	26	-
Surorile Franciscane del Giglio	33	-	33	-	-
Surorile benedictine Sf. Lioba	17	-	15	2	-
Total	1551	159	1072	258	62

Din cifrele precedentului tabel, care trebuie privite cu suspiciunea la care deja am invitat, rezultă câteva comentarii. Din totalul membrilor ordinelor și congregațiilor afectate de HCM 810 care ar fi de 2062, doar 1551 au depus declarații. Este de presupus că, datorită dezorganizării provocată de decretul 176/1948, unele călugărițe și novice au părăsit instituțiile de viață consacrată, anticipând un sfârșit ce părea inevitabil. Marea majoritate a monahilor afectați au preferat retragerea în familie, un număr mic a ales să-și caute un loc de muncă și un număr și mai mic a optat pentru continuarea vieții monahale potrivit regulilor ordinului de care aparțineau, în condițiile restrictive fixate de regim. Cel puțin 200 de monahi, conform unor informații incomplete, au plecat în străinătate, mai ales în Germania occidentală, Austria, Ungaria, Polonia²⁴. Pentru călugărițele care au dorit să-și continue viața potrivit voturilor solemne depuse au fost atribuite câteva așezăminte. Membrele Congregației Notre Dame (32) s-au stabilit la Lipova, apoi la Radna din 10 noiembrie 1949 și în fine la Popești-Leordeni (unde Congregația Sf. Maria avusese o casă de izolare pentru bolnavii contagioși) în iunie 1952. Maicile Congregației Sf. Maria s-au stabilit la Popești-Leordeni și la Timișul de Sus (aici se găseau și câteva călugărițe din congregația greco-catolică Maica Domnului). A treia mănăstire de concentrare pentru călugărițe era cea de la Orăștie, unde s-au stabilit membre ale Congregațiilor Notre Dame, Fiicele Sf. Francisc de Assisi și Surorile Sărace Franciscane (acestea au emigrat în RFG în

²⁴ Autoritățile erau reticente în ce privește eliberarea pașapoartelor pentru monahii, fie cetățeni străini, fie cetățeni români, dar de origine străină, care solicitaseră plecarea în străinătate, datorită dezvoltării privitoare la represiunea anticatolică pe care le-ar fi putut face. În unele cazuri, pentru rezolvarea acestor situații, a fost nevoie de intervenția diplomaților occidentali aflați în post la București; cf. Ovidiu Bozgan, *România versus Vatican*, p. 52-53.

1955). Membrii Congregației Frații Școlilor Creștine care au rămas în România au primit permisiunea de a locui în clauzura palatului arhiepiscopal din București.

Ordinele care n-au fost afectate de HCM 810 au dus o existență precară, într-un climat politic și psihologic ostil, în așteptarea clipei când alte măsuri represive le vor amenința existența. Datorită angajamentului masiv în activitățile de pastorație și cateheză, aceste ordine aveau o influență solidă, dar, spre deosebire de ordinele și congregațiile suprimate, aceasta se exercita în mediul rural. Reprezentarea regimului despre ordinele care mai continuau să funcționeze legal era constant negativă. Autoritățile angajaseră o adevărată campanie de contracarare a influenței preoților călugări și fraților și erau iritate de eșecurile pe care le mărturiseau confidențial: „Organizațiile de partid în majoritatea cazurilor acolo unde la conducerea parohiilor erau puși preoți călugări, nu puteau activa, deoarece aceștia opreau pe credincioșii respectivi de a citi ziarul Scânteia sau de a se înscrie într-o organizație de masă (UFDR) sau asociație (ARLUS). Sforțările membrilor de partid de a aduce pe credincioșii catolici la serbări au fost fără succes, deoarece preoții călugări parohi îndemnau credincioșii să nu ia parte. Aceeași atitudine subversivă au arătat în campania colectărilor, însămânțărilor de primăvară și toamnă prelungindu-se cu slujbele lor până la ora 9 dimineața, spre a împiedica oamenii să iasă la câmp”²⁵.

Atitudinile monahismului catolic, considerat „dușman deschis regimului și PMR”, sunt inventariate cu minuție de instituțiile regimului pentru adunarea probelor care vor fi pretexte pentru noi măsuri represive vizând ordinele în ansamblu, dar și cazuri individuale, care vor fi tratate penal. Între acestea sunt amintite atitudinile ostile manifestate cu ocazia expulzării nunțiatului, aplicării naționalizărilor și începutului colectivizării, sprijinul acordat chiaburilor etc. Mai grav, preoții călugări din ordinul fraților minori conventuali din Moldova au fost la originea revoltelor de la Fărăoani și Fundul Răcăciuni²⁶, iar observații din Transilvania la cea de la Lăzarea, unde exista o mănăstire a ordinului. Ordinele care supraviețuiseră HCM 810 erau sprijinite de călugărițele care activau la diverse parohii sau cele care continuau să servească în spitale după ce-și abandonaseră uniforma, întreținând aici o atmosferă care ulcera regimul (cum era cazul Surorilor de Caritate din Satu-Mare). Autoritățile erau îngrijorate și de forța economică a ordinelor rămase care, în pofida confiscărilor operate de regim, reușeau să se întrețină, grație solidarității credincioșilor ce nu ezitau, prin colecte, donații și contribuții benevole să asigure sursele financiare necesare. Drept consecință în logica regimului, în august 1951 observații, minorității și iezuiții au fost concentrați, cu domiciliu obligatoriu, în mănăstirile de la Estelnic, Dej, Baia de Criș și Gherla²⁷.

²⁵ ASSC, dosar 86/1948, vol. 11, f. 68 (document din 1951).

²⁶ Gheorghe Pătrașcu, *Zile de încercare și de har. Amintiri din închisoare*, Roman, 2002, p. 8-10.

²⁷ În 1953 erau concentrați la Estelnic 36 de observați, 20 de minoriți, un capucin, 6 piariști, la Dej 38 de observați, la Baia de Criș unde se afla cu domiciliu obligatoriu și episcopul de Satu-Mare, Ioan Scheffler, 33 de observați și la Gherla 24 de iezuiți. Iezuiții au rămas acolo până în noiembrie 1957, când au fost dispersați prin țară, o parte stabilindu-se la Satu-Mare.

Practic, după 1951, monahismul romano-catolic a încetat să mai existe în formă organizată, supraviețuitorii acestuia fiind vigilent supravegheați și sancționați în dese cazuri de regimul comunist care estima la această dată că se debarasase de un adversar redutabil.

ANEXE

TABEL CU AȘEZĂMINTELE MONAHALE CATOLICE DIN ROMÂNIA ÎN 1949

Ordine și congregații masculine

<i>Județul</i>	<i>Tipul de așezământ monahal</i>	<i>Localitatea</i>	<i>Ordinul/congregația</i>
Alba	Mănăstire	Sebeș	Franciscani (observanți)
	Mănăstire	Alba-Iulia	
	Mănăstire	Aiud	Minorii
Arad	Convent	Arad	Minorii
	Mănăstire	Radna	Franciscani
	Casa	Comlăuș	Salvatorian
	Casa parohie	Sânmartin	Premonstratens
Bacău	Casa	Săbăoani	Minorii conventuali (Moldova, în continuare OFMCMold)
	Casa	Luizi Călugăra	OFMCMold
	Casa	Prăjești	OFMCMold
	Casa	Târgu Troțuș	OFMCMold
	Casa	Fărăoani	OFMCMold
Bihor	Mănăstire	Baia Mare	Minorii
	Mănăstire	Oradea	Capucin
	Mănăstire	Marghita	Benedictin (Bucovina)
	Mănăstire	Oradea	Misericordian
	Mănăstire	Oradea	Lazariști
	Parohie	Belfir	Lazariști
	Casa	Oradea	Premonstratens
	Casa	Târgușor	Premonstratens
	Mănăstire	Oradea	OFMCMold
	Mănăstire	Drăgești	OFMCMold

* Problema monahismului romano-catolic din România în anii de după 1951 va fi analizată într-un alt studiu.

<i>Județul</i>	<i>Tipul de așezământ monahal</i>	<i>Localitatea</i>	<i>Ordinul/congregația</i>
Câmpulung	Casa	Cacica	Lazariști
Ciuc	Mănăstire	Șumuleu-Ciuc	Observanți
	Mănăstire	Lăzarea	Observanți
	Casa	Miercurea Ciuc	Lazariști
Cluj	Casa	Cluj	Iezuiți
	Mănăstire	Cluj	Observanți
	Mănăstire	Cluj	Piarist
Covurlui	Parohie	Galați	OFMCMold
Fălciu	Mănăstire	Răducăneni	OFMCMold
	Mănăstire	Huși	OFMCMold
Făgăraș	Mănăstire	Făgăraș	Observanți
Hunedoara	Casa	Totești-Hățeg	Iezuiți
	Mănăstire (seminar)	Hunedoara	Observanți
	Casa	Deva	Observanți
	Casa	Orăștie	Observanți
	Casa	Baia de Criș	Observanți
	Casa	Vulcan	Observanți
Ilfov	Mănăstire	București	Iezuiți
	Mănăstire	București (str. Călărași)	Frații Școlilor Creștine
	Mănăstire	București (str. Berthelot)	Frații Școlilor Creștine
	Casa	București	Mehitarist
	Mănăstire	București	OFMCMold
	Mănăstire	București	Lazariști
Maramureș	Casa	Sighet	Piarist
Mureș	Mănăstire	Călugăreni	Observanți
	Casa	Târgu Mureș	Observanți
	Casa	Târgu Mureș	Minoriți
	Casa	Bilbor	OFMCMold
	Casa	Sângeorgiul de Mureș	Observanți
Odorhei	Mănăstire	Odorhei	Observanți
Roman	Mănăstire	Săbăoani	OFMCMold
	Mănăstire	Adjudei	OFMCMold
	Mănăstire	Hălăucești	OFMCMold
	Mănăstire	Buruenești	OFMCMold
Sălaj	Casa	Sanislău	OFMCMold
	Casa	Căpleni	Observanți
	Casa	Șimleul Silvaniei	Minoriți
	Parohie	Carei	Observanți
	Mănăstire	Carei	Piarist
	Mănăstire	Satu-Mare	Iezuiți
	Casa	Satu-Mare	Frații Școlilor Creștine

<i>Județul</i>	<i>Tipul de așezământ monahal</i>	<i>Localitatea</i>	<i>Ordinul/congregația</i>
Satu-Mare	Casa	Satu-Mare	Frații Școlilor Creștine
	Casa	Satu-Mare	Observanți
	Casa	Satu-Mare	Misericordian
Severin	Casa	Lugoj	Minorități
	Parohie	Beethausen	Minorități
Someș	Casa	Gherla	Observanți
	Casa	Sic	Observanți
	Casa	Dej	Observanți
Târnava Mare	Mănăstire	Mediaș	Observanți
	Casa	Rupea	Observanți
Timiș	Mănăstire	Timișoara	Misericordian
	Mănăstire	Timișoara	Piarist
	Mănăstire	Timișoara (Elisabetin)	Salvatorian
	Mănăstire	Timișoara (Mehala)	Salvatorian
Trei Scaune	Casa	Estelnic	Observanți
	Casa	Târgu Secuiesc	Minorități
Turda	Mănăstire	Turda	Observanți
Sibiu	Casa	Sibiu	Observanți

Ordine și congregații feminine

<i>Județul</i>	<i>Tipul de așezământ monahal</i>	<i>Localitatea</i>	<i>Ordinul/congregația</i>
Alba	Mănăstire	Alba Iulia	Surorile de Caritate Sf. Vincențiu - Satu Mare (în continuare SCS-M)
	Convictul episcopal	Alba Iulia	SCS-M
	Seminar	Alba Iulia	Surorile sărace franciscane sărace din Cluj (în continuare SSF)
Arad	Casa	Arad	Fiițele Sf. Francisc de Assisi
	Azil de zi	Arad	Fiițele Sf. Francisc de Assisi
	Orfelinat	Radna	Surorile de caritate Sf. Vincențiu din Oradea (în continuare SCO)
	Casa	Aradul Nou	Notre Dame
	Casa	Arad	Notre Dame
	Casa	Sânmartin	Notre Dame

<i>Județul</i>	<i>Tipul de așezământ monahal</i>	<i>Localitatea</i>	<i>Ordinul/congregația</i>
Arad	Casa	Șagul	Notre Dame
	Casa	Maureni	Notre Dame
	Comunitate	Arad	Surorile Sociale
Bihor	Spital	Beiuș	Fiecele Sf. Francisc din Assisi
	Mănăstire	Belfir	SCO
	Casa	Aleșd	SCO
	Casa	Sâniob	SCO
	Mănăstire	Colonia Ecaterina	SCO
	Mănăstire	Oradea (Immaculata)	SCO
	Mănăstire	Oradea (spital)	SCO
	Mănăstirea Sf. Vincentțiu	Oradea (azil bătrâni)	SCO
	Mănăstirea Sf. Ladislau	Oradea (azil bătrâni)	SCO
	Mănăstire	Oradea (Veneția)	SCO
	Mănăstire	Oradea	SCO
	Casa	Oradea	Surorile Sociale
	Casa	Oradea	Sf. Ursula de Uniune Romană
	Casa spital	Oradea	SSF
	Casa (seminar)	Oradea	SSF
	Casa (seminar Sf. Iosif)	Oradea	SSF
	Brașov	Mănăstire	Timișul de Sus
Mănăstire		Brașov	Surorile Sociale
Mănăstire		Brașov	SSF
Caraș	Casa	Oravița	Notre Dame
Ciuc	Institut episcop Fogarassy	Gheorghieni	SCS-M
	Orfelinat	Gheorghieni	SCS-M
	Casa spital	Gheorghieni	SCS-M
	Casa spital	Miercurea Ciuc	SCO
	Orfelinat	Șumuleu-Ciuc	SCO
	Casa spital	Gheorghieni	SSF
	Casa maternitate	Miercurea Ciuc	SSF
	Casa	Mădăraș	SSF
Cluj	Azil	Cluj	SCS-M
	Casa	Cluj	SCS-M
	Cămin de zi	Cluj	SCO
	Casa	Cluj	Surorile Sociale
	Casa maternitate	Cluj	Surorile Sociale

<i>Județul</i>	<i>Tipul de așezământ monahal</i>	<i>Localitatea</i>	<i>Ordinul/congregația</i>
Cluj	Casa pe lângă m-reă piariștilor	Cluj	Surorile Sociale
	Casa noviciat	Cluj	Surorile Sociale
	Casa provincială	Cluj	SSF
	Casa Augusteum	Cluj	Notre Dame
	Casa Marianum	Cluj	Notre Dame
Covurlui	Mănăstire	Galați	Notre Dame de Sion
Dolj	Mănăstire	Craiova	Sfânta Maria
Fălciu	Mănăstire	Huși	Congregația surorilor franciscane del Giglio
Hunedoara	Spital	Deva	SSF
	Spital	Lupeni	SSF
	Mănăstire	Petroșani	SSF
	Spital	Petroșani	SSF
	Azil de bătrâni	Petroșani	SSF
	Mănăstire	Hațeg	SSF
Iași	Mănăstire	Iași	Notre Dame de Sion
Ilfov	Mănăstire	București	Notre Dame de Sion
	Mănăstire	București (Pitar Moș)	Sfânta Maria
	Mănăstire	București (Sf. Iosif)	Sfânta Maria
	Mănăstire	București	Sfânta Maria
	Mănăstire	București (Bărăția)	SSF
	Seminar	București	SSF
Maramureș	Institut de fete	Sighet	SCS-M
	Spital	Sighet	SCS-M
Mehedinți	Mănăstire	Turnu-Severin	Sfânta Maria
Mureș	Casa pe lângă spitale	Târgu Mureș	SCO
	Casa pe lângă spitalele din județ	Târgu Mureș	SCO
	Mănăstire	Târgu Mureș	SSF
	Casa pe lângă spitalele din Târgu Mureș	Târgu Mureș	SSF
	Comunitate	Târgu Mureș	Surorile Sociale
Odorhei	Casa Institut de fete	Odorhei	SCS-M
	Spital	Odorhei	SCS-M
Prahova	Comunitate	Predeal	Surorile Sociale

Județul	Tipul de așezământ monahal	Localitatea	Ordinul/congregația
Sălaj	Casa	Carei	SCS-M
	Casa spital	Carei	SCS-M
	Casa	Zalău	SCO
	Mănăstire	Șimleul Silvaniei	SFS
Satu-Mare	Mănăstire (casa centrală)	Satu-Mare	SCS-M
	Orfelinat	Satu-Mare	SCS-M
	Școală primară	Baia Sprie	SCS-M
	Mănăstire spital	Satu-Mare	SCS-M
	Convict episcopal	Satu-Mare	SCS-M
	Școală primară	Ardud	SCS-M
	Școală primară	Turulung	SCS-M
	Școală primară	Satu-Mare	SCS-M
Severin	Mănăstire spital	Lugoj	Fiicele Sf. Francisc de Assisi
	Mănăstire	Lugoj	Notre Dame
	Parohie	Lugoj	Notre Dame
Sibiu	Mănăstire	Sibiu	SSF
	Mănăstire	Sibiu	Sancta Ursula
Someș	Casa	Dej	Notre Dame
	Școală primară	Dej	Notre Dame
	Orfelinat	Gherla	Surorile Sociale
Timiș	Azil de bătrâni	Timișoara	Fiicele Sf. Francisc de Assisi
	Spitalul misericordian	Timișoara	Fiicele Sf. Francisc de Assisi
	Casa spital chirurgie	Timișoara	Fiicele Sf. Francisc de Assisi
	Casa spital	Lipova	Fiicele Sf. Francisc de Assisi
	Casa	Timișoara	Surorile benedictine de Sancta Lioba
	Casa centrală	Timișoara	Notre Dame
	Casa	Timișoara	Notre Dame
	Casa	Timișoara	Notre Dame
	Casa	Timișoara (Între vii)	Notre Dame
	Orfelinat	Timișoara	Notre Dame
	Casa	Timișoara (episcopie)	Notre Dame
	Casa parohie salvatoriană	Timișoara	Notre Dame

<i>Județul</i>	<i>Tipul de așezământ monahal</i>	<i>Localitatea</i>	<i>Ordinul/congregația</i>
Timiș	Casa	Orțișoara	Notre Dame
	Casa	Jimbolia	Notre Dame
	Casa	Variaș	Notre Dame
	Casa	Deta	Notre Dame
	Casa	Sănnicolaul Mare	Notre Dame
	Casa	Glogovăț	Notre Dame
	Casa	Besenova Nouă	Notre Dame
	Casa	Sânpetru German	Notre Dame
	Casa	Comlăuș	Notre Dame
	Casa	Remetea Mică	Notre Dame
	Casa	Lipova	Notre Dame
	Azil de bătrâni	Lipova (Terezianum)	Notre Dame
	Parohie	Freidorf	Notre Dame
	Casa	Teremia Mare	SCO
	Mănăstire	Jimbolia (Ospiciul Sf. Luiza)	SCO
	Mănăstire	Jimbolia (Casa Săracilor)	SCO
	Mănăstire	Comloșul Mare	SCO
Casa	Timișoara	Surorile Sociale	
Comunitate	Gătaia	Surorile Sociale	
Trei Scaune	Mănăstire	Valea Crișului	SCS-M
	Mănăstire spital	Sfântu Gheorghe	SCS-M
	Mănăstire	Sfântu Gheorghe	SSF
Turda	Casa	Cătina	Surorile Sociale

Prelucrat după ASSC, dosar 86/1949, vol. 11 (tabele), f. 215-244.

SUPERIORII PROVINCIALI ȘI SUPERIORI GENERALI ÎN 1947-1949
(toți aveau cetățenie română)

<i>Nr crt</i>	<i>Ordin/Congregația</i>	<i>Nume</i>	<i>Date biografice</i>
1.	Surorile de Caritate Sf. Vincențiu de Paul Oradea	Adela Tullner (Vincenția)	Născută în 1893 în Ungaria, absolventă a școlii normale
2.	Surorile de Caritate Sf. Vincențiu de Paul Satu-Mare	Leonarda Maria Mureșan	Născută la 4 noiembrie 1878 la Valea Borcutului, Satu-Mare, absolventă a școlii normale
3.	Notre Dame	Alexandra Rabong, Elisabeta Keresztes (Maria Xaveria)	A. Rabong este născută la 17 iulie 1880 la Orășoara, Timiș, de origine germană, intră în monahism în 1892, absolventă a școlii normale superioare și a academiei comerciale, superioară din 12 ianuarie 1928 E. Keresztes este născută în 1890 la Sânnicolaul Mare, intră în monahism în 1907, cadru didactic
4.	Iezuit	Cornel Chira	
5.	Minorității	Ioan Duma	Ioan Duma (1896-1981) a depus voturile solemne în 1919 și a fost hirotonit preot în 1924. La 8 decembrie 1948 a fost consacrat episcop clandestin de nunțul apostolic la București. Arestat și deținut politic între 1951-1955, va fi numit paroh la Târgu Jiu
6.	Observanții	Fortunat Boros, Fidelis Simon Benedek	
7.	Minorității conventuali	Anton Bișoc	Provincial din 27 august 1947
8.	Salvatorian	Ștefan Christ (1947), Johannes Benedict Blum	
9.	Misericordian	Casimir Andrei Bokor	
10.	Piarist	Venceslas Biro	Născut în 1885 în Ungaria, delegat general din 27 noiembrie 1946
11.	Frații Școlilor Creștine	Mathaus Seikel	Născut în 1876 în Germania

<i>Nr crt</i>	<i>Ordin/Congregația</i>	<i>Nume</i>	<i>Date biografice</i>
13.	Capucin	Silvester Horvath	Provincial din 1930
14.	Mehitarist	Clemens Koren	
15.	Benedictin	Gerhard Jura	
16.	Lazarist	Gavril Kolllo	Născut în 1913, intră în monahism în 1928
17.	Notre Dame de Sion	Maria Benoni	
18.	Fiicele Sf. Francisc de Assisi	Maria Blanca Bonk	Născută în 1894 în Polonia
19.	Surorile Sărace Franciscane	Vilma Benedek (Chrysostoma)	
20.	Surorile Franciscane del Giglio	Maria Lilia Naitana	
21.	Sf. Ursula	Theresia Carmela Dioda	Născută în 1899 în Italia
22.	Sf. Maria	Carola Urban, Clementine Mayer	C. Meyer născută în 1881 în Germania
23.	Surorile Benedictine de Sf. Lioba	Hildegardis Liselotte Wulff	Născută în 1896 la Mannheim, Germania, naturalizată cetățean român în 1935, absolventă de studii filosofice la Heidelberg (1920), intră în monahism în 1920, vine în România în 1927 unde este naturalizată în 1935. În 1949 solicitase repatrierea în Danemarca și în Italia. Este arestată în 1951 și implicată în procesul episcopului de Timișoara, Augustin Pacha, în septembrie 1951
24.	Societatea Surorilor Sociale	Augusta Ikrich	
25.	Sf. Ursula de Uniune Romană	Emilia Orosz	Născută la 10 noiembrie 1885 la Oradea, absolventă a școlii normale superioare, intră în monahism în 1904, superioară provincială din 13 august 1929

THE OFFENSIVE AGAINST THE CATHOLIC MONACHISM IN ROMANIA
(1948–1951)

Abstract

The paper is devoted to the suppression of the monachism of Latin and Byzantine rite, a fact of religious history documented by research in the archives of the State Secretary for cults, which contain abundant information in this respect.

The measures taken against Catholic monachism of Latin rite were part of the religious policy of the communist regime in Romania targeting the liquidation of the numerous ecclesiastic organisations with an ethnical Romanian basis. In the first years after World War Two, according to an official survey, orders and congregations in Romania ran 499 schools of various levels, 15 hospitals and 22 asylums.

Therefore, monachism was declared an enemy of the regime. A first blow to Roman Catholic monachism was the application of Decree 176 of 3 August 1948 on the reform of public education, consecrating the monopoly of the State and putting forward the principle of separation between schools and the Church. As a result, the State took over the administration of all the schools formerly run by orders and congregations.

On 29 July 1949, based on the Government Decision 810, most of the orders were dissolved. The remaining ones led on a precarious existence in a hostile political environment. After 1951, monachism ceased to exist under an organised form. Its survivors were placed under close surveillance and suffered all the rigours of the communist regime.

PREOȚI ȘI ENORIAȘI. EXEMPLUL ȚĂRII ROMÂNEȘTI ÎN SECOLUL AL XVIII-LEA*

CONSTANȚA GHIȚULESCU

Studiul de față are la bază un număr de circa 200 de documente inedite păstrate în condicile ținute de Mitropolia Țării Românești în perioada 1730–1800. Aceste documente sunt fie acte de caterisire a unor preoți pentru diferite fapte, fie zapise de chezășie prin care sătenii sau prietenii garantează cu persoanele și averile lor buna comportare a preotului, fie scrisori de iertare prin care preoții greșiți promit să-și îndrepte comportamentul în schimbul iertării acordate de către mitropolit. De asemenea, acest set de acte a fost completat cu documente publicate de V.A. Urechia în a sa *Istorie a românilor*, de Dumitru Stănescu în lucrarea *Viața religioasă și influența ei asupra vieții publice* și cu relatările diferiților călători străini.

În ierarhia ecleziastică preotul parohial ocupă una din ultimele trepte și cu toate acestea rolul său în viața socială și spirituală a unei comunități este foarte important. De altfel, preotul este omul-cheie al sistemului. El este un instrument în mâinile “puterii”, omul din teren al mitropolitului care pune în aplicare dispozițiile mitropolitane și care veghează la respectarea moralei creștine. Totodată, el devine un exemplu care trebuia să fie oferit enoriașilor. Are o familie pe care trebuie s-o gestioneze cât mai bine cu putință și, dacă se poate, fără să greșească. Pe de altă parte, “păcatele” pentru care este caterisit sau numai suspendat din slujbă sunt cât se poate de lumești și aparțin societății din care face parte. Bigamia, incestul, beția și scandalul, furtul, curvia, iată numai câteva din păcatele care îi sunt atribuite de documente și împotriva cărora ar trebui să lupte.

Suntem interesați să vedem în ce măsură preotul român ortodox din secolul al XVIII-lea este la înălțimea misiunii sale. Are el pregătirea necesară? Constituie, cu adevărat un exemplu pentru enoriașii săi? Ce tip de relații reușește să stabilească cu comunitatea pe care o păstorește? În ce măsură este ascultat? Îi acordă enoriașii respectul și ascultarea impusă de funcția deținută?

Pentru secolul al XVII-lea documentele care ne vorbesc de preoți și de situația lor sunt destul de puține, din acest motiv este un mai dificil a întreprinde o asemenea analiză. Mitropolitul Ștefan publică la 1651 un “tratată de morală” prin care preoții sunt sfătuiți cum ar trebui să se comporte în societate, relațiile pe care ar

* Comunicare ținută cu ocazia Sesiunii anuale a Institutului de Istorie “Nicolae Iorga” din 15-16 decembrie 2000.

trebuie să le aibă cu enoriașii și totodată primesc sfaturi cu privire la modul de oficiere al sfințelor taine¹.

O analiză cu totul specială asupra tagmei preoțești va întreprinde mitropolitul Antim Ivireanul (1708–1716). Manualul său *Învățătură besericească* adresat preoților și tipărit la 1710 reia “învățăturile” despre tainele religioase, dar mitropolitul merge mai departe în încercarea de a spori importanța preotului în comunitate. Familia va constitui din acest moment competența bisericii, iar preoții sunt învățați în ce domenii ale vieții familiale puteau interveni și cum. Manualul, tipărit pentru învățătura preoților, urma a fi dat în dar acestora. Necesitatea unei asemenea cărți era impusă de situația jalnică din rândul preoților: “că văz între preoții miei atâta prostie, atâta neînvățătură și atâta nedumireală, cât cunosc că nu puteți face vreun ajutoriu sau vreun folos ticăloasei turme”. Dar care erau practic nemulțumirile mitropolitului: preoții nu știau să facă semnul crucii, nu cunoșteau *Tatăl nostru*, nu știau scrie și citi, deci lectura Evangheliilor rămânea un mister pentru mulți dintre ei, nu cunoșteau Sfintele taine etc.² Mitropolitul nu atribuie însă întreaga vină a neștiinței numai preoților. Societatea este la fel de vinovată pentru că a fost “un dascăl rău”: “aceste greșale... de la miréni le-au luat și de la dânșii au învățat răutatea, că ei n-au născut preoți, ci miréni”³. Dar această situație nu poate rămâne așa, ea trebuie schimbată și manualul îi va fi introdus poate pe mulți dintre preoți în tainele cele sfinte.

Ce s-a întâmplat cu manualul lui Antim nu putem ști. El a fost retipărit la 1741 în tipografia școlii de la Văcărești și din nou în 1744, tot la București de către Constantin Râmnicăneanul⁴. Alte învățături adresate preoților sunt tipărite și la 5 octombrie 1724 de către episcopul Damaschin al Râmnicului și își propun să explice tot modalitățile de oficiere a celor șapte taine bisericesti⁵.

Câțiva ani mai târziu mitropolitul Neofit Cretanul (1738-1753) ne transmite indirect aceeași informație: necunoașterea tainelor. În timpul vizitelor pe care le face prin țară din loc în loc mitropolitul face slujbe și oficiază diferite taine: “am botezat acolo un copil în fața norodului și a preoților, // ca să vadă preoții și să învețe rânduiala sfântului botez”. Pentru că vizita sa coincidea cu postul Sfinților Apostoli Petru și Pavel, mitropolitul poruncește preoților de prin satele vizitate “să spovedească pe enoriașii săi și să-i împărtășească cu prea curatele taine”⁶. În același timp, mitropolitul intervine cu severitate în pedepsirea preoților “greșiți” și condica finută de logofeții de la Mitropolie este plină de astfel de documente cu preoți caterisiți și trimiși în surghiun la diferite mănăstiri. De altfel, mitropolitul Neofit

¹ Grigore Tocilescu, *Teologie dogmatică și moralicească*, în “Biserica Ortodoxă Română” (în continuare “BOR”), t. XIV, 1890, nr. 1-6, p. 440-443.

² Antim Ivireanul, *Opere. Didahii*, ed. G. Ștrempel, București, 1996, p. 324.

³ *Ibidem*, p. 150.

⁴ *Ibidem*, p. XV.

⁵ Grigore Tocilescu, *op. cit.*, XVI, p. 438-439.

⁶ *Jurnalul călătoriilor canonice ale mitropolitului Ungrovlahiei, Neofit I Cretanul*, trad. și prezentare de Mihai Cărățașu, Paul Cernovodeanu, Nicolae Stoicescu, în “BOR”, t. 98, 1980, nr. 1-2, p. 259-269.

inițiază ținerea unor condici în care să fie trecute toate pricinile judecate de el și de soborul de clerici⁷. Măsura sa va fi urmată și de ceilalți mitropoliți.

Mitropolitul Ștefan (1732–1738) este nemulțumit de practicarea unui număr important de rituri păgâne, cum ar fi drăgaica, călușarii, rusaliile, paparuda: “și poruncim să nu se îmbrace bărbații în haine femeiești, nici muierile în haine bărbătești care acestea le făceau elinii pe la praznicele lui Dionisie”⁸. Pe preoți îi găsim alături de enoriași girând prin participarea lor aceste obiceiuri. Măsurile luate de mitropolit, caterisirea preoților implicați și anatemizarea mirenilor, se pare că nu s-au bucurat de prea mare succes din moment ce și astăzi acestea s-au menținut și chiar au fost incluse în calendarul ortodox. Interdicția este reluată și în circulara domnitorului Constantin Mavrocordat din 1738 și apoi de pastora la noului mitropolit Neofit din anii 1739–1741. Mai târziu aceste practici considerate a fi de origine păgână sunt inserate în proiectul de legi al juristului Mihai Fotino⁹.

La 1762 mai 21 noul protopop Tudor din plasa Râul Doamnei, județul Mușcel, primește la numirea sa în funcție și misiunea de a se ocupa de “ceia ce zic unii cum că morții se fac strigoii”. Enoriașii trebuiau învățați cum să procedeze și le era interzisă arderea cadavrelor¹⁰. Dar oamenii vor continua să creadă în superstiții, în vârcolaci, în strigoii, în deochi sau în diverse farmece, iar preoții sunt cei care celebrează rituri specifice pentru alungarea și stingerea acestora. La sfârșitul secolului al XVIII-lea preoții din satul Stoiești, județul Argeș, făceau molifte și feștanie pentru alungarea vârcolacilor. Pentru acest ritual, trupurile a doi morți, bănuți că s-ar fi transformat în vârcolaci, au fost dezgropate și deasupra lor s-a citit din Sfânta Evanghelie și apoi s-a aruncat cu apă sfințită. Dar pentru că vârcolacii continuă să bântuie satul, unul dintre corpuri a fost din nou scos, fărâmat și îngropat. Iosif, episcopul Argeșului, cere intervenția puterii, considerând că un astfel de obicei este “fără de lege” și “oprit după Pravilă”, iar preoții și enoriașii trebuiau să-și primească pedeapsa “ca unor neascultători de biserică, spre învățătură și altora”¹¹.

În a doua jumătate a secolului al XVIII-lea intervențiile domnitorilor pentru aducerea preoților și a turmei lor la biserică sunt destul de numeroase. La 5 iulie 1775 Alexandru Ipsilanti îi amenință pe enoriașii care nu vroiau să meargă la biserică cu punerea în jug: “și cine nu va merge să asculte sfânta liturghie i să dă

⁷ Direcția Arhivelor Naționale Istorice Centrale (în continuare DANIC), Fond Manuscrise, mss. 139 Condica Sfintei Mitropolii Ungro-Vlahiei ce s-au făcut cu porunca Prea sfințitului mitropolit kir Neofit. O parte din această condică a fost publicată de Paul Cernovodeanu, *Date de interes socio-medical într-un izvor românesc de la mijlocul secolului al XVIII-lea*, în “Studii și materiale de istorie medie” (în continuare “SMIM”), t. XIII, 1995, p. 131-155.

⁸ DANIC, Fond mss. 135, f. 125-126v.

⁹ Paul Cernovodeanu, *Date de interes socio-medical*, p. 153-154.

¹⁰ Nicolae Iorga, *Documente câmpulungene*, în *Studii și documente*, vol. VII, București, 1904, p. 53-54.

¹¹ V.A. Urechia, *Istoria românilor*, vol. IV, București, 1897, p. 27.

preotului la mână să aibă voie și putere să-l puie în jug”. Acest instrument de tortură urma a fi instalat la ușa bisericii¹².

În timpul domniei lui Mihai Șuțu (1783–1786) o serie de “cărți” sunt trimise “pe la județe” pentru păstrarea și respectarea moralei creștine. Domnitorul și mitropolitul se adresau nu numai preoților, ci și locuitorilor. La 1786, sub Nicolae Mavrogheni (1786–1790), lucrurile nu se schimbaseră prea mult. Domnul încearcă să aducă cu forța la biserică atât pe preoți, cât și pe enoriași. Preoții sunt obligați să se afle de dimineața până seara la biserică, iar enoriașii trebuiau să treacă seara să se închine și chiar să participe la slujbă, iar în zilele de sărbătoare toți enoriașii, cu mic cu mare, aveau obligația de a merge la biserică. Constrângerea este metoda folosită de domnitor, cei care ar fi îndrăznit să neglijeze poruncile domnului “se va bate rău fără milă”. Mavrogheni încercă să aplice această metodă de Crăciunul anului 1786. Atunci ispravnicii locului sunt puși să-i strângă pe enoriași la biserică “să se ispovidească și să se grijească, parte bărbătească și parte femeiască cu copiii lor, fiind folosul și binele sufletelor lor”¹³. “Și uite așa – scrie Dionisie Eclesiarhul – se împlea bisericile de oameni de frica poruncii, iar nu pentru dragostea lui Dumnezeu”¹⁴.

Iată situația văzută prin intermediul circularilor domnești și a pastoralelor ecleziastice, așadar punctul de vedere al puterii, care din diverse motive intervine într-un moment sau altul. Dar ce se întâmplă în viața de zi cu zi cu preoții și enoriașii lor? Analiza unui număr importat de documente de arhivă ne va ajuta să descifrăm măcar o parte a realității cotidiene. Ea schimbă un pic imaginea negativă pe care documentele oficiale și călătorii străini ne-au lăsat-o asupra acestei categorii sociale.

Cine poate deveni preot? În secolul al XVIII-lea comunitatea se organizează în jurul bisericii și deci implicit în jurul preotului. Fiecare sat și fiecare mahala are una sau mai multe biserici. La o biserică slujea de regulă un singur preot, ajutat uneori de un diacon, dar din a doua jumătate a secolului întâlnim câte trei sau patru preoți la una și aceeași biserică. În 1780 decembrie 8, la biserică din mahalaua Ceauș David slujeau trei preoți, Ștefan, Apostol și Mușat. 14 ani mai târziu la aceeași biserică se aflau tot trei preoți, Dumitru, Gheorghe și Corban¹⁵. Satul Stănilăvești, județul Vlașca, cu 11 case, număra la 1810 doi preoți, cinci diaconi și trei țărcovnici; satul Frăsinet, cu 19 case, are tot doi preoți și cinci diaconi, în schimb satul Crânguri, cu 13 case, trei preoți și cinci diaconi¹⁶.

¹² Nicolae Iorga, *Documente din Muzeul Gorjului*, în *Studii și documente*, vol. VI, București, 1904, p. 497-498; vezi și Constantin Bălan, *Biserica, clerici și ctitori în evoluția socio-politică a Țării Românești (sec. XVII a doua jumătate – sec. XIX primele decenii)*. Unele considerații, în “*Revista istorică*”, t. V, 1994, nr. 1-2, p. 75-88.

¹³ V.A. Urechia, *op. cit.*, vol. III, p. 48; vezi și vol. I, p. 401.

¹⁴ Dionisie Eclesiarhul, *Hronograful (1764-1815)*, ed. Dumitru Bălașa, București, 1987, p. 40.

¹⁵ Dumitru Stănescu, *Viața religioasă și influența ei asupra vieții publice*, București, 1906, p. 426, 506.

¹⁶ Nicolae Stoicescu, *Regimul fiscal al preoților din Țara Românească și Moldova, până la Regulamentul Organic*, în “BOR”, 1971, nr. 3-4, p. 346.

Preoții se recrutau în marea lor majoritate din rândul țăranilor¹⁷. Pe ce criterii sunt recrutați este mai greu de știut. Știința de carte pare să fi fost un criteriu important în hirotonisire, după cum ne povestește un brașovean ajuns preot pe moșia boierului Răducan Caramalău numai și numai pentru că știa carte¹⁸. Meseria va rămâne în familie, iar la 1777 preoții din cele trei “eparhii” ale Valahiei cereau mitropolitului Grigorie (1760–1787) ca feciorii lor să le urmeze în meserie. Cererea lor este înaintată de mitropolit domnitorului Alexandru Ipsilanti (1774–1782). Se poate observa din această anafora că viitorul preot își începe ucenicia pe lângă tatăl sau, nu există o școală sau un seminar special pentru preoți, ci propriul tată îi este dascăl. Totodată mitropolitul pune accentul pe știința de carte, fiind considerată ca un punct important în hirotonisirea cuiva: “care învățături noi le cerem de la dânșii când vin să ia darul preoției”. Domnitorul este de acord cu cererea preoților, dar solicită mitropolitului să fie aleși numai feciorii vrednici și care au o anumită chemare pentru această meserie. De asemenea, îi cere să fie foarte atent pentru a nu crește fără rost numărul preoților¹⁹.

Că preoția se transmite în familie putem observa și din analiza documentelor. Astfel din testamentul lui Micu Cârstocea din Dobroești (județul Muscel) și Pădureț (astăzi județul Vâlcea), putem observa cum se transmite această meserie. Micu este fiul popii Neagoe, dar el nu a devenit preot. În schimb, ambii fii, Neculae și Dumitrașcu, au îmbrățișat meseria bunicului lor. Oprea, fiul lui Neculae a devenit și el preot ca tatăl și bunicul. Alți doi nepoți, Ion și Barbul, sunt de asemenea preoți. Din păcate documentul nu precizează gradul exact de rudenie existent între Micu și cei doi nepoți ai săi, cu alte cuvinte, dacă cei doi îi sunt nepoți de fiu sau de frate²⁰.

¹⁷ În Franța secolului al XVIII-lea preoții sunt rareori recrutați din rândul poporului. Ei aparțin clasei de mijloc (fii de mici negustori, de mici slujbași, de țărani bogați sau de “arendăși”, nobili și burghezi, etc.), iar situația lor materială trebuie să fie net superioară în raport cu cea a poporului asupra căruia păstorește. De altfel, înainte de a fi hirotonisiți, preoții au obligația de a-și declara averea, iar familia trebuie să garanteze în fața notarului și a martorilor că lasă viitorului preot o serie de bunuri de care se poate bucura cel puțin pe perioada cât posedă acest “beneficiu”. Vezi Jean-Pierre Gutton, *La sociabilité villageoise dans la France d’Ancien Régime*, Paris, 1979, mai ales capitolul VI, *Paroisse et communauté*, p. 185–219.

¹⁸ Știința de carte l-a promovat pe preotul nostru din lucrător la viile banului Ghica în dascăl la biserica din satul Ghergani, județul Dâmbovița. El este totodată și dascăl pentru copiii din sat. Doi ani mai târziu va deveni preot la moșia Pițigaia. D. Furtună, *Preoțimea română în secolul al XVIII-lea. Starea ei culturală și materială*, Vălenii de Munte, 1915, p. 33.

¹⁹ V.A. Urechia, *op. cit.*, vol. I, p. 63-64, doc. din 1777 iulie 31. Poate că printre elevii Academiei domnești din București se numărau și unii copii care vor fi îmbrățișat meseria de preot, chiar dacă teologia nu face parte din ciclul de învățământ. O altă formă de învățământ specială pentru preoți o constituie seminarul de teologie existent pe lângă Mitropolie. Din păcate, informațiile existente despre modul practic de funcționare a acestora sunt lacunare. Nici asupra școlilor înființate de domnitorul Alexandru Ipsilanti în fiecare “orășel” nu suntem mai bine informați. Pentru acest subiect vezi studiul Ariadnei Camariano-Cioran, *Academiile domnești din București și Iași*, București, 1971, p. 37-43 și 207-222.

²⁰ DANIC, Fond Doc. ist., MCDLXX/94 și MCDLXX/95, doc. din 6 martie 1796 și 6 iunie 1796.

De multe ori preotul este numit în satul din care provine, dând posibilitatea creării unei largi solidarități familiale, la care se alătură uneori și vecinii sau prietenii împotriva celui alt preot, care și el are propriul grup de solidaritate. De aici numeroase conflicte între cele două tabere create în jurul preoților și recursul la putere. Intervenția autorității se dovedește benefică pentru istoricul de azi, deoarece ea creează documente scrise.

Biserica parohială este deseori foarte săracă, iar preotul trebuie să ceară ajutor de la enoriașii săi fie pentru a o împodobi cu icoane, fie pentru a procura cele necesare oficerii cultului. Uneori ea nu se deosebește cu nimic de casele în care țaranii trăiesc, este și ea un bordei²¹, alteori este ridicată din lemn fie de către țărani, fie de către preoții înșiși. Wilkinson ne informează că fiecare sat avea propria biserică, dar că cele mai multe dintre ele erau construite din lemn și foarte sărăcăcioase în interior²². Bisericile mari din piatră sunt privilegiul boierilor și negustorilor, oameni cu bani care sunt în secolul al XVIII-lea mari ctitori de lăcașe de cult²³.

În călătoria sa din anii 1746 și 1747, mitropolitul Neofit notează și descrie cu minuțiozitate bisericile și mănăstirile pe care a reușit să le viziteze, oferind prețioase informații atât asupra stării lor de conservare, cât și asupra ctitorilor²⁴.

Existența și buna funcționare a unei biserici parohiale depind în mare măsură de modul în care un preot știa să se “gospodărească”. Din acest motiv, preotul se crede îndreptățit, atunci când este mutat într-o altă parohie, să-și ia “biserica”, adică toate obiectele de cult cumpărate sau adunate de el de-a lungul anilor. De exemplu, la 1799 aprilie 6, preotul Pațco pleacă din satul Catalina, județul Vlașca, nu numai “cu ale case sale”, ci “au ridicat și din biserică tot”, iar “noi preoții și sătenii am rămas cu mâinile în sân”. Ceilalți doi preoți ai satului cer mitropolitului să-l aducă pe Pațco la judecată și “să stea față și să răspundă cu ce pricină să ridice el o grămadă de scule ale besăricii să le ducă unde s-au mutat și să

²¹ Preotul Ioan de la Islaz ridică la Gârla cu ajutorul sătenilor o biserică bordei pe care o dotează cu sfeșnice și odoare aduse de el de la biserică mare din Islaz. Biserica este târnosită în ziua de Crăciun și în ea încep să se oficieze slujbele specifice, dar domnitorul Mihai Șuțu cere ispravnicului județului să ardă această biserică “într-ascuns să-i dea foc, să ardă de tot, fără de a nu mai aștepta altă poruncă de la noi, și apoi după câteva zile iarăși noaptea pe sub cumpătu să pui ca să arunce pământu ca să se astupe groapa acelu bordei.”. V.A. Urechia, *op. cit.*, vol. I, p. 376.

²² W. Wilkinson, *Tableau historique de la Moldavie et de la Valachie*, Paris, 1821, p. 151; vezi și Neagu Djuvara, *Între Orient și Occident. Țările române la începutul epocii moderne (1800–1848)*, București, 1995, p. 142. La 4 ianuarie 1786, domnitorul Nicolae Mavrogheni cere ispravnicilor din județul Prahova să se ocupe de refacerea bisericii Prahovița. El răspunde, de fapt, cererilor locuitorilor din acel județ. Din cauza vechimii și a neglijării la timp, biserică “au început a se dărâma, cazând și o parte despre apus, și cât au mai rămas necăzută, s-au desfăcut zidurile de sus până jos”. Cele peste 200 de familii “ce merg spre închinăciune la această sfântă biserică” se temeau să mai participe la slujbă pentru că biserică putea să se prăbușească în orice clipă. În DANIC, Fond Manuscrise, mss. 17, f. 28.

²³ Constantin Bălan, *Ctitori și societate în ultimele decenii ale veacului al XVIII-lea. Date privind monumentele din partea de vest a Țării Românești*, în *Arta românească în secolul luminilor*, București, 1984, p. 146-158.

²⁴ *Jurnalul călătoriilor canonice ale mitropolitului Neofit*, p. 242-315.

ne lase pe noi atâta grămadă de creștini cu lacrămile pe obraz”. Cercetarea începe numaidecât, popa Pațco, aflat acum în satul Crevinacul, este adus la mitropolie și obligat să dea socoteală. Dar acesta refuză să împartă cu alții lucrurile pe care le-a strâns cu greu și de care avea nevoie și la noua biserică. El susține că “le-ar fi cumpărat tot cu banii ai lui cât și cu milostenia sătenilor”. Inventarul făcut arată că preotul a plecat cu “un antemiu, sfintele vase, un treod, un ohtoih, procăvețele, o cazanie”²⁵.

Un preot nu se deosebește cu nimic de un enoriaș. La sate, în afară de orele când slujește sfânta liturghie, se ocupă de agricultură la fel ca și ceilalți membri ai comunității. Astfel, diaconul Stan, aflat într-un proces la București, își pune chezași că va veni oricând la judecată, dar acum “fiind vremea lucrului” trebuie să plece acasă la Reci, județul Teleorman, “pentru ca să nu mi să prăpădească ale casii”²⁶. La oraș unii dintre preoți au mici afaceri personale, o mică prăvălioară sau o cârciumă care este așezată de cele mai multe ori “strategic”, lângă biserică.

Avantajul unei astfel de meserii îl constituie scutirile de dări acordate din când în când de unii domnitori. Totodată, dările plătite de preoți sunt pe tot parcursul secolului mult mai ușoare decât cele ale țăranilor. Din acest motiv are loc sporirea neîntemeiată a numărului preoților și dorința țăranilor de a intra în cinul preoțesc. Dacă în vremea lui Ipsilanti numărul lor se ridica la 3500, sub Mihai Șuțu deja ajunseseră la 5850, pentru ca la 1815 să fie înregistrați nu mai puțin de 8138 de preoți²⁷.

Singurul lucru care îl deosebește pe preot de ceilalți este înfățișarea sa: plete, barbă și sutană specifică: “*Les ecclésiastiques de cet ordre sont choisis dans la classe des paysans, donc ils ne sont extérieurement distingués que par une longue barbe*”²⁸. Dar aceasta imagine este deseori “furată” de diverși impostori și prin sate circulă o serie de falși preoți care oficiază diverse taine, cerând bani sau mulțumindu-se numai cu ceva de-ale gurii. Unul dintre ei este Ioniță dascălul, care “având păr lung și barbă s-au spus că este popă și boteză”; prins și ras de către ispravnicul de Buzău, falsul popă n-are de gând să se potolească și odată revenit la înfățișarea necesară o ia de la capăt²⁹. Un altul este Vasile Nusul care “s-a făcut singur preot” și în această calitate oficiază slujbe prin satele din preajma Bucureștiului³⁰.

O asemenea situație ridică două mari probleme: ori existau sate fără biserici și atunci falsul preot reușește să păcălească foarte ușor, ori taxele percepute de preoții locali erau mult prea mari și atunci pentru a nu rămâne cu copiii necreștinați sau cu morții neîngropați se face apel la acești “preoți itineranți”. În anii 1767–1768

²⁵ DANIC, Fond Manuscrise, mss. 141, f. 141-141v.

²⁶ Ibidem, f. 154v, 1797 mai 25.

²⁷ N. Stoicescu, *art. cit.*, p. 342–343.

²⁸ W. Wilkinson, *op. cit.*, p. 151.

²⁹ V. A. Urechia, *op. cit.*, VII, p. 99.

³⁰ *Ibidem*, vol. I, p. 26, documentul din 8 octombrie 1801 prin care falsul preot este eliberat din surghiunul său de la mănăstirea Mărgineni.

un act prevedea ca pseudocălugării și pseudopreții care se plimbau încoace și-ncolo să fie cercetați și arestați³¹.

În primul rând preotul, atunci când știe să scrie, este “notarul” satului sau al mahalalei. Pentru redactarea unei foi de zestre sau a unui testament sau pentru alcătuirea unei jalbe, enoriașii fac apel la preotul comunității. Totodată, așa cum hotărăște și Antim Ivireanul în *Capete de porunci*³², preotul este martorul fără de care nu se poate face o foaie de zestre sau testament. Semnătura sa sau numai simpla sa prezență consemnată în document dă credibilitate actului respectiv. Datorită prestigiului funcției pe care o deține, el este în același timp un martor indispensabil în derularea unui litigiu. Atunci când unul dintre enoriașii săi se află într-un proces, preotul este chemat să depună mărturie. Pe de o parte, el trebuie să povestească desfășurarea faptelor, iar pe de altă parte, el este cel mai îndreptățit să vorbească despre reputația celui aflat la un moment dat în fața justiției. Onoarea este un lucru foarte important într-o comunitate și soarta celui anchetat va depinde în mare măsură de buna sau proasta sa reputație. Un individ trăiește și muncește într-o comunitate care “îl privește și pe care o privește”³³. Din acest motiv puterea încredințează această sarcină dificilă preotului parohial, având în vedere următoarele lucruri: își cunoaște bine enoriașii, misiunea sa este să-i ajute pe oameni și deci nu va încerca să favorizeze pe cineva și nu va ascunde nimic din ceea ce știe. Această sarcină vine să confirme prestigiul de care el se bucură atât printre enoriași, cât și în viziunea puterii.

Jocurile onoarei. Onoarea este un lucru greu de menținut într-o societate “întemeiată pe rumoare, bârfă, intrigă și schimbul de daruri”³⁴ și ea trebuie administrată cu mari precauții. Ca și ceilalți membrii ai comunității, și preotul trebuie să lupte pentru câștigarea și menținerea onoarei³⁵.

Un document de la 3 octombrie 1798 ne oferă informații importante despre locul ocupat de preot într-o comunitate, dar mai ales despre buna reputație pe care acesta trebuie să o aibă. Autorul acestui document este popa Manole din orașul Târgoviște, care, reclamat de confrății lui pentru prostul său comportament, încearcă să se apere. Documentul este mult prea important și relevant în același timp pentru a nu fi analizat. El poate fi socotit “reprezentativ” și ne ajută să înțelegem rolul și locul preotului în societate, informații pe care din celelalte documente le aflăm doar fragmentar. Această biografie minusculă, dincolo de amănuntele anecdotice și pitorești pe care ni le oferă, poate fi considerată ca un “revelator al complexității sociale”. Totodată, acest individ sărac și modest dă

³¹ DANIC, Fond Mitropolia Țării Românești, DLXIV/9, nr. 31.

³² Antim Ivireanul, *op. cit.*, p. 351-355.

³³ Arlette Farge, *La vie fragile. Violence, pouvoirs et solidarités à Paris au XVIIIe siècle*, Paris, 1986, p. 58.

³⁴ Daniel Barbu, *Scrisoare pe nisip. Timpul și privirea în civilizația românească a secolului al XVIII-lea*, București, 1996, p. 20.

³⁵ Vezi și Arlette Farge, *Familii, onoarea și secretul*, în *Istoria vieții private*, vol. VI, București, 1995, p. 331-375 și Julian Pitt-Rivers, *Anthropologie de l'honneur*, Paris, 1997.

posibilitatea cunoașterii unui grup social și a “unui întreg strat social dintr-o perioadă istorică determinată”³⁶.

Conflictul, izbucnit între preoții din oraș, oglindește foarte bine rivalitatea existentă între membrii aceleiași “bresle” și dorința de a “monopoliza” cât mai mulți enoriași pentru a câștiga bani și putere. Pe doisprezece dintre preoții acestui oraș îi găsim prinși în derularea acestui scandal. Preoții Vasile, Pahomie, Ștefan de la biserica Sf. Ioan, Gheorghe, Necula și Constantin de la Sf. Vineri sunt cei care au făcut plângere împotriva preotului Manole. În cealaltă tabără se află preoții Matei de la biserica Sf. Gheorghe, Androne, Ștefan, Stan de la biserica Sfinții Ierarhi, Radul de la biserica Neguțătorilor și Manole, slujitor la biserica Sfântul Dumitru.

Pentru Manole preoția este dintre “toate tagmele <cea> mai de cinste”, dar constată cu tristețe că acest “cin” este făcut “de batjocoră” nu de către cei din afară cum ar fi normal, ci chiar de preoții înșiși. Povestea lui începe într-o marți, 21 septembrie 1798, când, murind un negustor, toți preoții orașului sunt invitați să ia parte la înmormântarea acestuia. Gândindu-se că ar putea să câștige ceva, Manole merge a doua zi la cimitir amestecându-se cu norodul strâns cu acest prilej, cu patrafirul după gât și cu crucea în mână, încercând să iasă cât mai mult în evidență. Excesul său de zel l-a supărat foarte tare pe protopopul orașului, care s-a gândit că n-ar strica să-i dea o lecție. Și după înmormântare, în fața mulțimii, oamenii protopopului “m-au luat de păr și m-au bătut purcărește cu un ciomag de corn al Barbului, cât i-au fost cheful”. Evenimentul este perceput de preot ca o mare rușine care aduce inevitabil dezonoarea: “într-acea întâmplare unii plângea mortul eu plângeam de ciomege și de necinste, alții râdeau de batjocoră”. După o asemenea întâmplare “cine să mă mai cunoască de preot, cine să mai miluiască”. Rușinea, crede Manole, nu poate fi spălată decât printr-o judecată dreaptă în fața ispravnicilor și a preoților din oraș. Pentru el meseria de preot reprezintă totul: “că toată bogăția mea este patrahirul, îmi hrănesc trei copii nevârstnici, îmi chivernisesc viața, îmi plătesc birul”. Dar această meserie este echivalentă cu o bună reputație. O proastă reputație aduce cu sine caterisirea sau, dacă nu, menținerea în funcție, dar care este echivalentă cu sărăcia: “că dacă nu am preoția cu cinste, nici pâine nu am să dau la copiii<i> miei, că de acum înainte și până în 20 de ani nu să șterge acest răs de co<m>prămis”. Considerând că statutul său social este total diferit de cel al unui om de rând și că nu se poate compara cu “o cârciumăreasă” sau cu “o curvă”, Manole nu contestă bătaia primită, ci modul în care a fost administrată, ar fi preferat ca totul să se petreacă mai “cu perdea” și nu “în vileag spre privegherea tuturor”. Mitropolitul nu știe ce să mai creadă, situația devenind confuză și datorită jalbelor lui Manole, care apar la Mitropolie una după alta, complicând și mai mult lucrurile. Pentru a limpezi apele în acest caz, mitropolitul ordonă efectuarea rapidă a unei anchete la fața locului, dar până la aflarea adevărului preotul este suspendat din

³⁶ Carlo Ginzburg, *Brânza și viermii. Universul unui morar din secolul al XVI-lea*, București, 1997, p. 16. Vezi și discuția din jurul conceptului “*exceptional/normal*” promovată de Eduardo Grendi, *Repenser la micro-histoire?*, în Jacques Revel (coord.), *Jeux d'échelles. La micro-analyse à l'expérience*, Paris, 1996, p. 233-243.

funcție, mai ales că la urechile mitropolitului au ajuns informații nu prea bune despre comportamentul său³⁷.

Observăm, așadar, că miza acestei dispute o constituie reputația, acuzațiile preoților lovind în onoarea preotului Manole, iar acesta la rândul său încearcă să se apere construindu-și apărarea în jurul unei bune conduite. Fiecare membru al comunității are un statut social, un rang, dar toate acestea nu sunt bunuri achiziționate odată pentru totdeauna. De eforturile personale și de relațiile sociale ale fiecărui individ depind menținerea și chiar depășirea propriei condiții. Onoarea devine însă un joc, o miză în mâinile dușmanilor. Ea poate fi întotdeauna criticată, contestată din răutate, din interes³⁸. Viața unui preot nu este deloc ușoară, de buna sa conduită depinzând bunăstarea întregii familii. Pe de altă parte, spre deosebire de un mirean, un preot trebuie să fie tot timpul un model pentru cei din jur, iar abaterile sale de la bunele moravuri sunt mult mai repede și mai ușor reperate. Documentul oferă și o serie de informații cu privire la situația preotului și a enoriașilor asupra cărora păstorește. Astfel, enoria lui Manole cuprinde 10 familii, mai toți săraci, ca urmare el nu reușește să strângă banii necesari pentru a plăti diferitele dări și pentru a-și hrăni familia. De aceea, preotul sugerează mitropolitului să-l mute la biserica Sfânta Vineri, unde enoriașii sunt ceva mai mulți și mai înstăriți, iar preotul de acolo se bucură de scutiri de bir. Totodată, popa Dinu, preotul de la biserica Sfânta Vineri, îi este prieten și l-ar putea ajuta să se îndrepte și să renunțe la cârciumă³⁹.

Preoteasa trebuie să se bucure de aceeași bună prețuire și reputație. Virtutea ei constituie aproape întotdeauna ținta spre care se vor îndrepta bârfele din parohie. Alături de soțul ei, preoteasa este un personaj important al parohiei, iar viața ei privată este mai expusă și mai bine supravegheată decât cea a celorlalte femei din comunitate⁴⁰. Câteva zvonuri despre necinstea preotesei, răspândite prin mahala, sunt suficiente pentru a distruge cariera soțului, dar și pentru întinarea onoarei acestuia. Dacă reputația altor femei nu se confundă cu cea a soților sau a familiilor lor, sancționate fiind doar ele atât de comunitate cât și de putere, în cazul preoteselor situația este cu totul alta. Nu numai preotul își asumă o misiune la hirotonisire, ci și femeia sa, care trebuie să aibă o conduită exemplară pentru ceilalți membri ai comunității.

Printr-o astfel de situație trece popa Florea din Mitreni, județul Ilfov. Nu se știe cine a lansat zvonul că preoteasa ar umbla în fapte netrebnice de curvie, ispravnicii județului au preluat zvonul, au alcătuit o jalbă către mitropolie, prezentând faptele și cerând îndepărtarea preotului. Mitropolitul se conformează, preotului i se ridică "darul preoției", iar soția lui este trimisă în surghiun la mănăstire să-și plângă păcatele. Dar enoriașii, solidari cu preotul lor, știind că atât

³⁷ DANIC, Fond mss. 141, f. 149-150.

³⁸ Nicole și Yves Castan, *Vivre ensemble. Ordre et désordre en Languedoc (XVIIe – XVIIIe siècles)*, Paris, 1981, p. 22.

³⁹ DANIC, Fond Manuscrise, mss. 141, f. 150.

⁴⁰ Arlette Farge, *La vie fragile*, p. 135.

el cât și soția lui sunt oameni buni, cinstiți și cu frica lui Dumnezeu, au reacționat foarte repede, redactând o jalbă prin care își cereau preotul înapoi și lămurindu-l pe mitropolit cum de a fost posibil să apară astfel de zvonuri: “niște preoți, tovarăși de ai lui, văzând că noi sătenii ținem la acest preot, i-au aruncat pricini de curvie preotesei gândindu că cu acest cuvânt o lipsi pă preot de la sfânta biserică”⁴¹. De aceeași bună prețuire se bucură și preoții Pashalie din mahalaua Popa Soare și Iordache din mahalaua Sârbilor. Ambii sunt caterisiți din pricina zvonurilor lansate de această dată chiar de soțiile lor, care, povestește unul din documente, “cam iute din fire din dihonie fămăiască au bănuț că ar fi având a face cu soția unui mahalagiu”. Mahalagii fac jalbă la mitropolie cerându-și preoții înapoi, punându-se chezași pentru buna purtare a lor și a soțiilor lor: “noi mahalagii pă dânsul îl cerem cu toată inima (este vorba de preotul Pashalie) a ne fi preot și ne făgăduim înaintea lui Dumnezeu și a prea Sfinții Sale că-l vom avea tot într-aceiași evlavie ca și mai nainte”⁴².

Supraveghere și sancțiune. Dar atunci când aceste zvonuri nu mai sunt simple bârfe răuvoitoare, ci fapte notorii, întreaga comunitate se aliază împotriva unui asemenea comportament. Fie nu-l susține pe preot în demersul său de a-și relua slujba, fie ea însăși pune la cale înlăturarea și pedepsirea lui⁴³.

Deși popa Nica este om de treabă, totuși mahalaua Ceauș Radu nu se poate împăca cu comportamentul preotesei. De aceea mahalaua, în frunte cu Stoian, Preda, Paraschiva, Iane și Ilie, se prezintă la mitropolit cerând măsuri împotriva acestei femei, care prin comportamentul ei necinstește sfânta biserică. Pentru a-și întări spusele, ei acceptă să jure cu mâna pe Evanghelie că preoteasa Maria “face curvie cu popa Vladislav, dar și cu un fecior al Paraschivei, dar și alții...”⁴⁴.

Tot comunitatea este cea care îl demască pe popa Stoian pentru că întreținea relații netrebnice cu propria sa fiică. Atât sătenii din Bogdănești, județul Vâlcea, cât și cei din Urliani, județul Teleorman, s-au plâns mitropolitului, cerând pedepsirea celui care încerca să scape fugind din județ în județ⁴⁵.

Observăm așadar cum cele două tabere, de o parte preotul și familia sa, de cealaltă enoriașii cu familiile lor, se supraveghează și se sancționează reciproc.

Cum trebuie să se comporte un preot și care ar trebui să fie relațiile lui cu enoriașii aflăm tot din informațiile pe care ni le oferă documentele. Primul tip de documente ar fi angajamentele pe care răspopiții le iau în momentul în care doresc să fie reprimiți în slujbe. Ei prezintă mai întâi faptele netrebnice de care se fac vinovați și pentru care au fost caterisiți, și, în paralel, imaginea ideală pe care vor încerca să o atingă. Preoții se angajau: “să se ferească de fapte netrebnice”, “să

⁴¹ DANIC, Fond Manuscrise, mss. 143, f. 210-211, doc. din 29 martie 1793.

⁴² Ibidem, f. 56-57v, doc. din 1 decembrie 1792 și tot 1 decembrie 1792.

⁴³ În Europa Occidentală reforma tridentină a impus imaginea preotului pur și cast. Populația intervine deseori pentru a-l denunța pe clericul care se îndepărta de la acest ideal. Asupra acestei teme vezi studiul lui Robert Muchembled, *L'invention de l'homme moderne. Culture et sensibilités en France du XVe au XVIIIe siècle*, Paris, 1988, p. 71-75.

⁴⁴ DANIC, Fond Manuscrise, mss. 139, f. 230v.

⁴⁵ Ibidem, f. 127.

păzească cinul preoțesc”, “să-i cinstească, să-i iubească pe mahalagii, să se poarte cu blândețe și cu evlavie cu toți”. Iată cum se prezintă angajamentul luat de preoții de la Biserica Albă din București, ce urmau a fi puși la “opreală” și necinstiți cu “bătaie în falangă” pentru că s-au îmbătat chiar în “săptămâna luminată” și din trei nici unul nu și-a adus aminte că trebuia să officieze slujba. “Deci, de acum înainte, să avem a ne purta cu toată cinstea și orânduiala întru toate precum să cade cinului preoțesc, să păzim sfânta biserică cu sfințele slujbe, nerămâind nici la o zi nesăvârșită. La băuturi bețive și la adunări de necinste să nu mai mergem nicicum, cu nimenea să nu ne mai gâlcevim, ci apurarea să fim în dragoste, unul asupra altuia cum și asupra mahalagiilor”. Angajamentul poartă semnăturile preoților Barbu și Iane și a diaconului Fotie⁴⁶.

Pentru enoriași preotul trebuie să fie o persoană de încredere la care poți face apel în orice moment, așa cum procedează Anastasia din mahalaua Sf. Gheorghe care găsește un refugiu în casa preotului Ștefan, ori de câte ori este bătută și alungată de soțul ei⁴⁷. Preotul este chemat de enoriași să le medieze diferitele conflicte cotidiene, mitropolitul îi recunoaște această calitate și atunci când totuși conflictul ajunge la mitropolie, preotul primește misiunea să conducă anchete pentru aflarea faptelor și dacă este posibil cu “vorbe blânde” și cu exemple biblice să-i împace pe enoriași. Observăm că “armele” folosite sunt vorbele duhovnicești și, uneori, chiar amenințările cu răzbunarea divină ce s-ar putea abate asupra celor care nu se vor supune. În această primă etapă, preotul are sarcina de a arbitra conflictul familial și de a oferi împričinaților soluții.

Armonia existentă în familia sa joacă un rol important. De aceea multe din cuplurile aflate în impas sunt îndrumate să trăiască o anumită perioadă de timp în casa preotului parohial, pentru a învăța din exemplul oferit de acesta și de soția lui, pentru a asculta sfaturile lor. Raportul întocmit de preot la sfârșitul perioadei de probă va cântări mult în fața mitropolitului. Uneori reușește să salveze câte un suflet rătăcit, dar de cele mai multe ori nu.

Alteori preotul se află în fruntea diferitelor “revolte”, încurajându-și enoriașii fie să nu se supună puterii, fie să fugă. Este cazul preotului Florea din satul Butimanul, județul Ilfov, închis pentru că “m-am amestecat cu lăcuiitorii mireni”. Popa apare ca “purtătorul de cuvânt” al țăranilor din sat, el alcătuindu-le jalbele și tot el reprezintăndu-i pe la isprăvnicat. Ba mai mult, îi sfătuiește să fugă atunci când

⁴⁶ Biblioteca Academiei Române (în continuare BAR), Fond Manuscrise, mss. 637, f. 120, 1787 aprilie 3.

⁴⁷ DANIC, Fond Manuscrise, mss. 143, f. 205-205v, 1793 iunie 21. Vezi și cazul diaconului Dragnea din satul Poienari, rănit grav de un chefliu, în timp ce încerca să-și facă datoria. Chemat în miez de noapte de către Costandin cârciumarul să acorde împărtașanie tatălui său aflat pe patul de moarte, diaconul nu s-a putut abține să nu apostrofaze pe unul dintre clienții cârciumii: “fătul meu de ce mănânci carne și brânză că iaste postul Crăciunului”. Cu aburii alcoolului în cap, Ianoș a sărit la bătaie, rânindu-l cu cuțitul de au zăcut numitul diacon timp de trei luni”. BAR, Fond Manuscrise, mss. 636, f. 37v-38, 1781 aprilie 13.

nu există o rezolvare a pricinii, în acest caz fiind vorba de micșorarea birului cerută de țărani⁴⁸.

Din păcate această imagine idilică nu poate rămâne așa. Spre lumea păcatelor sunt atrași nu numai enoriașii, ci și preoții. Ei aparțin aceluiași mediu și împărtășesc aceleași moravuri, așadar nu pot rămâne departe de ceea ce se întâmplă în jur. Faptele lor sunt cu atât mai detestabile dacă se desfășoară în mijlocul comunității asupra căroră sunt puși să vegheze. Nu numai că întreaga parohie privește spectacolul oferit de păstorul lor, dar de foarte multe ori este obligată să intervină. Cârciuma și ulița sunt locuri ideale pentru desfășurarea și propagarea unui scandal. Privirile celorlalți sunt atrase de spectacolul oferit și în foarte scurt timp este cunoscut și discutat de întreaga parohie⁴⁹.

Conflictul dintre popa Hristea din Argeș și protopopul plășii izbucnește în plină zi de târg. Supărat că protopopul i-a cerut socoteală asupra comportamentului său, preotul sare la bătaie: “am început a înjura pe părintele protopop și pe alți mai mari sfinți”, după care “l-am apucat de piept și trăgându-l i-am rupt anteriorul”. Norodul se simte obligat să intervină, separându-i pe cei doi bătauși⁵⁰. Alți trei preoți aflați la cârciumă după terminarea slujbei din Duminica Floriilor, după câteva pahare de vin, s-au luat la bătaie. Dar să-l lăsăm pe unul dintre ei să povestească: “și coprinzându-se de băutura vinului, au început a se pricini în vorbe, a se gâlcevi în ocări de înjurături, popa Ioan asupra popii Stoicăi și popii Neagului și ei amândoi asupra lui; de care aprinzându-se popa Ioan au luat un ciomag și viind asupra popii Stoica l-au lovit peste mână, dar popa Stoica nici cum n-au pus gând ca să sufere și să nu răsplătească, ci înverșunându-se au luat el ciomagul din mâna popii Ioan și Neagul au luat și el un lemn, și amândoi au început a da în popa Ioan”. Final tragic, după 12 zile popa Ioan moare, iar cei doi preoți sunt doar caterisiți⁵¹.

Și exemplele ar putea continua: preoții din mahalaua Ceauș Radu sunt petrecăreți de pomină, popa Dumitrașco din mahalaua Olteni este opusul a ceea ce ar trebui să fie un preot, după cum singur se descrie. În loc să fie elementul fundamental în jurul căruia să se adune întreaga comunitate, el este de fapt elementul care dezbină comunitatea: bețiv clevetitor, îi plac bârfa și intriga, îi place să se certe cu oricine și din orice⁵². Un altul, popa Nițu din mahalaua Fântâna Boului, se ceartă cu un vecin al său, căpitanul Pavel, și apoi își revarsă furia și ura asupra celorlalți membri ai familiei, adică fiica minoră și în imposibilitatea de a se apăra: “am început a o înjura și a o face pezevenghii și a o face foarte și înjurături scârmave și de rușine”. Dar conflictul nu rămâne la acest nivel, preotul nostru se

⁴⁸ BAR, Fond Manuscrise, mss. 637, f. 32v, 1781 martie 14.

⁴⁹ O imagine negativă a acestei categorii sociale vezi la Pompiliu Eliade, *Influența franceză asupra spiritului public în România. Originile. Studiu asupra stării societății românești în vremea domniilor fanariote*, București, 1982, p. 32-41; o altfel de imagine la Neagu Djuvara, *op. cit.*, p. 141-159.

⁵⁰ D. Stănescu, *op. cit.*, p. 503-504, 1780 noiembrie 5.

⁵¹ *Ibidem*, p. 4 93-495, 1767 mai 5.

⁵² *Ibidem*, p. 505, 1793 noiembrie 19 și p. 506, 1794 ianuarie 11.

înfurie și mai tare și într-una din zile “am umblat cu pușca ca să-i împușcu copila pă la poartă aducând apă acasă și eu i-am ținut calea”⁵³.

Cum sancționează Biserica astfel de comportamente? Din analiza documentelor reiese că mitropolitul reacționează foarte repede – odată jalba cunoscută, preotul în cauză este suspendat fără a se aștepta rezultatele anchetei. După anchetă, dacă se dovedește că preotul acuzat este și vinovat, el este caterisit; uneori pentru vini mai grave, cum ar fi crima, este tuns, închis la mănăstire și odată devenit mirean este lăsat în mâinile justiției laice. Iată cum sună una dintre sentințe: “că acești doi răspopi Stoica și Neagul, fiindcă cu bătaia lor s-au pricinuit moartea să fie de acum caterisiți și căzuți din rânduiala preotească și lipsiți de tot darul dumnezescu, ne mai având voie a să mai îmbrăca cu veșmânt preoțesc sau a mai sluji vreo slujbă de ale preoției, ca niște caterisiți și fără de preoție, numindu-se de acum înainte Stoica și Neagul și socotindu-se ca unii din mireni”⁵⁴.

Mănăstirea nu reprezintă totuși un loc de recluziune totală. Cea mai bine păzită și cu un regim sever al “prizonierilor” pare a fi Snagovul, preferată, de altfel, atât de domnitor cât și de mitropolit. Cernica, aflăm dintr-un document de la 1795 februarie 27, nu prezintă prea mare siguranță, deoarece “neavând vrun îngrădiș împrejur cu tărie de zid”, nu poate oferi “paza cea cuviincioasă”. Pe de altă parte, schitul este foarte sărac și nu se poate ocupa de întreținerea materială și spirituală a “greșiților”. În schimb, mănăstirea Căldărușani are “îngrădiș tare de zid” și este și un pic mai bogată, deci “poate fi mai cu bună pace și deosebit să poată oreșice a să căuta și cu cele trebuincioase”⁵⁵.

Dar sentința nu este definitivă. La câteva luni un răspopit poate face o scrisoare-angajament prin care cere reintegrarea în parohia pe care o deținuse, insistând pe sărăcia în care trăiește și promițând că se va schimba. Popa Costache din mahalaua Golescului este “oprit” din slujbă pentru gâlceavă cu mahalagii și cu ceilalți preoți de la biserică în martie 1791, dar în luna următoare își cere iertare și este repus în slujbă⁵⁶; popa Constantin din mahalaua Popii Dârvași caterisit pentru beție este iertat după 8 luni⁵⁷; dar mulți dintre preoții anchetați sunt iertați chiar în timpul anchetei, mitropolitul acceptând pocăința lor și promisiunile de îndreptare. Pe unii dintre preoți nu-i mai regăsim în anii următori, pe alții da și avem de a face uneori cu preoți răspopiți de câte două, trei ori⁵⁸.

⁵³ BAR, Fond Manuscrise, mss. 637, f. 231v.

⁵⁴ D. Stănescu, *op. cit.*, p. 495.

⁵⁵ DANIC, Fond Manuscrise, mss. 141, f. 55.

⁵⁶ BAR, Fond Manuscrise, mss. 640, f. 8.

⁵⁷ Ibidem, mss. 634, f. 29, doc. din 14 mai 1769.

⁵⁸ La 1793 noiembrie 11 diaconul Stan din satul Reci, județul Teleorman este judecat împreună cu popa Cârstea din același sat pentru uciderea unui sătean, părcălabul Bratul, la beție. Amândoi sunt caterisiți pentru a fi exemplu pentru alții și sunt trecuți la condică. Patru ani mai târziu, Stan se află din nou în fața justiției, de data aceasta acuzat de furt. În document el poartă titlul de diacon, ceea ce înseamnă că a fost iertat și repus în funcție în același sat. DANIC, Fond Manuscrise, mss. 140, f. 122v; mss. 141, f. 154v; sau răspopitul Gheorghe care este caterisit, iertat, dar “necum să să înțeleptească și să vie la pocăință au mai făcut și aceste necuvioase pricini” și este din nou răspopit. BAR, Fond Manuscrise, mss. 634, f. 146, doc. din <1769>.

Dar această situație nu este prezentă numai în spațiul valah. Autoritățile ecleziastice din Transilvania au păstrat astfel de cazuri de preoți ortodocși și uniți căzuți în “greșelile și păcatele mirenilor”⁵⁹.

Cercetarea de față este numai o scurtă analiză în masa documentară existentă. Unele direcții de cercetare au fost deja stabilite, altele vor veni pe măsura “despuierii” unor noi documente. Pretenția de a reconstitui în întregime și amănunțit “lumea de altădată” nu poate fi pusă în practică de nici unul dintre istorici, poate și pentru că suntem atât de departe și atât de diferiți de cei care formau acea lume. Un alt motiv ar putea fi și faptul că nu dispunem decât de un anume tip de document, cel oferit de o arhivă judiciară. Suntem de acord că toate aceste fapte ajunse în fața justiției sunt evenimente excepționale și ne sunt cunoscute tocmai pentru că **au** încălcat convențiile sociale impuse de societate. Dar, cu ajutorul lor, putem să descoperim cel puțin o anumită față a “realității cotidiene”.

Pe de altă parte, ne întoarcem la Antim Ivireanul care spune că societatea n-a născut preoți, ci mireni. Pentru aceeași perioadă de timp, arhivele au reținut un număr important de abateri de la bunele moravuri în rândul enoriașilor. Credincioșii nu cunosc prea multe despre dogma creștină și în tot secolul al XVIII-lea o serie de pitace princiare sau ecleziastice îi îndeamnă și chiar îi obligă să meargă la biserică. La așa societate, așa preoți.

Totuși, Biserica, având misiunea să vegheze la respectarea bunei morale, cum s-a folosit de această mare masă de informații pe care o deținea ? A încercat numai să sancționeze fapta ca atare și nu s-a folosit de informații pentru a controla și supraveghea. Vina nu aparține numai preoților, deoarece, “cu cât înaintăm spre est într-o Europă ortodoxă, creștinarea este mai subțire, iar cu cât coborâm în straturile profunde, *cealaltă religie*, plasată la limita dintre ortodoxie și superstiție, este mult mai prezentă și, am risca să afirmăm, este aproape dominantă la nivelul practicii religioase”. Observația îi aparține lui Toader Nicoară și o analiză riguroasă asupra diferențelor dintre *religia prescrisă* și *religia trăită* poate confirma o atare ipoteză⁶⁰.

Religia populară din secolul XVIII-lea din spațiul român ortodox este un amestec de creștinism, rituri păgâne, cult al icoanelor și al sfinților, în care farmecele, vârcolacii și stafiile ocupă un rol principal. Preoții sunt produsul acestei “religii populare”⁶¹ și nu al unor seminarii teologice așa cum ar trebui să fie. Abia cunosc liturghia și oficiază cele șapte taine după ureche, dar participă alături de enoriașii lor la toate celelalte practici populare pe care mitropolitul, bun cunoscător al dogmei creștine, le poate considera păgâne. Și totuși, preotul din secolul al XVIII-lea a fost foarte aproape de enoriașii săi. Chiar dacă nu cunoștea sfânta liturghie sau cum trebuia oficiată taina botezului în conformitate cu canoanele nu

⁵⁹ Toader Nicoară, *Transilvania la începuturile timpurilor moderne (1680–1800). Societatea rurală și mentalitățile colective*, Dacia, Cluj, 2001, p. 90–99.

⁶⁰ *Ibidem*, p. 83–84.

⁶¹ Asupra termenului vezi Michel Vovelle, *Idéologies et mentalités*, Paris, 1982, mai ales partea a III-a, *Le populaire en question*, p. 129–210.

știu cărui conciliu ecleziastic, el se bucura de respectul și încrederea enoriașilor. El era totodată singurul investit cu "putere spirituală" de către Dumnezeu, numai el putea oficia anumite taine, el media conflictele cu cei mari sau pe cele din cadrul familiei, oferea sfaturi, citea actele și scrisorile, redacta testamentele, era unul de-al lor.

PRIESTS AND PARISHIONERS IN EIGHTEENTH CENTURY WALLACHIA

Abstract

Priests held a prominent place in the Romanian society of the eighteenth century. Each village and district had its church, with one or several priests serving in it. Being of peasant origin, priests were much in touch with the peasants. Also, priests had to work the land or practice some other trade, so as to be able to pay taxes and supports themselves and their family. Rigorous theological formation was ruled out by a total lack of specialised educational establishments. In addition to some reading and writing, the future priests, under the guidance of their fathers or grandfathers, would learn their lines by heart. As a result, the service they performed was hardly in keeping with Church cannons.

Nonetheless, priests were a gravitation point for the community, equally representing the spiritual and the political power at local level. Priests were used by the Church and State as instruments to implement various measures and keep the subjects under surveillance, and by parishioners in writing down deeds and burying the dead.

The relationship between priests and their flock was very complex. The importance of the office placed them well above all the other members of the community, despite their humble extraction. The Wallachian priests would attend their parishioners at the great Christian festivals, but also in the celebration of some rituals considered to be pagan by the official power. Priests and parishioners appear in fact as two camps, closely watching and censoring one another. However, tensions were kept within the community, rather than made known to the authorities.

ISTORIA ARTELOR VIZUALE – PINACOTECA

ARTA GERMANĂ DIN TRANSILVANIA ÎN SECOLUL AL XIX-LEA ȘI PRIMA JUMĂTATE A SECOLULUI AL XX-LEA

DOINA UDRESCU

Rezultat al unor ani de cercetări științifice, materializat prin pregătirea pentru tipar a unei cărți cu acest titlu, studiul de față își propune să prezinte succint reperele și căile pe care le-a urmat și s-a dezvoltat arta germană din Transilvania, în perioada secolului al XIX-lea și până în prima jumătate a secolului al XX-lea, perioadă în care această artă și-a echilibrat și adaptat evoluția, dobândind relieful artistic necesar. Desigur că un studiu exhaustiv asupra istoriei artei germane din Transilvania, de la începuturi și până în prezent ar fi incitant, necesar și totodată ar aduce utile lămuriri. Datorită însă materialului documentar deosebit de vast la care ar trebui apelat, ne-am oprit asupra câtorva aspecte, credem esențiale și definitorii pentru evoluția spirituală a societății germane din Transilvania. Am încercat să marcăm identități istorice și naționale, cu trasee firești și puncte de referință, care să invite la reflecție și dialog, trasee care de altfel își trag esența din secolele anterioare, permițându-ne încercări de evaluare culturală și artistică.

Problema existenței și conviețuirii istorice a germanilor în Transilvania este extrem de complexă, conjuncția istorie-artă existând întotdeauna aici într-un sens fertil, contribuția spiritualității germane în acest spațiu fiind relevantă. Datorită unei istorii proprii dezvoltată în această zonă, datorită legăturilor comerciale și economice manifestate de timpuriu cu țările Europei centrale și de vest, aici se vor percepe și manifesta influențe culturale dintre cele mai diverse, care vor da relief vieții artistice.

Ecourile provenite din contactul cu viața artistică a centrelor europene din Germania, Franța, Italia vor lua aici un aspect particular, ele fiind interpretate de către artiștii germani transilvăneni într-o manieră particularizantă. Putem afirma că, fără a produce experimente șocante, arta germană se dezvoltă în Transilvania pe un traseu cronologic marcat de o evoluție artistică normală, în consens cu epoca pe care o parcurge, într-un spațiu artistic și geografic dat. De altfel, fără a oferi modele sau canoane, arta germană transilvăneană își va contura de-a lungul timpului un profil propriu. Și fără a avea o evoluție spectaculară, această artă nu a fost ocolită de unele stagnări, tatonări, întâzieri, nu a dat decât cu mici excepții artiști de faimă europeană, dar încercările și reușitele sale artistice pot fi apreciate dintr-o perspectivă axiologică destul de largă.

Implicarea artistului german din Transilvania secolului al XIX-lea și prima jumătate a secolului al XX-lea în problematica generală a artei europene, percepută prin călătorii sau studii academice, va aduce spiritul de modernitate atât de necesar, va schimba concepții, va îmbogăți limbajul plastic abordat cu dezinvoltură în pictură și grafică, într-un cuvânt, va defini o artă cu un specific anume, la conturarea căreia și-au adus contribuția diverși artiști a căror creație merită să fie cunoscută și, de ce nu, integrată ca un interesant capitol în istoria artei naționale. Fondul generos al galeriei de artă națională a Muzeului Național Brukenthal ne-a permis generalizarea și particularizarea.

Perioada artistică ce se dezvoltă în secolul al XIX-lea a fost, după cum se știe, în întreaga Europă una dintre cele mai discutate și controversate perioade; aceasta datorându-se în primul rând multiplelor dispute artistice ce se vor desfășura pe tot cuprinsul său. Elemente tradiționale aparținând secolelor anterioare (gotic, renaștere, baroc, rococo) asimilate ca și scheme ideale se văd acum pătrunse și străbătute de idei artistice noi, care își fac loc nu fără zgomot, nu liniar, ci dimpotrivă. Confruntarea de idei în domeniul artistic, în cel al existenței spirituale și, desigur, nu numai în aceste domenii, desfășurată în marile centre europene va domina și va marca întreg secolul al XIX-lea, secol avid de dorința eliminării inerției unei lumi artistice învechite pentru a face loc zorilor alteleia noi.

Viena, spre exemplu, care a fost în cursul secolului al XIX-lea o cetate a clasicismului și academismului în artă, devenind centrul artistic al “mondeneității aristocratice”, va accepta mai apoi și un romantism temperat de stil *biedermeier*. Dacă viața artistică din Germania aceluiași veac va parcurge perioada clasicismului și romantismului, epoca lui Wilhelm al II-lea va fi dominată de o artă oficială, artiștii preferând compoziții istorice și alegorice, gustate de protipendada aristocratică. Vom asista spre sfârșitul secolului la numeroase “secesiuni” artistice care se vor ridica împotriva artei academiste rigide, militând pentru o artă liberă care să nu fie constrânsă de limitele unor canoane.

Parisul va deveni la rândul-i capitala europeană în care experimentele artistice vor sta la baza dezvoltării întregii arte moderne, loc unde artiști din toate țările europene vor avea un spațiu comun al dezvoltării artistice. Înființarea aici a numeroase academii libere, cât și deschiderea a numeroase ateliere artistice particulare, vor crea bazele unor schimburi fertile de idei, motivele plastice vor circula în toată Europa, internaționalizând limbajul artistic.

Așadar, secolul al XIX-lea a fost teatrul unor confruntări artistice între idealism și raționalism, între clasicism și romantism, între realism și academism, confruntări care au pregătit percepția psihologică a societății pentru o nouă realitate artistică. Fără a fi în intenția noastră să dezvoltăm aceste aspecte teoretice, este evident că secolul al XIX-lea artistic nu poate fi restrâns la dimensiunile unei singure școli sau chiar ale unui singur curent artistic. El a fost neîndoielnic un secol de mare anvergură artistică și are marele merit de a fi pregătit cadrul necesar afirmării artei moderne a secolului al XX-lea.

În arta transilvăneană a secolului al XIX-lea nu se poate urmări și cataloga ușor acuratețea unui anume stil artistic, acesta neavând o identitate structurală perfect individualizată, facil de descris prin caracteristicile sale. Asistăm la un amalgam de orientări și stiluri artistice, la un soi de eclectism, arta transilvăneană a acestui secol constituindu-se de altfel și existând ca o sinteză intelectuală a mai multor stiluri, grefate mai întâi pe suma unor elemente tradiționale, apoi pe caracteristicile artistice proprii acestei epoci și, nu în ultimul rând, pe contribuția unor artiști – creatori care și-au format moduri specifice de expresie.

În secolul al XIX-lea arta plastică se bucura în Transilvania doar de o relativă receptare din partea publicului. Absența unei școli superioare de artă care să alimenteze confruntările artistice, cât și lipsa unui centru artistic zonal cu influență și greutate, care să difuzeze ideile artistice, au făcut ca viața artistică a Transilvaniei să se “rupă” într-o serie de centre urbane (Sibiu, Brașov), care, bunăoară, vor dezvolta în artă o gramatică picturală de certă origine și specific local, artă care de altfel nu va fi lipsită de impulsuri și influențe venite din exterior. Asistăm aici la o creștere a numărului de artiști plastici, care sunt fie artiști străini (austrieci, germani, italieni) în trecere prin provincie, atrași de comenzi artistice, fie artiști străini stabiliți în diverse orașe ale Transilvaniei, unde își deschid ateliere, fie artiști locali absolvenți ai academiilor de artă central-europene, în principal ai celor din Viena, München, Berlin, Roma, în fine, artiști autohtoni autodidacți.

Secolul al XIX-lea este dominat în arta sibiană de personalitatea lui Franz Neuhauser junior (1763–1836), artist polivalent – pictor, gravor, profesor de desen, restaurator, autor de pictură monumentală și religioasă, de proiecte pentru monumente comemorative și funerare. În Sibiu își va deschide o școală de desen, fiind mentor al unor personalități din viața artistică a epocii. El a fost unul dintre cei mai prolifici artiști plastici. Din ansamblul unor preocupări diverse și fecunde o amintim și pe aceea de litograf – după un desen al său se execută prima litografie imprimată în acest spațiu geografic, reprezentând un mic portret a lui Luther. În portretele pictate va căuta redarea realistă, caracteristicile anatomice proprii persoanelor portretizate, chiar dacă uneori rigid și convențional. Amintim portretul istoricului sas *Joseph Carl Eder*, *Portretul tăbăcarului Filek*, *Portretele gemene ale soșilor Hinzmann* – ultimele extrem de relevante pentru iconografia abordată de către acest artist în portretele executate la comandă.

Dacă sub aspectul mijloacelor plastice utilizate în portrete Franz Neuhauser junior nu a marcat un salt vădit, deși rămâne în istoria artei transilvănene drept unul dintre cei mai de seamă portretiști care a orientat acest gen, el a fost considerat pe bună dreptate creatorul picturii de peisaj în Transilvania. Fixând în aceste lucrări fie panorame-vedute, fie colțuri din natură, locuri cunoscute din Sibiu sau din împrejurimi, cu o configurație geografică bazată pe o observație realistă, Neuhauser portretează natura cu minuție și răbdare, cu ajutorul unui descriptivism cuminte, accentuat de elemente narative și anecdotice. Este cazul lucrărilor *Vedere generală a Sibiului la 1808*, *Castelul de la Sâmbăta*, *Peisaj de iarnă lângă Sibiu*. Prin aceste lucrări peisagistice se dovedește faptul că pictorul a avut capacitatea de a manevra

mari spații naturale, stăpânind cu certitudine acel simț al monumentalului ritmat prin succesiuni și întrepătrunderi de planuri, nemaîntâlnit până atunci în pictura transilvăneană.

Dintr-o scrisoare a pictorului Theodor Glatz din martie 1847 către istoricul și criticul de artă vienez Anton Kurz aflăm despre cercul de pictori străini și autohtoni activi la Sibiu, adunați în jurul lui Theodor Glatz, aceștia fiind: Theodor Benedict Sockl, Gustav Albert Schiwert, Heinrich Trenk, Clara Soterius von Sachsenheim, Heinrich Zutter și modelatorul în ceară Wilhelm Berg¹.

Theodor Glatz (1818–1871) desenator și gravor vienez, se stabilește la Sibiu în 1843, fiind profesor de desen la Gimnaziul evanghelic, apoi la Școala de meserii. Picturile sale având ca teme imagini din natură, în general, recompun acea reverență a omului în fața naturii, surprinsă cu exactitatea unui miniaturist. Peisajul ideal redat este transpus cu ajutorul unei regii pline de rafinament și naturalețe din care nu lipsesc efectele de ecleraj, regii specifice unui grațios și liniștit romantism (*Colonia glăjăriei de la Avrig, Glăjăria de la Cârța, Capela de lângă Cluj*).

Portretist conștiințios, Schiwert (1815–1871) aplică în lucrările sale cunoștințele academiste în privința arhitecturii tabloului și a punerii în pagină a personajelor, acestea fiind surprinse de obicei în interioare. Desenul este corect, urmărind o asemănare cu modelul, iar coloritul, deși ușor convențional, sugerează materialitatea vestimentației (*Portretul baronului Joseph Brukenenthal, Mitropolitul Andrei Șaguna*).

Unul dintre cei mai buni portretiști ai grupului a fost, fără îndoială, vienezul Theodor Benedict Sockl (1815–1861), ce se stabilește la Sibiu în 1846. A fost un pictor care poseda un acut simț al materiei și era dotat cu o sensibilitate deosebită pentru redarea efectelor picturale, pentru jocul luminii ce mângâie carnația și vestimentația personajelor, reușindu-i în portrete maximum de expresivitate. El marchează de altfel în portretul transilvănean o reală revigorare (*Portretul Justinei Soterius von Sachsenheim, Portret de bărbat*).

În pictura de peisaj elvețianul Heinrich Trenk "... este unul dintre artiștii care contribuie la reprezentarea naturii ca temă autonomă în pictura românească. Însă prin modul de a concepe reprezentarea naturii, prin viziunea sa, Heinrich Trenk rămâne încă un clasic multă vreme, căutând să înfățișeze în tablourile sale o natură maiestuoasă, supraordonată omului și indiferentă față de el" (*Intrare în Cheile Turzii, Oltul la Cincșor, Vedere din Sibiu*)². A pictat portretele unor notabilități ale orașului și ale zonei, printre care pe Stephan Ludwig Roth, membrii familiei Sigerus, fiind puternic influențat în maniera sa de portretul biedermeier vienez.

Ultimul sfert al secolului al XIX-lea a însemnat un reviriment în viața artistică a Sibiului, reviriment legat în special de activitatea lui Carl Dörschlag (1832–1917). Născut în Germania la Hohen Luckow (Mecklenburg), cu studii la

¹ Julius Bielz, *Un cerc de pictori la Sibiu în jurul anului 1850*, mss., Biblioteca Brukenenthal, p. 5.

² Emil Sigerius, *Hermannstädter Heimatmales*, în "Siebenbürgische Vierteljahrschrift", t. LIX, 1936, p. 36.

Academia de artă din Berlin, el va “deține un loc aparte în pictura din Transilvania de la finele secolului precedent. Ilustrează prin creația și prin activitatea sa de pedagog un moment al disoluției reminiscentelor stilistice clasiciste, consumate odată cu antrenarea lor în albiile încăpătoare ale realismului și simbolismului fără a renunța însă la miezul ideologiei neoclasică”³. În creația lui Carl Dörschlag, care însumează portrete și peisaje, se poate urmări o certă evoluție a viziunii sale artistice de la un academism relativ rigid, vizibil în unele dintre portrete și studii de nud, la receptarea unor elemente romantice și în final spre asimilarea unor experiențe ale picturii în aer liber, în care observația directă și realistă primează.

În lucrările de început se observă că artistul este tributار severității compoziționale academice, mijloacele de expresie folosite redau artificial convenționalul, printr-un colorit care, deși corect, este lipsit de strălucire și modulație. În ultima perioadă a creației sale artistice, aflat probabil sub influența elevilor săi, Dörschlag va opta pentru un interesant potențial sugestiv în portrete, accentuând observația directă, redarea realistă, iar în peisaje observațiile naturaliste sunt transpuse în viziuni panoramice, văzute în accentuată perspectivă aeriană, cu ajutorul unor game cromatice care concertează cu finețe. (*Fecior de țărân sas, Autoportret, Cisnădioara*)

Dacă Fritz Schullerus (1866–1898) are realizări notabile în peisaj, urmărind să redea un fragment din natură ca o “stare de spirit”, nu străin de altfel idealismului artei germane care l-a influențat (impresionat fiind în perioada studiilor la Munchen de grandilocvența picturii lui Lehnbach), el își extrage esența expresiei plastice din orientarea germană “Heimatkunst und Stimmungslandschaft”.

Arthur Coulin (1875–1959) a fost un deschizător de drumuri pentru pictura modernă a sașilor din Transilvania de la finele secolului al XIX-lea și începutul secolului al XX-lea. Îl găsim pe Coulin la München în anul 1889 înscris la Academia de artă, atmosfera culturală de aici fiind deosebită – să nu amintim decât cele trei variante vehiculate ale neoidealismului “Stimmungs Landschaft und Heimatkunst”, “Erotischer Nachtkultur und Symbolismus” și “Jugendstil und Dekorativer Archaismus”, care au cuprins artiști precum Leibl, Lehnbach, Lovis Corinth, Franz von Stuck, Ludwig Herterich, Gustav Klimt, Max Slevogt ș.a. Această atmosferă artistică îl va influența fără doar și poate pe Coulin, care revenind în Transilvania va milita pentru o artă nouă bazată nu pe schematism și rigiditate, ci pe observarea directă a cotidianului și redarea lui. Își face publice intențiile estetice și programul cultural într-o serie de eseuri intitulate *Unsere bildende Kunst*, ce vor apare în ziarul local “Siebenbürgische Deutsches Tageblatt”. În 1899 Coulin va poposi și în colonia de pictură de la Baia Mare. În creația sa plastică va fi adept al frumosului extras din spiritul Jugendstilului, dar nu va putea renunța la formația sa de academist, “pigmentându-și” totuși subiectele cu forme și motive uzitate de Jugendstil. Va urmări așadar suplețea formelor, fixate prin linii curbe, arcuite, uneori cu o mare încărcătură de senzualitate (la nuduri), cât și o

³ Marius Tătaru, *Romantismul german*, București, 1971, p. 11.

stilizare decorativă a formelor. Stilul său în pictură pornește de la un naturalism cu subliniate efecte decorative, în care vom regăsi elemente de factura Artei 1900, conjugate cu încercări de factură impresionistă, în redarea jocurilor de lumină și umbră, într-o anvelopă atmosferică specifică creată în special în peisaje. Dintre lucrările sale conservate în Muzeul Brukenthal amintim *Violonista, Italianca, Țărănci din Țara Bârsei, În păduricea de măslini*.

Contribuții notabile la înnoirea limbajului pictural aduc Robert Wellmann (1866–1946), elev al lui Carl Dörschlag, Friedrich Miess (1854–1935), pictorițele Anna Dörschlag (1869–1947), Hermine Hufnagel (1864–1897), Lotte Goldschmidt (1871–1925) și Betty Schuller (1860–1904).

Veacul al XX-lea, după cum se cunoaște, își va îndrepta atenția în artă asupra creației iar artistului i se va atribui frecvent atributul de creator. Expresionismul a dominat spațiul cultural german, fiind răspândit în mediile berlineze prin revista "Der Sturm", editată în 1910 de Herwarth Walden, prin publicația "Die Aktion", editată în 1911 de către Franz Pfemfer, cât și prin grupul "Neopatetschisches Cabaret" înființat la 1 iunie 1910 la inițiativa lui Kurt Hiller.

Nefiind locul în acest studiu să dezvoltăm estetica expresionismului, putem afirma însă că acest curent a apărut ca o reacție împotriva impresionismului, împotriva redării senzualiste a realității. El promova lupta dintre o artă tradițională aflată în declin și nevoia unui alt început, care să se materializeze într-o artă care să fie antidotul "bolilor timpului". El a antrenat în disputele de idei pe futuriștii italieni, pe foviștii francezi, pe constructiviștii ruși, în aceeași idee de a revoluționa concepția despre artă. Expresionismul a promovat atât "metafora apocaliptică", cât și imaginea "unei lumi a păcii și a plăcerilor pașnice". Se vor contura două orientări: unii artiști au fost adepți ai unor schimbări radicale, chiar violente, în modalitățile de expresie, alții accentuau latura transcendentală, dorind o reînnoire culturală prin "ascensiunea spre vârful triunghiului spiritual", după cum afirma Kadinsky.

Ecourile expresionismului au intrat în Transilvania pe filiera Jugenstil-ului, în jurul anilor 1905–1915, marcând o accentuare a interesului pentru expresivitatea chipului uman, cu accente afective, apoi deplasarea limbajului simbolic se face și asupra peisajului și asupra evocării vizuale a legăturii dintre mediu și personaj "... ceea ce dă peisajului expresionist un soi de trepidație interioară, un dinamism opus stării de contemplație, de liniște, obișnuită peisajelor romantice, celor impresioniste și multora dintre cele postimpresioniste"⁴.

Dacă avangarda românească a fost cu precădere cubistă și suprarealistă, cea a artei germane din Transilvania a fost prevalent expresionistă. Studiind la Berlin și München mulți dintre acești artiști transilvăneni au fost "contaminați" de expresionism, pe care l-au practicat cu consecvență. Se formează astfel un grup de artiști transilvăneni, adepți ai expresionismului, ei fiind Hans Eder, Grete Csaki

⁴ Amelia Pavel, *Expresionismul și premisele sale*, București, 1978, p. 92.

Copony, Eduard Morres, Hermann Konnerth, Ernst Honigberger, Joseph Strobach, Ludwig Hesshaimer, Fritz Kimm, Oscar Pastior, care prin modul de formare artistică au adoptat latura rațională și motivația spirituală a acestui curent. De fapt expresionismul a avut, așa după cum se poate urmări, analizând lucrările principalilor pictori germani transilvăneni, o configurație aparte, specifică pentru această zonă, "... configurație în care elementele de limbaj, de factură în sens curent expresionist stăruie, indiferent de tema sau de substanța de idei a lucrărilor"⁵.

Fără a avea virulența de exprimare a expresioniștilor germani, artiștii plastici transilvăneni și-au creat limbaje plastice proprii, cantonându-se în redări figurative, fiind apropiați pe plan artistic și ideatic de artiștii din nordul Germaniei. Plasticienii transilvăneni au abordat temele generale uzitate de expresioniști și anume: orașul – locul în care angoasa și neliniștea sunt produse de lipsa acțiunii, de veșnica și dezolantă încremenire, peisaje ca locuri ale purificării sufletești, lumea ca spectacol al dramei umane, o tematică religioasă prin care omul se regăsește după experiențe nefaste, se purifică și se întoarce la credință, portrete și autoportrete ca introspecții ale sufletului, ale locului și rolului pe care omul îl are într-o lume încărcată de dramatism. La răspândirea și popularizarea expresionismului transilvănean în arta plastică un rol important l-a jucat presa germană și în special publicațiile "Das Ziel", "Das Neue Ziel", "Klingsor", editate la Brașov, "Ostland" și "Frühling" la Sibiu. Se pare că primul transilvănean care a folosit termenul de expresionism a fost pictorul Ernst Honigberger, care în publicația "Die Karpathen" din anul 1913 a scris despre arta lui Van Gogh.

Evoluția spre modernitate a artiștilor plastici germani din Transilvania s-a desfășurat pe un fond tradițional datorat mediului în care au trăit, la acesta adăugându-se evident și ambianța artistică în care s-au format. Lucrările lor plastice nu exprimă un tragism violent, aceștia accentuând intensitatea cromatică, ca modalitate specifică de expresie. Ei fac parte din generația despre care Oscar Walter Cisek spunea că: "... se pare că a pierdut echilibrul pământesc și se confundă în exclusivitate cu curentele din vest"⁶.

Desigur că trebuie luate în considerare influențele exercitate asupra acestor artiști de către curentele moderne din arta central europeană cu care ei vin în contact. Formarea artistică, spre exemplu, urmată de Hermann Konnerth (1881–1966) caracterizează o mare parte dintre artiștii germani din Transilvania. El studiază la Marburg, Bonn, Berlin, Paris – aici cu Felix Vallotton și Maurice Denis. Contactul cu arta franceză și în special cu operele lui Van Gogh și Gauguin, văzute la Berlin cu ocazia retrospectivelor din 1906 și respectiv 1908, îi vor influența formația artistică, care va oscila între o viziune constructiv senzorială, în care lumina va juca un rol important, viziune care de altfel își trage seva din postimpresionismul francez și o viziune simbolistă ce-și trage seva din aria artei

⁵ *Ibidem*, p. 77.

⁶ *Apud* Andrei Pintilie, *Expresionistische Künstler in Südlichen Siebenbürgen*, în "Forschungen zur Volks- und Landeskunde", t. 19, 1976, p. 102.

germane. Viktor Roth scria despre artist: “Konnerth trebuie privit la fel ca Honigberger, ca un adevărat impresionist”⁷. Adevărul este că primele lucrări ale pictorilor moderni germani aparțin unor modalități de expresie ce vizau reprezentarea realistă, dar nu se poate nega nici faptul că au existat unele încercări de asimilare a unor experiențe impresioniste, curent care de altfel a fost mulți ani un alfabet al artei moderne europene, încercări care evident nu au prevalat. Hermann Konnerth va expune împreună cu Grete Csaki Copony la Sibiu, într-o interesantă și șocantă formulă artistică, iar în anul 1937 artistul va expune la București în sala Mozart, George Oprescu scriind despre artist că dovedea “conștiințiozitate și elaborare originală”⁸. Dintre lucrările semnate de Konnerth din colecția sibiană semnalăm *Peisaj de toamnă cu gard, Vânătoare de dovleci, Autoportret*.

Unul dintre momentele de referință în dezvoltarea expresionismului transilvănean îl reprezintă creația unuia dintre cei mai importanți artiști din zonă. Este vorba de Hans Eder (1883–1955). Artistul a pictat de-a lungul prolificii sale activități peisaje, naturi statice, compoziții, portrete și autoportrete, despre el scriindu-se multe cronici plastice. Urmărindu-i creația, se poate afirma că Eder a parcurs câteva interesante etape, fiind influențat la început de pictura franceză, în speță de postimpresionismul de factură cézanniană, apoi a trecut spre o viziune expresionistă, marcată de creația lui Van Gogh și a expresioniștilor germani. De aceștia din urmă îl leagă alegerea unor subiecte religioase concepute “... în spiritul aspru gotic al picturilor și gravurilor religioase a lui Christian Schmidt-Rottluff sau Nolde chiar, cât și interesul pentru subiectele cu temă social-politică, în special antirăzboinică – seria Colomeea”⁹. Din această tematică amintim lucrările aflate în Muzeul Brukenthal: *Înălțarea crucii pe Golgota, Colomea – fabrică distrusă* sau cele ilustrând scene de război precum *Execuție la Turka, Retragerea trupelor austro-ungare*.

Vocația construcției compoziționale susținută cromatic se relevă în special în portrete și autoportrete, unde Eder are realizări plastice remarcabile, ele conjugând concepția monumentală, sculpturală aproape, a compunerii cu trăirea psihologică și expresivitatea deosebită a chipurilor. Foarte cunoscut este portretul pictorului Fritz Kimm. Redăm o descriere antologică pe care o face Lucian Blaga acestei lucrări: “Iată portretul ciudat al pictorului Kimm. Mâna liberă e ridicată (Eder caută mâinile fiindcă știe că această parte a trupului omenesc exprimă sufletul de multe ori mai bine decât fața), pregnanța capului redus la esențial, pielea ruginie ca scoarța de brad, întoarcerea profilului spre o imaginară aventură, vorbesc despre un om care probabil iubește mai mult pădurile și munții, libertatea, vânătorile și legendele”¹⁰. Din seria portretelor mai amintim *Portretul dr. K. Mökel, Portretul Margaretei Depner, Portretul Dr. Fabritius, Portretul lui Hans Otto Roth*. Cele

⁷ *Ibidem*, p. 103.

⁸ *Apud* Amelia Pavel, *Expresionismul și premisele sale*, București, 1978, p. 99.

⁹ Amelia Pavel, *Pictura românească interbelică*, București, 1996, p. 99.

¹⁰ Lucian Blaga, *Ferestre colorate*, în vol. *Opere*, București, 1980, p. 36.

câteva naturi moarte pictate de Eder, prezente în colecția noastră, nu formează doar o recuzită aleasă de pictor, elementele devin simboluri ale unui mod de a recompuține realitatea, ele făcând de altfel parte din temporalitatea umană.

Una dintre cele mai interesante artiste plastice din Transilvania, care aduce un surplus de valoare artei moderne germane, a fost, fără îndoială, Grete Csaki Copony (1893–1990). A studiat la Dresda, Berlin, Budapesta. Călătorind frecvent în țările europene, artista dialoghează cu noile experimente artistice, dialogul fiindu-i de altfel extrem de util în definirea propriului stil plastic, care se va cristaliza în timp. Ea nu va ajunge la exprimări de gen Kirchner sau Macke, dar acest curent i-a dezvăluit artistei posibilitatea folosirii potențialului energetic al culorii în a exprima adânci sensuri umane. Ea va utiliza codul culorii cu o puternică forță, exprimând idei și sentimente, stabilind un benefic dialog între formă și culoare, limbajul său plastic cu evidente accente expresioniste fiind echilibrat, iar construirea compoziției este susținută printr-o accentuată exaltare cromatică. Lucrările semnate de Grete Csaki Copony și conservate în patrimoniul Muzeului Brukenthal, precum *Doi băieți*, *Hanul Zum Löwen*, *Peisaj de iarnă din Sibiu* sunt create în perioada 1920–1937, reprezentând apogeul expresiei sale artistice, ele fiind totodată creații de vârf în pictura modernă germană din Transilvania.

Înscriși pe aceleași coordonate ale expresionismului, amintim pe artiștii plastici Fritz Kimm (1890–1979), Ernst Honigberger (1885–1974), Walter Widmann (1881–1966), Margarete Depner (1885–1970), Ernestine Konnerth Kroner, Ludwig Hesshaimer (1872–1956), Heinrich Schunn (1897–1984) ale căror creații conțin surprinzătoare revelații.

Dacă prin Hans Eder “expresionismul se certifică în calitatea sa de formă de expresie a spiritului acut al unei epoci”¹¹, în istoria artei germane din Transilvania și în general în istoria artei românești Hans Mattis-Teutsch (1884–1960) reprezintă unul dintre cei mai importanți pictori, promotor al mișcării de avangardă la noi, a cărui operă se plasează valoric alături de cea a marilor pictori avangardiști ai Europei.

După finalizarea studiilor la München, în anii 1906–1907 se află la Paris, unde va participa la Salonul de Toamnă și la Salonul Independenților. Se alătură grupărilor de avangardă Ma a lui Kássak Lajos și Moholy-Nagy din Budapesta și grupului abstract “Der Sturm” din Berlin, fondat de Herwath Walden. Își va deschide prima expoziție personală la Budapesta în anul 1917, iar gruparea Ma îi va organiza în același oraș o a doua expoziție personală în anul următor. În prefața catalogului, scrisă de Lajos Kássak, se preciza că Mattis Teutsch “... nu este omul avânturilor furibunde și al predicilor împodobite cromatic. Are o fire parțial pasivă, însă o metodă nervos-neliniștită, precum neliniștitor este întotdeauna rezultatul muncii sale. Cauzele acestui caracter al operei sunt înrădăcinate în epocă. De aici unitatea fermă a tablourilor, puritatea culorilor simțite și distilate prin sentiment și

¹¹ Nadin Mihai, *Hans Eder*, București, 1972, p. 17.

prin creierul sintetizator, ca și ritmul liniilor lucrative, depășind limitele materialului și prelungind compoziția până în cosmos”¹².

Cu gruparea “Der Sturm” artistul va participa la expoziția organizată în anul 1921, printre expozați fiind Paul Klee, Arhipenko, Marc Chagall, Louis Marcoussis, Nell Walden. Va avea afinități și legături cu mișcarea germană “Der Blaue Reiter”, apoi cu Bauhaus din Weimar, apropiindu-se de pictura lui Franz Marc, de care a rămas puternic influențat. În țară se va alătura mișcării artistice grupate în jurul revistei avangardiste de sinteză modernă “Integral”. Va expune la București în anul 1924, alături de Constantin Brâncuși, Paul Klee, Franz Arp, Arthur Segal, Hermann H. Maxy și Marcel Iancu.

Pornind în reprezentările sale picturale de la datele peisajului realist, fiind influențat de tezele lui Kadinsky și de gruparea “Der Blaue Reiter”, Mattis Teutsch a străbătut de-a lungul anilor experiențe diferite, trecând prin expresionism, constructivism, a cărui apogeu îl atinge în anul 1929, când expune cu gruparea KUT din Budapesta și cu artiștii din grupul bucureștean “Arta nouă”, suprarealism, integrându-se apoi unui expresionism abstract, elaborându-și un limbaj original, poate unic în țara noastră.

În compoziții cu simetrii melodice, artistul încearcă reproiectarea imagistică a raporturilor și a valorilor cromatice care să redea cel mai bine tensiunea și esențele spiritului uman. Promovează un lirism muzical abstract, dorind să sublinieze legătura dintre pictură și muzică, corelația dintre vibrațiile sonore și acordurile cromatice, pentru aceasta folosindu-se și de tonalitățile alternative calde și reci pentru a crea armonii universale. Lucrările reprezentative din ciclul *Flori sufletești*, realizate în perioada 1919–1924, un număr de patru aflându-se în colecția muzeului nostru, exaltă formele concave și convexe, alternanța tonalităților calde și reci, care-și intensifică ritmul înspre centrul tabloului iar culorile, în general pure, își plasează intensitatea dinspre exterior spre interiorul compoziției. Aceste lucrări, deosebit de echilibrate, conjugă libertatea concepției cromatice cu rigoarea, aproape matematică, a compunerii. Dintre sculpturi amintim lucrarea *Nud*, în care regăsim încercarea artistului de a căuta noi forme pentru redarea trupului uman.

Un alt artist expresionist prezent în colecția sibiană, mai puțin cunoscut, este Josef Strobach (1903–1983), brașovean, elev al lui Hans Eder, absolvent al Academiei de artă din München. În lucrarea *Scenă de bălci* artistul va aborda unul dintre motivele iconografice îndrăgite de expresioniști și anume tema scenelor cu clovni și saltimbanci, creând un cadru metaforic în care “planul interiorității” – cel din spatele tabloului – are adânci semnificații simbolice.

Doi pictori germani transilvăneni fac legătura între grupul pictorilor interbelici și contemporani; este vorba de Hans Hermann (1885–1980) și Trude Schulerus (1889–1981) pictori care au avut o activitate expozițională remarcabilă, creând o operă plastică echilibrată, chiar dacă uneori inegală valoric, operă de un accentuat realism.

¹² Zoltan Banner, *Mattis-Teutsch*, București, 1970, p. 14.

După o călătorie propusă în timp pe parcursul unui secol și jumătate, în spațiul artistic din Transilvania, am încercat să aducem în atenție fapte artistice și culturale petrecute într-un spațiu extrem de stimulat, nu în totalitate cunoscute și consemnate în sintezele contemporane ale artei naționale.

Din analiza și cercetarea fenomenului artistic zonal se desprind cu claritate câteva certitudini demne de menționat. Pentru că toate perioadele istorice, fără excepție, au cuprins indici de convergență între diferite momente ale istoriei artei, și în Transilvania se poate menționa faptul că arta germană s-a dezvoltat într-un proces continuu, firesc, din perioada medievală până în contemporaneitate, ca și un proces al unei profunde particularizări de viziune și stil, marcat de influențe receptate din arta europeană în fiecare important moment istoric.

Calea spre individualizare stilistică a cunoscut de-a lungul timpului, la majoritatea artiștilor pe care i-am menționat, etape ale unor subtile asimilări de sugestii, care de la artist la artist au avut particulare manifestări. Este lăudabilă, de altfel, dorința acestor artiști de clarificare conceptuală, uneori sincronă cu modalitățile de expresie vehiculate în epocă. Meritoriu este faptul că deși acești artiști au căutat acea *Weg zur Vollendung* (Cale spre desăvârșire) definită de către filosoful Hermann Kezserling, ei nu au depășit căutări străine aptitudinilor lor, preferând cu precădere claritatea sobră a sentimentului plastic.

Înțelegă în dezvoltarea ei ca o totalitate, fiind o artă făcută să dăinuie, de o profundă încărcătură ideatică, arta germană în Transilvania a onorat secole de evoluție care i-au marcat inconfundabil specificitatea.

BIBLIOGRAFIE SELECTIVĂ

- *Allgemeines Lexikon der bildenden Künstler des XX Jahrhunderts*, V, I-IV, Leipzig, 1953.
- Bielz, Julius, *Das Werk des Sebastian Hann*, în "Mitteilung aus dem Baron Brukenthalisches Museum", an II, 1932.
- Bielz, Julius, *Porträtkatalog der Siebenbürgen Sachsen*, Hamburg, 1936.
- Bielz, Julius, *Die Graphik in Siebenbürgen*, Hermannstadt, 1947.
- Bielz, Julius, *Familia pictorilor Neuhauser și începuturile peisagisticii transilvănene*, în "Studii și Comunicări", Muzeul Brukenthal, nr. 1-2, 1956, p. 21.
- Bielz, Julius, *Un cerc de pictori la Sibiu în jurul anului 1850*, mss., Biblioteca Muzeului Brukenthal, Sibiu.
- Bertalan, Karin, *Expoziția comemorativă Carl Dörschlag*, Catalog Muzeul Brukenthal, Sibiu, f.a.
- Csaki, Michael, *Baron Brukenthalisches Museum in Hermannstadt. Führer durch die Gemädegalerie Brukenthalmuseum*, Hermannstadt, 1901, 1909, 1923, 1926.
- Csaki, Michael, *Die deutsche Kunst in Siebenbürgen*, Berlin-Hermannstadt, 1934.
- Engber, Carl; Schullerus, Trude, *Der Sebastian Hann Verein und seine Sektion Heimatkunst*, în "Forschungen zur Volks- und Landeskunde", 24, nr. 1, 1981, p. 102.
- Herbert, H., *Geschichte der Vereins für Siebenbürgische Landeskunde*, în "Archiv des Vereins für Siebenbürgische Landeskunde", XXVIII, nr. 2, 1898, p. 139-236.
- Myss, W., *Kunst in Siebenbürgen*, Thaur bei Innsbruck, 1991.
- Nadin, Mihai, *Hans Eder*, București, 1972.

Nägler, Thomas, *Așezarea sașilor în Transilvania*, București, 1981.

Pavel, Amelia, *Idei estetice în Europa și arta românească la răscruce de veac*, Cluj-Napoca, 1972.

Pavel, Amelia, *Expresionismul și premisele sale*, București, 1978.

Pintilie, Andrei, *Expresionistische Künstler im südlichen Siebenbürgen*, în "Forschungen zur Volks- und Landeskunde", t. 19, 1976, p. 103-110.

Philippi, Paul, *800 de ani "Ecclesia Theutonicorum Ultrasilvanicorum"*, în *800 de ani de Biserică a germanilor din Transilvania*, Wort und Welt Verlag, Thaur bei Innsbruck, 1992.

Roth, Viktor, *10 ani de artă săsească ardeleană, în Transilvania, Crișana, Maramureșul*, vol. II, 1918-1928, p. 1245-1258.

Tătaru, Marius, *Art et histoire: étape de développement dans la culture visuelle de la Transylvanie du XIX-e siècle*, în "Revue Roumaine d'histoire d'art", t. XVII, 1980, p. 53.

Zillich, Heinrich, *Hermannstadt und die Malerei*, în "Klingsor", an V, 1928, nr. 12, p. 474.

DER DEUTSCHE KUNST IN SIEBENBÜRGEN IM 19. JAHRHUNDERT UND IM DER ERSTEN HÄLFTE DES JAHRHUNDERTS

Zusammenfassung

Anhand einer zeitlichen Reise, die mehr als anderthalb Jahr-hunderte zu decken versucht hat, haben wir dem Leser künstlerische und kulturelle Ereignisse eines für diese sehr anregenden Raumes nähergebracht, Ereignisse, die weder gut bekannt sind, noch in den Synthesearbeiten, die nationale Kunst betreffend, verzeichnet werden.

Das Studium, sowie die Analyse des Kunstphänomens dieser geographischen Zone ermöglicht es uns einer Reihe von Überlegungen Ausdruck zu verleihen. Da im Laufe aller geschichtlichen Zeiträume, ohne Unterschied, Konvergenzerscheinungen im Rahmen des Kunstphänomens auftreten, kann auch von der deutschen Kunst in Transsilvanien behauptet werden, dass ihre Entwicklung kontinuierlich und natürlich vom Mittelalter bis zur Gegenwart verlaufen ist, als ein Prozess mit tiefzündigen Eigenheiten in Stil und Anschauung, ein Prozess, der jedoch für jedes wichtige Moment seine Anregungen von der europäischen Kunst erhalten hat.

Der Weg zur stilistischen Individualisierung, der im Laufe der Zeit von der Mehrheit der hier angeführten Künstler zurückgelegt worden ist, wird von verschiedenen Etappen der Assimilation und von Beeinflussungen gekennzeichnet und ist von Künstler zu Künstler auf seine eigene Art zurückgelegt worden. Lobenswert ist der Wunsch nach Klärung der Begriffe, ein Wunsch der desöfteren mit der Ausdrucksweise der Zeit synchronisiert worden ist. Was die Künstler an formaler Synthese aus ihren früheren Erfahrungen erworben haben ist ihnen später sehr zugute gekommen.

Hoch anzurechnen ist es diesen Künstlern dass sie, trotzdem sie den "Weg zur Vollendung" gesucht haben - ein Begriff, der vom Philosophen Hermann

Kezserling sehr zutreffend definiert worden ist - so haben sie in ihrer Suche danach keinen, von ihren Anlagen her fremden Weg eingeschlagen, sondern die schlische Klarheit ihres plastischen Gefühls zu bewahren verstanden.

Der Fortschritt im Bereich der bildenden Kunst vom Ende des 19. und Beginn des 20. Jahrhunderts hat sich in Transsilvanien nur selten und nur mit geringen Ausnahmen von den traditionellen, figürlichen Darstellungen entfernt, die jedoch von einem spirituellen Klarungsprozess begleitet waren.

Es soll desgleichen nicht unerwähnt bleiben, dass diese Kunst eine einheitliche, kohärente, von Vitalität gekennzeichnete war, die jedoch äußerste Vielfalt in ihrer künstlerischen Ausdruckswere aufweist.

Die modernen künstlerischen Experimente des 20. Jahrhunderts, die auch in Siebenbürgen rezeptiert worden sind, können als Ausdruck der Mobilität, der Einbildungskraft angesehen werden, welche zur Partikularisierung der Visionen und Stile einiger Künstler wie Hans Eder oder Hans Mattis-Teusch beigetragen hat, Künstler die dazu beigetragen haben die deutsche Kunst Siebenbürgens vom Komplex des Provinzialismus zu befreien.

Als ein Ganzes betrachtet, ist die deutsche Kunst Siebenbürgens ein Phänomen das die Zeiten überdauert hat, eine Kunst mit einem tiefen Ideengehalt, die auf eine jahrhundertealte Entwicklung zurückblickt, eine Entwicklung die ihr ihre unverwechselbare Besonderheit verliehen hat. In diesen Sinne schliesst sie sich der Art und Weise an, in der La Fresnaye die Kunst verstanden hat und zwar behauptete er: "Es gibt keine Kunst, die keine Verbindung zur Vergangenheit hat, so wie ein Baum mit der Erde (...). Jener Teil der Bräuche, der den folgenden Generationen vermittelt wird, dient als Brücke von einer Kunst zur anderen (...). Eine ganz neue Kunst wäre niemanden mehr zugänglich, während uns eine ganz neue Schönheitsform auch nur dann beeindruckend würde, wenn diese zumindest im kleinsten Pünkten an eine schon gefühlte anknüpft".

DE LA GALERIA DE TABLOURI LA PINACOTECA NAȚIONALĂ

ADRIAN-SILVAN IONESCU

La Colegiul Național Sf. Sava se formase un muzeu care folosea atât pentru necesitățile școlii, cât și pentru educarea marelui public. Această instituție – numită, în chip pretențios, Muzeu Național – era, mai degrabă, un cabinet de curiozități unde fuseseră adunate, fără o selecție prea riguroasă și fără un criteriu științific prea clar, mostre mineralogice, animale și păsări împăiate, piese arheologice – printre care impresionantul tezaur de la Pietroasa – apoi manuscrise, cărți vechi, armament medieval, gliptică, numismatică, stampe și picturi. Inițiatorul acestei colecții, care luase ființă încă din 1834, a fost marele ban Mihalache Ghica, iar primul conservator a fost, din 1837, profesorul de desen al colegiului, Carol Wahlstein¹. El însuși pictor, Wahlstein se ocupa personal de conservarea și restaurarea operelor de artă aflate în gestiunea sa. Pentru a umple anumite goluri inerente unei colecții abia încropite, chiar el execută, în timp, portretele domnitorului Alexandru Dimitrie Ghica și al țarului Nicolae I, acesta din urmă la observația făcută de consulul rus că din galerie lipsește chipul suveranului său.

În 1850, Gheorghe M. Tattarescu, aflat la studii la Roma, cu o bursă din partea episcopului Chesarie al Buzăului, îi trimite în dar domnitorul Barbu Știrbei recenta sa lucrare *Deșteptarea României* – numită și *Renașterea României* – cu care raportase un răsunător succes în Cetatea Eternă². Domnitorul, cunoscător și iubitor de artă, apreciază lucrarea, dar consideră că este prea valoroasă pentru a se bucura singur de ea și, pentru că mai primise un tablou de la tânărul Petre Alexandrescu, hotărăște să pună bazele unei pinacoteci a cărei necesitate era demult simțită. În consecință, pe data de 24 decembrie 1850, emite Înaltul Ofis Domnesc nr. 1751 prin care înființează această nouă instituție de artă, al cărei scop este bine precizat în actul de fondare: “Bazurile unei Biblioteci, a unui Muzeu de Istorie Naturală și a unui Cabinet de fizică și de chimie s-au pus de vreo câțiva ani și aceste trei stabilimente neapărate pentru Instrucția publică înaintează din zi în zi (...).

O lipsă rămăsese neîndeplinită – aceia a unei Galerii de Tablouri pentru studiul tinerimei care ar avea aplecare să îmbrățișeze această frumoasă artă. Dorind

¹ Ioana Cristache-Panait, Panait Ion Panait, *Începuturile muzeografiei la București*, în “Revista Muzeelor”, 1966, nr. 1, p. 38; Ion N. Vlad, Gh. Stancoveanu, *Carol Valștain*, Craiova, 1967, p. 102; Șerban Boicescu, Ion Duployen, *Carol Valștein – un pionier al muzeografiei și culturii românești*, în “Revista Muzeelor”, 1971, nr. 5.

² Jacques Wertheimer-Ghika, *Gheorghe M. Tattarescu – un pictor român și veacul său*, București, 1958, p. 80-81.

a să pună temelia și pentru îndestularea acestia trebuințe și a se începe formarea unei asemenea Galeriei, poruncim acestui Departament [al Credinței] a se înțelege cu Eforia Școalelor ca să se adune toate gravurile și Tablourile ce a avut școala, să se așeze într-o sală potrivită după felul și meritul lor și să se înscrie într-un registru șnuruit și pecetluit;

Spre acest sfârșit trimitem și Noi pe lângă acest ofis *doă Tablouri lucrate de doi români și anume G. Tătărescu care să află la Roma cu cheltuiala Sf. Episcop Buzău și P. Alexandrescu (...)*³.

Cu același prilej lui Petre Alexandrescu îi este acordată o bursă de 200 de galbeni anual pentru a pleca să studieze pictura în străinătate.

Ofisul domnesc este înregistrat la minister pe data de 15 ianuarie 1851. Din acel moment începe efectiv organizarea Galeriei de Tablouri. În aceeași zi, intendentul Colegiului Sf. Sava anunță Eforia Școalelor că, din însărcinarea directorului acesteia, a procurat portretele țarului și al sultanului de la ramerul Marinovici, la prețul de 276 lei⁴. La scurt timp, în luna martie, același ramer încadrează marea pânză a lui Tattarescu, recent intrată, prin danie domnească, în patrimoniul galeriei⁵.

Pe 17 ianuarie membrii Eforiei Școalelor fac un raport la Domn prin care își arată satisfacția de a pune în aplicare proiectul cultural al principelui și propun un specialist care să se ocupe de nou-înființata instituție: "(...) Eforia să cunoaște datoare a arăta plecat mării Voastre că pentru formarea Galeriei de Tablouri și ținerea lor în bună și plăcută stare este trebuință de o persoană care având știință pozitivă de arta picturii, să fie înzestrată și cu talentul de a prețui frumosul și a cunoaște valoarea fie căruia obiect, fiind cea persoană cu a sa răspundere și toate colecțiile ce vor intra în această iconotecă. Pentru îndeplinirea acestei delicate însărcinări, Eforia nu poate deocamdată cunoaște pe alta decât pe Dl. Valenștein, care fiind profesor de Deseniu într'un curs îndelungat de vreme, a rămas acum însărcinat numai cu datoria sa de conservator al muzeului (...)"⁶.

Cu puțin timp înainte, Wahlstein, din motive încă neclare, fusese demis din corpul profesoral al Colegiului Sf. Sava, dar păstrat la muzeul de pe lângă acesta. Vechiul profesor de desen făcea, cu acea ocazie, un memoriu către Eforia Școalelor, în care își prezenta activitatea de 20 de ani la catedră și solicita să nu fie dezonorat într-atât încât să fie înlăturat, acceptând să lucreze fie chiar și cu salariul diminuat de conservator. Spera, de asemenea, că se va putea face util la nou-înființata instituție muzeală: "(...) Cu tot respect rog pe Onorabila Eforie să bine voiască a nu îngădui această năpăstuire, să-mi dea iarăși catedra de Deseniu în care m-am aflat cu cinste și cu folos 20 de ani.

³ Arhivele Naționale Istorice Centrale (ANIC), fond Ministerul Cultelor și Instrucțiunii Publice – Țara Românească, dosar 1983/1851, f. 1.

⁴ Ibidem, f. 2.

⁵ Ibidem, f. 9.

⁶ Ibidem, f. 4, 13.

Mă mulțumesc și cu leafa veche a Muzeului și să dea Dumnezeu să se înființeze o Galerie de Tablouri pentru care eu voi îngriji tot supt numire de conservator al Muzeului după cum am îngrijit și până în acest moment (...)”⁷ (subl. A.S.I.).

Dând răspuns solicitării Eforiei, forul tutelar – numit atunci Departamentul Trebilor Bisericești și Instrucțiunii Publice – aduce la cunoștință rezoluția domnitorului care temporizase numirea lui Wahlstein în funcția respectivă folosind o formulă plină de diplomație: “Se va întocmi întâi galeria și apoi ceilalte”⁸.

Se pare că Wahlstein avea dușmani care încercau să îl excludă din sistemul de învățământ, căci un înalt funcționar ce ținea locul șefului acelui Departament se interesa la Eforie în baza cărui fapt fostul profesor de desen primise un supliment de 250 lei la salariul de 500 lei de conservator⁹. I se răspunde că acei bani îi fuseseră acordați pentru traducerea unei lucrări de științele naturii datorată unui autor străin¹⁰.

Chiar dacă funcția de conservator al galeriei nu i-a fost acordată *de jure*, Wahlstein a îndeplinit-o *de facto*. Ca dovadă a activității ce o îndeplinise neîncetat stă un raport din 12 iunie 1851 prin care anunța conducerea Eforiei că a cheltuit 100 de lei pentru înrămarea unui tablou recent achiziționat, *Ecce homo* de Cascanuovo¹¹. (Este greu de precizat cine era acest artist italian al cărui nume fusese eronat scris de conservator: este probabil vorba de Francisco-Giuseppe Casanova, 1727-1802, pictor de marine, peisagist, bataillist și gravor). Peste doi ani, pe 10 octombrie 1853, artistul solicită, printr-o petiție către Eforie, să-i fie încredințată această funcție, cu o mică remunerație, deoarece instituția muzeală se îmbogățise cu multe opere de artă ce trebuiau păstrate în condiții bune: “Colecția de tablouri înmulțindu-se din zi în zi mai mult, având de scop a sluji de modeluri vrednice pentru formarea gustului și a nu confusia ideile prin ecspoziția lor neconbinată potrivit cu orânduilele Onorabilei Eforii pentru această chestie; *este acum de neapărată trebuință de a se așeza după o sistemă și a le conserva după regule tehnice*.”

Cunoscând că o neîngrijire [a] acestor tablouri de acum înainte pricinuieste o vătămare însemnată, de aceea rog plecat Onorabila Eforie să binevoiască a încredința mie această conservatură cu un mic avans la leafa mea și mă făgăduiesc că mă voi sili a folosi această colecție cu toate științele mele Tehnice și a contribui câte un tablou potrivit Colecției Naționale”¹² (subl. A.S.I.).

Nu numai că își oferea serviciile de conservator, dar era dispus, după cum o spune, să doneze chiar lucrări personale pentru a da amploare patrimoniului muzeal.

⁷ Idem, dosar 1470/1848, f. 129; Adrian-Silvan Ionescu, *Învățământul artistic românesc 1830-1892*, București, 1999, p. 40.

⁸ ANIC, fond Min. Culte și Instr. Publice, Țara Românească, dosar 1983/1851, f. 8; Idem, dosar 1948/1851, f. 10.

⁹ Idem, dosar 1983/1851, f. 6.

¹⁰ Ibidem, f. 7.

¹¹ Ibidem, f. 20.

¹² Ibidem, f. 59.

Dar nici de această dată nu i se dă un răspuns ferm, cererea fiind pusă la dosar fără multe comentarii: “La delă pentru galeria de tablouri”.

Într-adevăr, colecția crescuse substanțial prin donații și achiziții.

În martie 1851, pictorul Constantin Lecca, înlocuitorul lui Wahlstein la catedra de desen a Colegiului Sf. Sava, oferea spre vânzare Eforiei Școalelor patru copii executate de el după lucrări celebre din muzeele Romei, fără însă a preciza autorul acestora. Era vorba de *Vir Dolorum*, *Herodiada cu capul Sf. Ioan Botezătorul*, *Răpirea Proserpinei* și *Mercur cu Eol*¹³. Pe lângă aceasta, artistul cere permisiunea de a face portretul domnitorului. Apostila unuia dintre efori cere ca ofertantul să precizeze sumele pe care le dorește. Achiziția se va face spre finele anului, pe 20 noiembrie, cei trei efori, Petrache Poenaru, Simion Marcovici și Arcescu propun suma de 40 de galbeni pentru portretul lui Barbu Știrbei¹⁴, iar pe 18 decembrie hotărăsc să-i ofere câte 30 de galbeni pe trei dintre copiile propuse, ca și pentru două compoziții originale, *Bătălia de la Călugăreni* și *Intrarea lui Mihai Viteazul în Alba Iulia*¹⁵. Se pare că ultimele nu erau finisate încă, fiindcă Simion Marcovici, în referatul făcut pe adresa de eliberare a banilor, cere să se atragă atenția artistului să le termine: “Se va face poruncă către D. Casier ca să răspundă această sumă după ce însă se va vesti D. Lecca să isprăvească cum se cuvine tablourile care sunt nesăvârșite”¹⁶.

De altfel, Lecca era deja prezent în galerie cu cel puțin o lucrare, pentru că Eforia îi comandase o copie după portretul cărturarului grec Neofit Duca, pe care acesta o terminase la începutul lui iunie și-și primise cei 12 galbeni promiși¹⁷. Dar el nu era singurul furnizor de opere de artă, fie ele originale, fie copii: în graba de a lărgi cât se putea mai repede colecția de tablouri, Eforia profita de orice ofertă i se făcea, astfel că, pe 3 iunie 1851, chiar atunci când hotăra achitarea portretului lui Duca pe care îl copiasese Lecca, decidea și achiziționarea a cinci compoziții religioase aflate în posesia unui negustor evreu, Mozes Pilper. Acestea erau: *Moartea Sf. Sebastian*, *Cazna lui Iisus Hristos*, *Tăierea capului Sf. Ioan Botezătorul*, *Pocăința Sf. Petru la cântatul cocoșului* și *Ieșirea lui Iona din chit*¹⁸.

Uneori, din dorința de a avea în scurt timp un muzeu bogat, erau acceptate fără o selecție judicioasă, și obiecte care nu aveau prea multă legătură cu plastica, precum “un tablou de caligrafie lucrat de Dl. Rafael Serbati, dedicat Mării Sale Prea Înălțatul Nostru Domn”¹⁹. Alteori, erau înscrise în gestiunea muzeului piese greu de precizat cărui gen sau cărei tehnici aparțineau, doar pentru că fuseseră dăruite domnitorului, iar acesta le destinase muzeului spre a da satisfacție donatorului și a încuraja alte donații: “un obiect de artă plastică fabricat de

¹³ Ibidem, f. 14.

¹⁴ Ibidem, f. 29.

¹⁵ Ibidem, f. 31.

¹⁶ Ibidem, f. 33.

¹⁷ Ibidem, f. 18.

¹⁸ Ibidem, f. 16.

¹⁹ Ibidem, f. 28.

Dlui Petrache Gheorghiu, spre a căruia încurajare în această artă s'a gratificat numitul de Măria Sa Domnul Stăpânitor"²⁰.

În primul an de existență, galeria conținea cu preponderență compoziții religioase copiate după autori străini, în vreme ce lucrările originale erau în minoritate, rezumându-se doar la alegoria lui Tattarescu, la cele două scene istorice ale lui Lecca și la mai multe portrete ale domnitorilor și personalităților culturale locale. Chiar în iulie 1851 sunt cheltuiți 54 de lei pentru înrămarea portretului lui Gheorghe Bibescu²¹.

În vara anului următor, doi tineri ce se găseau la studii în străinătate – Theodor Aman, aflat pe cheltuială proprie la Paris și Petre Alexandrescu, trimis la Roma pe spezele statului – expediază în țară câteva lucrări pentru a-și demonstra progresele făcute în domeniul artistic. Aman executase prima sa compoziție istorică intitulată *Cea din urmă noapte a lui Mihai Viteazul*, inspirată din poezia omonimă a lui Dimitrie Bolintineanu și comandase să se facă litografiile după ea. Această pânză și două stampe le destinase plasticianul galeriei bucureștene, însoțindu-le de o scrisoare plină de respect către Eforia Școalelor: "Sub însemnatul venind în Paris spre a studii arta picturei, în mijlocul ocupațiilor n'a perdut un singur minut din vedere iubita sa patrie.

Petruns de acest sentiment vine astăzi de depune pe altarul său cea d'înteia a lui compoziție și pentru aceasta se adresa la Onorabila Eforie, rugând-o să bine voiească a priimi alăturatul tablou ce doresc a se depune în museul Sântului Sava.

Sugetul este *Cea din urmă noapte a lui Mihai cel Mare* (poesie de D.D. Bolintineanu).

Cred că Onorabila Eforie va căuta cu atâta bună voință la prinosul meu cu câtă modestie eu îl aduc"²².

După cinci luni de la expediere Aman nu primise nici un semn din țară, așa că trimite o nouă scrisoare în care cere să i se confirme că opera sa a ajuns cu bine²³. Deși misiunea artistului ajunsese la București pe 24 ianuarie 1853, răspunsul îi este expedit abia la începutul lui martie: "Eforia a priimit cu plăcere Tabloul Domniei Tale și îți aduce Domniei-tale cu aceasta espressionele de a sa mulțumire și recunoștință pentru buna voință ce ai avut de a'1 închina Gimnasiului central din București, ca celle d'întâi premise ale frumoasei Domniei-tale arte, pe care ști să o coltivi cu un zel lăudabil"²⁴.

Aman făcuse cadou lucrarea sa dar, fără îndoială, se așteptase și la o compensație bănească din partea statului român, nu doar la simple mulțumiri și laude. De aceea, redactează o epistolă cu notă de reproș către Eforia Școalelor în care își exprima întreaga insatisfacție pentru lipsa de înțelegere față de actul creației și pentru dezinteresul față de investițiile costisitoare ale artiștilor: "Scrisoarea

²⁰ Ibidem, f. 81.

²¹ Ibidem, f. 22.

²² Ibidem, f. 35.

²³ Ibidem, f. 42; Bibl. Acad., Cabinetul de Manuscrise, Arhiva Aman, I mss. 12, caiet, f. 8.

²⁴ ANIC, fond Min. Culte și Instr. Publice, Țara Românească, dosar 1983/1851, f. 43.

Onorabilei Eforii de la 2 Martie [1853] n'îm[i] trimite decât mulțumiri și recunoștință. Doresc dar a afla de este tot ce poci aștepta de la Onorabila Eforie. Eu cu toate astea îmi fac datoria a înștiința că artele au trebuință de cheltueală pentru care a face un tablou este indispensabil. D.D. Artiști d'acolo pot a vă da o idee asupra acestuia.

Eu nu pretind ca să mi să plătească munca ci cheltuelele căci altfel mă voi vedea silit în loc de a le trimite museului, d'aș avea trebuințe mă voi vedea silit a le vinde particularilor. Iertați a mea indiscreție”²⁵.

Nu este sigur că tânărul artist a expediat până la urmă această scrisoare plină de năduf, căci în arhiva Ministerului Cultelor și Instrucțiunii Publice nu am depistat-o; ea se păstrează într-un caiet cu ciorne de scrisori aflat în Arhiva Aman de la Cabinetul de Manuscrise al Bibliotecii Academiei Române. Tot acolo se găsește și ciorna unei epistole în franceză către fratele său mai mare, Alexandru Aman, în care se plânge de indiferența Eforiei față de nevoile artiștilor și de ale sale în mod special: “(...) Știi bine că am făcut atâtea cheltuieli pentru tabloul pe care l-am trimis iar *Onorabile Eforie* îmi răspunde o scrisoare încântătoare unde sunt spuse o mulțime de vorbe pentru a lăuda talentul meu și prezintă patru semnături importante [semnăturile celor patru efori ai școalelor – n. A.S.I.]. Îți imaginezi că toate acestea nu au putut decât să mă fleteze. (...) eu nu cer nimănui nimic dar pretind să-mi plătească munca, și de n-aș respecta viitorul le-aș scrie o scrisoare îngrozitoare. Dar mă mulțumesc să-mi pierd doar optimismul. Ceea ce regret în plus este de a vedea că, în viitor, sunt obligat să trăiesc în altă țară decât a noastră”²⁶.

Aman era într-adevăr foarte supărat că nu-i era apreciată munca suficient de mult pentru a-i fi acordată o sumă de bani spre a-și acoperi investițiile. Din acest motiv se gândea chiar să nu mai vină în țară, dar aceasta era doar o vorbă spusă la mânie pe care o va uita mai târziu, când va primi gratificația dorită. Abia peste doi ani, în august 1855, Eforia Școalelor face un raport la Domn, prin care propune să i se acorde pictorului un ajutor de 200 de galbeni: “Domnul *Teodor Aman*, care studie arta picturii în Paris, a trimis la galeria de Tablouri a gimnaziului de aici un Tablou ce înfățișază: *cea din urmă noapte a lui Mihai cel mare*.”

Eforia dorind a da o dovadă de favoare cu care Înălțimea Voastră priviți frumoasele arte, și de odată a încuraja silințele junelui Artist, a socotit spre a-i înlesni și mijloacele de studiu, că s-ar cuveni să i se dea pentru aceasta îndată un ajutor cu o sumă de 200 galbeni. Această sumă, dacă se va aproba de Înălțimea Voastră, să se sloboază din rezerva Casei Școalelor”²⁷. Barbu Știrbei este de acord cu propunerea și, pe 11 august, ministrul de resort autorizează Eforia să expedieze plasticianului banii respectivi”²⁸.

²⁵ Bibl. Acad. Rom., Cabinetul de Manuscrise, Arhiva Aman, I mss. 12, caiet, f. 21v.

²⁶ Ibidem, f. 14v.

²⁷ ANIC, fond Min. Culte și Instr. Publice, Țara Românească, dosar 1983/1851, f. 75.

²⁸ Ibidem, f. 79.

Petre Alexandrescu trimisese domnitorului în dar, pe 22 iulie, prin intermediul Eforiei Școalelor, pânzele *Atala* și *Cele trei grații*, probabil copii după maestri străini²⁹. Dar nici lui Eforia nu se grăbise să-i răspundă, așa că artistul revine cu o epistolă pe 4 noiembrie, în care se interesa dacă picturile sale au fost primite și, în caz afirmativ, recomanda ca acestea să fie expuse la soare pentru că verniul, proaspăt în momentul împachetării, nu avusese timp să se zvânte și se negrise³⁰. Eforia consideră că se cuvenea a-l răsplăti pe tânăr pentru donație și solicită domnitorului să aprobe acordarea unui ajutor în valoare de 50 de galbeni, ceea ce Barbu Știrbei încuviințează³¹ și pe 24 ianuarie 1853 banii îi sunt expediați³².

În februarie 1853 cele două picturi au fost încadrate în rame poleite de ramerul Moise Waiz (probabil Weiss), cu prețul de 56 sfați³³.

Eforia mai cheltuiuse 64 florini de argint, echivalentul a 438 lei și 26 parale, ce reprezenta costul transportului cu vaporul pe Dunăre a acestor lucrări³⁴.

Mihail Lapaty, aflat și el la Paris pentru studii, a trimis pe 28 iunie 1853 un mare tablou ce-l reprezenta pe Mihai Viteazul călare. El își însoțea donația de o scrisoare ce vibra de patriotism și era caligrafiată foarte îngrijit:

“Respectabilii miei Domni,

Amorul pământului Părinților mei, recunoștința ce, ca român, vă sunt dator; buna îngrijire ce ați dat tinerilor miei ani, îmi dau curajul d’a vă atrage atenția asupra unuia din cei mai din urmă fii ai Școlii Române.

Pământul unde fui născut, necețitățile cele fără de număr de care îl văzui lipsit, datoria ce calitatea mea de fiu al său îmi impoză, mă sili a lua parte după slabele mijloace la înflorirea și prosperitatea lui. Deși dificultățile foarte mari, Litterile, Istoria mai cu seamă, părându’mi o necesitate pentru Țara noastră, fu cariera ce îmbrățișaiu.

Guidatu nu de vanitatea numelui de Istoric ci de ambiția numai d’a putea sluji iubitei noastre țări, propagând glorioasele’i epoce pîntre fii săi Români, am gândit, Respectabilii miei Domni, că pentru a da o publicitate vrednică de strămoșii noștri, Istoriei lor, cel mai bun mijloc este Pictura. Studiile mele dar, Domnilor, sunt aplicate la Pictură.

Depart de iubita mea Patrie, stabilizat aici în Paris, pentru a da un câmp mai vast carierii ce am îmbrățișat, viu astăzi, Respectabilii miei Domni, după trei ani de studii riguroase, a implora indulgența Domniilor Voastre pentru modesta ofrandă ce, încă deși foarte slabă, îmi dau voe de a destina Galeriei de Tablouri instituită de concert cu Domniile Voastre în anul 1852 (sic) de Prea Înălțatul nostru Domn Barbu Dimitrie Știrbei Vv. căruia amu avut onoarea de a o dedea printr’o scrisoare spețială.

²⁹ Ibidem, f. 41.

³⁰ Ibidem, f. 40.

³¹ Ibidem, f. 44; idem, dosar 1948, f. 23.

³² Idem, dosar 1948/1851, f. 25; dosar 1983/1851, f. 44.

³³ Idem, dosar 1983/1851, f. 41.

³⁴ Ibidem, f. 36.

Această ofrandă este, Respectabilii mei Domni, unu tablou Istoricu reprezentând pe Mihai Viteazul în minutul biruinței de la Schellember în Ungaria.

Binevoiți, Respectabilii mei Domni, a priimi a mea această offrandă ca un gaj de recunoștința ce vă sunt dator nădăjduind că Prea Puternicul Dumnezeu curonând strădaniile mele mă va face odată vrednicu de iubita mea țară, de nepătatul nume ce luai în moștenire de la Părinții mei și prin urmare de Protecția Domniilor Voastre, adevărați reprezentanți ai inteligenții Române.”³⁵

Lucrarea lui Lapaty era remarcabilă și fusese deja făcută cunoscută unui larg public prin reproducerea în revista pariziană “L’Illustration”, în numărul 539 din 25 iunie 1853, unde fusese elogios comentată de criticul de artă A.J. Du Puys.

Pentru a-l încuraja pe tânăr și a-i facilita continuarea studiilor, Eforia îi expediază, pe 14 septembrie 1853, 200 de galbeni, echivalând cu 6300 lei³⁶. Și pentru această lucrare se investiseră sume destul de mari de către beneficiar: 739,20 lei transportul, 32,20 lei vama, 4,20 lei transportul de la vamă la galerie și 15,20 lei înrămarea³⁷. Lucrarea fiind foarte mare a creat probleme cu depozitarea: chiar dacă îi fusese comandată rama, ea a fost ținută rulată, în condiții improprii, la Departamentul Trebilor Dinlăuntru. Eforia, în cunoștință de acest lucru, reclama, în martie 1854, opera de artă ce-i fusese hărăzită de artist, iar mai marii respectivului departament încercau să se dezvinovățească în privința mediului insalubru în care păstraseră pânza punând aceasta pe socoteala lipsei de spațiu: “... C[instita] Eforie este rău informată zicând că acel tablou a stat într’o magazie umedă și rău păstrat, căci a fost pus într’unu din saloanele de sus unde se află și chiar astăzi; iar pricina pentru care nu s’a înstins este că nu s’a găsit un spațiu îndestul de mare ca să’l poate coprinde”³⁸.

Impozanta lucrare a lui Lapaty a continuat să fie disputată între cele două instituții: în septembrie același an, Departamentul Trebilor Dinlăuntru cerea Eforiei să-i returneze tabloul pentru a fi restaurat din porunca lui Știrbei și după dorința autorului, în palatul domnesc de pe Podul Mogoșoaiei, unde era loc destul pentru așa o pânză mare³⁹. Carol Wahlstein era cel mai în măsură să facă această treabă. Printr-un raport din 7 decembrie 1854 către Eforia Școalelor el preciza că s’a achitat de această însărcinare și, pentru că lucrarea nu a mai fost expusă la palat, a readus-o la muzeu cu o cheltuială de 100 lei. Desigur, acestei opere de excepție nu-i priau neîncetatele mutări dintr-un loc în altul și schimbările de temperatură și umiditate. Faptul că Wahlstein se ocupase de restaurare, ca omul cel mai competent în materie, arată cât de util era în acel moment pentru Galeria de Tablouri al cărei conservator și custode continua să fie, în mod tacit. În raport erau precizate toate aceste etape ale activității depuse: “Portretul cel mare al Prințului Mihai Viteazul zugrăvit de Domn[ul] Lapate (sic) Mihail, din poruncă l’am destins, i’am desfăcut pervasurile

³⁵ Ibidem, f. 51.

³⁶ Ibidem, f. 55, 57, 58.

³⁷ Ibidem, f. 54.

³⁸ Ibidem, f. 63.

³⁹ Ibidem, f. 69.

pentru a-l putea scoate din Salon și a-l transporta în palatul unde era să se ecspuie din porunca Prea Înălțatului nostru Domn.

Fiindcă nu s'a putut face această Ecsposiție și portretul din nepăstrare era să se prăpădească mi s'a poruncit ca să-l transportesă iarăși înapoi; neîncetate refuze ce mi s'a făcut m'a silit peste douăzeci de ori să trimiț oameni cu căruță pe care am trebuit [a'i] plăti.

Primind în sfârșit portretul am plătit un Tâmplar care l'a întins și l'a așezat de nou în pervas și la locul lui (...)”⁴⁰.

Gheorghe Tattarescu executase în 1852, ca temă de concurs pentru ocuparea catedrei de desen a colegiului, alegoria *Nemesis*, lucrare care pe 21 iulie 1853 este solicitată de Eforia Școalelor pentru pinacotecă, oferindu-i în schimb autorului suma de 80 de galbeni. Într-un gest de mare generozitate, pictorul renunță la acești bani în favoarea Casei Școalelor, considerându-se suficient recompensat de cinstea ce i se făcuse de a fi prezent pe simeza muzeului: “(...) vrând a da Nații mele o noo probă de atenția ce'i port, precum și Onor[abi]lei Eforii un semn de mulțumire pentru onoarea ce'mi face așezând și acest de al 2-lea tablou eșit din mâna mea în Galeria publică, dăruiesc Casi Școalelor suma de galbeni 80 ce mi se oferă ca să aibă a se da în alte întreprinderi mai folositoare (...)”⁴¹.

Petre Alexandrescu voia să se facă agreabil mai marilor Eforiei și domnitorului și de aceea nu-și trimitea lucrările direct la muzeu, ci le destina unora dintre aceste persoane importante. În august 1854, îi trimitea lui Petrache Poenaru o lucrare a sa, fără a preciza titlul, spre a-i fi oferită principelui Barbu Știrbei⁴². Anul următor, îi dăruiește lui Poenaru însuși două lucrări, *Vestală* și *Cap de bătrân*, dar acesta, la rândul său, prin adresa din 4 iulie 1855, le oferă muzeului, unde se putea bucura de ele mult mai multă lume: “Dl. Alecsandrescu, elevul pictor de la Roma, a binevoit a'm trimite drept suvenir două tablouri din producțiile Dumisale. Sunt mulțumitor intenții Domnului Alecsandrescu, dar socotesc că de asemenea producții trebuie să se înavuțească muzeul național care deabia a început a se înființa. De aceea rog pe Onorabila Eforie să depue în acel Muzeu și aceste doă tablouri care figurează o vestală și un cap de bătrân”⁴³.

Un alt donator al galeriei a fost maiorul Dimitrie Pappasoglu care, în octombrie 1857, dăruia Eforiei una dintre stampele sale cu subiect patriotic, al cărei nume nu îl menționează: “(...) a se așeza în salonul presustvii ei nu ca un capo d'operă, ci ca o dovadă de zel ce tot Românul e îndatorat a avea în deșteptarea suvenirilor lor naționale carii zac astăzi în întunericul uitării: suvenirii sublimi, ce mărturisesc virtutea bărbaților noștri și monumentele ei pline de pasage istorice”⁴⁴. Peste exact un an, robacele maior oferea Eforiei pentru muzeu un exemplar al

⁴⁰ Ibidem, f. 70.

⁴¹ Ibidem, f. 53.

⁴² Ibidem, f. 66.

⁴³ Ibidem, f. 72.

⁴⁴ Ibidem, f. 85.

litografiei ce reprezenta piciorul podului roman de la Turnu Severin, adăugând și alte exemplare care solicita să-i fie achiziționate⁴⁵.

Tot în 1858, în patrimoniul instituției intră “portretul fiicei lui Mihai Viteazul, anume Florica, descoperit de Dnu profesor Boerescu și dăruit Școalelor de Dnu C. Crețulescu în octombrie 1858” pentru care se face o ramă poleită, în valoare de 4 galbeni și jumătate⁴⁶.

O nouă donație vine în vara anului 1859, dar din partea lui Constantin I. Stăncescu, aflat în acel moment ca bursier al statului la Paris. El trimisese un studiu după antic, *Venus din Milo*, pentru care Eforia propunea să-i fie acordată o gratificație de 20 de galbeni⁴⁷. Pe 25 mai 1860, tatăl tânărului depune la Eforie un portret în creion al noului domnitor, Alexandru Ioan I, lucrat de fiul său din memorie⁴⁸ și care urma să ~~folosească~~, ulterior, pentru o litografie ce avea să fie reprodușă și în revista pariziană “L’Illustration” no. 924/10 Novembre 1860⁴⁹.

Theodor Aman a oferit spre achiziționare două dintre picturile sale recente, *Hora Unirii la Craiova* și *Bătălia de la Giurgiu*, pentru a căror evaluare fuseseră desemnați pictorii Constantin Lecca și Henri Trenk. Cei doi apreciază operele confratelui lor și se pronunță pentru a fi cumpărate cu un preț variind între 400-500 de galbeni⁵⁰. În ședința Eforiei Școalelor din 30 martie 1860 se aprobă achiziționarea celor două pânze la prețul de 13.286 lei. Pentru detaliile ce le dă în privința picturilor oferite este relevant procesul verbal al ședinței acesteia, pe care îl dăm mai jos: “Având în vedere principiul în ființă de a se înavuți galeria de tablouri treptat cu mijloacele pecuniare disponibili, considerând rezultatul favorabile allu essaminărei ce s’a făcut de către artiști speciali la doue tablouri, lucrate de Pictoriulu Teodoru Amanu, și dintre cari unul represintă memorabilea bătălie de la Giurgiu când Michaiu Bravulu cu armata română respinge pre cea Ottomană preste Dunăre și ducele iei Sinanu Pașia abia poate să-și scape viața într’o mică luntre, fapt urmat după glorioasa învingere de la Călugăreni, și unul înfăcișiază banchetul naționale dat în Collegiulu din Craiova în memoria unirei Principatelor România și Moldavia, pronunțiatu de toată națiunea la Divanulu ad-hoc în annulu 1857 luna Octobree, Eforia în ședința sea de astăzi 30 Marte 1860 a gășitu cu calle și decide de a lua pre seama galeriei de tablouri pre citatele doue tablouri istorice și a da D-lui Amanu drept recompensă și încuragiare un onorariu de lei 13.286 (trei-sprezece mie doue sute optu-zeci și șeasse) ce se află acum disponibili din § VI allu budgetului Școalelor pre annulu espiratu”⁵¹.

⁴⁵ Ibidem, f. 86.

⁴⁶ Ibidem, f. 89.

⁴⁷ Ibidem, f. 52-93.

⁴⁸ Ibidem, f. 99.

⁴⁹ Adrian-Silvan Ionescu, *Artă și document*, București, 1990, p. 294-295, fig. 107; idem, *Fotografia – sursă pentru portretele unor personalități politice din secolul al XIX-lea multiplicat prin gravare sau litografiere*, în “Revista de Istorie Socială”, t. I, 1996, p. 78.

⁵⁰ ANIC, fond Min. Culte și Instr. Publice, Țara Românească, dosar 1983/1851, f. 97.

⁵¹ Ibidem, f. 96, 98.

Când se ivea prilejul – rar de altfel – de a fi scoasă la licitație o colecție constituită, Eforia nu pierdea ocazia să își trimită experții să facă selecția cea mai potrivită pentru îmbogățirea muzeului, așa cum s-a procedat în iunie 1860, când a fost scoasă la vânzare colecția lui Ioan Bibescu și cei patru pictori consacrați, Theodor Aman, Constantin Lecca, Gheorghe Tattarescu și Petre Alexandrescu au fost însărcinați să o evalueze⁵².

Într-un interval destul de scurt s-a format o colecție bogată, deși cam heteroclită care, în 1864, va deveni Pinacoteca Națională sub conducerea lui Theodor Aman, director atât al ei cât și al Școlii de Belle-Arte. Inventarul făcut cu acel prilej de Aman cuprindea 112 poziții⁵³ din care, la sugestia sa, în 1865, era descărcat de obiectele fără valoare artistică sau de interes istoric ori documentar, ce au fost transferate la Bibliotecă și la Muzeul de Curiozități⁵⁴.

FROM THE GALLERY OF PAINTINGS TO THE NATIONAL GALLERY OF ART

Abstract

As early as 1834, a museum had been set up at St. Sava National College in Bucharest. In fact, it was a collection of curios, in which mineralogical samples, stuffed animals and birds, archaeological, numismatic, and gliptic exhibits, old manuscripts and books, weaponry, engravings, and paintings had been gathered on no scientific criteria, but rather with the purpose of informing and instructing the students.

On 24th of December 1850, the Prince of Wallachia Barbu Știrbei issued the founding act of the Gallery of Paintings, and contributed himself two paintings he had been offered by two young art students, Gheorghe Tattarescu and Petre Alexandrescu. He even granted the latter 200 gold pieces, so that he might specialize abroad.

His formation as a painter highly recommending Carol Wahlstein as curator of the Gallery of Paintings – as a matter of fact, he had previously held such a position at the Museum of St. Sava College, where he had also been teaching drawing. Consequently he applied for the office. Although his application was not admitted in a first stage, Wahlstein assumed the position tacitly, undertaking the restoration and framing of the existing paintings, as well as the purchase of new works.

In a short while, the patrimony of the new institution became enriched through donation and purchase. Constantin Lecca, the most notable painter in Bucharest at the time, put up for sale several copies made by him after Renaissance paintings housed by European Art Galleries he visited abroad: *Vir Dolorum*, *Herodiada with St. John the Baptist's Head*, *Proserpine's Abduction*, *Mercury and*

⁵² Ibidem, f. 100.

⁵³ Idem, dosar 527/1864, f. 91-93.

⁵⁴ Idem, dosar 732/1865, f. 328-330.

Eol. In addition, Lecca had also painted the portraits of Prince Barbu Știrbei and of the Greek scholar Neofit Duca, as well as two large historical compositions: *The Battle of Călugăreni* and *Michael the Brave's Entry in Alba Iulia*.

At the end of 1851, which marked the first year of existence of the Gallery, religious compositions copied from foreign painters prevailed in the collections, whereas original works, such as Tattarescu's allegorical composition *Romania's Awakening* and the two above-mentioned historical paintings by Lecca were in minority, together with several portraits of princes and local notable figures.

In 1852, Theodor Aman, who was at that time studying in Paris, sent home his first important work, *Michael the Brave's Very Last Night*, inspired by the poem with the same title by Dimitrie Bolintineanu. The heads of the *Eforia Școalelor* (School Administration), to which the Gallery of Paintings was subordinated, did not respond with the due promptness and failed to send the gratification the young artist was no doubt expecting. This aroused Aman's discontent and his disgust at the indifference with which the act of creation was being treated. However, two years later, in 1855, the higher body offered the artist satisfaction, even at a late hour, by granting him 200 gold pieces for encouragement.

In 1853, another student in Paris, Mihail Lepaty, sent to the Gallery a large equestrian portrait of Michael the Brave, very well received by the authorities. But its unusual dimensions made it difficult to exhibit, so the painting, kept in improper conditions, all rolled up, and transferred from one building to another, was damaged and eventually restored by Carol Wahlstein.

Back home after having studied in Italy, Gheorghe Tattarescu applied in 1852 for the drawing classes of St. Sava College and, for that purpose, painted the allegory *Nemesis* which he offered to the museum. In 1854, Petre Alexandrescu sent Petrache Poenaru, one of the directors of *Eforia Școalelor*, two works – *Vestal* and *Head of an Old Man* – which were passed on to the Gallery. Another donator was Major Dimitrie Pappasoglu, who wished his engravings to be exhibited in the museum.

Constantin I. Stăncescu, on a state scholarship in Paris, sends out a study of *Venus of Milo* in 1859 and, in 1860, a pencil portrait of Prince Alexandru Ioan I, which he had drawn from memory.

At the beginning of 1860, Theodor Aman put up for sale two of his recent works, *The Battle of Giurgiu* and *The Union Hora at Craiova*. The commission appointed to make the evaluation included painters Constantin Lecca and Henri Treuk, who highly appreciated the paintings and suggested that their purchase should be made at a high price, in agreement with their value.

In less than a decade, the Bucharest Gallery of Paintings had gathered a fairly rich albeit disparate patrimony, which would make the nucleus of the future National Gallery of Art to be set up in 1864, together with the School of Fine Arts. Its first director, Theodor Aman would proceed with a rigorous inventory of the collection – listing 112 entries – and discard⁸ all the exhibits of historical or documentary interest that were not directly linked to fine arts.

PINACOTECA STATULUI, ÎNTRE PROGRAM ȘI ALEATORIU¹

MARIA-DOMNIȚA-RUXANDRA DREPTU

Referindu-se la achizițiile făcute pentru Pinacoteca Statului, în amplul volum despre Grigorescu², George Oprescu face o mențiune care este în directă legătură cu teoria gustului și reflectă schimbările de orientare ale judecății de valoare la sfârșitul secolului al XIX-lea. Este vorba despre faptul că, după închiderea expoziției Societății Amicilor Belor Arte, în 1873, Statul cumpăra pentru Pinacotecă două lucrări de Grigorescu, *Paznicul de la Chally și Natură moartă cu rațe și sitari*, plătind pentru prima o sumă mai mică iar pentru a doua una mai mare. Comentariul lui Oprescu asupra prețurilor este pertinent: „*Paznicul de la Chally* era considerată neterminată, probabil”³. Ambele lucrări au fost executate în 1867, în perioada în care Grigorescu se afla în Franța, la studii. Cele două lucrări reflectă trecerea de la mimesis la interpretare, de la forma impusă, academistă, la libertatea opțiunii tematice și stilistice, îmbinând tradiția cu viziunea modernă, care se anunța la Barbizon.

Analiza celor două lucrări duce la aceeași concluzie. Natura moartă este o lucrare executată într-o manieră ce amintește de pictura flamandă a secolului al XVII-lea, în culori sumbre, pe bază de verde și albastru de Prusia și cobalt, umbră arsă, brunuri și accente de alb, ocră și roșu. Tușa este lisă, invizibilă, culorile au strălucire și întreaga lucrare dovedește un studiu atent și o tehnică impecabilă. Dar, nu este relevantă pentru Grigorescu, deoarece este lipsită de originalitate, fiind mai degrabă o replică orgolioasă la genul respectiv, o probă de îndemânare.

Paznicul de la Chally este o lucrare de interpretare. Subintitulată și *Omul cu pipa*, se prezintă ca o compoziție ale cărei detalii trebuie privite cu atenție pentru a fi observate. Aspectul lucrării este de neterminat, fiind executată în maniera non-finito. Grigorescu își permite libertatea de expresie pentru un subiect ales din proprie voință, pus în pagină după schema unei viziuni armonioase, cu un centru de interes focalizat asupra personajului principal, paznicul. Văzut din profil, șezând pe scaun, ține în mână o pipă și este îmbrăcat, așa cum îl vedem în portretele, în varianta tematică, de la Muzeul Național de Artă al României și Muzeul Zambaccian. Pictorul îi acordă mai multă atenție, mai multă culoare și în final,

¹ Extras din teza de doctorat, *Tragicul în arta românească modernă*, capitolul *Analiza gustului*.

² George Oprescu, *Grigorescu*, București, 1963.

³ *Ibidem*, p. 93.

atingându-și scopul, expresivitatea dorită. Restul lucrării are, așa cum spune și Oprescu, aspectul de neterminat. În spatele paznicului se profilează o încăpere cu o fereastră în ultimul plan, adică o pată ușor alburie și nedefinită ca și de abia vizibilele personaje din jur. Toată această zonă este schițată cu o culoare diluată, din câteva trăsături de pensulă. Se creează, astfel, două planuri, de interes diferențiat. La o primă vedere se vede doar paznicul, a cărui forță de reprezentare ne atrage necondiționat. Restul este doar décor; mesajul lui Grigorescu, în acest context, este acela de a trece repede cu privirea peste ceva lipsit de importanță, un fundal de elemente mobilante, și atât.

Tocmai această diferențiere de planuri reprezenta obstacolul peste care publicul încă nu era pregătit să treacă. Mai mult, nici măcar paznicul nu era prea meticulos descris. Privirea, neavând de ce să se agațe, ar fi trebuit să cedeze locul imaginației, în timpul judecății de valoare, care ar fi găsit substanța tabloului aflată dincolo de vizibil, analizând atmosfera încăperii, atitudinea personajului, pe scurt încercând să găsească răspuns la întrebările, nedumeririle pe care această lucrare le ridică, la aceea vreme. Ștefan Mihăilescu⁴, în articolul publicat sub pseudonimul Stemill, scria: „Care să fie adevăratul artist, cel ce-și sfârșește tablourile cu conștiință, sau cel ce-și râde de vedere, aruncându-și colorile cu un *sans gene* care merge la sigur de efectul ce are să producă. Dumnealui aruncă pe pânză patru, cinci pete de culori și iese o figură umană plină de adevăr și viață”.

Criteriul după care au fost alese cele două tablouri ne rămâne necunoscut. În analiza gustului din epoca respectivă cert este că ele satisfac două categorii de public, cel învățat să-și bucure ochii, pentru care arta are menirea de a ne bucura și care nu ridică nici un fel de problemă de interpretare, peste care ochiul alunecă blând și pentru care natura moartă este un summum al tehnicii și cealaltă categorie, a publicului modern, care așteaptă de la tablou o provocare intelectuală care să-l conducă la plăcerea estetică. Căci, de la Schiller încoace nu este nici o schimbare majoră în sistemul de gândire filosofică și îl putem cita, în sensul că bucuria intelectului este mai mare cu cât bucuria estetică este mai profundă.

Statul cumpără pentru Pinacotecă două lucrări de Grigorescu diferite ca stil și tematică. Este prudent în alegere și cu conștiința vigilentă de a se asigura asupra necesității educării poporului, dezideratul principal în înființarea pinacotecii statului. În anul 1930, cu ocazia celei de a treia deschideri a pinacotecii în sălile de sus ale Ateneului, lângă sala de concerte, în două săli vor fi expuse 104 lucrări de Grigorescu și doar două de Luchian, alături de lucrări ale altor pictori, mai mult sau mai puțin importanți. Într-un timp scurt se produsese deja o modificare la nivelul gustului. Vor mai trece câțiva ani până când și Luchian își va câștiga locul bine meritat.

Relevant pentru istoria gustului este semnalarea în presă, „Rampa”, 1912⁵, a unui eveniment important: cel dintâi român căruiua statul francez îi cumpără o

⁴ Condeie înaripate de penelul domnului Grigorescu, în „Revista Contemporană”, 1876.

⁵ Fondul documentar al Muzeului Național de Artă al României.
www.dacoromanica.ro

lucrare pentru muzeul din Luxembourg – intitulată *Citirea* este pictată de A. Simonidy. Nu cunoaștem lucrarea, dar în depozitul muzeului de artă se află suficiente alte lucrări care să pună la îndoială gustul oficialilor francezi. Simonidy poate fi considerat un pictor modern, dar valoarea artistică a lucrărilor nu depășește o anumită suficiență și monotonie tematică.

Prima achiziție de lucrări de Andreescu făcută de stat pentru Pinacotecă va fi în 1921, la sugestia lui Virgil Cioflec. Acestea sunt: *Autoportretul* din 1882, *Lișița* și *Nud în pădure*. Cele trei lucrări sunt remarcabile prin compoziția echilibrată, stabilă. În epocă, Andreescu fusese considerat un peisagist, caracterizat printr-o viziune realistă și, cu toate acestea, nici un peisaj nu apare pe listă.

Pinacoteca marchează, astfel, următoarea fază de reflectare a gustului, prin care este depășită comparația flatantă cu pictura franceză, atingându-și scopul de a fi o oglindă a valorilor artelor plastice printr-o selecție ce se dorea imparțială și obiectivă.

THE STATE ART GALLERY - BETWEEN PROGRAM AND DESTINY

Abstract

In 1873, the Art Gallery was enriched with two paintings by Nicolae Grigorescu – *The Kepper of Chally* and *Still Life with Wild Ducks and Woodcocks* – shown at the Exhibition of the Society of Friends of the Fine Arts of the same year. However, the public was not yet prepared to receive the newly purchased paintings with the honour they deserved. This audience was accustomed to a finishing to the smallest details, clear contours, and a direct message. In the eyes of the common visitor, a still life was an exercise, rather than a finished work, fully deserving to hang from the walls of a picture gallery.

The taste of the public, adrift during the last quarter of the nineteenth century, redefined itself at the end of the nineteenth century and the beginning of the twentieth century. In 1921, at the suggestion of Virgil Cioflec, three paintings by Ion Andreescu were purchased, including a still life – *The Moor Hen* –, *Nude in the Forest*, and *Self-Portrait*, and after 1930, several paintings by Ștefan Luchian were also added. This marked a new stage in the evolution of the Art Gallery which fulfilled its purpose of being a mirror of the value of works selected impartially and objectively.

CABINETUL DE STAMPE – UN PROIECT VIRTUAL ÎN ATENȚIA FONDATORILOR PINACOTECII NAȚIONALE

DOINA PUNGĂ

Vastul domeniu al artelor grafice impune cercetării de specialitate o abordare complexă, interdisciplinară, care însumează o gamă diversă de componente, norme, interrelații și repere, ținând seama de aria permanențelor artistice și de componentele tehnice particularizatoare, de prioritățile istorice și sociale, cărora li se adaugă schimbări de accent temporare, justificate vremelnic, de multe ori cu rosturi comerciale.

Creația grafică în tehnicile clasice ale litografiei și gravurii în metal nu a avut în prima jumătate a secolului al XIX-lea o finalitate estetică decât în cazuri excepționale. Mutațiile care au intervenit în interiorul domeniului, la nivel european, au apărut din rațiuni în primul rând morale și pedagogice, în prelungirea spiritului iluminist al secolului al XVIII-lea, a doctrinelor lui Leibnitz (1646–1716) și Kant (1724–1804), a liniei exemplarității formative susținută de teoriile despre adevăr, frumos, bun gust și educație ale lui Johann Joachim Winckelmann (1717–1768), Schiller (1759–1805) sau Lessing (1728–1781).

Democratizarea artei în secolul al XIX-lea, care a condus la o creație “lesne de citit”¹, cu o portretistică ce consacra valorile individuale, cu evocări tematice sau metaforice ale faptelor istoriei și evenimentelor prezentului, a indus programatic un interes special pentru deschiderea muzeelor și colecțiilor publice, pentru crearea muzeelor naționale, ca și pentru constituirea independentă a cabinetelor de stampe, susținute de mecenatul burghez și aristocratic.

Parcursul istoric de la virtualitatea proiectului la alcătuirea primelor colecții de grafică pe teritoriul României în secolul al XIX-lea se înscrie în contextul mai larg al existenței Pinacotecii baronului Samuel von Brukenthal la Sibiu, al întemeierii Pinacotecii Naționale de la București și Iași, al dezvoltării învățământului artistic gimnazial și academic.

Evoluția socială și culturală diferită a determinat coordonate temporale distincte pentru Transilvania, Țara Românească și Moldova, în demersul constant dar îndelungat care a avut drept urmare apariția *Cabinetului de stampe*, structură bine definită, cu funcții precise, în organizarea ideală a instituției muzeale moderne. Cabinetul de stampe însumează deopotrivă, în aceeași arie spirituală, valorile artistice, pasiunea de a colecționa, schimbările intervenite în planul receptării și aprecierii estetice, finalitățile educaționale.

¹ Kenneth Hudson, *O istorie socială a muzeelor*, București, 1979, p. 49.

În ansamblul colecțiilor unui Cabinet de stampe un segment distinct l-a ocupat, încă din epoca modernă, colecția de litografii. Printre artizanii care au pus în practică pe teritoriul României inovația tehnică revoluționară pe care istoria artelor o datorează lui Alois Senefelder (1771–1834)² a fost și Carol Wahlstein (1795–1858)³ – pictor, miniaturist și litograf, profesor de desen la Colegiul Sf. Sava din București, conservator al primului muzeu bucureștean și al primei Galeriei de artă organizată prin Ofisul nr. 1751 din 23 decembrie 1850 al domnitorului Barbu Știrbei⁴. Mărit prin achiziții ale statului în 1851, patrimoniul acestei Galeriei, favorizată de artistul preocupat de conservarea operelor de artă, dar și de cunoașterea lor în “cercuri largi de amatori”, constituie nucleul viitoarei Pinacoteci Naționale⁵. Din aceste considerente, istoria artei moderne îl așează pe Carol Wahlstein în Pantheonul fondatorilor, recunoscându-i rolul avut în alcătuirea primelor colecții de planșe litografiate și gravuri. Acest “pictor vienensis”, așa cum îl aflăm identificat în documentele din arhiva sibiană publicate de cercetătorul Julius Bielz, referitoare la moartea fiului său Johann în ziua de 2 ianuarie 1831⁶, a receptat în opera litografiată modelele sigure ale capitalei Imperiului habsburgic și ale Sibiului, orașul de reședință al Guvernatorului Transilvaniei.

Fără a putea preciza unde a deprins meșteșugul litografiei, putem aprecia că experiența vieneză l-a pus în contact direct cu producția impresionantă a atelierelor litografice autorizate de stat, concentrată asupra apariției marilor albume din seria “călătoriilor pitorești”, a imprimării reproducerilor după capodoperele picturii renascentiste sau după antichitățile și raritățile numismatice din cabinetele familiei imperiale, intens implicată în difuzarea colecțiilor de portrete.

A cunoscut, probabil, manualele cu planșe litografiate acceptate de învățământul academic, printre primele apariții situându-se în 1806 manualul *Theoretisch–Praktischer Unterricht im Zeichnen. Im Verlage der Kaiserliche auch Königliche... Chemischen Druckerey, am Graben im Vaternoster Gässel*, publicat de Johann Daniel Preissler, director al Academiei de Pictură și Desen din Nürnberg, cu studii desenate pe piatră de vienezul Carl Müller (cca. 1790–1821)⁷.

² Alois Senefelder (Praga, 06.XI.1771 – München, 26.II.1834) a inventat în anii 1797–1798 imprimeria chimică a desenului pe piatra litografică, înlocuind imprimeria mecanică. În 1799 a primit pentru această activitate, din partea ducelui Maximilian Joseph al Bavariei, “Privilegium exclusivum” cu o valabilitate de 15 ani.

³ George Oprescu, *Grafica românească în secolul al XIX-lea*, București, 1942–1945, vol. I, p. 73-74, n. 1; Eleonora Costescu, *Începuturile artei moderne din sud-estul european*, București, 1983, p. 49; Adrian-Silvan Ionescu, *Învățământul artistic românesc 1830–1892*, București, 1999, p. 8, 17-26, 3-31, 34, 37, 39-42.

⁴ Ioana Cristache-Panait, Panait Ion Panait, *Începuturile muzeografiei la București*, în “Revista Muzeelor”, 1966, nr. 1, p. 37-38, 43, n. 77; Petre Oprea, *Pictorii C. Wallenstein, Th. Aman și G.M. Tattarescu – muzeografi*, în “Revista Muzeelor”, 1981, nr. 6, p. 58, 59.

⁵ Petre Oprea, *op. cit.*, p. 59.

⁶ Julius Bielz, *Die Graphik in Siebenbürgen*, Baron Brukenthal Museum, Offizin der Corvina Druckerei, Sibiu, 1947, p. 26.

⁷ Heinrich Schwartz, *Die Anfänge der Lithographie in Österreich*, Bearbeitet von Elisabeth Herrman-Fichtenau, Wien, Köln, Graz, 1988, p. 143-144.

Nu i-au fost străine nici disputele legate de recunoașterea litografiei ca gen artistic, susținute de reprezentanții conservatoarelor norme academice, a căror imobilitate era public combătută de spiritele enciclopedice ale vremii, pentru a nu aminti decât poziția fermă a lui Goethe.

Experiența sibiană, anterioară stabilirii în capitala Țării Românești, i-a oferit posibilitatea de a lucra la Institutul litografic pe care Michael Bielz (1787–1866) l-a întemeiat la Sibiu în anul 1822⁸. Aici a imprimat Carol Wahlstein *Portretul lui Joseph Benigni von Mildeberg* (1782–1849), datat “1831”⁹, ca reflex admirativ față de scriitorul și secretarul imperial care, în 1814, îl inițiasse și îl antrenase pe Franz Neuhauser cel Tânăr (1763–1836) în proiectul litografic intitulat *Malerische Reisen durch Siebenbürgen* (Călătorie pitorească prin Transilvania), nefinalizat.

Întâlnirea cu Franz Neuhauser cel Tânăr nu este atestată documentar, dar opera litografică a acestui artist vienez, devenit cetățean al Sibiului, era difuzată în mediile artistice, politice, în instituțiile de învățământ artistic gimnazial ale orașului. Lucrând la Sibiu înainte de moartea maestrului, Wahlstein a avut prilejul de a-și însuși exemplul unei experiențe didactice remarcabile, materializată în conținutul manualelor destinate învățaturii desenului, pe care Franz Neuhauser cel Tânăr le-a ilustrat cu litografii în perioada 1821–1825.

Seria acestor manuale, strict specializate conform normelor academice ale învățământului artistic vienez, se păstrează în patrimoniul Muzeului Național Brukenthal și cuprinde *Manualul despre lumină și umbră*, volumul *Studii pentru desenatorul de figuri*, *Manualul pentru desenul florilor*, *Introducere în desenul animalier după cei mai buni măștri*, manualul *Reguli de bază pentru inițierea în arta desenului*, *Bazele peisajului*¹⁰.

Carol Wahlstein a transferat astfel la București un program academic verificat în timp, pentru instituirea căruia, ca și înaintașii săi, a apelat la colecțiile de reproducere și la facilitățile tehnice ale litografiei. Din motive prioritar pedagogice, ca profesor de desen, a pus bazele unei colecții de “deosebite desene litografice” și albume, colecție pentru a cărei îmbogățire a insistat cu consecvență pe lângă autoritățile statului¹¹.

⁸ Michael Bielz (Biertan, 10.V.1787 – Sibiu, 27.X.1866). Preot reformat, naturalist, profesor de desen și litograf. Elev al lui Franz Neuhauser cel Tânăr, a organizat la Sadu (1821) și la Sibiu (1822) primele ateliere litografice din România. Din anul 1825 a funcționat ca profesor de desen la Gimnaziul evanghelic de la Sibiu, iar din 1847 a fost membru fondator și președinte pe viață al Societății pentru științele naturii din Transilvania.

⁹ Julius Bielz, *op. cit.*, repr. nr. 9.

¹⁰ Julius Bielz, *Die Wienermalerfamilie Neuhauser in Siebenbürgen*, în *Wiener Jahrbuch für Kunstgeschichte*, XVIII (XXIII), Wien (f.a.), p. 99, n. 74; Idem, *Familia pictorilor Neuhauser și începuturile peisagisticii transilvănene*, în “SCIA”, 1956, nr. 1-2, p. 330, n. 1; Rodica Irimie-Fota, *Franz Neuhauser d.J. als Graphiker*, în *Forschungen zur Volks und Landeskunde*, vol. 1, București, 1981, p. 94.

¹¹ Adrian-Silvan Ionescu, *op. cit.*, p. 20-21, 22, 50, n. 10-13, p. 51 n. 14, 19.

În anii 1836–1837, Wahlstein a realizat el însuși primul manual cu ilustrații litografiate pentru învățământul artistic bucureștean. Și, nu întâmplător, lucrarea *Elemente de Deseniu și Arhitectură*, exhaustiv comentată de doctorul Adrian-Silvan Ionescu în volumul *Învățământul artistic românesc 1830–1892*¹², a apărut în tipografia lui Ion Heliade Rădulescu, cel care susținuse practic înființarea primelor ateliere litografice din capitala Țării Românești și considerase meșteșugul de a “tipări în piatră orice fel de lucrări ce se pot scrie cu mâna, hărți, icoane, figuri” drept “unul dintre meșteșugurile cele mai frumoase”.

Formarea cabinetului de stampe pentru învățătură s-a aflat, de asemenea, în atenția pictorului G.M. Tătărescu (1818–1894), așa cum evidențiază *Proiectul de înființarea Școlii de Pictură și Sculptură din România* din 10 decembrie 1860, act care prevede și formarea unei “Galerii de Tablouri” și a unui “Museu de sculpture care va servi totu deodată și spre popularizarea frumoselor arte”, dar și solicitarea de a se “face asemenea o colecțiune aleasă de stampe pentru înlesnirea Dessemnului și formarea gustului a Junimii studioase”¹³.

Ajuns la Roma, centru important al litografiei europene din 1805, an în care Giovanni Dall’Armi a întemeiat primul atelier specializat¹⁴, Tătărescu a apreciat calitatea invenției lui Alois Senefelder de a multiplica cu mijloace ieftine unicitatea picturii și desenului original și a încredințat litografului August Strixner (1820–1862)¹⁵ și atelierului lui Gustav Wonneberg picturile *Deșteptarea României* și *Unirea Principatelor*, lucrări emblematice pentru arta românească modernă.

În vederea litografierii au fost realizate și schițele *Albumului Național*¹⁶, propus încă din 1860 ministrului Vasile Boerescu, din dorința “de a veghea asupra păstrării sentimentului de naționalitate”, care “se întreține foarte multu prin suvenirile istorice”, păstrate în “memoria și ochii generațiunilor viitoare pentru istorie, prin poezie, prin pictură, prin musică”¹⁷.

Spre deosebire de Moldova, unde specializarea atent îndrumată de Gheorghe Asachi a condus la formarea artiștilor litografi și la configurarea colecțiilor, în Țara Românească litografia eșuează progresiv în rutina documentarismului, a tirajelor necontrolate și, în cele din urmă, în repetarea industrială a clișeelelor acceptate de gustul publicului mai puțin erudit. Colecțiile de litografii continuă să se constituie la București în afara Pinacotecii Naționale,

¹² *Ibidem*, p. 23-39, 52-54, n. 24-44.

¹³ *Ibidem*, p. 77-78, 91-92 n. 8 (II).

¹⁴ Atelierul lui Giovanni Dall’Armi era situat pe Via della Croce nr. 78. Contemporane cu acesta sunt atelierul lui Battistelli, frecventat de C. Lecca, și institutul “Ape Romana”, cunoscut de Gh. Asachi.

¹⁵ August Strixner (Germania, 1820 – București, 1862) – acuarelist, desenator și litograf, a lucrat la München (1836–1839) și la Viena, în atelierele lui Joseph Kriehuber (1800–1876) și Johann Rauh. Simpatizant al Revoluției de la 1848, a părăsit Viena și s-a stabilit la București. Prieten cu pictorul G.M. Tătărescu, a intrat ca litograf în cunoscutul atelier al lui Gustav Wonneberg.

¹⁶ Doina Pungă, *Repertoriul graficii românești din secolul al XIX-lea*, Muzeul Național de Artă al României, București, 1974–1975, vol. II, p. 416-422, cat. nr. 2047-2081.

¹⁷ Scrisoarea de răspuns pe care ministrul Vasile Boerescu o adresează pictorului, aflată în colecția Cabinetului de Desene și Gravuri al Muzeului Național de Artă al României.

maiorul editor Dimitrie Pappasoglu (1811–1893) impunându-se drept colecționar consecvent al unei producții din ce în ce mai numeroase.

Adesea “compuitor” al subiectului pe care meșterii litografi îl transpuneau în pagini naiv-narative, Pappasoglu a organizat în muzeul particular pe care l-a deschis în casa sa din “mahalaua Dobroteasa” primul cabinet de stampe al Bucureștiului. Aici coexistau, nediferențiat, “2500 diferite tablouri cu subiecte istorice, haleografii, litografii, fotografii și xilografii vechi și moderne”¹⁸.

Gravura, o altă componentă tradițională a unui cabinet de stampe, a reprezentat pentru pictorul Theodor Aman (1831–1891), director al Pinacotecii din București între anii 1864–1891, o preocupare constantă. În primul rând ca obiect de studiu, înscris în Regulamentele Școlilor Naționale de Bele Arte, Galeriilor de Tablouri și Museelor de sculpturi din 1864, 1869 și 1883¹⁹ și, după 1870, ca autor de gravuri originale în acvaforte, nutrinde speranța recunoașterii sale de către publicul prea puțin pregătit pentru acest gen de lucrări.

Regulamentul din 1869 prevedea pentru elevii gravori chiar un concurs pentru obținerea de burse în străinătate. A existat și intenția declarată de constituire a unei colecții de gravuri în structura Pinacotecii, ținând seama de obligația bursierilor de a trimite anual în țară o copie executată pe placa de aramă după un mare maestru, pentru a fi expusă “într-o sală specială” a muzeului, precum și prevederea regulamentară din 1883 care stipula că “galeriile de tablouri și museele de sculptură” se compun și “din ori-ce lucrări haleografice de un merit recunoscut”.

Cu toate insistențele lui Theodor Aman, catedra de gravură de la București rămâne neocupată, amenințată cu desființarea în 1867 și chiar desființată după moartea artistului²⁰.

Și totuși, colecția de stampe a Pinacotecii Naționale de la București s-a completat prin grija pictorului Gheorghe Panaiteanu-Bardasare, fondator al Școlii de Bele Arte și al Pinacotecii ieșene, el însuși litograf și colecționar de stampe, cu exemplare ale *Autoportretului lui Philippe de Champaigne* (1876) și *Portretului Principesei Elisabeta*, gravate cu dălțița și, respectiv, în acvaforte de C.D. Stahi (1844–1920)²¹.

Incendiul din martie 1884 care a cuprins clădirea Universității, unde se afla și Pinacoteca, a distrus și colecția de gravuri pe care Theodor Aman le considera “atât de prețioase”²².

Nu este lipsită de semnificație sublinierea că gravura este absentă, cu o singură excepție, în cele două ediții, din 1878 și 1888, ale Catalogului de tablouri, statue, desemnuri și acuarele expuse în Pynacotheca din București, alcătuit de custodele Petre Ionescu, elev al Școlii de Bele Arte și “profesor de desemn și

¹⁸ Ioan Strujan, Constantin Căzănișteanu, *Locotenent-colonelul Dimitrie Papazoglu*, București, 1972, p. 138-140.

¹⁹ Adrian-Silvan Ionescu, *op. cit.*, p. 338-361, Anexele 10-12.

²⁰ *Ibidem*, p. 137.

²¹ *Ibidem*, p. 233, 237, 243, n. 118, 130.

²² *Ibidem*, p. 295-296, 302, n. 25.

caligrafie la școala de comerț din București”²³. O singură gravură este astfel înregistrată în Catalogul din 1878 cu titlul *Scenă de bucătărie*, identificată de autor ca lucrare de gen aparținând școlii germane, cumpărată de stat din colecția lui Cezar Bolliac. Gravurile și litografiile lipsesc, de asemenea, din cataloagele patrimoniale publicate în 1906 și 1930²⁴.

În aceste împrejurări și în condițiile în care climatul conservator a dominat până la sfârșitul secolului al XIX-lea planul receptării estetice, care recunoștea cu dificultate noile praguri și tendințe, Cabinetul de stampe al Pinacotecii Naționale din București a rămas un deziderat pentru împlinirea căruia au fost necesare mai multe decenii.

Puse alături în perspectiva istoriei, indiferent de motivațiile teoretice sau instituționale, încercările și efortul fondatorilor Pinacotecii Naționale din București de a pune bazele unei colecții de stampe, de a cultiva gustul pentru gravură și litografie, de a forma chiar maeștri în artele grafice, nu au rămas singulare. În planul creației, gravurile în acvaforte semnate de Theodor Aman, Carol Storck, puținele încercări ale lui Nicolae Grigorescu sau George Demetrescu-Mirea, ale elevelor Azilului Elena Doamna au determinat recunoașterea demnității de artist grafician.

Apreciat ca maestru de necontestat al gravurii în metal la trecerea dintre veacuri, Gabriel Popescu (1866–1937) a revoluționat planul instituțional și, cu sprijinul lui Spiru Haret, a reșezat din temelii în 1911 bazele învățământului artistic pentru domeniul gravurii. Primul profesor al catedrei de gravură de la București a impus o generație de elevi, pentru a nu-i aminti decât pe Richard Canisius, Aurel Jiquidi, Jean Al. Steriadi, Gh. Petrașcu, cu care a lucrat într-o școală națională lipsită de mijloacele tehnice necesare după aproape 50 de ani de la întemeiere. Nici biblioteca de specialitate nu era mai bogată, Gabriel Popescu împrumutând cu generozitate propriile sale tratate de gravură²⁵.

La rândul său, Nicolae Vermont (1866–1932), format ca gravor sub îndrumarea lui Theodor Aman, a avut dorința de a organiza o Academie de desen și

²³ *Catalog de Tablouri, Statue, Desemnuri și Aquarele expuse în Pynacoteca din Bucuresci*, redigiat de P. Ionescu, Elev al școlii de Belle-Arte, custode al Pynacothecii și profesor la școala Comercială din Bucuresci, Edițiunea I-ii, Bucuresci, Imprimeria Statului, Curtea Șerban-Vodă, 1878; *Catalog de Tablouri, Statue, Desemnuri și Aquarele expuse în Pynacotheca din Bucuresci*, Redigiat de P. Ionescu, Profesor de desen și caligrafie la Școala de comerț din Bucuresci, Bucuresci, Imprimeria Statului, Bulevardul Independenței, 1888, p. 15, cat. 25: Aquefort (Școală germană), *Scenă de bucătărie*, P. (Genru), Cumpărat de Stat din colecția D-lui Boliac.

²⁴ *Pinacoteca din București*, Catalog, Ministerul Cultelor și Instrucțiunii Publice, Minerva, Institut de arte grafice și editură, Strada Regală 6, 1906; *Pinacoteca Statului*, Catalog, Ministerul Instrucțiunii Publice, Ateneul Român, 1930.

²⁵ B.A.R., Manuscrise, Corespondență cu G. Popescu, S 10 – DXV. Scrisoare din 25 iunie 1914, adresată lui Aurel Jiquidi.

pictură²⁶ în care să se predea și artele grafice și a redactat un tratat despre arta gravurii, rămas neterminat²⁷.

Pragul dintre virtualitate și realitate este rupt cumulativ. Situirea gravurii și litografiei în prim-planul artei europene, apariția primei generații de gravori români, pasiunea pentru stampe a doctorului Ioan Cantacuzino, a cărui colecție avea în 1910 peste zece mii de piese, a profesorului George Oprescu (1881–1969), ecurile “Primei expoziții a graficii noi românești” din 1926²⁸, exegezele poetului Adrian Maniu, au creat un curent de opinie în favoarea organizării primului cabinet muzeal “de desemnuri și stampe” la Muzeul Toma Stelian, creat în 1925. “Demn de o instituție de stat nu atât prin numărul operelor, cât prin calitatea lor” în opinia directorului Muzeului Toma Stelian, profesorul George Oprescu, “cabinetul de desemnuri și stampe” era “destinat să aducă servicii atât artiștilor cât și istoricilor de artă”. Profesorul aprecia valoarea documentară, forța artistică și educativă a acestui gen de opere și sublinia în 1930 că: “... într-o țară în care este aproape imposibil să se vadă opere autentice, fie chiar de artiștii străini din secolul al XIX-lea, fără să mai vorbim de cei aparținând epocilor anterioare, este de un netăgăduit interes să se poată examina și cerceta pentru importanța lor tehnică, lucrări purtând în mod neîndoios pecetea personalității marilor genii plastice, efectul preocupărilor lor celor mai intime și mai spontane, fie în desemnuri definitive, fie în note fugitive, prinse în căldura inspirației”²⁹.

În atmosfera favorabilă graficii, la instaurarea căreia o contribuție fundamentală a avut-o activitatea expozițională a Muzeului Toma Stelian, Pinacoteca municipiului București, înființată în 1933³⁰, sau Pinacoteca municipiului Ploiești, creată în 1930³¹, asigurau un spațiu adecvat prezentării măștrilor români ai gravurii.

Colecția de grafică a Muzeului Toma Stelian, îmbogățită pe parcursul anilor prin donații și prin achiziții valoroase, a constituit fondul principal al Cabinetului de desene și gravuri organizat în același timp cu Muzeul Național de Artă al României, moștenitorul unic al Pinacotecii Naționale.

Idealul fondatorilor, cu o nobilă încărcătură pedagogică, enciclopedică și patriotică, și-a aflat astfel împlinirea estetică și instituțională.

Să adăugăm acestei realități seria de referință a expozițiilor tematice și monografice organizate de specialiștii Cabinetului de Desene și Gravuri al

²⁶ B.A.R., Manuscrise, Arhiva N. Vermont, I, Mss. 11: Notă referitoare la dorința artistului de a deschide împreună cu pictorul Ludovic Bassarab o Academie de desen și pictură.

²⁷ Amelia Pavel, Radu Ionescu, *Nicolae Vermont*, Academia Română, Institutul de Istoria Artei, București, 1958, p. 14, 116.

²⁸ *Prima expoziție a graficii noi românești*, Catalog, Sala Grigorescu, Fundația Culturală “Principele Carol”, str. Doamnei 20, București, 5 decembrie 1926 – 6 ianuarie 1927.

²⁹ George Oprescu, *Muzeul Toma Stelian*, în “Boabe de Grâu”, I, 1980, p. 394-395.

³⁰ *Pinacoteca municipiului București*, Catalog, Atelierele ziarului “Universul”, București, 1940. Cu un Cuvânt înainte semnat de directorul Pinacotecii, sculptorul T. Burcă.

³¹ Har. A. Mărgineanu, N. Simache, Așezământul Cultural “N. Iorga”, *Pinacoteca municipiului Ploiești*, Catalog, 1939, Imprimeria de Artă D. Miricescu, Str. Regele Carol II nr. 10, Ploiești.

Muzeului Național de Artă al României, pentru a avea imaginea exactă și completă a proiectului imaginat de înaintașii artei românești.

THE ENGRAVING CABINET – A VIRTUAL PROJECT IN THE ATTENTION OF THE FOUNDER OF THE NATIONAL ART GALLERY

Abstract

The democratization of art in the nineteenth century led to readily accessible creations, consecrating the individual values and offering thematic or metaphorical representation of historic or present day events. It also fostered the interest in the establishment of national museums and engraving cabinets, financed by the bourgeois and aristocratic Mecenate.

The particularities of the social and cultural evolution in Transylvania, Wallachia and Moldavia determined distinct temporal coordinates in the creation of the Engraving Cabinet, a landmark of the museum institution. The cabinet of engravings encompassed in the same spiritual area artistic and educational values, the passion for collecting, and the change occurred in the perception of art.

The lithograph collection held a place of choice in the engraving cabinet. One of the artisans who put into practice the technical innovation of Alois Senefelder (1771-1834) was Carol Wahlstein (1795-1858), a painter, miniaturist and a lithographer, a drawing teacher at St. Sava College of Bucharest, the curator of the first museum and of the first in Bucharest.

A Viennese artist, drawing at Sibiu on the remarkable didactical experience of Franz Neuhauser the Young, Wahlstein took to Bucharest an academic program verified in time, for the implementation of which he resorted to the collections of reproductions and the technical facilities of lithography, and lay the bases for an outstanding collection of lithographic drawings and albums, appealing to the state authorities for their enrichment. Thus, the history of modern art places Carol Wahlstein in the Pantheon of the founders and acknowledges his role in the establishment of the first collections of lithographic drawings and engravings.

The educational value of the Engraving Cabinet was in the attention of painter G. M. Tătărescu (1818-1894) as well, such as evidenced by *Proiectul de înființare a Școlii de Pictură și Sculptură din România* (The Project for the Founding of the Painting and Sculpture School of Romania) of 10 December 18560, a document in which the creation of “beautiful collection of engravings for the learning of drawing and the formation of taste in the young students” was also put forward

Although lithography gradually failed in Wallachia in the second half of the nineteenth century, owing to the routine of documentarism and the uncontrolled number of copies put into circulation, collections of lithographs continued to appear in Bucharest outside the National Picture Gallery. One of the most notable

collections of the time was that of colonel and editor Dimitrie Pappasoglu (1811-1893), the first engraving cabinet of Bucharest, housed by a private museum opened in the peripheral district of Dobroteasa.

As a director of the Art Gallery of Bucharest, painter Theodor Aman (1831-1891) formed the project to set up a collection of engravings. As a result, all the students with scholarships granted by the School of Fine Arts were required to send back to the country a copy after a great master in metal engraving, to be exhibited in a special hall of the museum.

The engraving collection of the National Art Gallery of Bucharest was enriched by painter Gheorghe Panaiteanu-Bardasare, founder of the School of Fine Arts and of the Art Gallery of Jassy, with several engravings by C.D. Stahl.

Despite these efforts, in a conservative climate which dominated the perception of engraving and lithography in the first decades of the previous century, the Engraving Cabinet of the National Art Gallery of Bucharest remained a mere desideratum.

However, the efforts of engraver Gabriel Popescu (1866-19347) and painter Nicolae Vermont (1866-1932), the gathering of the first generation of engravers Romania, the passion for engravings of Dr. Ioan Cantacuzino and Prof. George Oprescu, the success of the First Exhibition of New Romanian Graphics of 1926, and the exegeses of poet Adrian Maniu were not without an impact. A newly formed trend supported the organization of the first cabinet of drawings and engravings within the Toma Stelian museum created in 1925. In time, this collection of graphics was enriched by valuable donations and acquisitions, and constituted the main fund of the Cabinet of drawings and engravings which was created concomitantly with the National Art Museum of Romania, the unique heir of the National Picture Gallery.

In this way, the ideal of the founders, with its noble pedagogical, encyclopedic and patriotic values, reached its aesthetic and institutional fulfillment.

MUZEUL SECOLULUI AL XIX-LEA ÎNTRE ISTORICITATE ȘI ESTETISM. PREMISE GENERALE

RALUCA BOANGIU

A ucide Artă pentru a crea Istoria – prin această formulă, în zorii epocii moderne, când în Europa occidentală, odată cu instituția muzeală apărea, ca o reacție firească, și critica ei, Quatremère de Quincy definea noțiunea de muzeu¹. Replică vehementă și conservatoare dată entuziasmului partizanilor noii culturi a muzeului și a istoriei, afirmația citată premerge înțelegerea actuală a muzeului ca “unul din cele mai strălucite tipuri de ficțiune modernă”², reperând în același timp coordonatele principale care au determinat constituirea conceptului muzeal al veacului trecut. Întreuciderea artei – căreia i-ar corespunde scoaterea ei din contextul original, procedeu prin excelență al muzeografiei clasice, oricare ar fi principiile teoretice de la care se revendică – și crearea istoriei, necesitate stringentă care străbate veacul trecut cu o acuitate fără precedent, determinându-i orientarea culturală, se plasează și discuția legată de problematica receptării artei în secolul al XIX-lea.

Continuator al gustului clasic și reinventator al picturii de peisaj³, marcat de propria istorie și generator al unei culturi variate și paradoxale, veacul al XIX-lea va aduce, ca primă și fundamentală schimbare în politica și în mentalitatea europeană, noțiunea de stat național modern, care va determina o întregă suită de urmări în planul general al spiritualității. Odată cu crearea statelor moderne, preocuparea pentru istorie – căutarea, scrierea sau, după caz, rescrierea ei – ajunge să constituie una din trăsăturile fundamentale ale epocii și, în consecință, să își pună amprenta asupra întregii activități culturale a momentului, inclusiv asupra instituțiilor culturale. Acestea, fie nou create, fie reconfigurate în formule ce răspund necesităților vremii, vor fi plasate în avangarda discursului istoric oficial, iar

¹ A.Ch. Quatremère de Quincy, *Les considérations morales sur la destination des ouvrages de l'art (texte revu par Jean Louis Déotte)*, Paris, 1989, cap. *De la destination des arts et des ouvrages d'art, considérée dans son influence sur le talent des artistes et le goût des amateurs*.

² Donald Preziosi, *Collecting/Museums*, în *Critical Terms of Art History*, ed. Robert Nelson, Richard Shiff, Chicago–London, 1996, p. 282; ideea este reluată și dezvoltată în *idem, The Art of Art History: A Critical Anthology*, Oxford–New York, 1998, secțiunea *The Other: Art History and/as Museology*.

³ Werner Hoffmann, *Das irdische Paradies. Motive und Ideen des 19. Jahrhunderts*, München, 1991, cap. *Das stille Leben*.

modificările pe care ele le cunosc în timp reflectă în mod nemijlocit viziunea de moment a Statului asupra istoriei și rolului culturii⁴.

El însuși produs prin excelență al mentalității secolului al XIX-lea, chiar dacă originile sale se regăsesc în antichitate, Renaștere și în sfârșit în Epoca Luminilor, muzeul se numără printre instituțiile care au ilustrat în mod spectaculos pe de o parte nevoia de istorie și existența diferitelor discursuri istorice în epocă, iar pe de alta diversificarea celorlalte nevoi spirituale – semne ale democratizării și modernizării societății – pe care epoca le afirmă. Crearea muzeului constituie un eveniment istoric în sine, un fenomen care marchează o ruptură ireversibilă în înțelegerea artei, conferindu-i caracter retrospectiv⁵. Plasat de la începuturi sub semnul istoricității și în sfera concepției hegeliene asupra filosofiei artei⁶, așadar constituindu-și discursul pornind de la valori confirmate de istorie și purtând aura trecutului, muzeul ca instituție concretă va căpăta în secolul al XIX-lea o importanță și o semnificație cu totul speciale: mijloc de depozitare și transmitere a discursului istoric și a idealurilor istorice și estetice ale momentului, el va avea, încă de la începuturi, statut de instituție de importanță națională. Fără a fi considerat unic purtător al discursurilor oficiale – să nu uităm importanța acordată în epocă monumentului în general și monumentului istoric în special⁷, precum nici semnificativa discuție ce se poartă în jurul stilului național⁸ –, muzeul secolului trecut îndeplinește fără excepție, direct sau indirect, funcția, în mare măsură socială, de catalizator al valorilor promovate în epocă. Templu al artei, depozitar și implicit producător al tradiției, spațiu pedagogic privilegiat menit a educa spiritul și gustul, muzeul european cunoaște, în epoca apariției sale, o semnificativă pendulare – pe de o parte între istorismul specific epocii și estetismul implicit al funcției sale, iar pe de alta, în înseși limitele discursului istoric, între naționalism și universalism, cei doi poli ai culturii istorice a momentului⁹. Elaborată la confluența dintre reflecția istorică, cea didactică și cea estetică, cultura muzeului se va pune pe rând, în funcție de caz, în slujba universalității spiritului și/sau în cea a geniului național, a

⁴ Hans Sedlmayr, *Verlust der Mitte. Die bildende Kunst als Sympton und Symbol der Zeit*, Frankfurt am Main – Berlin – Wien, 1977, cap. *Neue Führende Aufgaben*, unde autorul identifică șase sau șapte teme predilecte în Europa de la 1760 și până în epoca contemporană, printre care se numără și muzeul, *simpliciter cadru arhitectonic* la început și devenit *operă completă* în cea de-a doua jumătate a secolului al XIX-lea.

⁵ Hans Belting, *Le musée et la conception du chef d'œuvre*, în E. Pommier, *L'Histoire de l'histoire de l'art (tome 2, XX-e siècle)*, Paris, 1997.

⁶ G.W.F. Hegel, *Estetica*, secțiunea a 2-a, *Forma clasică a artei*, în *Prelegeri de estetică*, vol. I, București, 1966; Beat Wyss, *Trauer der Vollendung: zur Geburt de Kulturkritik*, Köln, 1997, cap. *Hegels letzter Gang durch ein Museum*; Robert Trautwein, *Geschichte der Kunstbetrachtung. Von der Norm zur Freiheit des Blick*, Köln, 1997, cap. *Hegels systematischer Überblick*.

⁷ Fr. Choay, *Alegoria patrimoniului*, București, 1998, cap. *Monument și monument istoric*.

⁸ Francois de Capitani, *Nation, Geschichte und Museum im 19. Jahrhundert*, în Hermann Fillitz (ed.), *Der Traum von Glück. Die Kunst der Historismus in Europa*, Wien, 1996; Udo Kultermann, *Histoire de l'art et identité nationale*, în E. Pommier, *Histoire (tome 2)*.

⁹ Krzysztof Pomian, *Les deux pôles de la curiosité antiquaire*, în K. Pomian (ed.), *L'Anticomanie. La collection d'antiquités aux 18e et 19e siècles*, Paris, 1997.

frumuseții și/sau a adevărului, în măsura în care acestea coincid sau nu, a valorii estetice și/sau a celei istorice, în măsura în care ele se condiționează, sau nu, reciproc.

Varietatea formulelor muzeale consacrate de secolul al XIX-lea, ilustrând fie capacitatea națiunii de a ilustra progresul întregii omeniri și de a se afla în fruntea lui, fie autodefinirea ei, nouă și conștientă, ca entitate particulară și distinctă în rândul statelor europene, ilustrează tot atâtea discursuri oficiale și tipuri de necesitate istorică. Astfel, interesul de a face cunoscută propria cultură prin intermediul muzeului va funcționa în paralel cu cel de a acumula și expune opere aparținând artei universale, motivația fiecărui tip de demers muzeal găsindu-se într-o necesitate în același timp politică și pedagogică. Aflată prin excelență sub semnul istorismului, cultura veacului al XIX-lea – și implicit cea a muzeului său – va atrage după sine o istorizare a cunoștințelor (în cazul particular al muzeului, a cunoștințelor despre artă, cultură materială în general și chiar și natură) ce va fi determinantă pentru modul de percepere a acestora până în epoca post-istoriei¹⁰. Diferitele preluări ale principiului muzeal originar și crearea de variante viabile prin adaptarea sa la urgențele momentului și ale națiunii vor genera marile modele ale științei muzeului în Europa, de la acela al Luvrului, care încă din prima sa epocă își propune să ofere o perspectivă a spiritului omenesc și a hegemoniei politice și culturale franceze, și până la muzeul german, orientat spre demonstrația istorică și conceput dintr-o perspectivă fundamental didactică.

Important în egală măsură pentru formarea gustului, a simțului istoric și a sentimentului național, proiectul muzeal al secolului al XIX-lea se va situa totuși, în mod paradoxal, în ciuda tuturor eforturilor de sistematizare a cunoștințelor, la confluența dintre istorizarea și dez-istorizarea culturii. Să ne amintim cuvintele prin care Vivant-Denon, întâiul director al Luvrului, își exprima satisfacția legată de faptul că Venus de Medicis ajunsese în “sanctuarul–templu al lui Ianus” aparținând “celei mai puternice națiuni”¹¹: ele subliniază pe de o parte ponderea pe care conștiința națională franceză o capătă în epocă; pe de altă parte însă, admirația pentru capodopera în sine separă acest tip de cultură de trăsăturile uneia exclusiv istorice.

Nu întâmplător așadar, încă de la începuturile istoriei sale, muzeul va fi adesea resimțit ca o carte deschisă¹²: ”Metoda (de expunere – n.n.) (...) prezintă avantajul de a facilita comparația unei școli cu alta, a unui maestru cu altul sau cu el însuși (...); galeria Luvrului devine un fel de dicționar”¹³. Parcurgând, cu aceeași curiozitate și aceeași lipsă de prejudecăți, traseul unuia dintre primii săi vizitatori, decelăm în interiorul spațiului muzeal două realități incontestabile ce coexistă fără

¹⁰ Hans Belting, *Das Ende der Kunstgeschichte*, München, 1995.

¹¹ *Ibidem*, p. 348.

¹² Ceea ce se justifică și prin originea și funcția comună a muzeului și bibliotecii atât în proiectul iluminist, cât și în unele anterioare.

¹³ Mărturie din primii ani ai secolului al XIX-lea aparținând unui vizitator englez al Luvrului – cf. Thomas Gaethgens, *Le musée Napoléon et son influence sur l'histoire de l'art*, în E. Pommier, *Histoire (tome II)*, p. 104.

ca întotdeauna să se confunde, două forțe ce își dispută acest spațiu: pe de o parte opera de artă, iar pe de alta discursul constituit prin acumularea operelor. Ceea ce creează paradoxul relației dintre cele două realități este însăși valoarea operei și/sau statutul pe care muzeul—cadru i-l conferă. Raportul – adesea fragil – dintre istorie și estetică în cadrul expunerii muzeale problematizează implicit cu privire la un alt raport, cel privind valoarea obiectuală și cea instrumentală a operei de artă¹⁴.

Cazul românesc urmează într-o măsură importantă nu numai cursul – comun, dincolo de particularitățile locale – al istoriei europene, ci în funcție de împrejurări și de personajele care determină sau influențează desfășurarea evenimentelor, adevărate modele culturale. Ca și în alte țări europene, nevoia afirmării naționale, promovată cu dăruire de către reprezentanții avangardei culturale a momentului, se va traduce și la noi prin nevoia de a crea instituții menite să demonstreze existența, continuitatea și calitatea culturii locale, să prezeve mărturiile acestei existențe, să asigure un acces cât mai larg la informație, trezind astfel sentimentul național și pe cel al frumosului în sufletele celor cărora li se adresează. Astfel, dacă “mișcarea culturală din răstimpul 1821–1859 e însuflețită de două idei principale: (...) ideea națională (...) și cea democratică-liberală”¹⁵, termenii în care se formulează discursul despre necesitatea instituției muzeale nu vor diferi în mod fundamental de cei care formulează aceeași nevoie în alte țări. Prin activitatea și influența intelectualilor – în marea lor majoritate formați în universități apusene – implicați în procesul de formare a instituțiilor culturale, asistăm la o pătrundere masivă a modelelor occidentale la noi. Însuși gustul colecționismului, pătruns în spațiul românesc spre sfârșitul secolului al XVIII-lea pe diferite filiere (intelectuali români școliți în Europa, dar și domnii fanarioți, emigranții francezi veniți după Revoluția de la 1789, ofițerii din trupele de ocupație)¹⁶, constituie un exemplu semnificativ de impact al modelor apusene asupra culturii noastre și va constitui principalul motor atât al inițiativei, cât și al colecției muzeale în acest spațiu.

Activitatea pionierilor domeniului la noi va viza în principal crearea unei școli naționale de artă și răspândirea cunoștințelor istorice și a gustului artistic prin intermediul artei. Impunerea tradiției naționale ca model pentru noua școală artistică, favorizarea genurilor apte să transmită valorile actuale în epocă, valorificarea patrimoniului artistic și istoric existent, o sistematizare a cunoștințelor despre arta și istoria națională – acestea sunt urgențele asumate de către primii reprezentanți ai mișcării muzeografice românești. Pe de altă parte, spațiul transilvănean cunoaște în aceeași epocă, sub impulsul modelelor culturale german și maghiar și a confruntării dintre ele, exemple timpurii de inițiativă muzeală.

¹⁴ Donald Preziosi, *op. cit.*, *cap. cit.*

¹⁵ Constantin C. Giurescu, *Istoria românilor din cele mai vechi timpuri până la moartea regelui Ferdinand*, București, 2000, *cap. Mișcarea culturală din țările românești între 1821 și 1859*, p. 249.

¹⁶ Mircea Popescu, Paul Petrescu (coord.), *Muzeele capitalei*, București, 1966, *Prefață* de acad. George Oprescu; Adrian-Silvan Ionescu, *Învățământul artistic românesc, 1830–1892*, București, 1999, *cap. Începuturile educației artistice / Țara Românească*, p. 16.

Datele – de altfel puțin numeroase – pe care le deținem cu privire la existența unor mici colecții cu specific divers, nu lipsite de interes sub raport sociologic, aparținând comunităților transilvănene săsești și maghiare¹⁷, ne arată totuși că ideea înființării unor muzee este legată în primul rând de necesitatea demonstrației istorice la nivelul fiecărei etnii.

Asistăm așadar la o polarizare fără precedent a discursului istoric și a efortului de a forma conștiința istorică a națiunii în jurul elementului vizual. În acest context, abordarea binomului istorism/estetism va constitui și la noi o problemă fundamentală în structurarea concepției muzeale. Dincolo de importanța nouă pe care o capătă în epocă factorul cultural și valoarea în sine a operei de artă, situarea explicită pe poziția pedagogiei va rămâne însă o constantă a discursului întemeietor, explicându-se și în cazul românesc prin nevoia de autodefinire a unei națiuni însuflețite în primul rând de idealuri politice și sociale.

De la primele încercări ale lui Gheorghe Asachi de a stimula interesul pentru istorie și pictura cu subiect în ambianța “Albinei Românești” și a Academiei Mihăilene¹⁸ și până la momentul de precizare documentară a iconografiei cerută cu insistență științifică de către Nicolae Bălcescu¹⁹, de la activitatea de muzeograf a lui Carol Wahlstein, creatorul eteroclitiei colecții de la Sfântul Sava²⁰ și până la viziunea enciclopedică a lui Alexandru Odobescu²¹, care cere completarea patrimoniului universal cu cel al Țărilor Române, premisele teoretice ale muzeului românesc coincid în mare, dincolo de decalajul de timp și de alte particularități, cu cele ale fenomenului la nivel european. Astfel, momentul hotărâtor pentru evoluția fenomenului muzeal de la noi – privit ca triumf al formulei de templu al artelor –, în desfășurarea căreia rolul principal le revine pictorilor Panaiteanu-Bardasare²²,

¹⁷ Heintz Brandsch, Heintz Heltmann, Walter Lingner (ed.), *Schaessburg – Bild einer Siebenbuergischen Stadt*, Leer, 1998, cap. *Schaessburger Museen* de Walter Roth.

¹⁸ Eugen Pohonțu, *Începuturile vieții artistice în Moldova – Gh. Asachi și Gh. Panaiteanu*, București, 1967, cap. *Pietrele de temelie puse de Gh. Asachi*, p. 30-31, 38-39; H. Blazian, *Gh. Asachi*, București, 1956; Adrian-Silvan Ionescu, *op. cit.*, cap. *Începuturile educației artistice / II. Moldova*.

¹⁹ Ion Frunzetti, *Nicolae Bălcescu și artele plastice, în Arta românească în secolul XIX*, București, 1991.

²⁰ Pius Wallenstein, *Biografia și activitatea lui Carol Wallenstein de Vela, pictor, profesor și conservator și inițiatorul fondării Muzeului Național, Galeriei de tablouri și Muzeului de științe naturale*, Ploiești, 1908; Dorin Popescu, *Centenarul Muzeului Național de Antichități*, în “Revista Muzeelor”, an I, 1964, nr. 4; Ioana Cristache Panait, Panait I. Panait, *Începuturile muzeografiei la București*, în “Revista Muzeelor”, 1966, nr. 1; Șerban Boicescu, Ioan Duployen, *Carol Valstein – un pionier al muzeografiei și culturii românești*, în “Revista Muzeelor”, 1971, nr. 5; Adrian-Silvan Ionescu, *op. cit.*, cap. *Începuturile educației artistice / Țara Românească*.

²¹ Alexandru Odobescu, *Opere*, București, 1961.

²² Sabina Docman, *Date despre Pinacoteca și Școala de arte frumoase din Iași*, în “SCIA”, 1956, nr. 3-4; Maria Paradais, *Gheorghe Panaiteanu-Bardasare – date noi și precizări cu privire la fondarea Pinacotecii naționale din Iași*, în “Cercetări istorice”, t. VIII, 1977; Eugen Pohonțu, *op. cit.*; Claudiu Paradais, Maria Paradais, *Gheorghe Panaiteanu Bardasare*, București, 1988; Adrian-Silvan Ionescu, *op. cit.*, cap. *Fondarea școlii de pictură din Iași*.

Aman²³ și Tattarescu²⁴, toți trei formați în instituții de învățământ artistic superior occidentale, se va plasa, adaptându-și opțiunile nevoilor și posibilităților locale, sub semnul clasicismului academic, al învățământului artistic și istoric. Enunțarea explicită de către Panaiteanu-Bardasare, deja la câteva luni după deschiderea oficială a muzeului ieșean, a unui “scop (...) mai mult (...) didactic decât (...) decorativ”²⁵ a instituției pe care o conducea, demonstrează nu numai o concepție înaintată – de altfel răspândită în rândul intelectualității progresiste a momentului – despre rolul artei în societate, dar și spirit critic în abordarea problemei în context românesc. În același timp, configurarea unor tipologii muzeale a căror trăsătură definitorie constă în specializarea pe categorii de exponat – asistăm în epocă la crearea Muzeului Istorico-Natural din Iași (1834), a Muzeului Național (1834), devenit apoi Muzeul Național de Antichități (1864), și, expresie superioară a unei conștiințe culturale specifice secolului al XIX-lea, a galeriilor de artă de pe lângă instituțiile de învățământ artistic superior (Iași 1860 și București 1864) – se înscrie într-o tendință general europeană de a atribui fiecărui tip de expoziție destinații precise pe de o parte, iar pe de alta de a întreprinde cercetări sistematice ale patrimoniului muzeal de toate categoriile.

Valoare instrumentală și/sau obiectuală, obiect cu valoare artistică și/sau document istoric, chiar dacă nedefinit ca atare, exponatul secolului al XIX-lea românesc cunoaște, în maniera sa particulară, tribulațiile exponatului universal: el va fi pe rând destinat, în funcție de urgențele momentului, fixării în memoria colectivă a figurilor importante ce au marcat istoria națională (ca în cazul gravurilor publicate de Asachi), uzului școlar (ca în cel al colecției de la Sfântul Sava) sau “răspândirii gustului artelor în România”²⁶ (așa cum își propune Societatea Amicilor Bellelor Arte). Evoluând de la colecția – adevărat “muzeu imaginar”, dar în alt sens decât cel închipuit de Malraux – de efigii istorice la formula cabinetului de curiozități și apoi la cea a templului artelor constituit după modelul celor occidentale, muzeul românesc va fi marcat, cu precădere la începuturile sale, de nevoia de a recupera intervalul ce desparte cultura autohtonă de cea a contemporanilor occidentali, nevoie ce va determina și configurarea raportului pe care l-am identificat ca definitor pentru cultura muzeală a secolului al XIX-lea european, acela dintre istorism și estetism. Dublul impuls – de a compensa accesul dificil la cultura universală și de a crea o școală artistică națională și un imaginar pus în slujba idealurilor momentului – determină particularitățile esențiale ale

²³ Adrian-Silvan Ionescu (coord.), *Centenar Theodor Aman 1991*, București, 1991; Adrian-Silvan Ionescu, *Mărturii noi privitoare la Theodor Aman*, în “SCIA”, t. 40, 1993; *idem*, *Învățământul artistic românesc*, cap. *Eforturile pentru constituirea învățământului artistic superior în Țara Românească*.

²⁴ Adrian-Silvan Ionescu, *op. cit.*, *cap. cit.*

²⁵ G. Baltasare Panaitenu, *Curierulu artisticu*, în “Ateneulu Român”, nr. 16/2 februarie 1861, p. 138, cf. Adrian-Silvan Ionescu, *op. cit.*, cap. *Fondarea Școlii de pictură din Iași*; am simplificat, pentru ușurarea transcrierii și a lecturii, ortografia originală, adaptând citatul, datând din secolul al XIX-lea, la vorbirea contemporană.

²⁶ “Românulu”, 3 iunie 1872, cf. Petre Oprea, *Societăți artistice bucureștene*, București, 1969, p. 10.

muzeului la noi. Asumarea picturii contemporane ca exponat privilegiat²⁷ – rol pe care în Occident și-l asumeră, încă cu două sute de ani în urmă, Saloanele²⁸ – și a copiei cu scop în același timp estetic și pedagogic²⁹ constituie opțiuni semnificative într-un context cultural marcat de urgențe de ordin mai degrabă social decât artistic. Astfel, chiar considerând artele ca “pârghie moralizatoare a omenirii”³⁰, iar națiunea civilizată – aceea care posedă cultul frumosului³¹, primii muzeografi de la noi vor plasa problematica muzeului în afara limitelor unei preocupări exclusive pentru valoarea artei în sine și vor determina centrul de greutate al interesului în favoarea demonstrațiilor naționale.

Expresie a unei culturi aflate într-o etapă de autoevaluare și autodefinire, muzeul românesc se va constitui, în prima sa epocă, ca un reflex, chiar dacă având propriile trăsături distincte, al celui european. Născut din necesități preponderent istorice și dezvoltând în timp preocuparea specială pentru dimensiunea estetică, comentariul critic legat de instituția muzeală va cunoaște la noi abia după granița dintre secole, odată cu activitatea lui Alexandru Tzigara-Samurcaș, un moment de constituire și cristalizare, ceea ce reprezintă încă un aspect al decalajului înregistrat de istoria românească a muzeului în raport cu fenomenul european. Căci, așa cum aminteam, în Occident, rolul important pe care noțiunea de muzeu îl ocupă în cultura secolului este demonstrat încă din prima epocă a existenței acestuia, nu numai de afluența publicului și a susținătorilor culturii muzeale, ci și de fervența detractorilor săi. Inaugurând critica muzeului înțeleasă ca refuz total, interogațiile asupra moralității demersului muzeal lansate contemporanilor săi de către Quatremère de Quincy³² nu neagă virtuțile scolastice ale acestuia, ci îi opune un tip fundamental diferit de conștiință istorică și estetică. Recunoscând în instituția muzeală un spațiu unde artificialul se traduce prin imoralitate, autorul pune problema autenticității artei nu numai din perspectiva atribuirii ei, ci și din cea a destinației originare.

Admițând că “instituția muzeală a transformat substanțial opera de artă”³³, reducând-o – sau înălțând-o – la abstracție prin eliminarea contextului, ne întrebăm

²⁷ “Amiculu Litteraturei Române, Foia litteraria, commerciale și agronomică”, no. 9-10/22 septembrie 1860; *Achizițiile Pinacotecii Statului în perioada anilor 1864-1900* (lucrare colectivă), în *Studii muzeale*, vol. 5, București, 1971; Gheorghe Cosma, *Pictura istorică românească*, București, 1986, cap. *Pictura istorică românească în secolul al XIX-lea / Momente principale în evoluția genului*.

²⁸ Albert Boime, *The Academy and French Painting in the Nineteenth Century*, London, 1971, cap. *The Crystallization of French Official Art. Nineteenth Century Official Art*; Pierre Vaisse, *La troisième République et les peintres*, Paris, 1995, cap. *L'Institut et l'Enseignement de la Peinture*.

²⁹ Al.I. Odobescu, *Viitorul artelor în România*, în *Opere*, ed. cit., p. 23; Eugen Pohonțu, *op. cit. cap. cit.*; Adrian-Silvan Ionescu, *op. cit.*, p. 68-69.

³⁰ Al.I. Odobescu, cf. A. Tzigara-Samurcaș, *Scrieri despre arta românească*, București, 1987, cap. *Arta în România* 13. *Odobescu arheolog*.

³¹ *Ibidem*.

³² A.Ch. Quatremère de Quincy, *op. cit., Lettres sur l'enlèvement des ouvrages de l'art antique à Athènes et à Rome écrites les unes au célèbre Canova, les autres au général Miranda (texte revu par Jean Louis Déotte)*, Paris, 1989.

³³ Jean Louis Déotte, *Le musée, l'origine de l'esthétique*, Paris, 1993, p. 29.

în ce măsură *ficțiunea*³⁴ pe care ea o construiește ne vorbește, așa cum credea Quatremère de Quincy, despre *neputința*³⁵ culturii moderne, sau dimpotrivă, despre posibilitatea de a aborda creația artistică în termenii trasați de *Critica facultății de judecare*. Hrănit și orientat de reflecția kantiană asupra artei, corpul de cunoaștere constituit odată cu colecțiile secolului al XIX-lea își va găsi în instituția muzeală nu numai o strălucită ilustrare vizuală, dar și prilejul de a constitui o varietate de discursuri care marchează până astăzi cultura muzeului.

THE NINETEENTH CENTURY MUSEUM BETWEEN HISTORICITY AND AESTHETICISM. GENERAL PREMISES

Abstract

To kill art in order to create History. Thus was the definition given by Quatremère de Quincy to the museum at the dawn of the modern times, when this institution and the critical reaction to it appeared in Western Europe. A vehement and conservative reply to the partisans of the new culture of the museum and history, the aforementioned assertion foresaw the present understanding of the museum as *one of the most brilliant types of modern fiction*, and gave the main coordinates in which the concept was formed in the nineteenth century. The present paper places the discussion of how art was perceived in the nineteenth century also between *killing art* – which would be taking art out of its original context, a procedure by excellence attributable to classical museography, whatever the theoretical principle applied – and *creating history* – a stringent necessity which crossed the nineteenth century with unprecedented acuity and determined its cultural orientation.

Several notions of wide circulation in the European and Romanian nineteenth century are examined. The idea of a modern, national state had multiple consequences on the spiritual life. With the creation of the modern states, the preoccupation for history – research, writing or rewriting – became one of the fundamental features of the time, and laid its imprint on the entire cultural activity, including the cultural institutions. Seen as a temple of art, a keeper and producer of tradition, a pedagogical space meant to educate the spirit and taste, the newly born European museum swung on the one hand between the specific historicism of the time and the implicit estheticism of its function, and, on the other hand, within the very limits of the historic discourse, between nationalism and universality, the two poles of the historic culture of the moment. Elaborated at the confluence between historic, didactic and esthetic reflection, the culture of the museum placed itself in the service of the universality of the spirit and / or in the service of national genius,

³⁴ Vezi nota nr. 2.

³⁵ A.Ch. Quatremère de Quincy, *op. cit.*

beauty and / or truth, whether they coincided or not, and in the service of esthetic and historic value, whether they conditioned one another or not.

With a decisive contribution to the formation of taste and of the historic and national feeling, the museum of the nineteenth century placed itself, quite paradoxically and despite all efforts to systematize knowledge, at the confluence between historicization and dehistoricization of culture: the development in parallel of a multitude of formulas, each aiming, in agreement with the conceptions or interest of the donators, to make a historical discourse or to accumulate and exhibit masterpieces of art.

The Romanian case followed not only the common trend of the European history, beyond local particularities, but also some genuine cultural models, according to the circumstances and characters that determined or influenced the development. Like in other European countries, the need for national assertion promoted with dedication by the representatives of the cultural avant-garde of the time, translated into a need to create institutions meant to demonstrate the existence, continuity and quality of the local culture, to preserve the testimonies to this existence, and to ensure an as large as possible access to information, thus enhancing the national feeling, the feeling of beauty in the souls of those whom it addressed. Therefore the terms of the discourse about the necessity of the museum institution did not differ fundamentally from those in which the same need was formulated in other countries. A massive infusion of western models occurred owing to the activity and influence of the intellectuals involved in the formation of the cultural institutions, for their greatest majority having attended western universities. A significant example of the impact of the western models on the Romanian culture is the very taste for collecting, which penetrated into the Romanian space by the end of the eighteenth century by various ways (Romanian intellectuals who attended various institutions of higher education in Europe, Phanariote princes, French emigrants who came to the Romanian Principalities after the Revolution of 1789, officers of the Russian occupation army) and fuelled the setting up of local collections and museums.

The activity of the pioneers in the Romanian space targeted especially the creation of national art schools and the spreading of historic knowledge and artistic taste through art. To offer national tradition as a model for the new art school, to foster a genre apt to convey the actual values in time, to capitalize on the existing artistic and historic patrimony, to systematize the knowledge of national art and history counted among the priorities of the first representatives of the movement in Romania. An unprecedented polarization of the historical discourse and of the effort to form the historic conscience of the nation around the visual element could be noticed. In this context, the approach of the binomial historicism / estheticism was in Romania a fundamental issue in structuring the museum conception. The activity of prominent figures such as Gheorghe Asachi, Nicolae Bălcescu, Carol Wahlstein, Alexandru Odobescu, Gheorghe Panaitean - Bardasare and, eventually Theodor Aman and Gheorghe Tattarescu marked the culture of the Romanian museum and

determined its history. The configuration of a museum typology, whose defining feature was the specialization by category of exhibits – the Museum of Natural History in Jassy (1834), the National Museum in Bucharest (1834), which subsequently became the National Museum of Antiquities (1864), and, as a superior expression of a cultural conscience specific to the nineteenth century, the art galleries by the higher institutions of art education of Jassy (1860) and Bucharest (1864) –, fell into the general European tendency to attribute to each type of exhibition a precise destination and to make a systematic research of the patrimony of all categories.

TREI OPERE INEDITE ALE ȘCOLII ITALIENE DE PICTURĂ ÎN PINACOTECA BRUKENTHAL

MARIA OLIMPIA TUDORAN

Cele trei lucrări la care vom face referire în prezentul material provin din Colecția Brukenthal, cunoscută încă din Europa sfârșitului de veac XVIII, mai precis din anul 1773, când în “Almanach von Wien” este menționată ca una dintre cele mai valoroase colecții particulare, aflate la Viena în acel timp. Colecția Brukenthal a fost constituită la Viena de către baronul Samuel von Brukenthal (născut la 26 iulie 1721 în comuna Nochrich, județul Sibiu), în perioada în care a deținut funcții politice importante precum președinte al Cancelariei aulice habsburgice, consilier secret al împărătesei Maria Teresa, guvernator al Transilvaniei între anii 1777–1787.

Pasionat colecționar, om de cultură cu o largă viziune europeană, apropiat idealurilor iluministe, Samuel von Brukenthal a reușit să achiziționeze un fond neprețuit de carte veche, de numismatică, arheologie și artă.

Colecția sa de artă, Brukenthal o va etala la Sibiu în palatul ce-i poartă numele, inaugurând-o în 1790 pentru colecționari și călători străini în trecere¹.

Conform dorinței sale testamentare, colecția rămâne după moartea sa în administrația Gimnaziului Evanghelic din Sibiu, pentru a deveni muzeu public, deziderat ce se va împlini la 1817.

Circa 1090 de lucrări de artă europeană compun Pinacoteca Brukenthal. Din cifra aceasta impresionantă pentru volumul unei colecții particulare, doar circa două sute de opere aparțin școlii italiene, celelalte, după cum se cunoaște, fiind circumscrise școlilor flamando-olandeză (circa 450) și germană, austriacă (circa 450).

Deși de dimensiuni reduse raportate la arta vestică și central europeană, tablourile școlii italiene au fost îndrăgite de către baron și expuse, numeric, într-un raport ce depășea numărul operelor artiștilor germani și austrieci și foarte apropiat de cel al lucrărilor școlii flamande și olandeze. Conform “Calendarului Hochmeister”, mai sus citat, la 1790, din 800 de tablouri etalate în 13 săli, patru săli erau cu pictură italiană, 6 cu pictură flamandă olandeză². Aceași expunere favorabilă repertoriului italian se desprinde și din catalogul manuscris (*Altteste Katalog*), care precizând numărul total al lucrărilor din colecție la 1070, etalate în

¹ Conform “Calendarului Hochmeister” din acel an; apud Gudrun Ittu, *Muzeul Brukenthal de la constituirea colecțiilor până în zilele noastre*, Sibiu, 2000, p. 19.

² *Ibidem*, p. 20.

15 încăperi de la etajul doi, ne informează că 480 tablouri din școala flamandă olandeză puteau fi văzute în șase săli, 408 din școala germană și austriacă în 4 săli și 182 de tablouri italiene în 5 săli³.

Între artiștii italieni cunoscuți la acea dată figurau nume celebre precum Rafael, Giorgione sau Tițian (din fericire tabloul acestuia, *Ecce homo* a fost validat în anii '60, după ce cataloagele din 1893 și 1909 l-au încadrat ca aparținând "școlii lui Tițian")⁴.

O ocazie deosebit de oportună pentru patrimoniul Brukenthal a constituit-o venirea la Sibiu a cercetătorului vienez dr. Theodor von Frimmel, care a studiat, a identificat noi opere, fie prin descifrarea unor semnături (precum cea a lui Lorenzo Lotto din tabloul *Sfântul Ieronim*), fie prin atribuirea unor importante lucrări, precum cele ale lui Magnasco, prin analogii cu tablouri similare din mari muzee europene (Viena, Berlin sau München).

O serie de alte nume de rezonanță ale picturii italiene le datorăm activității de investigații a lui Theodor Ionescu (fost șef al Galeriei de Artă Brukenthal între anii 1957–1968), "dialogului" său (o vastă corespondență) cu cei mai prestigioși istorici de artă ai vremii, precum Caterina Marcenaro, Pietro Zampetti, Andrea Emiliani, Rodolfo Pallucchini, Gamulin, Emma Zocca, Roberto Longhi, Wart Arslan, Oreste Ferrari ș.a.

Între numele de referință ale picturii italiene, identificate atunci, menționăm pe cele ale lui Domenico Fiasella, important reprezentant al barocului genovez, Paris Bordone și Lamberto Sustris (elevi ai lui Tițian), Giovanni Battista Langetti, reprezentant al tenebroșilor venețieni, Francesco Maffei, artist al barocului venețian, Sebastiano Ricci, precursorul rococoului italian și european ș.a.

În anii '80 am reluat cercetarea patrimoniului de artă italiană, pornind de la o serie de neconcordanțe privind încadrarea cronologică a unor opere, ce nu corespundea nici subiectelor exprimate, nici manierei artiștilor respectivi. Au fost identificate și publicate opere ale unor artiști precum Carlotto, Pietro Bellotti, Andrea Celesti, Jacopo Palma il Giovane ș.a. În această cercetare m-am bucurat de sprijinul distinșilor istorici de artă italieni precum Raffaello Causa, Rodolfo Pallucchini, Eduardo Safarik, Alessandro Ballarin, Luciano Anelli, Lanfranco Ravelli, Mina Gregori, Federico Zeri, Bernard Aikema (istoric de artă olandez specializat în Seicento italian) și nu în ultimul rând de colaborarea și prietenia Laurei Muti și Daniele de Sarno Prignano. Aceștia doi ne-au vizitat muzeul și depozitele, lucrând efectiv împreună aproape o săptămână, activitate ce s-a finalizat cu identificarea a circa 18 opere de școală italiană. Între acestea *Sfântul Ieronim*, o posibilă operă a pictorului napoletan de origine olandeză Hendrick van Somer.

³ *Ibidem*, p. 21.

⁴ *Führer durch die Gemäldegalerie*, Hermannstadt, 1893, nr. 2 i. Sch., Michael Csaki, *Führer durch die Gemäldegalerie*, Hermannstadt, 1909, nr. 1196. Precizăm că în catalogul din 1844 (L. Neugeboren, *Die Gemälde-Galerie*, Hermannstadt, nr. 111) tabloul *Ecce homo* era atribuit lui Tițian.

Atribuirea a fost făcută și prin analogia cu o operă similară a artistului, *Bust de bătrân*, aflată în biserica San Apollinare din San Giovanni in Persicetto⁵. Analiza tipologică a celor doi vârstnici relevă o pronunțată asemănare, aproape până la identitate: aceiași ochi, linie a nasului, riduri, aceeași carnație de bătrân încă viguros, musculos, aceeași paletă cromatică dominată de brun ocru cu accente de roșu și alb, gri cenușiu. De asemenea, ambele tablouri prezintă analogii și cu *Sfântul Ieronim în deșert* (acesta semnat cu sigla H.S.) de la Trafalgar Galleries⁶.

Tabloul din Colecția Brukenthal a fost achiziționat ca aparținând școlii de pictură italiene⁷, înscris în 1844 în sfera creației lui Ribera⁸, apoi de către Csaki, în 1909, în școala lui Ribera⁹.

Aceste opinii consemnate în vechile cataloage relevă o justă orientare a autorilor lor, timpul dovedind apartenența lucrării *Sfântul Ieronim* la opera unui pictor din Neapole, chiar dacă acesta, olandezul Hendrick van Somer a fost în trecere prin orașul de la poalele Vezuviului, dar a lucrat aici, fiind puternic marcat de influența caravaggistă locală, prin filiera Ribera.

Despre Hendrick van Somer se cunosc puține date, precum cea a nașterii (Amsterdam în 1607/15) și a morții, 1684, și că probabil a activat între Amsterdam și Neapole. Istoricii de artă emit chiar existența a doi artiști cu același nume: unul fiul lui Barent van Somer, născut la 23 iulie 1615¹⁰, celălalt, care este cel mai probabil artistul operelor de la Neapole, s-a născut la 1607 ca fiu al lui "q. m. Gil van Somer". Date despre artist ne sunt furnizate chiar de acesta, la nunta pictorului Viviano Codazzi, în 1636, când afirmă că "are 29 de ani și e fiul lui quondam Gil și că locuiește în Neapole de doisprezece ani"¹¹.

Conform biografului artiștilor de la Neapole din acea perioadă, De Domenici, știm că "... Errigo Fiammingo fu discepolo dello Spagnoletto...", dar că a fost și discipol al lui Guido Reni, în a cărui manieră nobilă a pictat Apostolii¹².

O altă operă din Colecția Brukenthal, datorată tot unui pictor italian de origine din Țările de Jos, este *Înălțarea Mariei* a lui Denis Calvaert (Anvers? 1540 – Bologna, 1619), activ în Italia, la Roma și mai ales la Bologna, unde își deschide propriul atelier de pictură, la care vor veni ucenici, între alții, viitorii pictori din familia Carracci, Agostino, Lodovico și Annibale, Guido Reni, Domenichino ș.a.

⁵ *Incanto dell'arte, dipinti del'600 e del'700*, a cura di Daniele de Sarno Prignano, Comune di S. Giovanni in Persicetto, 1998, p. 16.

⁶ *Ibidem*, p. 16.

⁷ *ÄK*, Nr. 37, i. Sch. IV.

⁸ L. Neugeboren, *Die Gemälde-Galerie*, Hermannstadt, 1844, Nr. 70, i. Sch. Ribera.

⁹ Csaki, 1909, nr. 945, "art des Ribera".

¹⁰ G.H. Hoogewerf, *Hendrick van Somer, schilder van Amsterdam, Noalger van Ribera*, în "Oud-Holland", t. IX, 1943, p. 158-172; *apud* Daniele de Sarno Prignano, *op. cit.*, p. 45.

¹¹ U. Prota Giurleo, *Pittori Napoletani del'600*, Napoli, 1953; *apud* Daniele de Sarno Prignano, *op. cit.*, p. 45.

¹² B. De Domenici, *Vite de' Pittori, Scultori e Architetti napoletani*, Napoli, 1742-45; *apud* Daniele de Sarno Prignano, *op. cit.*, p. 45.

În Italia, unde activează cea mai mare parte a vieții, este cunoscut cu pseudonimul (ca și Herrigo Fiammingo) de Dionisie Fiammingo¹³. Operele sale din această perioadă (în fapt cea mai fecundă, matură a creației sale) sunt marcate de influența italiană, atât prin tematica religioasă abordată, cât și prin factură, ce amintește de marii renaștentiști precum Rafael sau Michelangelo, de tradiția lui Sebastiano del Piombo, prin echilibrul compozițional și cromatic, de manieristii italieni, prin prețiozitatea tonală și eleganța aleasă, rafinată a gestului.

În aceste tipare ale canoanelor picturii italiene se înscrie și tabloul din Colecția Brukenthal, *Înălțarea Mariei*, amplă compoziție (dim. 120x82) ce evocă o schemă tradițională, consacrată a subiectului (de Tițian, Rafael), pe două registre, celest și terestru, ca și paleta cromatică (dominată de roșu și ocru auriu) sau tipologia personajelor. În registrul inferior, lateral stânga, apare, cel puțin așa rezultă din cercetările noastre, o posibilă monogramă CD.

Tabloul în discuție a fost achiziționat ca operă a școlii neerlandeze¹⁴ și consemnat astfel și în cataloagele din 1844 și 1893¹⁵, în 1909 Csaki îl încadrează în opera lui Lambert van Noort, membru al breslei pictorilor din Anvers¹⁶, atribuire sub care rămâne până în anul 2000, când atât specialiștii italieni Laura Muti și Daniele de Sarno Prignano, cât și cei olandezi, participanți la al IV-lea Congres Codart, vizitându-ne, au afirmat ceea ce noi am presupus deja (fapt ce explică reținerea tabloului în depozit, datorită rezervelor privind apartenența sa la școala olandeză), că *Înălțarea Mariei* de așa zisul Lambert van Noort este o operă a unui pictor italian. Mai mult, specialiștii de la Codart au atribuit fără dubii lucrarea în discuție lui Denys Calvaert, pictor de origine olandeză, italianizat Dionisio Fiammingo, înscris în toate tratatele de pictură ca reprezentant de seamă al școlii bolognese.

Cu această lucrare aparținând școlii bolognese, reprezentarea acesteia în Muzeul Brukenthal se împlinește, conturând cu claritate trăsăturile sale din Cinquecento până în a doua jumătate a lui Seicento. Astfel, alături de *Batjocorirea lui Cristos*, posibilă replică autografă a lui Annibale Carracci, de *Depunerea în mormânt a lui Cristos* de Sisto Badalocchio sau *Magdalena*, replică după Guido Reni, *Înălțarea Mariei* a lui Dionisio Fiammingo reflectă trăsăturile picturii bolognese, particularitatea sa în contextul școlii italiene.

Cea de a treia operă identificată recent, cu prilejul prezentării sale în expoziția *Colecția de artă italiană a secolelor XV-XVIII din Pinacoteca Brukenthal. Tradiție și inovație* (Sibiu, august – noiembrie 2001), este compoziția *Sfinții Marcus și Marcellus conduși spre locul supliciului*. Inițial am considerat-o ca replică de foarte bună calitate după Veronese, originalul fiind o pânză de mari dimensiuni (ulei/pânză, dim. 355x540), aflat în biserica San Sebastiano din Veneția, care-și

¹³ A. Zacchi, *Calvert Dionisio*, în *La pittura in Italia. Il Cinquecento*, Milano, 1988, p. 659-660.

¹⁴ *AK*, Nr. 39, n. Sch.

¹⁵ *Die Gemälde-Galerie*, 1844, Nr. 35, n. Sch.: *Führer durch die Gemäldegalerie*, Hermannstadt, 1893, nr. 284, n. Sch. Unbek. Meister.

¹⁶ Csaki, 1909, Nr. 857, Lambert van Noort.

datorează faima operelor lui Veronese etalate aici *Sfinții Marcos și Marcellus conduși spre locul supliciului* (mai sus menționată) și a lucrării pandant cu aceasta, *Martirajul Sfântului Sebastian*, cât și a celebrelor *Încoronarea Fecioarei* și *Triumful lui Mardoș*.

Tabloul de la Pinacoteca Brukenthal este de dimensiuni mult mai mici decât originalul de la Veneția și nu cu mult mai mic decât replica autografă a acestuia, aflată în Casa lui Rubens din Anvers (dim. 115x179)¹⁷, despre care specialiștii afirmă că este cu certitudine o replică autografă a marelui pictor, alături de care a colaborat, după opinia lui Terisio Pignatti, unul dintre exegeții operei lui Veronese¹⁸, fratele acestuia, Benedetto.

Executarea operei de la Rubenshuis este pe deplin justificată, deoarece inițial Veronese a executat subiectul în discuție în frescă (perioada anilor 1565–1570, când lucrează în biserica San Sebastiano), dar datorită deteriorării excesive a operei se hotărăște să picteze în ulei atât *Martirajul Sfântului Sebastian*, cât și *Sfinții Marcus și Marcellus conduși spre locul de supliciu*. Tabloul conservat în colecția Duliere din Rubenshuis este în opinia lui Pignatti una dintre “amintirile” unei opere majore, iar operația de copiere a originalului a fost executată cu ajutorul grafic al colaboratorilor din atelier, însă rafinamentul tușei, prețiozitatea culorilor indică implicarea directă a lui Paolo. El semnalează totodată existența în Cabinetul Național de Stampe de la Roma a unei gravuri de Winstalley, datată 1728, care reproducea o pictură identică și ca dimensiuni (cu cea din colecția Gaston Duliere, casa Rubens) precizând că este după Veronese.

Deși având o treime din dimensiunile lucrării originale a lui Veronese, opera de la Rubenshuis reproduce cu fidelitate originalul, neomițând nici un detaliu, numărul personajelor fiind identic, dispunerea lor de asemenea, ca și paleta cromatică.

Spre deosebire de lucrarea din Anvers, tabloul din colecția noastră este de dimensiuni mai mici (89x114) și prezintă elemente suplimentare față de cele două opere autografe mai sus menționate, prezentând o compoziție mai largă cu elemente de arhitectură numai clasiciste (vizibile pe toată suprafața pânzei – ca fundal), cât și cu o mai detaliată dispunere a personajelor (lateral stânga), mărirea numărului lor (lateral dreapta, în balcon).

Pentru a rămâne în sfera analizei iconografice, precizăm că la cele două tablouri originale în registrul din dreapta în fundal apare același turn ca și în tabloul nostru, dar cu mici turnulețe gotice pe colțuri, care nu apar în lucrarea noastră.

Deosebit de interesante sunt și rezultatele investigațiilor fizico-chimice, efectuate de d-na Simona Samoilă, investigator chimist al laboratorului zonal de restaurare. În esență aceste cercetări de laborator relevă intervențiile suferite în timp, repictări și restaurare prin aplicarea unui vernis de colofoniu în strat foarte

¹⁷ Catalogul expoziției *Saint Marc et Saint Marcellien conduits au martyre*, Maison de Rubens, Anvers, 2001, p. 1, 22; Studiu, text comentat al expoziției și al operei lui Veronese legate de biserica San Sebastiano de Filippo Pedrocchi.

¹⁸ *Ibidem*, p. 34.

gros (se cunoaște că un lot important de tablouri din Pinacoteca Brukenthal au fost restaurate la Viena în 1897 de către restauratorul Karl Schellein, care a dublat numeroase pânze și a aplicat verni gros de colofoniu, câteodată – ca în cazul de față – mai multe straturi).

Relevant ni se pare faptul că între stratul de culoare și preparație se găsesc urme de culoare neagră, în strat subțire (cantitate mică de particule negru de cărbune, în liant ulei), care făceau parte din desenul pregătitor. Conform analizelor, și straturile de culoare sunt subțiri, așternute cu o mână sigură, rapidă, aspecte ce ne determină să nu excludem posibilitatea ca tabloul nostru să nu fie o replică, ci probabil o schiță pregătitoare a artistului, care, după cum se cunoaște, atunci când își replica propriile opere în atelier le realiza cu colaborarea elevilor săi și întotdeauna le finaliza cu mare grijă, atent la orice detaliu. Astfel se explică identitatea iconografică, tipologică, cromatică a celor două opere ce se cunosc, respectiv *Sfinții Marcus și Marcellus conduși spre locul de supliciu*, din biserica San Sebastiano din Veneția, și replica sa de dimensiuni mai reduse din Anvers, Casa lui Rubens.

În atari condițiuni, o logică simplă, susținută de examenele de laborator, ne determină să concluzionăm că tabloul de la Sibiu, văzut de specialiștii străini, apreciat ca o lucrare de foarte bună calitate, odată ce va fi restaurat, curățat de stratul excesiv de colofoniu (care a dus la schimbarea paletii întregii suprafețe pictate) va releva adevăratele sale virtuți cromatice, proprii paletii lui Veronese, confirmându-ne ceea ce presupunem acum, și anume că el reprezintă poate schița pregătitoare (bozzeto) a maestrului pentru fresca ce a fost executată în biserica San Sebastiano și apoi replicată în cele două variante ce se cunosc, mai sus menționate.

Cu această operă, ca și cu celelalte două anterior menționate, pinacoteca noastră își îmbogățește patrimoniul cu încă trei nume de referință, între care cel al unui mare maestru al Renașterii venețiene, Paolo Caliari Veronese.

THREE UNKNOWN WORKS OF THE ITALIAN SCHOOL OF PAINTING IN THE BRUKENTHAL ART GALLERY

Abstract

The study presents three unknown works belonging to Italian Painting School housed by Brukenthal Art Gallery: *Saint Jeronimus* by Hendrick van Somer, also called Herrigo Fiammingo, *Mary's Ascension* by Denis Calvaert, also called Dionisio Fiammingo, and *St. Marcus and St. Marcellus Lead to the Place of Torture*, a possible work by Paolo Veronese.

The European Brukenthal Art Gallery was known in Europe as early as the end of the eighteenth century. In 1773, the *Almanach von Wien* was mentioning it as one of the most valuable private collections of the time. Its founder,

Baron Samuel von Brukenthal, a native of Nocrich (Sibiu county), governor of Transylvania between 1777-1787, was a man of culture, with a wide open European vision, close to the enlightenment ideals. He bequeathed his collection of paintings, old books, coins, and archaeological objects to the administration of the Evangelic Gymnasium of Sibiu, so that it might be turned into a public museum. In 1817, the residence of the governor, a Baroque Palace raised in the center of Sibiu, opened its gates to the public as the Brukenthal Museum.

The approximately 1090 works, such as recorded in Hochmeister's calendar of 1790, belong to various painting schools, including the Dutch Flemish, German – Austrian and Italian ones. An important contribution to identifying masterpieces belonging to the Italian school housed by the Art Gallery of Sibiu is due to Dr. Theodor von Primmel, who singled out *Saint Jeronimus*, as a work belonging to Lorenzo Lotto (by clearing up the signature), and three works by Alessandro Magnasco (*Proserpina's Carrying Off*, *The Triumph of Faith*, *The Robbery*).

In time, the European Art Collection and, as far as we are concerned, the Italian Art Collection has attracted several prominent experts in art history, at the request of Michael Caski, round the 1900's, and later on, round the 60-70's, at the request of Theodor Ionescu. As a result, Caterina Marcenaro, Pietro Zampetti, Andrea Emiliani, Rodolfo Palucchini, Gamulin, Emma Zocca, Wart Arslan, Oreste Ferrari, Raffaello Causa, and Roberto Longhi contributed to the identification and a better knowledge of several Italian works.

In the 80's, Maria Olimpia Tudoran took over the assignment work in the Italian art collection and the international information exchange (photos, magazines, etc.), mainly with Italy. This collaboration bore fruit, and new Italian artists were identified in the art collection of Sibiu and introduced in exhibitions or author catalogues. In October 2000, two Italian collaborators, Laur Muti and Daniele de Sarno Prignano, authors of the well known volumes *Alessandro Magnasco*, *Antonio Marini*, *Francesco Peruzzini*, visited the Art Gallery of Sibiu for a one-week research in the depositories and exhibitions. The results were spectacular: eighteen paintings assigned. Among them, *Saint Jeronimus*, attributed in the old catalogues to a pupil of Ribera, was assigned to Henrick van Somer, also called Herrigo Fiammingo, through analogy with some similar works of the artist in Italy.

A presentation is also made of another recently assigned painting, *Mary's Ascension* by Denis Calvaert, also called Dionisio Piammingo, a painter of Dutch origin who lived in Italy and had a painting workshop in Bologna. The work was examined by the experts attending the Codart Congress, who visited the Brukenthal Museum and identified in the down left corner the painter's initials written in block letters: D. C.

The third work presented in the paper is *St. Marcus and St. Marcellus Lead to the Place of Torture*, recorded in the old catalogues as belonging to Venetian School. Except for a few details of little importance, the painting housed by the Art Gallery of Sibiu is very much similar with a well-known painting by Veronese,

bearing the same title, currently in San Sebastiano Church of Venice, and with another work (an autographed retort of the artist), now in Rubens' house of Antwerp. The two paintings of Venice and Antwerp are larger. However, several additional details are employed in rendering the characters and architecture in the Veronese housed by the Art Gallery of Sibiu. Laboratory tests have shown it as an excellent piece of work, possibly a precursory study of the two larger Veronese paintings of Venice and Antwerp.

All the three paintings making the object of the present study are genuine assets of the Italian art collection of the Brukenthal Art Gallery and a source of new information on the circulation of art works and on the artists themselves.

CÂTEVA DATE PRIVIND GALERIA DE TABLOURI A CAMEREI DE COMERȚ ȘI INDUSTRIE BUCUREȘTI

MARIA IONIȚĂ

Una dintre instituțiile României moderne ale cărei baze s-au pus în timpul domniei lui Alexandru Ioan Cuza este Camera de Comerț și Industrie din București, organul central de coordonare a activității comerciale și industriale din Capitală, dar și din țară, având menirea de a apăra interesele acestor ramuri economice. Înființată prin legea semnată de domnitor în septembrie 1864, ea își va intra în drepturi începând din 1868¹. În decursul timpului, Camera de Comerț și Industrie și-a schimbat de mai multe ori statutul, perfecționându-l, precizându-și tot mai clar locul și rolul, așa cum o face în articolul 19 din anteproiectul modificator al Legii Camerelor de Comerț din 1911: “Ministerul de industrie și comerț cum și celelalte ministere vor consulta Camerele de Comerț asupra schimbărilor proiectate în legislațiunea comercială și industrială, asupra taxelor vamale, tarifelor și convențiunilor comerciale... asupra proiectelor de regulamente generale sau în materie de comerț”². Din același an, Camera de Comerț și Industrie din București beneficiază de localul său propriu – unul din edificiile cele mai impunătoare ale Capitalei –, inaugurat la 5 iunie 1911, în care, timp de peste 30 de ani și-a avut sediul și Bursa. Astăzi, clădirea, reușită și bine proporționată construcție în stil neoclasic francez, ridicată după planurile arhitectului Ștefan Burcuș, este, încă, parțial, sediul Bibliotecii Naționale.

Inițiativa de a construi din contribuția și pentru uzul, în exclusivitate, al Camerei de Comerț și Industrie din București un local propriu care să o adăpostească, dar să o și reprezinte, aparține inginerului George G. Assan (1862–1909), președinte al Camerei până la moartea sa prematură în 1909. Ideea a fost materializată și finalizată – lucrările începuseră încă din 1908 –, de cel ce i-a urmat în funcție, comerciantul Dumitru Hagi-Theodoraky. Lui i-a revenit și datoria, dar, în aceeași măsură, onoarea de a organiza și prezida festivitatea de inaugurare a “marelui și somptuosului Palat al Onor Camerei de Comerț și Industrie cu a cărui artă și imosanță ne mândrim”³, după cum afirma unul din comercianții renumiți din București la acea dată, Nicolae Ionescu, patronul cunoscutei cofetării din Piața Sf. Gheorghe. Cerând îngăduința de a participa la “solemnitatea inaugurării”,

¹ *Bucureștii și bogățiile României*, București, 1938, p. 69.

² Direcția Municipiului București a Arhivelor Naționale (în continuare se va cita DMBAN), fond Camera de Comerț și Industrie București, dosar 32/1911, f. 9.

³ *Ibidem*, dosar 7/1911, f. 1.

Nicolae Ionescu își exprimă față de Dumitru Hagi-Theodoraky “sentimentele... de admirațiune pentru progresul și fala la care, mulțumită bunei gospodării și a înțeleptei conduceri a intereselor noastre, a ajuns astăzi comerțul și industria Română”⁴.

Într-adevăr festivitatea de inaugurare a Palatului Camerei de Comerț și Industrie din București a fost una extrem de reușită, cu mult fast, neuitându-se nici un amănunt care ar fi putut aduce un plus de strălucire acestei sărbători. Astfel a fost angajat un, i-am spune noi astăzi, artist decorator, F. Rothan⁵, cu care urma să se stabilească o înțelegere în vederea ornamentării Palatului. În acest scop, președintele Camerei de Comerț și Industrie solicitase, la 17 mai 1911, Societății Centrale Agricole să-i fie împrumutate “pentru acea solemnitate portretele M.M.L.L. Regele și Regina pe care le vom restitui îndată după serbare”⁶, iar Ministerului Comerțului și Industriei “busturile M.M.L.L. Regele și Regina”⁷, cu atât mai mult cu cât suveranii urmau să fie prezenți la inaugurare. În același timp, erau primite două oferte care, acceptate, aveau să imortalizeze și să păstreze pentru viitorime memorabilul eveniment. Una venea din partea lui “Foto-Glob. Institut modern fotografic” care, la 6 mai 1911, cerea “să fie admis, în mod exclusiv, a lua cu mai multe aparate deodată, momentele cele mai principale și interesante ce vor avea loc cu ocaziunea inaugurării noului local”⁸.

Cealaltă ofertă venea din partea cunoscutul gravor Tony Szirmai care, aflat la Paris, preciza în scrisoarea trimisă Camerei, la 1/13 iunie 1911, că ar putea marca evenimentul “printr-o medalie sau plachetă artistică pe care se poate face să figureze Palatul propriu-zis înconjurat de niște figuri alegorice având legătură cu Comerțul și Industria și pe revers profilul Majestății Sale Regele cu o inscripție referitoare la această solemnitate”⁹.

La festivitatea inaugurării, ca și la banchetul care i-a urmat a fost chemată și presa, reprezentată de cotidiene cunoscute, precum “Minerva”¹⁰ și “Epoca”¹¹, iar în ce privește invitații, ei erau din toată țara, inclusiv Transilvania, deși ea se afla atunci în afara granițelor noastre, ca și reprezentanți ai camerelor de comerț și industrie dintr-o serie de țări din Europa, printre care Bulgaria (Rusciuc, Sofia, Filipopolis, Varna, Plovdiv), Franța (Paris), Italia (Roma, Torino, Milano), Anglia (Londra), Germania (Berlin), Austro-Ungaria (Viena)¹².

Și pentru ca sărbătorirea să reprezinte într-adevăr un succes, pregătirea și servirea bufetului pentru cei 120 de invitați și a dineului de 110 tacâmuri a fost

⁴ Ibidem.

⁵ Ibidem, f. 11.

⁶ Ibidem, f. 14.

⁷ Ibidem, f. 15.

⁸ Ibidem, f. 4.

⁹ Ibidem, f. 48.

¹⁰ Ibidem, f. 34.

¹¹ Ibidem, f. 35.

¹² Ibidem, f. 2.

încredințată “Casei Grigore Capșa”. Costul întregii consumații s-a ridicat, conform facturii¹³ trimisă la Camera de Comerț și Industrie de Ștefan Capșa, la suma de 5 266 lei, vărsată, la începutul lui iulie, în contul celebrei firme bucureștene.

Palatul Camerei de Comerț și Industrie din București fusese în așa fel conceput încât se prevăzuse un spațiu generos pentru o bibliotecă pe profil, și nu numai, precum și amenajarea în incinta sa a “Muzeului de documente comerciale” care expunea “documente din trecutul comerțului și industriei românești: primele cambii, facturi, note de comandă, mostre de mărfuri, sigilii domnești, drapele ale vechilor corporații, case vechi de bani etc.”¹⁴ Totodată, în clădire “s-a consacrat un loc și unei viitoare galerii de portrete ale foștilor mari negustori și industriași”¹⁵, care în 1911 număra doar câteva piese. În timpul primului război mondial, așa cum reiese dintr-un memoriu adresat la 1 mai 1919 Comisiunii pentru evaluarea pagubelor de război de pe lângă Tribunalul Ilfov, secția a IV-a, de președintele de atunci al Camerei de Comerț și Industrie București, inginerul Nicolae Zanne, Palatul acesteia fusese rechiziționat de Comandatura militară germană, în a cărei posesie se aflase de la 23 noiembrie 1916 până la 20 octombrie 1918¹⁶. Nemții nu numai că desființaseră toate serviciile Camerei de Comerț și Industrie, paralizându-i practic activitatea, dar îi provocaseră pagube materiale în valoare de 592000 lei¹⁷. În ce privește pagubele morale produse aceleiași instituții, poate cu mult mai grave, ele constau și în bulversarea și chiar distrugerea amenajărilor culturale ale Camerei. În memoriul amintit, Nicolae Zanne preciza că: “Ne-a devastat Muzeul Comercial de o bună parte din documentele vechi comerciale și diferite antichități. Ne-a adus Biblioteca și Archiva într-o mare învălmășeală...; ne-a adus într-o mare perturbație, documentele Biroului de Informațiuni... care constituiau un material neprețuit”¹⁸. Nici cu galeria de tablouri a Camerei lucrurile nu stăteau mult mai bine, așa încât, abia după războiul reîntregirii a fost reluată problema reconstituirii, completării și amenajării ei. Inițiativa și meritul de a fi pornit și definitivat această anevoioasă, dar atât de necesară întreprindere au fost, pe de-a întregul, ale dr. Nicolae Angelescu, o lungă perioadă de timp consilier tehnic al Camerei de Comerț și Industrie București, care a “avut gândul să păstreze aci, în Camera de Comerț și Industrie, ca o veșnică amintire figurile care au ilustrat și au înălțat comerțul și industria țării”¹⁹. Dr. Nicolae Angelescu a strâns, de-a lungul anilor, portret cu portret, ajutat fiind “cu o remarcabilă înțelegere (de) familiile negustorilor și industriașilor dispăruți, familii care ne-au donat portretele acestora”²⁰. În același timp, el a strâns datele personale ale multora dintre membrii Camerei, inițiind chiar una din publicațiile

¹³ Ibidem, f. 59.

¹⁴ *Bucureștii și bogățiile României*, București, 1938, p. 69.

¹⁵ DMBAN, fond Camera de Comerț și Industrie București, dosar 6/1938, f. 4.

¹⁶ Ibidem, dosar 5/1919, f. 16.

¹⁷ Ibidem, f. 1

¹⁸ Ibidem, f. 12.

¹⁹ Ibidem, dosar 6/1938, f. 4.

²⁰ Ibidem.

finanțate de Cameră – “Negustorii de odinioară” –, constând din schițe monografice ale vieții lor. Pentru că portretele recuperate de la familiile negustorilor și industriașilor nu erau în număr foarte mare, dr. Nicolae Angelescu s-a văzut nevoit ca, pe cheltuiala Camerei de Comerț și Industrie, să comande unor cunoscuți pictori la vremea respectivă, români, dar și străini, realizarea imaginilor multora din personalitățile care înnobilaseră prin activitatea lor respectiva instituție. Întrucât mare parte dintre ei nu mai erau în viață, redarea celor dispăruți s-a făcut după fotografii, atunci când ele existau, sau, mai rar, după descrierea făcută de membri ai familiilor acestora.

Așa se întâmplă, de pildă, cu seria de picturi în ulei pe pânză, de dimensiuni mari, comandate încă în anul 1904 lui Alexandru Bănulescu, aflat atunci la Paris, ce immortalizează figurile mai multor președinți ai Camerei. Între ei îi amintim pe Ștefan Ioanid, președinte al Camerei între 28 noiembrie 1881 și 20 iunie 1887, Jean P. Balanolu, președinte al Camerei între 2 decembrie 1892 și 27 ianuarie 1896, Constantin D. Atanasiu, președinte al Camerei între 18 iunie 1872 și 28 noiembrie 1881, George G. Assan, președinte al Camerei timp de 13 ani, între 1896 și 1909, an în care a și murit, prematur, la numai 47 de ani, Grigore Capșa, președinte al Camerei între 3 februarie și 25 iunie 1896, Miron Vlasto, președinte al Camerei între 28 ianuarie 1868 și 18 iunie 1872, Ion Marghiloman, președinte al Camerei între 15 iunie 1890 și 17 noiembrie 1892²¹. Toate aceste portrete pictate în ulei pe pânză sunt semnate și datate: “Paris. 1904”.

Din galeria de tablouri a Camerei de Comerț și Industrie București fac parte și două picturi semnate de austriacul Johann Frankenberger (1807–1874), datând din anul 1869. Una dintre ele ni-l prezintă pe negustorul Costache Paulescu, coproprietar împreună cu Ilie Zamfirescu și Gheorghe Georgescu al unei mari case de manufactură cu toptanul și tată al savantului Nicolae Paulescu, descoperitorul insulinei²², iar cealaltă îl înfățișează pe negustorul Mihalache Hagi-Theodoraky, care, împreună cu frații săi Costache, Constantin și Gheorghe “au ajutat bănește pe Vasile Boerescu ca să-și termine studiile de drept la Paris și tot ei i-au înlesnit alegerea de deputat, înscriind Hănișorul pe numele acestuia, pentru a avea censul cerut de legea electorală de atunci”²³.

În galeria de tablouri a Camerei se mai aflau și portretul băcanului Dimitrie Staicovici, fondatorul, în 1874, al primei fabrici de conserve, după sistemul Appert, din România realizat de pictorul Mihail Dan (1842–1886)²⁴, ca și cel al bancherului Mauriciu Blank (1848–1929), operă a cunoscutului Henri Catargi²⁵, sau cel ce-l înfățișează pe Constantin Orghidan, fiul comerciantului brașovean Rudolf Orghidan și tatăl inginerului, cunoscut colecționar, Constantin Orghidan, “primul secretar al Camerei de Comerț și Industrie București

²¹ Ibidem, f. 58-60.

²² Ibidem, f. 14 r.

²³ Ibidem, f. 26.

²⁴ Ibidem, f. 18.

²⁵ Ibidem, f. 55.

înființată în 1868 și cel care a dat primele norme de organizare instituției făcând și importante legături cu Camerele de Comerț din străinătate”²⁶, o pictură în ulei semnată de talentatul pictor și grafician Jean Al. Steriadi (1880–1956).

În afara portretelor menționate deja, în galeria de tablouri a Camerei de Comerț și Industrie București se mai aflau cele ce-i imortalizau pe Gheorghe Assan, Constantin Derussi, Francisc Göbl, Ștefan Ioanid, Luca Lucasievici, Erhardt Luther, Grigore Melic, Sigismund și Sigmund Prager, Iosif Resch, Ilie Zamfirescu ș.a. semnate de românii Nicolae Grant, Sava Henția, Costin Petrescu, Gheorghe Tattarescu, Nicolae Vermont, Arthur Garguromin Verona ș.a. sau de artiști străini precum Pierre Bellet, M. Glückman, R. Canisius ș.a., toate fiind picturi în ulei pe pânză.

În anul 1938 galeria de tablouri a Camerei număra 120 de piese, ceea ce îl determină pe același întreprinzător și harnic dr. Nicolae Angelescu să întocmească și să publice un catalog al acesteia, fiecărui portret adăugându-i, pe lângă sumare date tehnice, datele personale ale comercianților și industriașilor zugrăviți.

Din păcate, după desființarea Camerei de Comerț și Industrie București, pusă în practică de regimul comunist după anul 1947, operele de artă din galeria în discuție au fost împrăștiate, intrând în posesia altor instituții mai mult sau mai puțin de cultură, un număr foarte mic dintre ele găsimdu-se astăzi în muzee ale Capitalei, ca de pildă Muzeul Municipiului București.

A FEW DATA ON THE ART GALLERY OF THE CHAMBER OF COMMERCE AND INDUSTRY OF BUCHAREST

Abstract

The Chamber of Commerce and Industry of Bucharest, one of the institutions of modern Romania whose bases were laid in the time of Prince Alexander Ioan Cuza, was founded in 1864 (in operation since 1868) as a central body for coordination of trade and industry and promotion of these economic branches in Romania.

An important event was the building (works began in 1908) and inauguration in June 1911 of the Palace of the Chamber of Commerce and Industry of Bucharest, a stately building in neoclassical French style, designed by architect Ștefan Burcuș, still standing today. The inauguration was attended by Romanian personalities from all over the country, including Transylvania, at that time still outside the borders of Romania, and by representatives of chambers of commerce and industry from other European countries, such as Bulgaria (Rusciuc, Sofia, Filipopolis, Varna, Plovdiv), France (Paris), Italy (Rome, Turin, Milano), England (London), Germany (Berlin), Austria-Hungary (Vienna).

²⁶ Ibidem, f. 60.

The palace of the Chamber of Commerce and Industry of Bucharest was designed to include a specialized library, a "Museum of Commercial Documents", and an art gallery with the portraits of prominent tradesmen and industrialists.

In 1911, this gallery numbered only a few paintings. In 1938, it had risen to 120 portraits, owing to the consistent efforts of Dr. Nicolae Angelescu, technical councillor of the Chamber of Bucharest over a long period of time, who "had the mind to preserve here, at the Chamber of Commerce and Industry, in permanent recollection, the portraits of the most prominent figures who raised the commerce and the industry of the country." The portraits were either donated by the families or commissioned, after existing photos, to prominent Romanian painters, such as Alexandru Bănulescu, Mihail Dan, Henri Catargi, Jean Al. Steriadi, Sava Henția, Gheroghe Tattarescu, and Nicolae Vermont. Several portraits were painted by foreign artists, including the Austrian Johann Frankenberger, the French Pierre Bellet, etc.

In 1938, Dr. Nicolae Angelescu published a catalogue of the paintings housed by the gallery, together with some personal data on the subjects, all being notable figures of Romanian commerce and industry at that time, among whom chairmen George G. Assan, Constantin D. Atanasiu, Grigore Capșa, Ion Marghiloman, Jean P. Balanolu, as well as other important members of the Chamber.

The idea of reassembling the gallery is eventually put forwards, a complicate task considering that the paintings were scattered among several museums in Bucharest after World War II.

UN PICTOR BUCOVINEAN UITAT: EPAMINONDA A. BUCEVSCHI

ILIE LUCEAC

Uitarea care se așternuse în Țară peste numele și opera pictorului român Epaminonda A. Bucevschi a sensibilizat memoria oamenilor de cultură din Bucovina, mai ales după Marea Unire de la 1918, când unii dintre admiratorii artei maestrului au început să-l evoce în conferințe publice, accentuând importanța operei artistului bucovinean și încercând o evaluare a picturii sale la scara întregului patrimoniu cultural românesc.

Printre primii care au spart gheața tăcerii, sfidând uitarea și promovând o valoare autentică, a fost regretatul membru al Institutului de Istorie și Limbă de pe lângă Universitatea din Cernăuți, dr. Oreste Luția, profesor de istoria artelor la Universitatea din capitala Bucovinei. Conferința sa¹, ținută la 7 noiembrie 1920, cu ocazia serbării comemorative și deschiderii Expoziției pictorului Epaminonda Bucevschi, evoca viața artistului, profesorul Luția făcând totodată și o analiză fundamentală a lucrărilor bucevschiene. Conferința a trezit în mijlocul admiratorilor un interes mai larg pentru creația pictorului bucovinean, cu toate că în 1908 prof. Eugen Maximovici, cel care avea să-i urmeze lui Bucevschi în postul de pictor al Diecezei din Bucovina, după Nicu Meșederu, publicase deja un articol sumar despre Bucevschi² în revista "Junimea literară". Până la apariția acestor note semnate de Eugen Maximovici, mai înregistrăm o evocare despre Bucevschi, și anume cea a teologului Tit Popescu³, apărută în 1892, în "Călimdarul" Societății teologilor din Cernăuți – Academia Ortodoxă.

În același an – 1920 – când a văzut lumina tiparului *Conferința* lui Oreste Luția, prof. Eusebie Soroceanu publică *Pictorul academic Epaminonda Bucevschi*⁴, furnizându-ne informații suplimentare despre artistul bucovinean, deținute de la mama sa, Veronica (Fevronia) Bucevschi, căsătorită Soroceanu, sora pictorului.

De fapt, cele mai multe materiale despre omul și artistul Bucevschi au apărut în revista cernăuțeană "Făt-Frumos". Acolo s-au publicat și *Mărturiile*⁵ lui Vincențiu Babeș, care a făcut cunoștință cu o parte din lucrările lui Bucevschi la

¹ Oreste Luția, *Contribuiri la viața și activitatea pictorului E. A. Bucevschi* (Conferință ținută cu ocazia serbării comemorative în 7 noiembrie 1920), în "Glasul Bucovinei", 1920, nr. 564, 565, 566.

² Eugen Maximovici, *Epaminonda Bucevschi*, în "Junimea literară", 1908, nr. 2.

³ Tit Popescu, *Epaminonda Bucevschi*, în "Călimdarul", 1892.

⁴ Eusebie Soroceanu, *Pictorul academic Epaminonda Bucevschi*, Cernăuți, 1920.

⁵ Vincențiu Babeș, *Despre artă și un artist român în străinătate*, în "Făt-Frumos", 1931, nr. 1.

Viena, cât și *Amintirile*⁶ arboroseanului Oreste Popescu, fost arhimandrit al Mănăstirii Suceava. Toate aceste mărturii documentare vorbesc de înalta concepție civică a teologului Bucevschi despre onoare și morală creștină, calități care l-au caracterizat întotdeauna pe artist.

Prețioase sunt și însemnările istoricului Teodor Balan⁷ despre Bucevschi, în legătură cu Serbarea de comemorare a lui Ștefan cel Mare la Putna, din 1871.

Teodor V. Ștefanelli evocă în *Amintiri despre Eminescu*⁸ legăturile de prietenie dintre Epaminonda Bucevschi și Luceafărul poeziei românești. Și prof. univ. dr. Simion Reli⁹ scrie despre prietenia dintre acești doi mari artiști în perioada când s-au cunoscut, fie la Putna, fie la Viena.

Broșura lui Corneliu Gheorghian, *Bucovina în pictură (Epaminonda A. Bucevschi)*¹⁰, este totuși cea mai substanțială lucrare dintre toate care s-au scris despre Epaminonda Bucevschi. Nepot de soră al pictorului, fost consilier la Curtea de Casație din București, Corneliu Gheorghian a deținut o bună parte din corespondența de familie și cea personală a lui Bucevschi, fapt care i-a înlesnit o documentare serioasă asupra vieții și operei artistului. "Prețiosul bucevscolog" este citat mereu de profesorul Leca Morariu¹¹ – alt exeget admirabil al operei lui Bucevschi – în însemnările sale referitoare la arta pictorului bucovinean.

La lista bibliografică de mai sus adăugăm titlul unei broșuri semnate de un alt nepot al pictorului, cunoscutul tipograf cernăuțean Dimitrie Bucevschi, fost director al Tipografiei "Mitropolitul Silvestru" aproape 50 de ani. El scoate în 1939, în colaborare cu Ioan Negură, broșura *Originea familiei Bucevschi*¹², o lucrare care deslușește spița familiei și originile ei, adăugând și un arbore genealogic al familiei Bucevschi din Bucovina.

Corneliu Gheorghian în lucrarea amintită susține că după 30-40 de ani de la moartea artistului numele și opera sa au devenit aproape necunoscute. Despre lucrările sale nu se știa aproape nimic – nu se știe nici acum – în București. Motivele sunt mai multe. Unul dintre ele ar fi acela că o mare parte dintre lucrările artistului bucovinean au luat drumul străinătății, fiind risipite și vândute de către moștenitori. Alte piese au dispărut odată cu trecerea anilor. Este, desigur, o pierdere ireparabilă pentru cultura românească.

În Bucovina însă a existat un muzeu Epaminonda Bucevschi, care și-a deschis ușile expozițiilor într-una din sălile Reședinței mitropolitane după 40 de ani de la moartea pictorului. Acest muzeu a funcționat până la 1940. Pictorului i-au fost organizate în Cernăuți și trei expoziții. Una dintre ele în 1920 (7 noiembrie –

⁶ Oreste Popescu, *Amintiri*, în "Făt-Frumos", 1934.

⁷ Teodor Balan, *Serbarea de la Putna 1871*, Cernăuți, 1932.

⁸ Teodor V. Ștefanelli, *Amintiri despre Eminescu*, București, 1914.

⁹ Simion Reli, *Călăuza monumentelor religioase-istorice din Eparhia Bucovinei*, Cernăuți, 1937.

¹⁰ Corneliu Gheorghian, *Bucovina în pictură (Epaminonda A. Bucevschi)*, extras din "Boabe de grâu", an V, 1935, nr. 9; vezi și idem, *De-ale pictorului Epaminonda Bucevschi*, în "Făt-Frumos", 1934.

¹¹ Leca Morariu, *Epaminonda Bucevschi, gloria picturii arborosene*, în "Anuarul Muzeului Bucovinei", an I-II, 1944, p. 214-236; idem, *Epaminonda Bucevschi*, în "Făt-Frumos", 1931, nr. 1.

¹² Dimitrie Bucevschi, Ioan Negură, *Originea familiei Bucevschi*, Cernăuți, 1939.

1 decembrie), în cadrul căreia au fost expuse 108 tablouri; alta în 1925, însumând 47 tablouri, și ultima – cea din 1937 – cu 105 lucrări, intitulată *Expoziția colectivă a lucrărilor pictorului diecezan Epaminonda Anibal Bucevschi (1843-1891), Cernăuți, octombrie 1937*. Vom aminti doar că sala a IV-a a acestei expoziții a cuprins în întregime pânze cu tematică laică (circa 50 de tablouri).

Venerat în Bucovina în anii interbelici, când admiratorii au scris despre opera sa, organizându-i expozițiile și conferințele amintite, Bucevschi este astăzi uitat și aproape necunoscut în Țară.

Epaminonda Anibal Bucevschi (E.A.B. – așa își va semna lucrările reprezentative) s-a născut la 3 martie 1843 la Iacobeni, județul Suceava, în familia unui preot. Studiile primare și le face la Suceava, apoi urmează liceul la Cernăuți, pentru ca mai târziu să-l termine la Blaj.

Crescut într-o atmosferă duioasă, caracteristică satului moldovenesc din Țara de Sus, fiind, ca și Mihai Eminescu, elev al lui Aron Pumnul la Cernăuți, și sorbind apoi din izvorul fântânii răcoritoare a românismului școlii de la Blaj, nu e de mirare că Bucevschi și-a iubit cu patimă plaiul natal, fiind pătruns de cele mai calde sentimente pentru el. Toate acestea și-au găsit o întruchipare vie în multe creații ale sale de mai târziu.

Perioada vieneză a fost hotărâtoare în formarea ca artist a lui Bucevschi. În 1868, cu o bursă oferită de Consistoriul episcopal din Cernăuți, se înscrie la Academia de arte frumoase din Viena, unde îl va avea ca profesor pe marele maestru Anselm Feuerbach (1829-1880), sub a cărui îndrumare bucovineanul Bucevschi a învățat tainele picturii. Anselm Feuerbach era considerat unul dintre celebrii pictori ai epocii, a cărui manieră artistică reprezenta direcția clasicismului academic în pictură. Înainte de a-și descoperi drumul, prin abordarea subiectelor naționale sau a celor cu referire la pictura bisericească, arta lui Bucevschi a plătit tribut și unei influențe a școlii italiano-franceze, prin concepția maestrului său Feuerbach.

Ceea ce merită să fie reținut în întreaga creație a lui Epaminonda Bucevschi este faptul că în arta laică a pictorului bucovinean sunt preferate subiectele naționale, tratate de artist în manieră romantică. Bucevschi nu rezistă (ca și Eminescu sau Ciprian Porumbescu, prietenii săi buni, cu care a colaborat în diferite perioade ale vieții la Cernăuți sau Viena¹³) tentației pitorescului din viața rustică și a frumuseții peisajului românesc, fiind fascinat în aceeași măsură și de glorioasele figuri din istoria neamului nostru.

Întreaga operă a lui Bucevschi – autorul celebrului *Iconostas de la Zagreb* (1883-1884) și a picturii decorative și arhitectonice a Catedralei sârbești – poate fi împărțită, conform părerii exegeților, în două etape. Prima, numită convențional "die Kunst geht nach Brot", care se caracterizează prin multiple lucrări de genul

¹³ Referitor la colaborarea dintre Epaminonda Bucevschi și Ciprian Porumbescu, vezi Leca Morariu, *Epaminonda Bucevschi în corespondența lui Ciprian Porumbescu*, în "Buletinul Institutului Cernăuți", an VI, 1943; Ilie Luceac, *O corespondență dintre Ciprian Porumbescu și Epaminonda Bucevschi*, în "Glasul Bucovinei", 1994, nr. 3, p. 50-57.

Rococo, picturi de genă etc.; a doua, "l'art pour l'art", care stă sub semnul picturii bisericești, teren pentru care artistul era mai bine pregătit de studiile sale teologice și cunoștințele profesionale de pictură.

Dintre lucrările reprezentative pictate de Bucevschi amintim doar câteva: *În parc*, *Visare*, *Doamna cu porumbei*, *Îngândurare*, *Dar eu, bietul de mine?*, *Terasa*, *Ciobănaș*, *Idilă*, *Ian ascultă*, *Doina*, *Poștiți! Poștiți floricele!* (*Mica florăreasă*), *Nănășica*, *În poiană*, seria de portrete: *Ștefan cel Mare*, *Mitropolitul Silvestru Morariu*, *Teofil Bendella* și frumoasele faianțe.

Iconostasele (18 la număr numai în Bucovina) și picturile murale bisericești, realizate în ultima perioadă a vieții, sunt de o reală valoare artistică. Bucevschi nu a fost un novator în pictura bisericească, ci mai curând un fidel continuator al tradiției artei bisericești din nordul Moldovei. El a înviorat pictura murală și pe cea a icoanelor, a întinerit-o într-un fel, redând sărbătoreșcul pe chipurile pictate. Reușind să depășească "tipicul consacrat" al iconografiei bizantine, el a făcut ca "vechea noastră tradiție bisericească să nu sufere, ci mai vărtos să câștige, prin acest sânge nou, intrat în vinele artei religioase" (Corneliu Gheorghian).

Sobrietatea școlii occidentale, într-o fericită și armonioasă îmbinare cu coloritul național este, după părerea noastră, nota caracteristică esențială a iconografiei bucovinene, în stil, a lui Bucevschi¹⁴.

Într-un studiu¹⁵ referitor la creația pictorului am menționat despre meritul ce-i revine artistului bucovinean în stabilirea adevăratului portret al lui Ștefan cel Mare, reușind să scoată facsimile și copii foarte bune după desenele din *Evangheliarul de la Humor* și *Evanghelia* de la 1550, dăruită Mănăstirii Voronețului de Mitropolitul Moldovei Grigorie.

La Cernăuți, oraș care i-a fost atât de drag maestrului, în Muzeul de Arte Plastice se află două tablouri semnate de Bucevschi, necunoscute până acum: *Intrarea Maicii Domnului în biserică* și *Ctitorii Vlejul din Poiana Stampei*. Primul, o icoană cu dimensiunile de 37x50 cm, lucrată, probabil, la comandă pentru vreun iconostas, nu poartă semnătura autorului. Însă după maniera academică a desenului și combinația culorilor (violet, mov, albastru-închis) îl recunoaștem pe Bucevschi. *Ctitorii Vlejul din Poiana Stampei* are dimensiunea de 90x60 cm. Tabloul este semnat. Nu este pe pânză, ci este lucrat pe lemn. Se știe sigur că a fost un tablou ce a aparținut Muzeului Mitropoliei. Semnificativă e și ștampila de pe verso-ul tabloului care aparține Episcopului Hotinului. În depozitele Muzeului s-ar mai putea găsi, probabil, și altceva ce aparține penelului lui Bucevschi.

Pictorul s-a stins din viață la 1 februarie 1891, la Cernăuți, unde își doarme somnul de veci în cimitirul central al orașului.

¹⁴ Ilie Luceac, *Familia Hurmuzaki: între ideal și realizare (O istorie a culturii românești din Bucovina în cea de a doua jumătate a secolului al XIX-lea)*, Cernăuți-Timișoara, 2000, p. 103-117.

¹⁵ Idem, *Un pictor bucovinean: Epaminonda Bucevschi*, în "Glasul Bucovinei", 1994, nr. 1, p. 53-65 și nr. 2, p. 28-38; Idem, *Un mare pictor uitat: Epaminonda Bucevschi*, în "Curierul românesc", an X, 1998, nr. 10 (141), p. 17.

Profesorul Eugen Maximovici, căruia i se atribuia greșit paternitatea frescei ce reprezenta artele frumoase din Bucovina¹⁶ și care înfrumuseța altădată un portic de la intrarea în corpul drept al Reședinței mitropolitane din Cernăuți, scria despre colegul său un mare adevăr: “Bucevschi are pentru arta noastră națională merite netăgăduite. El este primul român bucovinean care, grație marelui său talent artistic, și-a întemeiat ca pictor o reputație, ce trecu departe peste înguste hotare ale patriei sale”.

În acest context, considerăm nu mai puțin importantă mențiunea prof. univ. Leca Morariu: “Când noi ne vom fi făcut datoria pentru ca lumea mare să sesizeze ce gravă semnificație se ascunde sub modestul *E.A.B.* sau sub numele *E. Buczewski* din colțul cutărilor pânze, și când norocu-și va mai schimba pasul – atunci s-ar putea întâmpla că din cine știe ce străfund de lume să zvonească știrea: s-a mai descoperit o piesă a românului Bucevschi...”¹⁷.

Pentru noi, cei de astăzi, norocul și-a schimbat în acest sens pasul în primăvara anului 1998, când – nu în “cine știe ce străfund de lume”, ci chiar acolo unde merită să se și afle – am putut rosti cuvintele, de bun augur, ale lui Leca Morariu: “S-a mai descoperit o piesă a românului Bucevschi!”; la București, în capitală, într-o familie de intelectuali formați la școala din Bucovina înainte de ultimul război mondial – cea a profesorilor Victor și Maria-Venera Iliescu.

¹⁶ Despre fresca ce reprezenta artele protejate de Mitropolitul Silvestru și care i se atribuia greșit lui Maximovici deținem informația exactă, care demonstrează paternitatea lui Bucevschi asupra acestei lucrări. Din păcate fresca nu mai există astăzi, însă s-a păstrat fotografia ei în cartea lui Corneliu Gheorghian, cât și la Dimitrie Bucevschi – fotografatul. Iată ce scrie nepotul pictorului: “Ca amintire despre faptele mari ale Mitropolitului Silvestru s-a simbolizat în clădirea din partea dreaptă a Mitropoliei un tablou în fresco, zugrăvit de unchiul meu pictorul Epaminonda Bucevschi, reprezentând artele protejate de Mitropolitul Silvestru. Acest tablou reprezintă (de la stânga spre dreapta): *arta grafică*, prezentată prin Dimitrie Bucevschi (autorul acestui istoric) și cu un învățăcel; *muzica*, prezentată prin profesorul de muzică Vorobchievici cu doi teologi; iar în mijlocul tabloului este Mitropolitul Silvestru, protectorul artelor, cu pictorul Jobst, care a zugrăvit Reședința și biserica catedrală; *sculptura*, cu sculptorul Pășlea, actual profesor la școala de lemnărit din Câmpulung; *pictura*, prezentată prin Epaminonda Bucevschi și cu prof. Maximovici”, Dimitrie Bucevschi, *O viață de om în slujba neamului (schită istorică despre Tipografia Mitropolitul Silvestru)*, Cernăuți, 1937, p. 14. În revista “Făt-Frumos”, la rubrica *Bucevschene*, semnată de prof. univ. Leca Morariu, găsim de asemenea o referire cu privire la apartenența frescei amintite. Cităm: «Venerabilul nostru «Deșteptărist», d-l director Dimitrie Bucevschi (Cernăuți), mă informează că icona *document istoric* (cum îi ziceam eu, în articolul meu din “Junimea literară”, 1923, 331) ctitoricesc de la Mitropolia Cernăuțiului e pe de-a-ntregul compoziția marelui Epaminonda Bucevschi. Și numai executarea, dusă pe liniile lui Bucevschi, e a lui Eugen Maximovici, fapt pe care E. Maximovici nu mi l-a destăinuit în 1923 (!), atunci când dânsul mă invitase să scriu una-alta despre... opera lui, iar eu, strămtorât, îmi alesesem acest capitol... Înțeleg așadar astăzi discrepanța dintre elanul compoziției în această clasică piesă de Historienmalerei (ca să fim în terminologia epocii Feuerbach=Bucevschi) și dintre primitivitatea execuției care se trădează în această prezentare (observați fața de... pițigoii a țârcovnicului-tipograf, acesta vădind parcă integral stângăcia lui E. Maximovici) [...]», L.[eca] M.[orariu], în “Făt-Frumos”, an XVIII, 1943, nr. 6, p. 226. Vezi și Ilie Luceac, *Unele considerații cu privire la originea familiei pictorului Epaminonda A. Bucevschi*, în “Glasul Bucovinei”, an II, 1995, nr. 3 (7), p. 17-30.

¹⁷ Leca Morariu, *Epaminonda Bucevschi, gloria picturii arborosene*, p. 236.

Proprietarii actuali ai tabloului intitulau pânza sugestiv, *Obcină bucovineană*. O făceau în mod empiric, însă foarte aproape de realitate. Într-adevăr, e un peisaj tipic bucovinean, în care domină pregnant culoarea verde. Două tipuri de verde: cel al muntelui, acoperit de pădure, din planul al doilea al perspectivei tabloului – e un verde închis –, iar cel din prim plan, un verde cu mai multă clorofilă. Un cer plumburiu, cu nori grei, ca înainte de ploaie, caracteristic celui subcarpatic, acoperă împrejurimile, dominând întregul fundal al tabloului. Vreo patru-cinci arbori bătrâni, dar zvelți încă – martori ai multor furtuni înfruntate – penetrează cu demnitate carpatină înălțimea. Ca niște străjeri singuratici ai căsuțelor și drumului care șerpuiește înspre dreapta, dispărând brusc după colina din prim planul tabloului (dreapta jos), arborii solitari ar putea să povestească (sugerează doar în splendoarea lor) multe lucruri necunoscute din istoria zbuciumată a Țării de Sus a Moldovei.

Compoziția tabloului are o armonie perfectă. Succedarea treptată a nuanțelor de verde, verde-închis și plumburiu – concepție într-un fel asemănătoare cu cea muzicală, când sunetele subdominantei și dominantei își găsesc rezolvare în tonică – atestă talentul pictorului și în materie de tehnică a peisajului. Ca portretist și maestru de pictură bisericească îl cunoaștem din alte pânze. Să nu uităm și peisajele neîntrecute de pe majolicile lui Bucevschi!

Un titlu mai sugestiv al tabloului decât *Peisaj/Peisaj decorativ* sau *Tablou decorativ* e greu de găsit. Cu atât mai mult cu cât în ordinea tablourilor de la expoziția pictorului Epaminonda A. Bucevschi din 1920 de la Cernăuți la poziția 5, 50 și 53 din lista catalogului găsim aceste intitulări. E adevărat că și la expoziția din 1937 Corneliu Gheorghian amintește de o piesă catalogată *Peisaj romantic*, ceea ce nu exclude probabilitatea că ar fi vorba de una și aceeași piesă. Deoarece presupunerile și argumentele – câte le avem – nu se contrazic, vom opta pentru titlul *Peisaj* de Bucevschi.

Autenticitatea tabloului o demonstrează prezența inițialelor *E.A.B.*, literele fiind caligrafiate cu culoarea cafenie în colțul din dreapta (jos) al pânzei. Sigla autorului este lizibilă și se întvede chiar în fotocopia luată de pe originalul lui Bucevschi. Păcat că nu este indicat anul, cum obișnuiau s-o facă unii pictori, ceea ce ne-ar fi oferit posibilitatea să aflăm poate și locul unde a fost pictată această “gură de rai”. În felul acesta am fi putut urmări și ceva din itinerarul artistic al pictorului, întrucât corespondența care a rămas de la Bucevschi este foarte puțină. Bănuim că artistul a colindat obcinele Bucovinei istorice, contemplându-le frumusețea.

Tabloul este încadrat într-o ramă confecționată din lemn, cu încrustații de culoare galben-aurie. Este o ramă de epocă, care-și păstrează aspectul și astăzi.

Tehnica realizării picturii: ulei pe pânză;

Dimensiunile tabloului: 55x38 cm;

Starea actuală a tabloului: lucrarea are o vechime de circa 110-130 ani. Timpul afectând-o, se observă conturul unor mici îngroșări ale vopselelor de pe marginea fisurilor liniare, abia profilate pe verticală. Nu s-a pierdut mult din prospețimea culorilor, ceea ce denotă că tehnologia pregătirii lor în secolul al

XIX-lea își avea secretele sale. Porțiunea aripii drepte a tabloului e predispusă spre o deteriorare mai rapidă (pe verticală).

Din mărturisirile proprietarilor actuali ai tabloului aflăm istoria achiziționării lui. Mama profesorului Victor Iliescu a achiziționat tabloul la Cernăuți. Nu se mai cunoaște în ce împrejurări. Poate l-a cumpărat, ceea ce știm că s-a întâmplat cu multe piese ale lui Bucevschi, acestea fiind vândute în toate părțile.

Refugiindu-se din Bucovina în 1940, a luat cu ea și tabloul, împreună cu alte lucruri pe care a reușit să le salveze. Astfel *Peisajul* lui Bucevschi a ajuns la București.

La una dintre conferințele științifice organizate de Fundația Culturală Română am avut ocazia să aflăm despre existența acestui tablou de la fratele profesorului Victor Iliescu. Văzând interesul pe care îl manifestam pentru arta pictorului bucovinean, domnia sa ne-a vorbit de tablou, bănuind că trebuie să fie un Bucevschi. Astfel, în primăvara anului 1998, am avut fericita ocazie de a admira un Bucevschi autentic, de data aceasta în toată splendoarea culorilor, nu numai după reproducerile în alb-negru, rămase în publicațiile și revistele vremii.

Bucovenenii care-i cunosc opera sunt convinși că "Bucevschi e una din acele definitive culminații ale spiritualității românești pe care timpul nu le macină, ci le sporește" (L. Morariu). Cinstind memoria lui Epaminonda A. Bucevschi, reactualizându-i valoarea, înțelegem să aducem un spor de prestigiu pentru întreaga artă românească.

A FORGOTTEN PAINTER OF BUKOVINA

Abstract

Epaminonda Anibal Bucevschi (E.a.b. – this is how the painter would sign most of his works) was born on 3 March 1843 at Iacobeni, Suceava County. His father was a priest. He attended primary school in Suceava, the high school in Cernăuți, and he graduated at Blaj.

Raised in a milieu characteristic to the Moldavian village of the Upper Country, like Mihail Eminescu, a pupil of Aron Pumnul at Cernăuți and drinking to the source of Romanianism at Blaj, it is no wonder that Bucevschi had profound links to his native land, as evidenced by many of his later works.

The Viennese period was of great consequence in his becoming an artist. In 1868 he was awarded a scholarship by the Bishopric consistory of Cernăuți and he listed at the Academy of Fine Arts of Vienna, where had as a professor the great painter Anselm Feuerbach (1829-1880), one of the most prominent painters of the time, whose artistic style followed the lines of what the history of painting would term academic classicism. Before finding his own style by an approach to national and religious themes, Bucevschi paid tribute to the Italian-French schools, under the influence of his professor.

Bucevschi's lay works show a preference for national themes treated romantically. Like Enescu and Ciprian Porumbescu, his close friends and collaborators in various periods of life at Cernăuți and Vienna, Bucevschi yielded to the temptation of the picturesque of rustic life and the beauty of the Romanian scenery, being equally fascinated by the glory of the past figures in the history of the Romanians.

The entire work of Bucevschi, author of the famous *Iconostasis of Zagreb*, 1883-1884, and of the decorative and architectonic painting of the Serb cathedral, can be divided into two stages. A first stage conventionally called *Die Kunst geht nach Brot*, featured by several works of the Rococo genre, and a second stage *L'art pour l'art*, of the church painting, a field for which the artist was better prepared, knowing his theological studies and his professional painting knowledge.

His most representative paintings include *În parc* (In the Park), *Visare* (Daydreaming), *Doamna cu prorumbei* (Lady with Pigeons), *Îngândurare* (Engrossed in Thoughts), *Dar eu, bietul de mine?* (What about Me, Poor Devil?), *Terasa* (On the Terrace), *Ciobănaș* (The Little Shepherd), *Idilă* (Romance), *Ian ascultă, Doina* (Listen to the Doina), *Poștiți! Poștiți floricele! - Mica florăreasă* (Flowers – The Little Flower Girl), *Nănășica* (The Godmother), *În poiană* (In the Wood Clearing), and the series of portraits *Ștefan cel Mare*, *Mitropolitul Silvestru Morriu*, *Teofil Bendella*, as well as his exquisite works in faience.

The iconostases (ca. 18 in Bukovina only) and the mural painting of the late period of his life are of genuine artistic value. Bucevschi was not a road-opener in church painting, but rather a follower of the tradition of church art in northern Moldavia. He rejuvenated mural and icon painting and brought back life to the painted faces. His breaking away from the consecrated Byzantine iconography was far from detrimental: "our old church tradition does not suffer, but wins by this infusion of new blood in the veins of religious art" (Corneliu Gheorghian). The sobriety of the western school harmonized with the national palette is characteristic of the Bucevschi Bukovinian iconography in grand style.

The painter died on 1 February 1891, at Cernăuți, and was buried at the central cemetery of the town. Professor Eugen Maximovici, whom the fresco representing the fine arts in Bukovina was wrongly attributed and who had previously decorated a portico on the right wing entrance of the Metropolitan residence in Cernăuți (the fresco was in fact painted by Bucevschi) wrote the following about his colleague: "Bucevschi's contribution to our national art is unquestionable. He is the first Romanian who stepped beyond the narrow borders of his motherland."

IOANA GHICA. O BOIEROAICĂ DONATOARE LA 1896

IOANA BELDIMAN

În ultimul deceniu al secolului al XIX-lea efortul de modelare a instituțiilor statului modern a vizat și instituția muzeului național, numit pe atunci *Pinacoteca de pictură și sculptură din București*.

Sporirea patrimoniului de artă din epocă, românească și europeană, preocupa la acea dată pe Constantin I. Stăncescu, directorul pinacotecii, dar și Ministerul Instrucțiunii Publice și al Cultelor, care prin vârfurile lui, miniștrii Petru Poni și apoi Spiru Haret, înțelegea să ducă o politică de achiziții dinamică, bazată pe fonduri financiare mai importante acordate de stat: în anii '90 se cumpără, pe de o parte, lucrări de la artiști români (Ionescu-Valbudea, Aman, Const. Jiquidi, Alpar, Luchian etc.), pe de alta, de la colecționari din străinătate¹. De la Alfred Binet din Franța, de exemplu, se achiziționează în anii 1894–1895, *Lilia*, un nud de Carolus Duran și *Florăreasa* de Benjamin Constant. Concomitent, artiștii români aflați la studii în Occident își îndeplinesc obligația contractuală cu statul, de a executa și a trimite în țară lucrări pentru creșterea patrimoniului pinacotecii, în special copii după maeștri. Astfel, în 1894 colecția muzeului sporește și cu sculptura *Andromeda* de Atanasie Constantinescu, iar în 1895 și cu cele 9 copii executate de pictorul Alexandru Bănulescu, după Tițian, Frans Hals, Guido Reni, Van Dyck, Poussin, David, Delacroix. În mod evident, muzeul național din București era privit de guvern ca o instituție–carte de vizită, vorbind societății românești, ca și străinătății, despre identitatea culturală a unui stat european și a unei capitale ce doreau să fie considerate în rând cu lumea occidentală. Se adopta și, de fapt, se adapta, și în acest domeniu, de predilecție modelul francez, dacă ar fi să amintim doar cazul muzeului de artă contemporană franceză, sprijinit de stat și de particulari, Musée des Artistes Vivants (apoi Musée du Luxembourg), unde puteau fi văzute lucrările cumpărate de stat, prezentate anterior la cele două expoziții anuale pariziene din anul 1890, Salon des Artistes Français și Salon de la Société Nationale des Beaux-Arts.

Pe un asemenea fundal se poate citi și evoluția fenomenului donației, modalitate de îmbogățire a patrimoniului Pinacotecii, căci daniilor inițiale făcute de

¹ Pentru identificarea achizițiilor făcute de stat și a donațiilor din perioada 1864–1900, esențială este cercetarea efectuată la Arhivele Statului, din inițiativa și sub conducerea istoricului de artă Petre Oprea, de către un grup de muzeografi de la Muzeul de Artă al României, vezi Petre Oprea, Marcela Săndulescu ș.a., *Achizițiile Pinacotecii Statului în perioada anilor 1864–1900*, în "Studii muzeale. Muzeul de artă al R. S. România", t. V, 1971, p. 77–135.

domnitorul Barbu Știrbey în decembrie 1850, prin ofisul de înființare a Galeriei de tablouri², și celor făcute curent de artiștii români li se vor adăuga acum donațiile boierești. Astfel, în iulie 1896, principesa Caterina-Ioana Eugen Ghika³ trimitea de la Paris “muzeului național” din București, prin intermediul Legației Române și al Casei de expedițiune de statue Butel (188, rue de Vanves), sculptura în marmură *La Faute* de René de Saint-Marceaux, artist considerat pe atunci concurentul lui Rodin. Păstrată fără întrerupere în patrimoniul pinacotecii statului, indiferent de denumirile varii și de transformările pe care această instituție le-a trăit, expusă recent (1996, 2000) de mai multe ori, lucrarea reprezenta atunci, în 1896, prima sculptură franceză ce intra în colecția muzeului.

Înfățișând, în mărime naturală, un nud de femeie culcat ascunzându-și fața, sculptura exprimă gustul academist *fin-de-siècle* cu tentă de simbolism, caracterizat prin observarea veristă a anatomiei, poza estetizantă a personajului și gestul expresiv, ușor teatral, al disperării. Nu era o lucrare oarecare, era executată într-un material definitiv și nobil, marmura. Fusese prezentată la expoziția Société Nationale de Beaux-Arts în 1894, al cărei catalog o menționa pe “Princesse Ghika” drept proprietară a sculpturii. Era vorba despre replica unui ipsos expus de artist în 1892, în cadrul aceleiași societăți, ipsos intrat ulterior în patrimoniul Muzeului Saint-Denis din Reims. Destinul operei ajunse apoi în România nu a fost uitat de bibliografia franceză, căci în 1924 Stanislas Lami o menționează în dicționarul său de sculptori francezi din secolul al XIX-lea⁴.

Mihai Sorin Rădulescu (București, mai 1999) a identificat pe “Princesse Ghika” în persoana Ecaterinei-Ioana (Jeanne) E. Ghika-Comănești, căsătorită cu Eugen N. Ghika-Comănești (1840–1912 sau 1914)⁵, diferențiind-o de omonima ei Ioana (Yvonne) N. Ghika-Comănești⁶ (1883? – 1966?), compozitor, muzicolog, căsătorită cu Nicolae (1875–1921), rudă apropiată cu Eugen.

Darul Ioanei E. Ghika⁷ se înscria, prin tipologia procedului, între atâtea gesturi fondatoare, inițiative particulare lucide și generoase ce se pot întâlni în

² Picturile *Renașterea României* de Gh. Tattarescu și o compoziție de Petre Alexandrescu (vezi Jacques Wertheimer-Ghika, *Gheorghe M. Tattarescu. Un pictor român și veacul său*, București, 1958, p. 266–267).

³ Octav-George Lecca, *Familii Boerești Române. Istoric și genealogie (dupe izvoare autentice)*, București, 1899, p. 245, [289].

⁴ “*La Faute*. Statue en marbre. Exposition de la Société Nationale des Beaux-Arts de 1894 (no. 108). Cette statue, qui appartenait à la princesse Ghika, est placée au Musée de Bucarest”, vezi Stanislas Lami, *Dictionnaire des Sculpteurs de l'Ecole française du XIX-e siècle*, t. 2, Paris, 1921, p. 224.

⁵ Date cronologice comunicate cu amabilitate de Mihai D. Sturdza (corespondență, Paris, 13 nov. 1997); vezi și Adrian-Silvan Ionescu, *Doi moldoveni pe frontul Războiului de Secesiune*, în “Memoriam Antiquitas”, t. IX-XI, 1977-1979; *Idem*, *Voluntari români în Războiul Civil american*, în “Studii și materiale de muzeografie și istorie militară”, 1984-1985, nr. 17-18.

⁶ Constantin Argetoianu, *Pentru cei de mâine. Amintiri din vremea celor de ieri*, vol. III, partea a V-a (1916–1917), București, p. 140, 146.

⁷ Pentru simplificarea exprimării am optat pentru o restrângere a numelui lung al donatoarei – Ioana Ghika – alegerea fiind făcută în spiritul preferințelor personajului, care afecționa prenumele de Jeanne/Ioana față de Catherine/Caterina (informație comunicată de doamna Safta Varlam, București, nov. 1999). Ortografierea numelui Ghyka/ Ghika/ Ghica fiind oscilantă, am optat pentru varianta

România epocii, în domenii diferite, gesturi în bună măsură inspirate societății noastre de exemple ce funcționau în străinătate, dar și de tradiția neîntreruptă a daniilor boierești și princiere. În ceea ce privește donația de opere de artă către stat, Ioana E. Ghika avea în față cel puțin un caz de anvergură (la scara Țărilor Române), petrecut în Moldova și pe care boieroica moldoveano-basarabeană îl cunoștea desigur: Scarlat Sofronie Varnav dăruise la 1845/1848, în vederea înființării Muzeului Național din Iași, 15 picturi aparținând școlilor italiană, spaniolă, flamandă, franceză (conform atribuțiilor din epocă), cumpărate la Paris la Hôtel Drouot, la licitația din 1845 a unei părți din colecția bancherului Alexandre Aguado, marchiz de Las Marismas⁸.

Caterina Ioana Eugen Ghika, boieroica basarabeană trăind la Paris, este menționată ca donatoare a statuii în scrisoarea Legației Române din Paris (24 iulie 1896) adresată de G. Cretzeanu lui Petru P. Poni, ministrul Instrucțiunii Publice și al Cultelor⁹. Făcea parte din societatea familiilor princiere române – Ghika, Bibescu, Știrbey – stabilite în capitala Franței și integrate cercurilor aristocrate și diplomatice. A trăit, din câte se poate deduce prin coroborarea a diferite date, între 1860–1952, murind, probabil, în localitatea Yvonnand din sudul Franței, unde scriitoarea Martha Bibescu, nepoata ei, o vizita pentru ultima oară în 1952¹⁰.

Aparținea acestei lumi în primul rând prin naștere: era fiica boierului basarabean Pavel Kesko (înruit cu Balșii), colonel în armata rusă, și a principesei Pulcheria Sturdza, nepoata domnitorului Ioniță-Sandu Sturdza; de asemenea, prin căsătoria cu Eugen N. Ghika-Comănești, și el descendent de domnitor, jurist cu studii la Berlin și proprietar al moșiei Agas din județul Bacău¹¹. Prin surorile ei – Natalia Obrenovici, regina Serbiei, exilată în Franța începând din 1883 și Maria/Mariette, căsătorită cu Grigore I. Ghika-Brigadier, ministru plenipotențiar al României la Paris din 1896¹² – ca și prin nepotul ei, Alexandru Obrenovici, regele Serbiei, Ioana E. Ghika va evolua în cercurile diplomatice de la Paris și Biarritz, frecventând *la haute société*. Era posesoara unei averi considerabile, sporite prin vânzarea profitabilă, probabil către 1896, a moșiei părintești din Basarabia¹³. A trăit

Ghika, ceea ce nu corespunde însă cu ortografierea din bibliografia italiană recentă tratând despre acest personaj (Ghyka); vezi Gian Luca Simonini, *Il giardino La Gamberata e l'addizione di Catherine-Jeanne Ghyka*, în "Storia urbana", t. 85, 1998, p. 151-170.

⁸ Sevilla, 1784 – Paris, 1842. Celebru colecționar de artă al epocii romantice, posedând, între altele, picturi faimoase de școală spaniolă, unele ajunse către sfârșitul secolului în colecția Regelui Carol I al României.

⁹ Arhivele Naționale Istorice Centrale (A.N.I.C.), Fond Ministerul Instrucțiunii Publice, dosar 356/1896, f. 102 (trimiterea la document a fost preluată din articolul menționat la nota 1).

¹⁰ Ghislain de Diesbach, *Marthe, princesse Bibesco. 1886–1973*, Paris, 1986, p. 532.

¹¹ Radu Rosetti, *Scrieri*, București, 1980, p. 685-697; Adrian-Silvan Ionescu, *Doi moldoveni pe frontul Războiului de Secesiune*, în "Memoriam Antiquitas", t. IX-XI, 1977-1979; Idem, *Voluntari români în Războiul Civil american*, în "Studii și materiale de muzeografie și istorie militară", 1984-1985, nr. 17-18.

¹² "Almanach de Gotha", Gotha, 1897, p. 896.

¹³ Date biografice furnizate cu amabilitate de domnul Ion Varlam (București, noiembrie 1999).

la Iași și la Odessa în copilărie, în tinerețe la Paris (către 1890–1911?) și în Moldova, la conacul familiei Știrbey de la Dărmănești¹⁴ (jud. Bacău), aceste două ultime adrese fiind indicate de “Almanach du High-Life”, înainte și după anul 1900.

În ambianța societății pariziene, donația unei opere precedată de achiziționare (poate și de comandă?) a plasat-o pe Ioana Ghika, către 1894–1896, între *înaltele doamne* cu preocupări de mecenat artistic. Să amintim, păstrând proporțiile, cazul baroanei Nathaniel de Rothschild, care în 1886 cumpăra din expoziția aceleiași *Société Nationale des Beaux-Arts*, care o va atrage câțiva ani mai târziu pe Ioana Ghika, tot o sculptură, *Bustul Luizei Claudel* de Camille Claudel, spre a-l dăru Muzeului din Clermont-Ferrand.

Un mecena român al acelorași ani *fin de siècle* era de exemplu Hélène Al. Bibesco (1855–1902), nora domnitorului, figură interesantă și activă în galeria boierilor iubitori de arte stabiliți la Paris. Un profil documentat și semnificativ al pianistei Elena Bibescu a fost publicat recent de profesorul C.D. Zeletin, în pregătirea unei ample și restitutive monografii¹⁵. Elena Bibescu a vegheat împreună cu Antoine și Emmanuel, fiii ei, începuturile în artă ale lui Aristide Maillol, comandându-i, către 1895–1901/1902, pentru apartamentul Bibescu din 69, rue de Courcelles, cel puțin două dintre primele tapiserii, *Concert pour une princesse qui s'ennuie* și *Concert de femmes*, precum și alte două pentru regina Elisabeta a României¹⁶. Generozitatea aparte a Elenei Bibescu, gustul rafinat pentru artă 1900, hrănit din admirația pentru opera lui Emile Gallé, s-au întâlnit cu demersurile creatoare ale lui Maillol, în anii când acesta se pasiona de tapiserie, pentru a ajunge ulterior la concluzia: “Je n’ai pas trouvé l’expression dans la peinture, je l’ai trouvé dans la tapisserie”.

Cazul Elenei Bibescu – muzician, mecena, comanditar, donatoare de premii pentru elevi merituoși și artiști, în țară și la Paris, înrudită cu personajul pe care îl resuscităm în paginile de față, putea fără îndoială să fie un exemplu stimulator. Se cuvine amintit și faptul că regele Serbiei, Milan Obrenovici, în anturajul imediat al căruia s-a aflat pentru un timp Ioana Ghika, era colecționar de artă franceză contemporană (inclusiv pictură impresionistă) și frecventa Saloanele anuale în compania consilierului său financiar și artistic, în vederea achizițiilor, după cum își amintea Ambroise Vollard¹⁷.

Gestul de a dăru o operă de artă muzeului din București, aflat în curs de aducere la zi, gest anunțat de ziarul “L’Indépendance roumaine” din 31 august/12 septembrie 1896, probabil și de cotidienele pariziene, conferea donatoarei o aură și un statut intelectualo-social privilegiat, cel puțin în România și în Franța. Privind mai îndeaproape evenimentele politice și diplomatice legate de România, din

¹⁴ *Adresses du High-Life*, în “Almanach du High-Life 1900”, Bucarest, 1901, p. 218: “Ghyka-Comănești, Eugène et Mme E. Ghika née Kesko, Darmanesti et Paris”.

¹⁵ C.D. Zeletin, *Salonul artistic din Paris al Principesei Elena Bibescu*, în “Muzica”, serie nouă, t. 4, 1998, p. 97-111.

¹⁶ Ursel Berger, Jörg Zutter ș.a. (ed.), *Aristide Maillol*, Paris, 1996, p. 33-36.

¹⁷ Semnalarea arhitectului Al. Miculescu, București, noiembrie 1999.

aceeași perioadă, se cuvine să remarcăm și un alt aspect: conexiuni cronologice, nu întâmplătoare, indică voința donatoarei de a susține prin gestul său două momente diplomatice importante pentru România, conferindu-le prestigiu cultural: pe de o parte, în martie 1896 era numit ministru plenipotențiar al României la Paris Grigore I Ghika-Brigadier, cumnatul Ioanei Ghika¹⁸ și mediile diplomatice franceze vor fi aflat, fără îndoială, despre donația ce devenea carte de vizită pentru diplomatul român la Paris. Pe de altă parte, un al doilea moment, vizita la București și la Castelul Peleş, în octombrie 1896, a regelui Alexandru Obrenovici al Serbiei, nepot de soră al Ioanei Ghika, oferea operei trimise de la Paris statutul de cadou princiar și regal totodată, dinspre Serbia către România.

Gustul Ioanei Ghika pentru sculptura lui Saint-Marceaux, pentru o artă academistă și simbolistă, preferința pentru un material prețios, marmura albă, putea să exprime în cazul de față familiarizarea cu o sculptură de tipul celei florentine a momentului, opțiunea pentru operă rezultând din similitudinile stilistice ale școlilor franceză și italiană.

Natalia Kesko, viitoarea regină a Serbiei, se născuse la Florența și urmase Pensionul francez din Odessa. Era posibil ca sora ei, Caterina-Ioana, să fi avut parte de o educație intelectuală asemănătoare, inclusiv de șederi repetate în capitala Toscanei, oraș de care familia Kesko era legată¹⁹, ca și alte familii de boieri basarabeni ori ca ramura munteană a Ghiculeștilor. Educația artistică a Ioanei Ghika, fără îndoială inițiată și împlinită în Italia²⁰, s-a putut completa și nuanța prin frecventarea expozițiilor din capitala Franței. Prințesa pare a fi părăsit Parisul către 1912, căci în acest an o găsim stabilită definitiv lângă Florența, unde rămâne până în timpul celui de-al doilea război mondial, când bombardamentele îi distrug parțial casa. Locuia la Settignano, ca proprietară a vilei Gamberaia, pe care o achiziționase în 1896, același an în care dona muzeului din București sculptura *La Faute*. Se poate presupune că a dispus în acel moment de mijloace financiare considerabile, provenind din vânzarea moșiei părintești din Basarabia ori din alte vânzări ale unor proprietăți din România²¹.

Vilele renaștentiste cu grădini de pe colinele Florenței deveniseră în multe situații, înainte și după primul război mondial, proprietatea unor persoane aparținând familiilor regale și princiare ale Europei, ori erau cumpărate de americani bogați, împătimiți ai Toscanei. Era și cazul vilei La Gamberaia din Settignano, mirific așezată, cu vedere spre panorama Florenței și spre Arno, recomandată spre vizitare de *Guida d'Italia del Touring Club Italiano* (1922), în următorii termeni: "A c. 1 km a SE, la Villa di Gamberaia m. 190, che fu del Gamberelli o Rossellini, ora della principessa Glyka (*sic!*), sorella della reg. Natalia di Serbia. Si visita presentando al cancello il biglietto da visita. Il Pal. E il giardino

¹⁸ Căsătorit cu sora ei, Mariette Kesko.

¹⁹ Elio Zorzi, *Drama de la Belgrad*, Craiova, 1932, p. 52.

²⁰ În anii '90, în compania Nataliei Obrenovici, Ioana Ghika continua să călătorească la Florența, după cum aflăm din știrile furnizate de ziarul "L'Indépendance Roumaine" în anii 1910-1911.

²¹ Radu Rosetti, *op. cit.*, p. 685-697.

armonizzanti nelle loro linee seicentesche, compongono un raro esempio integro di villa e di giardino italiano e destano un'impresione incancellabile. Alti cipressi, grotte, viste panoramiche. Per via Cairoli si va all'elegante oratorio di S. Romano, probabilm. Di Bartol. Cennini settignanese.”²²

Seminarul de lucru care a avut loc la Florența între 25 februarie – 5 martie 2000, referitor la politicile publice de valorizare a patrimoniului²³, condus de Emiliano Cabasino și Raymond Weber, a adus în discuție istoricul acestor grădini, cu precizări interesante pentru noi, asupra calității intervențiilor făcute de Ioana Ghika, apreciate drept restaurări: “La mise en valeur de cette villa et *la restauration des jardins* (s.n.) commencent en 1896, après l'acquisition du domaine par la Princesse Ghyka, sœur de la Reine Natalie de Serbie. Destruction partielle pendant la Seconde Guerre Mondiale. Acquisition par la famille Marchi (riche industriel) et restauration. Ouverture au public en 1954”²⁴.

La dimora seicentesca a principesei Ghika era ornată cu tablouri, sculpturi și obiecte de artă, având și o vastă grădină ce alătura stilul baroc italian cu cel geometric francez. Grădina se desfășura în fața vilei pe terenul orizontal, cu alei *à la française*, decorat cu bazine și fântâni și având vedere spre Florența și valea râului Arno și continua pe panta descendentă în aceeași direcție, amenajată în concepția barocă a peisajului plonjând spre infinit²⁵.

Principesa iubitoare de arte, de plante și flori își însușise știința horticulturii în ambianța toscană, unde tradiția renașcentistă a amenajării grădinilor se împletea cu evenimentul contemporano-monden al expozițiilor horticole organizate regulat la Florența²⁶. Exerciții de horticultură făcuse și în România, în grădinile cu terase, bazine și flori ale conacului de la Dărmănești/Bacău, ce aduceau prin Ioana Ghika în inima Moldovei un stil de viață și o notă estetică dinspre peisajul toscan. Preluând odată cu achiziționarea vilei o valoroasă documentație în imagini privind grădina, sfătuită probabil și de Bernard Berenson, faimosul istoric al artei din Quattrocento, un musafir curent la Gamberaia, și el posesor al unei vile-muzeu în Settignano, Ioana Ghika și-a propus să reînvie imaginea incitantului loc din secolele XVII și XVIII. La vila Gamberaia boieroaica din Moldova întreprinde lucrări savante de restaurare a grădinii, urmând să păstreze aceleași specii de plante ornamentale, să reconstituie vechile trasee de alei, să reînvie grota artificială barocă și cabinetul “rocaille” ornat cu coloane și statui²⁷.

²² *Guida d'Italia del Touring Club Italiano, Italia centrale*, vol. II, 1922, p. 221.

²³ dreci.free.fr/Travaux. Informațiile privind stilul grădinilor de la vila Gamberaia provin din această sursă, un rezumat sub numele Emiliano Cabasino.

²⁴ Idem.

²⁵ Idem.

²⁶ Doamna Safta Varlam își amintește o plimbare făcută în anul 1940 în grădina conacului Brătianu de la Florica, în compania lui Jeanne Ghika și a Elizei Brătianu, care povesteau despre specii de flori din Italia, ce se puteau aclimatiza și la noi (comunicare verbală, București, nov. 1999).

²⁷ dreci.free.fr/Travaux.

Aici își va primi surorile, pe nepoata ei, Martha Bibescu, în aprilie 1912, iar în 1919 pe regina Maria²⁸. După cum aflăm din jurnalul Marthei, prin intermediul biografiei scriitoarei publicată de Ghislain de Diesbach, vila Gamberaia era frecventată în 1912 de o societate aleasă, aristocrație și oameni de artă: contesa Serristori, contele și contesa Jean de Castellane, Bernard Berenson, André Gide²⁹. Putem presupune un cerc mai larg de personalități în care evolua Ioana Ghika, cerc din care trebuie să fi făcut parte, în anii '30, regina Elena a României³⁰, dar și Augusto Vermehren, figură de marcă a vieții artistice și muzeale florentine din prima jumătate a secolului al XX-lea, restaurator-expert al Galeriilor Uffizi și al Palatului Pitti³¹.

Nu știm ce opere se aflau la vila Gamberaia, nici cum era decorată, putem însă firesc presupune predominanța stilului florentin al interioarelor. Un document iconografic prețios, provenind din fondul Barbu Al. Știrbey de la Arhivele Naționale, ne restituie în schimb imaginea exterioară a vilei dispărute, construită în stilul decantat al arhitecturii toscane din Seicento, înconjurată de grădina cu plante, urne și fântâni, cinci fotografii în sepia desprinse parcă din vechile manuale de istoria artei italiene.

Din date sporadice ne-am propus să reconstituim profilul în eboșă al unei boieroaițe din Moldova, trăitoare la Paris și apoi în Toscana, un *connoisseur* și un mecena, știind să lase celor de după ea câte ceva din iubirea pentru arte.

ANEXE

A

Greșeala (La Faute, Die Schuld)

Autor: René de Saint-Marceaux (Reims, 1845 – Paris, 1915)

Muzeul Național de Artă al României, Arta Europeană, inv. 11859/1838

marmura; 154x93x43,5 cm

semnat și datat lateral, pe înălțimea lucrării, în dreptul capului personajului: S.../...3 (în timpul evenimentelor din decembrie 1989 o schijă a ciobit lucrarea, distrugând semnătura și data: ST. MARCEAU/ 1893)

Istoric:

Caterina-Ioana E. Ghika-Comănești, Paris, 1893–1896; Pinacoteca Statului, București, donație, iulie 1896; Muzeul Național de Artă al României, din 1955.

Bibliografie:

²⁸ Maria, Regina României, *Însemnări zilnice (decembrie 1918 – decembrie 1919)*, vol. I, București, 1996, p. 353.

²⁹ De Diesbach, 1986, p. 197.

³⁰ Proprietara vilei Sparta de la San Domenico; Arthur Gould Lee, *Elena. Regina-Mamă a României. Prințesă de Grecia și Danemarca. O biografie autorizată*, București, 2000, p. 133,145-146, 148-150, 159.

³¹ Invitat la Castelul Peleş de regina-mamă Elena, în anul 1940, împreună cu soția sa, de asemenea pictor, vor restaura o parte din picturile colecției regelui Carol I; Arthur Gould Lee, *op. cit.*, p. 187.

Catalogue illustré des ouvrages. Salon de la Société Nationale des Beaux-Arts 1894, Paris, 1894, p. XLV, cat. 108, il. p. 186;

Pinacoteca din București. Catalog, București, 1906, p. 46, cat. 29;

Thieme – Becker, 1907-1978, t. XXIX, p. 324;

Colecțiunea artistică a statului din Palatul Ateneului, București, 1915, p. 23, cat. 71; Stanislas Lami, *Dictionnaire des sculpteurs de l'Ecole française du XIX-e siècle*, vol. 2, Paris, 1924, p. 224;

Pinacoteca Statului, București, 1930, cat. 366, il.p. 25;

Grigore Ionescu, *București. Ghid istoric și artistic*, București, 1938, p. 57;

Petre Oprea, Marcela Săndulescu ș.a., *Achizițiile Pinacotecii Statului în perioada anilor 1864-1900*, în "Studii muzeale", t. V, 1971, p. 77-135.

Expoziții:

Salon de la Société Nationale des Beaux-Arts, Paris, 1896;

Expoziție de artă franceză (pictură, sculptură, arte decorative), muzeograf exp.

Beatrice Bednarik, 15-30 nov. 1955, București, Muzeul de Artă al R.P.R., cat p. 20;

În preajma lui Rodin, muzeograf exp. Ioana Beldiman, Octav Boicescu, București, Muzeul Național de Artă al României, iunie-decembrie 1996, cat. 66.

B. Documente de arhivă

1. Scrisoarea Legației Române din Paris către Petru P. Poni, ministru al Instrucțiunii Publice și al Cultelor, A.N.I.C., Fond MIP, d. 356/ 1896, f. 102.

Légation de Roumanie en France Paris, 24 Iulie/5 August 1896

Domnule Ministru,

Am onoarea a Vă informa că statua sculptorului René de Saint Marceaux, intitulată "la Faute", oferită Muzeului Național de Dna Caterina-Ioana Eugen Ghika, a fost expediată la 18/30 Iulie curent prin mica iuțea, și contra plății la destinațiune a cheltuielilor de ambalagiu și transport, la adresa următoare: *Monsieur le Directeur du Musée des Beaux-Arts, Bucarest*.

Casa de expedițiune de statue Butel, din Paris (188, rue de Vanves), însărcinată de D-na Ghika cu expedițiunea acestei statui, a trimis-o fără a mai consulta Legațiunea, cum era convenit, și am crezut de datoria mea a Vă semnala adresa sub care statua va sosi la Bucuresci, spre a se putea lua din vreme măsurile necesare pentru ca predarea ei să nu sufere dificultăți. Scrisoarea de legitimare (*connaissance*) a fost neapărat trimisă la aceeași adresă.

Am onoarea a Vă informa pe lângă aceasta că nu am lipsit de a exprima D-nei Ghika mulțumirile Domniei Voastre pentru această donațiune, conform instrucțiunilor ce promisem de la Departamentul Afacerilor Străine.

Binevoși a primi, Domnule Ministru, asigurarea prea înaltei mele considerațiuni.

G. Cretzeanu

Însărcinat cu Afaceri al României

2. Chitanța semnată de G. Vizzante, omul de serviciu al Pinacotecii statului, pentru plata așezării pe soclu a statuii, A.N.I.C., Fond MIP, d. 551/1896, f. 71.

Chitanță

Adică lei șai-zeci am primit de la Onor-Direcțiune a Pinacotecii din București, ca plată a șase oameni pentru ridicarea și așezarea pe pedestal a statuei *La Faute*, și plata închirierii instrumentelor necesare pentru ridicat; pentru care m'am scris eu însumi.

București 1896 Octombrie 25
semnat GG. Vizzante

AN ARISTOCRATIC DONATOR OF 1896: IOANA GHIKA

Abstract

The starting point of the present paper is twofold: an archive reference by Petre Oprea concerning the donation of the sculpture *La Faute* by René de Saint-Marceaux made in 1896 to the Gallery of Art in Bucharest by Ecaterina – Ioana Eugen Ghika of Paris, and the mentioning of the same character – *Princesse Ghika* – by Stanislas Lami (1921) in the dictionary file dedicated to René de Saint-Marceaux.

The art work in question is the first French sculpture acquired by the National Gallery, a white marble nude, in academic style, with a symbolist tendency, presented in Paris at the exhibition organized by *Société Nationale des Beaux – Arts* of 1894. The donator, Ecaterina-Ioana Ghika-Comănești (ca. 1860-France, 1952 ?) was an interesting character, a member of the Romanian princely family, living in Paris at the end of the nineteenth century. The Ghikas counted many art collectors and donators, such as Hélène Bibesco and Georges Stirbey, and they were known as such in the Parisian milieu. One may deduce from the purchasing of *La Faute* that Ioana Ghika was a frequent visitor of the annual salons and at home with issues under debate in the specialized press, a compulsory exercise for any member of the high society. Moreover, her preference for *Société Nationale des Beaux-Arts*, rather than the more traditional *Société des Artistes Français*, was a sign of openness to modernity in contemporary art.

What were the motives of the donation? The act to endow a fledgling cultural institutions of the young Romanian state was undoubtedly made in the spirit of the traditional princely donations. Chronologically, it coincided with a major political event involving the Ghikas: the visit to Bucharest and Sinaia of the King of Serbia Alexander Obrenovici. Ioana Ghika belonged to the aristocratic world both by birth and by marriage. She was the daughter of Pavel Kesco, a Bessarabian landowner related to the Balș family, a colonel in the Russian army, and of Princess Pulcheria Sturdza, the grand-daughter of Ioniță Sandu Sturdza, Prince of Moldavia. Her husband, Eugen N. Ghika Comănești (1840-1912), was

also of princely descent, with law studies in Berlin, a deputy, and the owner of the Agas estate in the county of Bacău. Through her sisters – Natalia Obrenovici, Queen of Serbia, exiled in Paris to begin with 1883, and Mariette, married to Grigore I. Ghika Brigadier, plenipotentiary minister of Romania to Paris – and her nephew – Alexander Obrenovici, King of Serbia – Ioana Ghika had access to the aristocratic and diplomatic circles in Paris.

There is no explicit information as to the intellectual background of the donator. However, one may assume that Ioana Ghika received the traditional education of boyar children, with French and English tutors, lessons of French language and literature, history of France, belles manières, music and drawing. A description of this system of education in the Moldavian aristocratic families was made by Radu R. Rosetti in his memoirs.

Natalia Obrenovici, by her maiden name Kesco, was born in Florence and attended the French boarding school of Odessa. Her sister, Ioana Ghika, must have had a similar education, including repeated trips to Tuscany, a town the Kescos were very much linked to, like many families of Bessarabian and Russian boyars. The artistic education of the donator began in Italy and was continued in Paris, among the inciting artistic circles of the end of the nineteenth century.

Ioana Ghika was a woman of considerable wealth. She had a vast estate in Bessarabia, which she probably sold in 1896, when she donated the sculpture *La Faute* by Saint-Marceaux to the Gallery of Art in Bucharest and bought the Villa Gamberaia of Settignano, near Florence. She lived in Jassy and Odessa in her childhood and adolescence, in Paris around 1890-1914, and at the manor of Dărmănești, district of Bacău. Intermittently after 1896 and permanently after World War I, Ioana Ghika was to be found at Settignano, restoring the gardens of Villa Gamberaia, very likely after the advice of Bernard Berenson, a permanent guest of the house.

In 1922, *Guida D'Italia del Touring Club Italiana* was recommending the visiting of Gamberaia as a rare example of a *Seicento* villa with gardens: “*Il Pal. e il giardino armonizzanti nelle loro linee seicentesche compongono un raro esempio integro di villa e di giardino e destano un'impressione incancellabile.*”

The high society gathered at Gamberaia, as mentioned by Marthe Bibesco in her diary under April 1912: the Count and Countess Jean de Castellane, Bernard Berenson, André Gide, etc. Queen Mary of Romania visited La Gamberaia in 1919 and evoked in her diary the scenery of Florence seen from the gardens of the villa.

When a first version of the present paper was written, the author learned of the existence of another paper by Gian Luca Simonini, “*Il giardino La Gamberaia e l'addizione di Jeanne-Catherine Ghyka*” published in the *Soia Urbana* Journal, Milano 85 (1998), very unfortunately unavailable. In exchange, some important data on the restoration work undertaken by Ioana Ghika to begin with 1896 could be gathered from the Internet (Seminaire de travail à Florence du 25/02/002 à 5/02/00, Cécile Pelissier / Emiliano Cabasino, Raymond Weber, dieci.free.fr). These studies confirm Ioana Ghika's statute of connoisseur and Mecena.

EVUL MEDIU – IZVOARE REEVALUATE

SECUII CU ROSTURI MILITARE ÎN LUMINA TESTAMENTELOR DIN TREI SCAUNE (1548–1711)

TÜDÖS S. KINGA

Testamentul este una dintre cele mai particulare forme ale culturii scrise, un izvor istoric puțin valorificat în literatura de specialitate din România.

Din punct de vedere teoretic, orice persoană adultă care dispunea de bunuri putea să scrie sau să dicteze un testament, atâta vreme cât își redacta actul de ultimă voință “nesilit de nimeni”, și “cu mintea întreagă și conștiința limpede”. Redactarea de testamente era o practică răspândită în mediile ardelenesti mai înstărite, dar nu era un drept exclusiv. Principii, nobilimea, orășenii avuți sau secuii cu rosturi militare își rânduiau averea și soarta urmașilor în scris, la fel ca și slugile sau iobagii din mediul rural. Printre documentele păstrate în arhive sau în colecții particulare întâlnim adesea testamente așternute pe hârtie de către cunoscătorii de carte din comunitatea respectivă (preoți, dieci), precum și testamente legalizate și întărite în cancelaria princiară.

Prezentul studiu oferă o analiză selectivă a testamentelor secuiești din perioada principatului autonom al Transilvaniei și își propune îndeosebi să evidențieze aspectele cotidiene legate de practica testamentară. Intenția noastră este să prezentăm vremurile trecute și măruntele evenimente ale vieții cotidiene așa cum sunt ele oglindite în cele peste o sută de testamente din Secuime, în special din Trei Scaune. Limitele temporale ale selecției noastre se situează între 1548 și 1711.

Cel mai timpuriu testament de limbă maghiară este cel din 1548, întocmit la dorința lui Adorján Bekes din Moacșa. Seria din acest volum este încheiată de testamentul nobilei Judit Gáspár din Coșeni, scris la 1711.

Cu puține excepții, testatorii făceau parte dintre secuii liberi cu obligații militare. Ei erau membrii unei societăți a cărei principală sarcină consta în apărarea Transilvaniei de năvălirile dinspre răsărit. Oastea secuilor, care dispunea de propriul echipament și era capabilă să își asigure autonom subzistența timp de o lună, era o componentă de bază a forței militare a Transilvaniei, ea putând fi pregătită pentru luptă în răstimp de o săptămână. Astfel, pe lângă muncile agricole, viața secuilor era împovărată și de datoriile militare. Secuii plecau la luptă, cu mai multă sau mai puțină tragere de inimă, din fragedă tinerețe și până la vârsta bătrâneții. Statutul lor de țărani liberi presupunea acest serviciu militar. Inițial părea că testamentele ne vor permite doar o introspecție limitată, dar pe măsură ce am cules un număr tot mai mare de documente, viața secuilor de odinioară ni se releva în cele mai interesante

aspecte ale ei. Au apărut astfel numeroase întrebări legate de viața cotidiană a secuilor din acea perioadă, precum și de obiceiurile și cutumele lor. Ne-am putut apropia de înțelegerea aceluia moment special trăit de cel ce se pregătea să părăsească această lume, fie el nobil sau iobag.

Analiza materialului documentar va fi structurată în funcție de mai multe întrebări pe care le considerăm relevante: vârsta la care testatorii socoteau necesară așternerea pe hârtie a ultimei lor voințe, apartenența lor socială, raportul dintre testatorii bărbați și femei, tipurile de bunuri care alcătuiau substanța actului testamentar, modul în care se realiza succesiunea acestora. În cele din urmă am avut și posibilitatea de a studia cultura scrisă și intelectualitatea rurală a vremii, deși aceste aspecte nu sunt legate strict de tema testamentelor.

Marea majoritatea a testatorilor făceau referire la motivul redactării testamentului, dar nici unul nu își menționa vârsta, deși mulți se desemnau ca fiind bătrâni. Unii își concepeau testamentele înainte de a pleca la oaste, alții erau mânați de boli sau epidemii. Întâlnim și cazuri în care testatorii erau “sănătoși la trup și la minte”. Printre cei care și-au redactat testamentele înainte de înrolare au fost János Faragó din Cătălina (1560) și András Székely din Estelnic (1581). Un alt caz este și cel al lui Mihály Mikes II din Zăbala, care deși este un tânăr în putere, își rânduiește averea la 12 februarie 1658, înainte de a pleca la luptă alături de Gheorghe Rákóczi al II-lea în ajutorul lui Constantin Șerban, domnul Țării Românești: “Căci Dumnezeu obișnuiește mai adesea să se răzbune pe cei care își primejduiesc viața pe tabla nesigură a luptelor [...] De aceea și eu [am pornit] întru ajutorul confederațiilor din Țara Românească, legându-mi sabia și punând piciorul în scară cu ajutorul lui Dumnezeu, purtând în fața ochilor propria-mi mortalitate.”

Cei mai mulți secui și-au întocmit testamentele din cauza bolilor, care de regulă nu sunt numite sau descrise. Epidemiile de ciumă stârneau groaza contemporanilor, sporind numărul celor care se grăbeau să își scrie testamentele, în pofida stării bune de sănătate sau a tinereții. Transilvania secolelor XVI–XVII a cunoscut mai multe valuri ale epidemiei, fapt reflectat și de testamentele secuiești¹. De pildă, István Székely din Dalnic a lăsat un testament în toamna anului 1646 nu doar din cauza plecării lui la oaste, ci și a “ciumei care bântuie peste noi”.

În privința apartenenței sociale a testatorilor, se observă o situație interesantă. Dintre cele 139 testamente, 72 persoane au aparținut nobililor. Călăreții și pedestrașii se pare că nu au redactat multe testamente. De asemenea, întâlnim foarte puține testamente de iobagi sau slugi.

¹ Paul Cernovodeanu, Paul Binder, *Cavalerii Apocalipsului. Calamitățile naturale din trecutul României (până la 1800)*, București, 1993, p. 75.

Structura socială a testatorilor din Trei Scaune, 1548–1711

Categ. Socială		
Nobili	72	51,79%
Călăreți	27	19,42%
Pedestrași pușcași	5	3,59%
Iobagi	3	2,15%
Libertini	2	1,43%
Orășeni	5	3,59%
Necunoscută	25	17,98%
TOTAL	139	100%

Femeile sunt mai slab reprezentate printre testatori decât bărbații, deși se bucurau de dreptul de a scrie testamente. De pildă, dintre cele 139 de testamente, doar 36 au aparținut femeilor. Această realitate era întâlnită și în alte regiuni ale Europei². Deși aceste testamente au fost adunate selectiv și aleatoriu, este evidentă o creștere a numărului de femei care își redactează/dictează ultima voință în a doua jumătate a secolului al XVII-lea. Acest fapt poate fi pus în legătură și cu răspândirea scrisului în a doua jumătate a secolului al XVII-lea.

Femeile puteau lăsa moștenire bunurile strămoșești, precum și zestrea, darurile de nuntă și averea dobândită în timpul vieții. Structura testamentelor feminine nu diferă cu nimic de cea a testamentelor bărbaților, în cel mai bun caz se acorda doar mai multă atenție descrierii detaliate a bunurilor și obiectelor. Deși experiența căsniciei nu era întotdeauna fericită, rareori răzbat sentimentele de frustrare și nemulțumire. Singura excepție în acest sens este testamentul din 1677 al lui Suska Bodó, soția lui János Donáth. Asistându-și soția aflată pe patul de moarte în timp ce aceasta își dicta testamentul, soțul l-a rugat pe “scriptor” să mai adauge o clauză prin care, în cazul unei noi căsătorii, să își poată aduce noua nevastă în casa comună. Iar Suska Bodó i-a răspuns: “... mare lucru că îți umblă mintea la căsătorie.” Se pare că János Donáth nu suferea prea mult din cauza morții iminente a soției, care și-a și încredințat băiatul în grija lui István Kövér, “căci acolo știu că nu va fi orfan.”

În ciuda faptului că numărul femeilor care au lăsat testamente este mult mai mic decât al bărbaților, au fost familii ale căror membre au întocmit în mod constant testamente, ca de pildă familia Donáth, împărțită în mai multe ramuri. Din această familie au scris testamente: Suska Gyárfás, soția lui István Donáth (1652); Erzsébet Donáth, soția lui Mózes Imecs (1670); mai sus-amintita Suska Bodó, soția lui János Donáth (1677). De asemenea, femeile din familiile Jankó și Barrabás au redactat mai multe testamente.

² Gerhard Jaritz, *A végrendelet és a városi mindennapi élet*, în “Soproni Szemle”, 1999, nr. 4, p. 329.

Structura testamentelor

Cu câteva excepții, în introducere se preciza numele martorilor prezenți la redactarea testamentului, martori care puteau deveni și executori testamentari. În general întâlnim 2-5 martori, dar numărul lor putea fi și mai mare.

Adăugăm ca o completare observația că printre martorii care figurau în testamentele din Trei Scaune nu apare numele nici unei femei, deși în alte regiuni (precum Transdanubia), femeile puteau fi martore la redactarea testamentelor³. În dreptul transilvănean, testamentele olografe și întărite cu pecetea testatorului erau valide din punct de vedere juridic fără ca prezența martorilor sau legalizarea la cancelaria princiară să fie necesare.

Intitulația era urmată de *recomandare*, care adesea se constituia într-o meditație asupra efemerei vieți terestre și asupra vieții de dincolo. Este surprinzător faptul că puține dintre testamentele cuprinse în acest volum conțin *invocația*, ba mai mult, recomandarea trupului și a sufletului era foarte concisă. O explicație plauzibilă ar fi aceea că cei mai mulți secui erau oameni simpli, care doreau să se despartă la fel de simplu de viață. Erau mai preocupați de rânduirea bunurilor lor decât de relația cu divinitatea.

Ilustrăm argumentația noastră cu câteva exemple de asemenea recomandări. Miklós Bernáld din Cernatu de Jos se exprimă astfel în testamentul din decembrie 1586: “Mai întâi recomand sufletul meu lui Dumnezeu cel atotputernic, iar trupul pământului din care am fost creat”, iar András Losonczi, la 1592: “Mai întâi recomand sufletul meu lui Dumnezeu cel atotputernic, iar trupul pământului-mamă”. În unele teste era invocată ora incertă a morții și certitudinea acesteia. Astfel stă scris în testamentul lui Kata Elekes: “omul neputincios nu știe în care ceas va fi trecerea lui din această lume”.

Întâlnim însă și teste mai elaborate stilistic, care oglindesc nivelul de cultură al celor care le redactează. În general, testatorii din Trei Scaune nu și-au exprimat sentimentele religioase într-o manieră deschisă, fapt ce oglindește mentalitatea unei comunități formată sub semnul unei vieți trăite în asprimea câmpului de luptă.

Introducerea este urmată de enumerarea bunurilor și a proprietăților și de desemnarea moștenitorilor. Obiectul moștenirii consta pe de o parte din proprietatea patrimonială și din bunurile achiziționate de testator de-a lungul vieții, pe de alta. Acestea formau baza averii familiale, ale cărei protecție și transmitere erau asigurate prin intermediul testamentului ca aparat juridic. Regulile de transmitere a proprietății la secui au rămas neschimbate timp de secole. Respectând această normă, Adorján Fejér cerea în testamentul său ca “doar fiii mei să își ia originea de la mine, iar dacă fiii mei se sting [fără urmași], atunci să poată succeda și linia femeiască; deoarece puținul meu pământ nu s-a transmis pe linie femeiască, nici de acum încolo să nu ajungă pe linie femeiască”.

³ Horváth-Dominkovits, *17. Századi Sopron vármegyei végrendeletek*, Sopron, 2001, p. XXX.

În lipsa moștenitorilor de sex masculin, proprietatea patrimonială era transmisă fiicelor. Transmiterea patrimoniului din tată în fiu se petrecea cu respectarea puternicelor legături de sânge și de familie. Există însă și excepții. Péter Forró (1655), “văzând nenumăratele injurii aduse împotriva lui precum și vorbele grele și alte fapte necuviincioase ale fiului său, Péter Forró cel tânăr, care sunt împotriva legii lui Dumnezeu, a naturii și a legii omenești”, a lăsat toată averea achiziționată de el celei de a doua soții, Margit Hodor. Putem presupune că tatăl și-ar fi dezmoștenit fiul, dar legea îi interzicea acest lucru: tatăl nu își putea dezmoșteni fiul adult, dar îl putea obliga să împartă averea. Astfel, deși în cazul de mai sus fiul nu a moștenit bunurile dobândite de tată, a rămas în posesia pământului patrimonial. Dacă tatăl nu împărțea proprietatea patrimonială cu fiii săi în timpul vieții, aceasta rămânea mai întâi în posesia soției, în virtutea dreptului văduvei. Soția lui Ferenc Simon (1663) putea rămâne în stăpânirea pământului strămoșesc, dar după moartea soțului trebuia “să se ducă la scaun și să ia hotărâre despre partea care i se cuvine fiicei orfane și aceasta să se scrie imediat”, pentru ca moștenirea fetei să fie separată de cea a văduvei. Soția intra în posesia bunurilor patrimoniale în virtutea dreptului vidual. Dacă însă văduva se recăsătorea, averea moștenită de la primul soț revenea copiilor avuți cu acesta.

Sucesiunea urma aceleași reguli și în cazul în care soțul rămânea văduv. Averea soției moartei intra în stăpânirea copiilor și a soțului, dar dacă acesta din urmă intra într-o nouă căsnicie, cea de-a doua soție nu avea drept de moștenire din aceste bunuri.

Testamentele ne indică faptul că în cele mai multe cazuri bunurile patrimoniale ale mamei reveneau fiicei acesteia. Kata Kovács (1607) a lăsat copiilor ei proprietatea pe care o moștenise de la tatăl ei, iar aceasta putea reveni soțului ei doar în caz de deces al moștenitorilor desemnați. Cuplurile fără copii își numeau moștenitorii dintre rudele de sex masculin cele mai apropiate ca grad de rudenie.

În volum a fost cuprins și un grup de testamente ale căror autori nu și-au desemnat moștenitorii. Cele mai multe dintre acestea constau într-o enumerare a pământurilor arabile, fânețelor, pădurilor etc. și a eventualelor datorii. Testamentul lui György Simon (1604) din Recea conține doar numele datornicilor săi. Este evident că în asemenea cazuri testatorul și urmașii deopotrivă cunoșteau ordinea succesiunii, iar numirea moștenitorilor legali nu mai era necesară.

O parte importantă a proprietății patrimoniile secuiești o constituiau casa și anexele gospodărești. După moartea soțului, văduva avea dreptul să rămână în casă atâta timp cât nu se recăsătorea. Casa era moștenită de regulă de către mezin. Bunurile achiziționate de-a lungul vieții nu intrau sub incidența strictelor legi de succesiune a proprietății patrimoniale.

Ordinea succesiunii era în cele mai multe cazuri următoarea: mai întâi soția/soțul, apoi fiicele și fiii, care puteau primi la rândul lor o parte din aceste bunuri. Averea astfel transmisă urmașilor devenea proprietate patrimonială și se moștenește în familie.

Printre bunurile achiziționate se numărau și locurile din biserică. Importanța lor în actul succesiunii este augmentată de faptul că aceste locuri erau indicatori foarte sensibili ai statutului social al familiei respective. În monografia sa dedicată satului secuiesc, István Imreh a arătat că băncile din biserici erau strict ierarhizate și nu puține erau cazurile de litigii între membrii comunității asupra locurilor din biserică. Privind lucrurile din această perspectivă, înțelegem de ce multe testamente cuprind o descriere detaliată și precisă a locurilor din biserică⁴. Nobilul Barabás Mihály (1650) avea trei scaune în biserică din Mărcușa și alte două locuri pe care le cumpărase împreună cu ginerele său, Máté Török. Familia lui mai deținea alte două locuri “de femeie” în aceeași biserică. Ferenc Farkas (1659) avea în biserică din Dalnic mai multe locuri pentru femei “în al treilea rând în spatele ușii bisericii”, patru locuri bărbătești, în picioare și în băncile “de lângă ușa sacristiei, lângă piciorul de piatră”.

Fundațiile pioase ocupă un loc destul de important în legațiile testamentare. Cei care sperau în mântuirea grabnică a sufletului și iertarea păcatelor făceau astfel de donații de regulă bisericii din satul lor de baștină. Membrii unei comunități religioase erau familiarizați din fragedă copilărie cu necesitatea și eficiența escatologică a donațiilor pioase și caritabile. Cu toate acestea, doar 15 dintre testatorii ale căror acte de ultimă voință sunt cuprinse în volumul de față s-au îngrijit să își asigure mântuirea prin donații. O posibilă explicație a acestei realități ar fi aceea că obiceiul împământenit printre secui cerea ca aceștia să fie milostivi și să îndeplinească acte caritabile încă în timpul vieții. Biserica era principala destinatară a acestor donații, căci “diariile” parohiale conțin liste întregi cu numele celor care au avut grijă să își asigure mântuirea sufletului.

Deși sunt puțini la număr, toți cei care au lăsat bunuri ca fundații pioase pentru sprijinirea bisericilor erau nobilii ce făceau parte din pătura înstărită din Trei Scaune. István Károlyi (1628) a lăsat șase măsuri de pământ bisericii din Sântionlunca și a ordonat construirea unei capele pentru săraci din veniturile moșiei sale din Luteni, cerând ca acolo să fie adus și un franciscan sau un preot. Erzsébet Donáth, soția lui Mózes Imecs (1670) a donat bisericii din Imeni o fustă de camocat și o cantitate de argint, din care să se confecționeze obiecte necesare bisericii.

Actele caritabile vizau și slugile și pe săracii din comunitate. În general, testatorii lăseau în acest scop cereale, bani și pânzeturi. O parte semnificativă a unei gospodării o constituiau bunurile imobile, asupra cărora testatorii dispuneau după voința lor. Ca și în cazul celorlalte tipuri de bunuri, averea mobilă rămânea tot în sânul familiei. Aici putem enumera bijuteriile, veșmintele, armele și harnașamentul, vasele, rufăria și mobilele, precum și animalele (cai, vaci, boi etc.), cerealele și banii. Testatorii nu acordau o mare atenție descrierii acestor bunuri mobile, mulțumindu-se să indice doar cine urma să fie moștenitorul acestora.

⁴ Imreh István, *A törvényhozó székely falu*, Bukarest, 1996, p. 118.

Ținând cont de faptul des amintit că secuii erau o categorie socială specială cu obligații militare specifice, este surprinzătoare absența cailor și a armelor dintre bunurile legate în testamente. Este foarte probabil că armele erau împărțite fiilor încă din timpul vieții testatorului. Doar șase dintre bărbații care au scris testamente amintesc și armele printre obiectele lăsate moștenire. În general, fiii erau cei care urmau să intre în posesia armelor părintești, dar există cazuri în care testatorul le lăsa prietenilor **apropriați** sau unor personalități onorifice. Astfel, András Székely din Estelnic (1581) a lăsat armele de argint auriu (sabie, ciocan, paloș) fraților săi, armele cotidiene ("de purtat") slugilor sale și un paloș de aur lui Moise Secuiul, cel care va deveni mai târziu și principe al Transilvaniei.

Testamentele secuiești sunt la fel de concise și în privința cailor și a harnașamentului, deși este cunoscut faptul că fără acestea nobilii și călăreții secuii nu putea pleca la oaste. Putem presupune că, întocmai ca și în cazul armelor, caii și harnașamentul erau distribuite urmașilor înainte de redactarea testamentului. Din puținele date care ne stau la dispoziție se observă că succesiunea acestui tip de bunuri urma aceleași reguli: primii moștenitori erau fiii, dar puteau beneficia de ele și soția, fiicele și prietenii apropiați. De pildă, Kelemen Mikes din Zagon, după ce a lăsat caii ce li se cuveneau de drept fiilor săi, a dăruit armăsari și mânji atât marilor nobili ardeleni cât și slugilor sale.

Veșmintele și obiectele de aur și argint, ca bunuri de valoare și de prestigiu, beneficiau de o atenție mult mai mare din partea testatorilor: 21,42% dintre bărbați au enumerat veșminte și bijuterii în testamentele lor, pe când dintre testamentele femeilor doar 14,99% conțin referiri la obiecte de îmbrăcăminte, respectiv bijuterii. Desigur că și aceste bunuri se transmiteau în familie. István Apor (1678), trezorierul Transilvaniei și comandantul trupelor secuiești, neavând urmași direcți, a lăsat veșmintele și bijuteriile sale și ale soției decedate fratelui său și copiilor acestuia.

Printre bunurile mobile sunt menționate adesea și grânele, care erau lăsate familiei, dar puteau servi și în scopuri caritabile. Erzsébet Donáth, de pildă, cerea prin testament ca mănăstirea franciscană din Șumuleu Ciuc să primească 10 câble de grâu.

O bună parte din averea testatorilor mai înstăriți consta în bani, monede de aur și argint (florini de aur, taleri imperiali, Löwentaleri, taleri "vechi"). Tamás Imecs din Imeni, care distribuise restul averii copiilor, împarte acestora și soției prin testament doar banii pe care îi păstra parte "în șura veche, în latura dinspre Zăbala" și parte "în șura nouă".

*Structura și tipul obiectelor menționate în testamentele masculine și feminine
(Trei Scaune 1560-1711)*

Tipul de bunuri	Femei (36)		Bărbați (98)		Total (134)	
	nr.	%	nr.	%	nr.	%
Bijuterii	2	5,55	7	7,14	9	6,71
Vase	2	5,5	6	6,12	8	5,97
~ argintărie	5	13,88	16	16,32	21	15,67
Veșminte/blănuri	7	19,44	14	14,28	21	15,67
Lenjerie de pat	2	5,5	5	5,10	7	5,22
Covoare	-	-	3	3,06	3	2,23
Bani	5	13,88	23	23,46	28	20,89
Arme	-	-	7	7,14	7	5,22
Harnașament	1	2,77	9	9,18	10	7,46
Animale domestice						
~ cai	3	8,33	12	12,24	15	11,19
~ boi	2	5,55	6	6,12	8	5,97
~ vaci	1	2,77	7	7,14	8	5,97
~ altele	3	8,33	8	8,16	11	8,20
Obiecte gospodărești	1	2,77	3	3,06	4	2,98
Căruțe (trăsuri)	2	5,55	6	6,12	8	5,97
Cereale	3	8,33	7	7,14	10	7,46
Struguri, vin	1	2,77	2	2,04	3	2,23

Testamentele mai surprind uneori și momentele atât de intime ale ultimelor clipe de viață ale testatorilor. În primăvara anului 1682 unul dintre căpitanii trupelor princiare, István Károlyi, își trăia zilele cele din urmă în conacul din Sântionlunca. Pe patul de moarte fiind, a trimis după Mihály Cserei (tatăl cunoscutului cronicar Mihály Cserei), care scria în introducerea testamentului cum a fost chemat să îl întrebe pe “bietul domnul nostru Károlyi despre toate lucrurile”, iar după ce apropiati acestuia au ieșit din casă, “am stat la căpătâiul lui István Károlyi, dorind să încep cu întrebările, dar bietul de el nemiașteptând [îndemnul], nesilit de nimeni” a început să își dicteze ultima voință. În iarna lui 1699 János Király din Păpăuți, simțind că “i se apropie ora morții”, a chemat martorii la el acasă. Învățătorul satului, Sámuel Torjai, a intrat în casă împreună cu ceilalți săteni, iar János Királyi, adunându-și ultimele puteri s-a apropiat de foc și a început să își dicteze testamentul.

Testamentele din Trei Scaune se conformează în conținutul lor obiceiurilor epocii: ele se construiesc în jurul grijii față de familie, iar particularitățile lor cultural-lingvistice poartă amprenta mentalității comunitare.

Elitele înstărite sunt și în cazul societății secuiești cele care încearcă să se apropie de normele europene prin interesul față de cultură și față de binele comun.

Micii nobili sau țărani liberi nu au simțit impulsul de a deveni prin donații susținători ai culturii sau ai comunității din care făceau parte. Să nu uităm însă că cei mai mulți dintre aceștia dispuneau de averi destul de modeste, iar surplusul, în caz că acesta exista, era destinat mai degrabă mântuirii sufletului și era donat bisericii.

TESTAMENTS AND LAST WILLS FROM TREI SCAUNE COUNTY (1548–1711)

Abstract

The present study analyses to great detail the testaments and last wills of Szeklers from Trei Scaune in the period between 1548 and 1771. This particular type of primary sources was rather marginal in historical research in Romania, although they contain rich and valuable information for the study of social and economic history, and for the history of daily life as well.

The 139 testaments which constitute the source basis of this research have been gathered from archives both in Romania and Hungary, and they will be published shortly as a first volume of a series comprising Transylvanian testaments.

The Szeklers were a community on the eastern borders of Transylvania, and their main task was to defend the principality and to participate in wars. This military function of the Szekler society influenced greatly the life and mentality of its members.

The main focus of this study is put on the social structure of the Szeklers who had left testaments behind. It is not surprising that almost 52% of the testators were nobles, followed by 19,40% horsemen. Other social groups represented in small percentages consisted of pedestrians, serfs, townmen and testators of unknown social background.

The structure of the Szekler last wills is described on the basis of the documents collected in the volume. The analysis also comprises an inquiry into the laws of inheritance and transmission of property according to norm and practice. Landed property was the core of this inheritance as well as the basis of the free Szekler status, and the transmission of land followed strict rules. Other inherited goods consisted of jewelry, money, weapons, harness, other household goods, along side domestic animals, grains or wine. Pious bequests were not a major concern for the Szeklers, they are found mainly in the last wills of wealthier nobles.

UN DOCUMENT OTOMAN NECUNOSCUȚ DIN 1476

NAGY PIENARU

În arhiva Palatului Topkapı (Topkapı Sarayı Müzesi Arşivi) sub cota E. 8164 s-a conservat un raport (*arz*) care conține informații asupra unei ample remanieri în aparatul administrativ central și provincial otoman, măsură adoptată de Mehmed Cuceritorul la scurtă vreme după încheierea campaniei sultanale asupra lui Ștefan cel Mare¹. Acest document, semnalat de istoricul Ismail Hakkı Uzunçarşılı, conține un detaliu, necunoscut de specialiștii relațiilor româno-otomane, care dezvăluie un proiect al sultanului de a organiza o expediție de represalii în Moldova la sfârșitul toamnei anului 1476.

În aceeași arhivă s-au păstrat mii de rapoarte elaborate de spioni care activau atât la periferia creștină, occidentală, cât și la cea islamică, orientală, a statului otoman. Documentul E. 8164 a fost redactat de un spion care nu era înregimentat în coloana a cincea otomană, ci era infiltrat și acționa clandestin chiar în cancelaria imperială din Istanbul. Numele agentului secret, sub care semnează raportul, este Yusuf (= Frumosul), probabil un pseudonim adoptat pentru activitatea conspirativă. Yusuf avea o slujbă în aparatul birocratic central care îi asigura accesul la informații confidentiale. Deși nu avem nici un indiciu asupra identității lui Yusuf, putem presupune că semnatarul mesajului era un personaj instruit. Limbajul, ductul scrierii, utilizarea semnelor diacritice și modul concis de redactare al dării de seamă îl indică pe autor ca un experimentat în tehnica elaborării documentelor care circulau în birourile specializate ale palatului imperial de pe malurile Bosforului.

Raportul (T.S.M.A. – E. 8164) a fost conceput pe îndelete la Istanbul – în intervalul în care sultanul revenit din Moldova a rezidat la Edirne – după ce autorul a strâns referințe oficiale și oculte de-a lungul mai multor săptămâni de activitate informativă. Raportul este o sinteză ce prezintă evenimentele în derulare, în succesiunea lor cronologică. Yusuf era un profesionist; nu a emis opinii personale asupra informației brute și a redactat relatarea secretă pe un ton neutral, de pe poziția de simplu observator conștiințios. Analiza și decizia asupra măsurilor adoptate de Mehmed Cuceritorul au fost lăsate pe seama destinatarului.

¹ I.H. Uzunçarşılı, *Hızır Bey oğlu Sinan Paşa'nın vezir-i âzamlığına dâir çok kıymetli bir vesika*, în "Belleten", t. XXIII, 1963, nr. 105, p. 37-43 (fotocopia documentului E. 8164 la p. 44).

Transliterația documentului T.S.M.A. – E. 8164

1. *Ali cenablarına devlet duasın taze ve muattar kılmaktan sonra hazreti aliye lazal aliye*
2. *ılamı reyî münir olunan oldur kim şimdiki halde Sinan paşa azl olunup yerine*
3. *Nişancı Çelebi paşa ittiler ve nişancılığını Manisa Çelebisi dirler*
4. *yine Nişancı Çelebinin güveygüsü imiş ana virdiler ve andan sonra Ömer beğ*
5. *Semendireyi virdiler Mihaloğlu mazul ve Mesih beğ kapuya gel*
6. *didiler avaze budur kim paşalık virirler ya beğlerbeğilik*
7. *ve andan sonra Ayas beğ Arnavudı virdiler Faik beğ Niğ*
8. *boluyı virdiler ve kankuru yeyen Süleyman beğ Morayı verdiler*
9. *ve Rakkas Sinan beğ Silistreyi verdiler ve Hasan beğ oğlu*
10. *İsa beğ mazul ve Hunkar dahi devletle saraya*
11. *girmek ister iki kez sarayı süpürdüler avaze dahi*
12. *budur kim Edirnide kışlar dirler ve Semendire tarafını*
13. *Ömer beğ boynuna aldı kafırı geçmeğe komaya ve Anatuli*
14. *çerisinin halı gayetti mükedderdir Edirnide ve andan sonra*
15. *Kara Boğdana akın çağırıp Rakkas Sinan beği gönderdiler*
16. *Basarabaya varalar yoldaşlık iderler ve hem Kazıklı*
17. *voyvodaya gelur Basaraba üzerine dirler ol sebebden*
18. *akın bahane itdiler baki diyalüm ömr müstedam ve müstahkem bad*
19. *bendenuz*
20. *Yusuf*

Yusuf informa “că în situația actuală Sinan Paşa a fost demis, spun că în locul său l-au făcut pașă pe Nişancı Çelebi și au acordat postul de cancelar lui Manisa Çelebisi, care este ginerele lui Nişancı Çelebi și după aceea au dat Semendria lui Ömer beğ. Pe Mihaloğlu l-au mazilit și i-au spus lui Mesih beğ să vină la Poartă. S-a comunicat că vor acorda pașalîk sau beğlerbeğilik și după aceea au dat lui Ayas beğ Albania, lui Faik beğ Nikopolul și lui Süleyman beğ cel care consumă pătlagini Moreea și au dat lui Rakkas Sinan beğ Silistra și İsa beğ, fiul lui Hasan beğ, a fost mazilit. Și suveranul chiar cu prosperitate vrea să intre în Palat <și> au măturat palatul de două ori și mai este știrea că se spune că va ierna la Edirne. Și părțile Semendriei au fost luate pe răspunderea lui Ömer beğ și situația oștirii din Anatolia este extrem de jalnică. La Edirne l-au chemat pe Rakkas Sinan beğ și după aceea proclamând *akın*-ul asupra Moldovei l-au trimis <pe Rakkas Sinan beğ> să meargă la Basarab și să facă tovărășie și se spune că însuși voievodul Țepeș vine asupra lui Basarab. Din această pricină au motivat *akın*-ul...”.

Mesajul este semnat de Yusuf, “robul dumneavoastră”.

Documentului îi lipsesc două elemente importante: data emiterii² și precizarea destinatarului. Momentul trimiterii mesajului poate fi stabilit în

² I. H. Uzunçarşılı (*Hızır Bey oğlu Sinan Paşa'nın*, p. 38 și 44) a plasat documentul sub o marjă temporală largă: anii Hegirei 882 și 883, ani selenari care includ intervalul 15 aprilie 1477 – 24 martie

intervalul cuprins între sfârșitul lunii octombrie – prima decadă a lunii noiembrie 1476, în conjunctura pierderii de către Laiotă Basarab a tronului Țării Românești în favoarea lui Vlad Țepeș (*Kazıklı*), care avea susținerea militară a Ungariei și Moldovei³.

Cine era beneficiarul raportului? Bănuim că acesta era prințul Bayezid⁴. După decesul în condiții misterioase a prințului Mustafa, Mehmed Cuceritorul și-a orientat întreaga dragoste părintească asupra fiului minor, Cem, care moștenise calitățile militare ale tatălui, neglijându-l pe fiul cadet, Bayezid, care, cu o fire mai pașnică, dar petrecăreț, căzuse în patima beției, a consumului de droguri și frecvența cercurile clandestine ale literaților, șeyhilor și dervișilor. Pentru a contracara proiectul tatălui său de a-l impune pe Cem ca prinț moștenitor, dorință afișată public de sultan, deși încălca legislația adoptată de însuși Mehmed Cuceritorul (care acorda prioritate absolută fiului cadet), prințul Bayezid, probabil sub influența mamei sale, energica Mevbehur Hatun, a întărit, pe de o parte, legăturile cu marile familii aristocratice din Anatolia, care se opuneau reformelor sultanului și, pe de altă parte, contactele cu elita politică din jurul palatului imperial. Între Bayezid, guvernator (*vali*) la Amasya, și vizirul Sinan Pașa – cel depus în toamna anului 1476 din funcția de mare vizir – au existat relații speciale, așa cum indică corespondența particulară schimbată între prinț și dregătorul otoman⁵. Intensitatea lor este mărturisită de una dintre primele măsuri politice adoptate de Bayezid, care, imediat după ocuparea tronului din Istanbul, l-a recooptat pe Sinan Pașa în vizirat⁶.

Competiția cu Cem l-a determinat pe prințul Bayezid să înființeze o rețea de informatori, un pion important fiind Yusuf, cu misiunea de a iscodi mișcările sultanului. Această structură de spionaj a funcționat perfect în mai 1481, imediat după decesul lui Mehmed Cuceritorul. Isoadele din Istanbul l-au avertizat prompt pe Bayezid despre dispariția sultanului și au acționat eficace, lichidând toți curierii

1479. În calendarul musulman actul aparține de fapt anului 881 H., adică perioadei 26 aprilie 1476 – 14 aprilie 1477.

³ La 8 noiembrie 1476, din Târgoviște, Vlad Țepeș a informat autoritățile din Brașov: “am biruit pe vrăjmașul nostru Laiotă și că a fugit la Turci”, Ioan Bogdan, *Documente și regeste privitoare la relațiile Țării Rumânești cu Brașovul și Ungaria în secolul XV și XVI*, București, 1902, doc. LXVIII, p. 66. Același istoric a tradus ulterior mesajul sub forma: “am răsturnat <în loc de am biruit> pe vrăjmașul nostru Laiotă, și a fugit la Turci”, *idem*, *Documente privitoare la relațiile Țării Românești cu Brașovul și cu Țara Ungurească în sec. XV și XVI*, vol. I 1413-1508, București, 1905, doc. LXXXV, p. 97-98.

⁴ Formula de politețe (*elkab*) din rândul 1 este cea uzitată în corespondența către prinții otomani. Modelul de scriere este de tip *nesih*, un model folosit de obicei în comunicările scrise de la inferior la superior.

⁵ *Fatih devrine âut münşeât mecmuası* (Wien, *Nationalbibl. H. O. 161*), ed. N. Lugal, A Erzi, Istanbul, 1956, doc. LXI, p. 85 (scrisoare elogioasă, de felicitare, adresată de Bayezid lui Sinan Pașa cu prilejul promovării în vizirat); doc. LXVI, p. 92-94 (mesaj de condoleanțe trimis de Sinan Pașa lui Bayezid în urma decesului prințului Mustafa). Ambele documente nu au dată.

⁶ Într-o scrisoare din 1481 (T.S.M.A. – E. 10288) trimisă de Mevbehur Hatun către fiul ei se preciza: “ați acordat vizirat fiului lui Hızır <Sinan Pașa> și chiar astfel trebuia făcut. Cei pe care dumneavoastră îi iubiți și noi îi iubim...”, *apud* I. H. Uzunçarşılı, *Hızır Bey*, p. 42, n. 21a.

trimiși din capitală spre Konya, sediul prințului Cem, contribuind astfel decisiv la adjudecarea tronului de patronul lor.

Implicarea lui Bayezid în sfera politicii a trezit suspiciunile sultanului care a trimis în 1477 la Amasya o echipă de inspectori, condusă de Mustafa Pașa, al treilea vizir, pentru investigații suplimentare⁷.

Raportul lui Yusuf pune în lumină situația gravă în care s-a aflat Imperiul otoman în toamna anului 1476, când frontiera nordică, pe întreg parcursul Dunării, era destabilizată. Campania sultanală în Moldova nu s-a finalizat cu obiectivele dorite: eliminarea lui Ștefan cel Mare, instalarea unui domn prootoman și achiziționarea fortărețelor Chilia și Cetatea Albă. Eșecul otoman în nordul gurilor Dunării – zonă din care invadatorii s-au retras “cum confusione”⁸ – a produs o reacție în lanț din partea adversarilor Porții. În Țara Românească domnitorul prootoman Laiotă Basarab a fost alungat de Vlad Țepeș, iar în zona Dunării mijlocii, pe limesul afluentului Drava, Matia Corvin a cucerit și fortificat cetatea Șabać și a distrus fortificațiile frontaliere otomane ce amenințau securitatea Belgradului. La hotarul septentrional sultanul se afla în situația delicată de a fi simultan în conflict deschis cu trei adversari redutabili: Ștefan cel Mare, Vlad Țepeș și Matia Corvin.

În această conjunctură sultanul a recurs la măsuri excepționale. Pentru prima dată în întreaga sa domnie Mehmed a organizat o a doua campanie sultanală în cursul aceluiași an calendaristic. Contrar tradiției, armata regulată din Europa și Asia nu a fost demobilizată în toamna anului 1476. Din acest motiv, Yusuf prezenta situația oștirii din Anatolia, aflată sub comanda lui Davud Pașa, ca fiind “extrem de jalnică”.

Pierderea punctelor strategice de la hotarul cu Ungaria, ieșirea Țării Românești din sfera de influență otomană și modul în care a funcționat mașina de război în campania din Moldova, în cursul căreia liderii detașamentelor de incursioniști nu au îndeplinit obiectivele trasate, angajându-se în operațiuni profitabile, de jaf și capturare de robi, iar comandanții corpurilor specializate (geniștii) au manifestat o subită lipsă de combativitate chiar în cursul luptei decisive din 26 iulie, l-au determinat pe Mehmed Cuceritorul să aplice o amplă remaniere. Măsura a vizat vârfurile administrației centrale și provinciale, începând cu marele vizir și terminând cu toți șefii militari din posturile strategice de pe linia Dunării, din Semendria, Nikopole, Vidin și Silistra. Lista destituirilor și promovărilor, prezentată în detaliu de raportul lui Yusuf, punctează clar că nu s-a urmărit o simplă rocadă în dregătorii, ci o restructurare în profunzime.

În postul de mare vizir, în locul lui Sinan Pașa, a fost avansat cancelarul Karaman Mehmed Pașa. Relatarea lui Yusuf este până în prezent unica sursă

⁷ Misiunea lui Mustafa Pașa, care se bucură de încredere totală din partea lui Mehmed Cuceritorul, este relatată într-un raport aflat la T.S.M.A. – E. 6366, *apud* H. Inalcık, *Tursun Beg, Historian of Mehmed the Conqueror's*, în “Wiener Zeitschrift für die Kunde des Morgenlandes”, t. 69, 1977, p. 59.

⁸ *Magyar diplomaciazai emlékek Matyas Kiraly Korából 1458-1490. Acta extera* (în continuare *Acta extera*), ed. Nagy Ivan, B. Nyáry Albert, vol. V, Budapest, 1877, doc. 224, p. 325-326.

turcească care indică un mare vizirat condus de Sinan Paşa, cu precizarea că acesta a fost succedat în post de Nişancı Çelebi *alias* Karamanı Mehmed Paşa. Izvoarele narative otomane au surprins cariera politică a lui Sinan Paşa până în demnitatea de vizir, fără a nota însă ascensiunea lui în cel mai înalt rang⁹. Omisiunea din analele otomane a fost preluată de alcătuitoarii listei marilor viziri din vremea lui Mehmed Cuceritorul, care l-au stabilit pe predecesorul lui Karamanı Mehmed Paşa în persoana lui Gedik Ahmed Paşa¹⁰. Marele vizirat al lui Sinan Paşa a durat puţin, din primăvara până în toamna anului 1476¹¹, fiind un experiment la care sultanul a renunţat.

Sinan Paşa provenea din rândul cărturarilor (*ulema*-lelor)¹² şi a avansat în vizirat, în jurul anului 1470, nu prin bravură militară obţinută pe câmpul de bătălie, ci datorită prestigiului dobândit în rândul “intelighenţiei” otomane, prin studii aprofundate în domeniile teologiei, astronomiei, eticii şi matematicii. În perioada în care a îndeplinit funcţia de director de studii (*müderriş*) al colegiului *Dar ül-Hadis* din Edirne – fondat de Murad II – a fost selecţionat de sultan ca profesor particular. Postul i-a permis accesul la bogata colecţie de cărţi din biblioteca palatului imperial. Împreună cu Kadi zade Rumi a redactat un comentariu cu note marginale asupra operei de astronomie (*Elmulehass*) aparţinând celebrului Mahmud ibn Ömer Çagminî (d. cca 1221). A cunoscut faima prin capodopera intitulată “Rugăciuni” (*Tazarruat* sau *Münacât*), o creaţie lirică religioasă¹³. Filosof sceptic şi retor fără pereche în disputele contradictorii, Sinan s-a ocupat şi cu cercetarea vieţilor legendare ale sfinţilor musulmani¹⁴. Înclinat spre misticismul cult, a frecventat

⁹ Sinan (=Vârf de lance) era de fapt un pseudonim, numele real fiind Yusuf. A semnat şi sub forma Sinaneddin (=Lancea credinţei). Cronicarii tardivi l-au numit Hoca Sinan (Profesorul), Hoca Sadettin efendi, *Tacû 't-Tevarih*, vol. III, ed. I. Parmaksızoğlu, Ankara, 1992, p. 155; Hüseyin, *Bedâyül-vekayı*, ed. A. S. Tveritinoва, I. A. Petrosian, vol. I, Moskva, 1961, p. 288b, 290b, 296a-b, 299a, 304b, 305a, 311b, 400a, 401a, 506b, 513a.

¹⁰ În cel mai recent instrument de lucru sunt menţionaţi marii viziri: Çandarlı Halil Paşa (1439-1453, 14 ani); Mahmud Paşa (1453-1466; primul mare vizirat – 13 ani); Rum Mehmed Paşa (1466-1469; 3 ani); Ishak Paşa (1469-1472; primul mare vizirat – 3 ani); Mahmud Paşa (1472-1473; al doilea mare vizirat – 1 an); Gedik Ahmed Paşa (1474-1477; 3 ani); Karamanı Mehmed Paşa (1477-1481; 4 ani), vezi *Başbakanlık Osmanlı Arşivi Rehberi*, ed. 2, Istanbul, 2000, p. 460.

¹¹ Doar cronicarul Kivâmî, *Fethiname-i Sultan Mehmed*, ed. Fr. Babinger, Istanbul, 1955/1956, p. 273, indică momentul revocării lui Gedik Ahmed Paşa în “muharrem 881 H.” = 26 aprilie – 25 mai 1476, fără a preciza succesul.

¹² Sinan provenea dintr-o familie de intelectuali anatolieni, tatăl său Hizır ibn Celal, originar din Sivrihisar, a fost primul deţinător al dregătoriei de judecător (*kadi*) al Istanbulului.

¹³ Sinan Paşa, *Tazarruat* (*Tazarru' name*). ed. A. Mertol Tulum, Istanbul, 1971. Sinan Paşa a redactat şi altă lucrare cu temă similară, cunoscută sub numele *Maârif-i Sinan* sau *Nasihatname* (Carte de sfaturi), v. Sinan Paşa, *Nasihatnâme* (*Maarifname*), ed. I. H. Ertaylan, Istanbul, 1954.

¹⁴ Sinan Paşa a tradus din persană lucrarea *Tazkirat al-avlîya* (Legenda Sfinţilor), alcătuită de Feridüddin Mehmed b. Ibrahim (d. 1229/1230). *Tazkirat al-evliya tercümesi* cuprinde biografia (*menakib*) sfinţilor musulmani. S-au conservat mai multe copii tardive, v. *Istanbul kitaplıkarı tarih-coğrafya yazmaları katalogları*, vol. I, *Türçe tarih yazmalar*, fasc. 6, *Byografye ait eserler: b- Evliya Tezkireleri ve Menbabeler*, Istanbul, 1946, p. 531-532.

cercurile spirituale, *sufi*, din jurul influentului Şeyh Muslihüddin Mustafa, cunoscut sub numele de Şeyh Vefa¹⁵.

Motivele demiterii lui Sinan Paşa la sfârşitul toamnei anului 1476 nu sunt dezvăluite de izvoare. Cronicarul contemporan Aşıkpaşazade precizează laconic că Sinan Paşa “după momentul demiterii din vizirat s-a reîntors la ştiinţă”¹⁶. Apartenenţa lui Sinan Paşa la grupul politic care apăra interesele aristocraţiei funciare din Anatolia, care aflaseră în prinţul Bayezid un protector cointerestat, ne înclină să credem că acesta a fost destituit nu din motive de incapacitate militară, ci datorită opoziţiei faţă de proiectul de reformă funciară dorit de sultan, care prin abolirea *vakuf*-urilor agricole urmărea creşterea numărului de soldaţi şi *spahii* sub dispoziţia directă a statului.

Existenţa unui mare vizirat (*vezir-i azam*) condus de Sinan Paşa – al cărui final de mandat a fost surprins de raportul lui Yusuf – este confirmată de o sursă documentară occidentală. Într-o epistolă trimisă din Buda de Luca Lupo către ducele Milanului la 19 mai 1476, emisarul milanez informa că: “se spune că Turcul este în Adrianopole la o distanţă de patru zile de Constantinopol. *Sinan Be* căpitanul asupra celorlaşi căpitani ai Turcului este în Sofia de Romania la o distanţă de zece zile de Adrianopole, care loc este comod pentru a năvăli asupra Scutari din Albania...”¹⁷. În mod surprinzător, o parte dintre cei care au lecturat acest document l-au identificat pe “Sinan Beg”, *căpitanul căpitanilor turci*, funcţie şi grad care aparţineau de drept în ierarhia otomană dregătoriei de mare vizir, cu *Bassa de Romania*, adică beğlerbeğul sau paşa de Rumelia, care era comandant doar al trupelor regulate din segmentul european, post deţinut în acel moment de Hadım Süleyman beğ¹⁸. Confuzia a fost posibilă probabil datorită utilizării unui mesaj emis din Ragusa, la 6 aprilie 1476, care înştiinţa pe dogele Veneţiei că “paşa de Romania <beğlerbeğul Rumeliei> este la Sofia unde adună oştirea; împăratul turcilor a venit la Adrianopole, unde aşteaptă pe oştenii asiatici”¹⁹. De fapt, în primăvara anului 1476 la Sofia s-au aflat simultan marele vizir Sinan Paşa şi beğlerbeğul Rumeliei Süleyman beğ. Alegerea Sofiei ca zonă de întrunire a capilor militari şi a oştirilor era o strategie a sultanului pentru a masca direcţia loviturii principale, locul

¹⁵ Pentru adeptii sectei (*tarikât*) promovate de Şeyh Vefa, Mehmed II a construit în capitală o moschee specială. Însuşi şeyhul a fondat la Istanbul o mănăstire (*tekke*), cu o bibliotecă dotată cu cărţi preţioase, v. Abdülkadir Erdogan, *Şeyh Vefa. Hayatı ve eserleri*, Istanbul, 1941.

¹⁶ Aşıkpaşaoğlu Tarihi, ed. A. Nihal Atsız, Ankara, 1985, p. 201: “*Vezirlikten azlolunduğu vakit yine ilme yöneldi*”.

¹⁷ *Acta extera*, vol. V, doc. 114, p. 309: “*Si dice, chel Turco e in Adrianopoli distante de Constantinopoli per 4 giornate. Sinam Be Capitaneo supra de altri Capitanei del Turco e in Sofia de Romania distante d'Adrianopoli 10 giornate, qual loco e comodo a vognir a Scutari de Albania...*”.

¹⁸ Fr. Babinger, *Maometto il Conquistatore e il suo tempo*, Torino, 1957, p. 535.

¹⁹ *Magyarország melléktartományainak oklevéltára. Második kötet. A Magyarország és Szerbia közti összeköttetések oklevéltára 1198-1526* (în continuare *Magyarország*), ed. Thallóczy Lajos, Aldasy Antal, Budapest, 1907, doc. CCCLXX, p. 268: “*bassam Romanie Sophie esse, ibi undique exercitum contrahere; imperatorem Turcorum Adrianopolim venise, ibique gentes Asiaticas expectare*”.

permițând orientarea spre obiective dispuse atât la nordul, cât și la vestul hotarelor Imperiului otoman.

Situația explozivă de la hotare și rațiuni de natură financiară l-au determinat pe Mehmed Cuceritorul să numească în toamna anului 1476 în două posturi cheie din aparatul central, cel de cancelar și cel de mare vizir, pe Manisa Çelebi²⁰ și pe Mehmed Pașa. Acest tandem docil, însă experimentat în domeniul fiscal, a aplicat cu tenacitate o reformă funciară prin care terenurile care aveau statutul de *mülk* (proprietate privată deplină) sau aparțineau *vakuf*-urilor (fundații religioase) au fost rechiziționate de stat și transformate în *timaruri* menite să asigure întreținerea unor categorii de ostași. Prin transferul de proprietate veniturile (încasările) statului au crescut și s-au redus substanțial cheltuielile legate de plata soldelor, ce trebuiau achitate periodic și la timp. Concomitent, măsura legislativă a urmărit o subminare a puterii economice a marii aristocrații, aflată în opoziție cu sultanul, și care reușise prin crearea de fundații și instituții de binefacere să iasă de sub controlul cadastrului și fiscului otoman. Reglementarea impusă de sultan a atras oprobiul cărturarilor asupra executanților. Karamanı Mehmed Pașa și ginerele său, Manisa Çelebi, au fost acuzați de încălcarea legii islamice (*şeriat*) și a legii civile (*kanun*)²¹. Cronicarul Ibn Kemal i-a judecat aspru, considerându-i ca doi viziri “plini de ipocrizie și șarlatani”²². Mehmed Pașa, poreclit karamanidul (*karamanı*), era un susținător activ al prințului Cem, guvernator în provincia sa natală, Karamania²³. Această atitudine și tentativa de a pune în aplicare testamentul politic al Cuceritorului prin instalarea lui Cem pe tron i-au fost fatale. În mai 1481 a fost lichidat de ienicerii incitați de aderenții prințului Bayezid.

Faptul că în toamna anului 1476 s-a produs o cotitură în politica internă și externă a Imperiului otoman este confirmat de decizia sultanului de a-l reintegra în vizirat pe Mesih beğ și de a-l numi în Albania ca guvernator (*sancakbeğ*) pe Ayas beğ. Noii promovați erau membrii ai facțiunii militare din grupul *devşirme*, creștini islamizați, care prin educația militară și musulmană au devenit promotorii cei mai activi ai politicii de expansiune a semilunei prin mijloace armate. Raportul

²⁰ Numele real al lui Manisa Çelebi era Muhyiddin Mehmed. A îndeplinit dregătoria de judecător al armatei (*kazasker*), fiind pentru o vreme, simultan, judecător al Rumeliei și Anatoliei. În 1481, deoarece era un partizan al lui Cem, Bayezid l-a demis din vizirat și i-a acordat o dregătorie civilă în învățământ, Hoca Sadettin Efendi, *Tacü' t-Tevarih*, ed. I. Parmaksızoğlu, vol. III, p. 176, 192. Între “operele” lui Manisa Çelebi, Aşıkpaşaoğlu (*Tarihi*, ed. A.N. Atsız, p. 201) menționează construirea unui *mescit* (moschee fără minaret) la Istanbul și aprovizionarea cu apă a unui oraș din provincia Saruhan.

²¹ Aşıkpaşazade a protestat personal la marele vizir (Aşıkpaşaoğlu *Tarihi*, ed. A. N. Atsız, p. 201-202). Cronicarul a remarcat ca prin măsura promovată de Nişancı Pașa “toate *mülk*-urile și *vakuf*-urile constituite în statul osman pe baza *şeriat*-ului profetului Muhammed au fost distruse și veniturile lor transferate în vistieria padişahului”.

²² Ibn Kemal, *Tevârih-i Âl-i Osman VII. Dester*, ed. Şerafettin Turan, Ankara, 1991, p. 547.

²³ Numirea lui Mehmed Pașa ca mare vizir a adâncit ruptura dintre fiii sultanului. În vreme ce Cem a susținut reforma funciară – numărul *vakuf*-urilor și *mülk*-urilor confiscate este estimat la aproximativ 20.000 – Bayezid a refuzat aplicarea ei în zona aflată sub guvernarea sa. Această poziție i-a asigurat adeziunea elitei politice afectate material de măsura etatistă aplicată de Mehmed Pașa.

lui Yusuf ne indică momentul de debut al ultimei faze militariste din domnia lui Mehmed Cuceritorul.

Mesih beğ, fiul islamizat al fratelui ultimului suveran Paleolog din Bizanț²⁴, s-a afirmat în cariera armelor în cursul expediției de cucerire a insulei Eubeea (1470), la care a participat în calitate de amiral (*kapudan*) al flotei otomane. Ascensiunea i-a fost brusc curmată de acuzația, nedovedită, de a fi întreținut legături politice ilicite cu Veneția aflată în război cu Poarta²⁵. Perioada de eclipsă a fost de scurtă durată, deoarece în toamna anului 1476 a fost reintegrat în vizirat. Surse documentare din anii 1477 și 1478 îl prezintă ca membru al divanului imperial²⁶. Giovanni Maria Angiolello relatează că Mesih Pașa, la scurtă vreme după promovarea ca cel de al patrulea vizir, în primăvara anului 1480, a fost numit amiralul flotei dirijate contra Rodosului²⁷. Operațiunea a eșuat, iar Mesih a fost destituit din vizirat²⁸.

Despre Ayas beğ, de origine albanez, născut în apropiere de portul Valona, s-au păstrat puține știri sigure. Nu a reușit să conserve postul primit în toamna anului 1476 în Albania. Într-un firman emis de Mehmed Cuceritorul din Istanbul la 9 iunie 1480 Ayas beğ este menționat ca sancakbeğ de Küstendil²⁹.

Enigmaticul Süleyman beğ, consumatorul de pârlagini, menționat – în rândul 8 al raportului lui Yusuf – ca dișlocat în provincia Moreea, este foarte probabil cunoscutul Hadım (Eunucul) Süleyman, participant în calitate de beğlerbeğ de Rumelia la campaniile din 1475 și 1476 asupra Moldovei. Această identificare este posibilă printr-un pasaj din cronica lui Oruc ibn Adıl. Analistul otoman, sub anul Hegirei 881 (26 aprilie 1476 – 14 aprilie 1477), relatează despre inițiativa sultanului de a trimite pe beğlerbeğul Hadım Süleyman Pașa în Moreea, unde însă “nu a avut noroc cu dușmanul”³⁰. *Cronicile anonime* descriu campania sudică la fel de lapidar, dar precizează direcția atacului: fortăreața Lepanto (Inebahtı)³¹, aflată în mâinile venețienilor.

²⁴ Despre originea lui “Mesith Bassa”, în *Informatione di Paulo Giovio Vescovodi Nocera a Carlo Quinto Imperadore augusto*, în vol. *Dell' Historia universale, dell'origine et imperio de Turchi*, raccolta da M. Francesco Sansovino, in Venetia, 1564, Libro secondo, p. 217v., se menționează doar: “greco della casa Paleologa”.

²⁵ H. Inalcık, art. *Mesih Pasha*, în E.I.², t. VI, 1990, p. 1017.

²⁶ Indicat ca al doilea vizir în două acte de fundații religioase (*vakuf*), M. Tayyib Gökbilgin, *XV-XVI asırlarda Edirne ve Paşa livası. Vakıflar, mülker, mukataalar*, Istanbul, 1952, p. 138, 148.

²⁷ Relatare preluată în Donado da Lezze, *Historia Turchesca (1300-1514)*, ed. I. Ursu, București, 1909/1910, p. 112.

²⁸ Hoca Sadettin Efendi, *Tacü't-Tevarih*, vol. III, ed. I. Parmaksızoğlu, p. 176, a înregistrat că la revenire lui Mesih Pașa nu i s-a permis să intre în Istanbul, dar a păstrat calitatea de sancakbeğ de Gelibolu și amiral al flotei.

²⁹ Gliša Elezović, *Turski spomenici*, vol. I/1 1348-1520, Beograd, doc. 54, p. 184-185.

³⁰ Fr. Babinger, *Die frühosmanischen Jahrbücher des Urudsch. Nach den Handschriften zu Oxford und Cambridge*, erstmals herausgegeben und eingeleitet..., Hannover, 1925, p. 130 (mss. Cambridge).

³¹ *Die altosmanischen anonymen Chroniken in Text und Übersetzung*, vol. I *Text und Variantenverzeichnis*, ed. Fr. Giese, Breslau, 1922, p. 115: “Beğlerbeği Süleyman Paşayı Inebahtıya göndürdi; rast gelmedi varamadı...”.

Din raportul lui Yusuf rezultă cu claritate că restructurarea din toamna anului 1476 a afectat cu prioritate, din rândul sancakbeğilor de la hotare, pe cei care dețineau dregătorii la linia Dunării. Posturile cheie din această zonă, Silistra, Nikopole, Vidin, Golubač și Semendria, intraseră în apanajul familiilor de akângii Mihaloğulları, Evrenosoğulları, Turahanoğulları și Hasanoğulları. Puterea și bogăția acumulate prin incursiuni surprinzătoare în teritoriile creștine învecinate, dar mai ales rolul lor determinant în politica imperiului, au avut drept consecințe dezvoltarea autonomiei de acțiune a șefilor clanurilor de incursionisti și reducerea controlului centrului asupra periferiei³².

Până în această vreme, sultanul i-a transferat periodic pe șefii “păzitorilor Dunării” dintr-o zonă într-alta, uneori chiar în Asia minoră, pentru a împiedica creșterea prestigiului și a influenței lor în regiune. Raportul lui Yusuf indică momentul de schimbare a acestei politici tradiționale, care pe termen lung nu a avut rezultatele scontate. În toamna anului 1476 în fortărețele din segmentul Dunării de Jos au fost instalați militari de carieră, din afara familiilor aristocratice din regiune. Yusuf raportează despre mazilirea (*mazul*) lui Ali beğ Mihaloğlu din Semendria și a lui Isa beğ Hasan oğlu, al cărui fief consacrat era Vidinul³³, și promovarea lui Faik beğ la Nikopole și a lui Rakkas Sinan beğ la Silistra.

Inovația de la Dunărea de Jos iese în evidență dacă aveam în vedere că în zona Semedriei s-a produs o simplă rocadă. Întrepridul lider Gazi Ali beğ, capul dinastiei Mihaloğulları, a pierdut doar funcția de apărător al hotarului cu Ungaria, sarcină încredințată unui alt celebru incursionist, Ömer beğ Turahanoğlu. Fieful familiei Turahanoğulları era Tessalia, unde se implantase, ocupând poziții militare și politice, încă din vremea lui Murad II³⁴. Noul responsabil al securității hotarului din nord-vest era un cunoscător al regiunilor din nordul Dunării. În 1462 Ömer beğ, împreună cu o suită de comandanți de akângii, a participat la campania de eliminare a lui Vlad Țepeș din Țara Românească³⁵.

Activitatea lui Faik beğ la frontiera cu Țara Românească, probabil de scurtă durată, a lăsat puține urme documentare³⁶.

³² Pentru politica lui Mehmed Cuceritorul de reducere a autonomiei beğilor de frontieră, v. H. Inalcık, art. *Mehammed II*, în E.I.², t. VI, 1990, p. 972.

³³ După eșecul asediului Belgradului (1456) Isa beğ, în calitate de sancakbeğ de Vidin a întreprins o incursiune în Ungaria, Ibn Kemal, *Tevârih-i*, ed. Ș. Turan, p. 168. În 1475 a participat la campania din Ungaria condusă de Bali beğ Malkoçoğlu (*ibidem*, p. 401-403). A căzut “martir” pe câmpul de luptă de la Câmpia Pâinii de lângă Orăștie (*ibidem*, p. 427-428).

³⁴ G. Sphrantzes, *Memorii, 1401-1477*, ed. V. Grecu, p. 16-17. Familia Turahanoğulları a colonizat Tessalia. Fenomenul este detaliat într-un registru de recensământ din anii 1454-1455 când Ömer beğ era sancakbeğ de Tırhala (Trikkala), *Hicrî 859 tarihli sûret-i defteri sancak Tırhala*, ed. M. Delilbaşı, M. Arıkan, Ankara, 2001, p. 1, 4, 34 ș.a.

³⁵ Ibn Kemal, *Tevârih-i*, ed. Ș. Turan, p. 210. În 1473 Ömer beğ incursionând dincolo de Eufrat, în teritoriile confederatiei AK Koyunlu, a fost capturat și închis de Uzun Hasan. *Die altosmanischen anonymen Chroniken*, ed. Fr. Giese, p. 114.

³⁶ Aşıkpaşazade (*Aşıkpaşaoğlu Tarihi*, ed. A. N. Atsız, p. 200) l-a menționat sub forma *Faik Paşa*, ceea ce înseamnă că a îndeplinit pentru o vreme dregătoria de beglerbeğ sau vizir. Același cronicar a notat ca Faik doar a intenționat (*niyet etti*) să întreprindă o activitate edilitară în folosul comunității.

Rakkas (= Scrânciob) Sinan beğ, înainte de a fi avansat ca sancakbeğ de Silistra, a îndeplinit sarcina de *lala* (tutore) la Amasya la curtea prințului Bayezid. S-a afirmat prin acțiuni militare întreprinse la hotarele orientale ale Imperiului otoman. În perioada în care a fost guvernator al Silistrei, probabil până în anul 1484, a construit în localitatea Karınabad/Karınovası – așezare distrusă de Mircea cel Bătrân în anul 1392 – o moschee, o baie publică și un *imaret* (edificiu de asistență socială)³⁷. Bayezid II l-a deplasat din Rumelia în Anatolia. La 14 septembrie 1488 a fost numit sancakbeğ de Aydın cu un venit (*has*) de 500.000 akçe³⁸. Nu poate fi exclusă ipoteza unui transfer temporar al lui Rakkas Sinan beğ în intervalul 1476-1484 din postul de la Dunărea de Jos într-unul din amonte, în regiunea Serbiei. Într-un registru rezumativ (*mücmel defteri*) al sancakului Vulçitrin, realizat în anul 882 H. (15 aprilie 1477 – 3 aprilie 1478), s-a consemnat sub data 4 aprilie – 3 mai 1477 (*muharrem 883 H.*) prezența unui Sinan beğ ca guvernator al provinciei sârbești. O notă marginală din același registru, cu data 28 septembrie – 27 octombrie același an (*receb 883 H.*), îl indică pe succesorul acestuia în persoana lui Ahmed beğ³⁹. Nu avem certitudinea că mențiunea se referă la persoana care în 1476 era sancakbeğ la Silistra, numele Sinan fiind răspândit în onomastica otomană. Un alt Sinan – care, ca și Sinan Pașa, era ginerele lui Bayezid II⁴⁰ – este particularizat de izvoarele otomane prin atribuirea denumirii de ginere și a poreclei *Yular kısıdı*, deoarece a rupt dârlogii calului în cursul fugii de pe câmpul de luptă cu trupele mameluce⁴¹. Acest Sinan beğ este prezent într-o dregătorie europeană în anul 1486, când a fost instalat în sancakul Valona (Albania)⁴². După relatarea cronicarului Ibn Kemal, atât Rakkas Sinan beğ, cât și Sinan Pașa au participat în anul 1484 la campania de cucerire a Chilieii și a Cetății Albe, primul comandând forțele terestre din sancakul Silistra, iar al doilea dirijând ca amiral (*kapudan*) flotila expediționară⁴³.

Raportul lui Yusuf este în consonanță și cronologic succesiv mărturiei incluse în cronica lui Georgios Sphrantzes: “în septembrie însă din anul 6985 <1476> s-a întors <sultanul> din Vlahia <Moldova> mai mult înfrânt decât biruitor

³⁷ Informație inclusă în actul de fondare a fundației (*vakfiye*) din 893 H. (17 decembrie 1487 – 4 decembrie 1488), v. Machiel Kiel, *The Vakıfname of Rakkas Sinan Beg in Karnobad (Karin-abad) and the Ottoman Colonization of Bulgarian Thrace (14th – 15th Centuries)*, în “Osmanlı Araştırmaları”, t. I, 1980, p. 22-24.

³⁸ Nejat Göyünç, *Timar Ruznamçe Defterleri' nin Biyografik Kaynak Olarak Önemi*, în “Belleten”, t. 60, 1996, nr. 227, p. 136.

³⁹ H. Inalcık, *Fatih devri üzerinde tetkikler ve vesikalar*, Ankara, 1954, p. 152.

⁴⁰ Vizirul Sinan Pașa s-a căsătorit cu prințesa Ayşe Sultan, fiica lui Bayezid, I. H. Uzunçarşılı, *Yavuz Sultan Selim'in kızı Hanım Sultan ve torunu Kara Osman Şah bey vakfiyeleri*, în “Belleten”, t. 40, 1976, nr. 159, p. 468.

⁴¹ Hoca Sadettin Efendi, *Tacü't-Tevarih*, vol. III, ed. I. Parmaksızoğlu, p. 261. În 1488 Yular kısıdı Sinan beğ era sancakbeğ de Kayseri.

⁴² *Dokumenta të shekullit XV për historine e Shqipërisë*, vol. IV (1479-1506), partea I (1479-1499), ed. Injac Zamputi, Tiranë, 1967, doc. 122, p. 100-101.

⁴³ Ibn Kemâl, *Tevarih-i Âl-i Osman VIII. Defter*, ed. Ahmet Uğur, Ankara, 1999, p. 64, 68-69.

și pe beglerbeğul l-a lăsat în orașul Sofia, iar el a venit la Adrianopol”⁴⁴. Mehmed Cuceritorul s-a înapoiat din Moldova la Edirne pe un traseu ocolitor. A parcurs în diagonală Țara Românească, a traversat Dunărea la Nikopole – mișcare care a fost surprinsă de iscoadele ungare ca o tentativă a sultanului de a se îndrepta direct asupra Belgradului –, dar în loc să avanseze spre vest s-a îndreptat spre sud, a străbătut Balcanii și a cantonat armata regulată rumeliotă la Sofia, iar pe cea anatoliană la Plovdiv⁴⁵. Un detașament de 300 ieniceri a fost trimis la Semendria pentru a întări forța de rezistență a cetății dunărene. În cursul retragerii, din ordinul sultanului, frații Mihaloğlu, Ali și Iskender, au întreprins o expediție de pradă și distrugere în Transilvania⁴⁶. Aproape simultan voievodul Laiotă Basarab, în cooperare cu otomanii, a atacat în nordul Țării Românești, dincolo de Carpații meridionali⁴⁷.

Mehmed Cuceritorul a sosit la Edirne⁴⁸ însoțit doar de un număr redus de generali și consilieri, lansând zvonul că va ierna în localitate. Pentru a indica starea de spirit a sultanului este suficient să menționăm că acum, pentru prima dată în domnia acestui suveran musulman, revenirea dintr-o campanie contra creștinilor (*gaza*) nu a fost celebrată prin festivități imperialeacompaniate de jocuri de artificii și distribuții pecuniare. Mehmed Cuceritorul era decis să pornească o nouă campanie îndreptată spre hotarele vestice. Țelul acestei expediții nu era angajarea într-o confruntare majoră cu Ungaria, cel mai puternic rival terestru, ci consolidarea securității frontierei. Acest proiect defensiv urmărea practic distrugerea celor trei fortărețe de lemn întărite cu șanțuri adânci, construite de Matia Corvin în jurul cetății Semendria. Fortărețele ungare nu numai că amenințau siguranța fortificației otomane, dar anulau și rolul acesteia de bază de lansare a atacurilor asupra Belgradului ungar.

Pentru a asigura flancul drept al marșului spre Dunărea de mijloc, prin eliminarea posibilității virtuale a conlucrării militare între Ștefan cel Mare și Matia Corvin, planul otoman a inclus inițial varianta unei operațiuni premergătoare de paralizare a Moldovei. Raportul lui Yusuf este unicul izvor care atestă preocuparea sultanului de a organiza în toamna anului 1476 un *akın* devastator în nordul gurilor Dunării. În schema otomană îndeplinirea acestui țel revenea noului sancakbeğ de Silistra, Rakkas Sinan beğ, care trebuia să acționeze împreună cu Laiotă Basarab. Este credibilă ipoteza că otomanii au urmărit în toamnă repetarea atacului concentric din vară, adică angajarea tătarilor din Hanatul Crimeei în operațiuni militare la hotarul răsăritean al Moldovei. Această supoziție are suport

⁴⁴ G. Sphrantzes, *Memorii*, ed. V. Grecu, p. 588-589.

⁴⁵ *Magyarország*, doc. CCCXCVI, p. 283: “*Duos vero basses alium in Plodin et alium in Sophia collocaverat*”.

⁴⁶ *Acta externa*, doc. 222, p. 321-323.

⁴⁷ *Magyarország*, doc. CCCLXXI, p. 269-270.

⁴⁸ Matia Corvin, la 15 noiembrie, a informat eronat pe principii germani că sultanul fugar, după traversarea Dunării, nu a zăbovit până ce nu a ajuns la Constantinopol, A. Veress, *Acta et epistolae relationum Transylvaniae Hungariaeque cum Moldavia et Valahia*, vol. I 1468-1540, Budapesta, 1914, doc. 23, p. 26-27.

documentar în scrisoarea adresată sultanului, în a doua decadă a lunii octombrie 1476 (*evahir cemazi ül-ahır 881 H.*), de liderul clanului Şirin, Eminek, conducătorul din umbră al hanatului. Solicitarea otomană – transmisă probabil prin solul Yegan beğ, menţionat în mesajul tătar – nu a avut rezultatele scontate, deoarece tătarii crâmleni suportaseră şocul năprasnic al invaziei tătarilor din Hoarda de Aur, conduşi de hanul Ahmed, un aliat de conjunctură a lui Ştefan cel Mare. Din acest motiv, Eminek informase în acest sens Înalta Poartă că “nu mai avem oşteni pregătiţi pentru expediţie” (*bizim hazır leşkeri azım yok idi deyu hazreti ahıyenez rika irsal kılındı*)⁴⁹.

Planul de răzbunare asupra lui Ştefan cel Mare s-a năruit, deoarece, între timp – cum indică raportul lui Yusuf –, a căzut pilonul de rezistenţă al securităţii frontierei dunărene, voievodul Laiotă Basarab. Încă din luna septembrie Matia Corvin şi Ştefan cel Mare începuseră pregătirile pentru o intervenţie concertată în Ţara Românească de eliminare a domnitorului prootoman⁵⁰. După lupte succesive derulate în lunile octombrie şi noiembrie, trupele ardeleni, comandate de Ştefan Bathory, şi moldovene au reuşit să-l instaleze pe Vlad Ţepeş pe tronul Ţării Româneşti. În prima decadă a lunii noiembrie Ţara Românească era reintegrată în frontul antiotoman. Operaţiunile aliaţilor în sudul Carpaţilor au fost simultane cu descinderea lui Matia Corvin, în fruntea corpului principal al oştirii ungare, la hotarul sudic din arealul Semendriei, unde se finalizase fortificarea celor trei cetăţi, în locul în care Morava se varsă în Dunăre⁵¹.

Aceasta era în linii generale conjunctura de la hotarele nordice ale Imperiului otoman din vremea în care Yusuf şi-a redactat raportul.

Sultanul a recrutat noi contingente, angajate cu simbrerie, şi prin măsuri disciplinare şi donative a refăcut ordinea şi moralul oştirii. Trupele otomane au avansat spre vest pe calea imperială într-un sezon extrem de rece; Dunărea şi afluenţii ei erau îngheţate. Însuşi Mehmed Cuceritorul s-a apropiat de zona frontalieră⁵². La finele lunii decembrie⁵³ forţele expediţionare conduse de Isa beğ,

⁴⁹ Fevzi Kurtoglu, *İlk Kırım hanlarının mektupları*, în “Belleten”, t. I, 1937, nr. 3-4, doc. I, p. 644-645 (facs. 9). Tahsin Gemil, *Două documente tătărăşti referitoare la campania din 1476 a sultanului Mehmed al II-lea în Moldova*, în A.I.I.A.A.D. Xenopol, t. V, 1968, p. 192-193.

⁵⁰ Hurmuzaki, *Documente privitoare la istoria românilor*, vol. XV/1 1358-1600, Bucureşti, 1911, doc. CLXV, p. 94; *Urkundenbuch zur Geschichte der Deutschen in Siebenbürgen*, vol. VII 1474-1486, ed. G. Gündisch, H. Gündisch, K.G. Gündisch, G. Nüssbächer, Bucureşti, 1991, doc. 4141, p. 109.

⁵¹ N. Iorga, *Acte şi fragmente cu privire la istorie românilor adunate din depozitele de manuscrise ale apusului*, vol. III, Bucureşti, 1897, p. 58-59; Hurmuzaki, *Documente*, vol. VIII 1376-1650, Bucureşti, 1894, doc. XXV, p. 12-23. În mesajul trimis de Luca Lupo, din Buda, la 27 octombrie se precizează că regele Ungariei: “*debi andare cum lo exercito sua al expugnatione de uno castelo del Turco chiamato Smedro, distante la Buda per gionate circa 8*”, *Acta extera*, doc. 230, p. 334-335.

⁵² La 17 decembrie Mehmed Cuceritorul se afla în localitatea Bolvan, unde a încasat tributul de 10.000 ducaţi plătiţi de Raguza, Gl. Elezović, *Turski spomenici*, doc. 46, p. 173-176.

⁵³ Doar Ibn Kemal, *Tevârih-i Âl-I Osman VII. Dester*, ed. Ş. Turan, p. 419 a indicat momentul cuceririi fortăreţelor ungare sub data 1 ianuarie 1477, cu precizarea că evenimentul s-a produs la trei luni de la războiul cu Moldova (*Kara-Boğdan seferinden üç ay sonra, ramazan aynun on beşinde seşenbe gününde vuku buldı*).

fiul lui Ishak, și-au îndeplinit misiunea, arzând fortărețele ungare care încercuiau Semendria⁵⁴. În aceeași vreme s-a absorbit și criza din Țara Românească. Laiotă Basarab, secondat de trupele comandate de Rakkas Sinan beğ, a reușit la sfârșitul anului să-l elimine definitiv pe Vlad Țepeș.

AN UNKNOWN OTTOMAN DOCUMENT OF 1476

Abstract

The author presents the report of a spy acting under cover in the capital of the Ottoman Empire in the autumn of 1476. The document housed by the Archives of Topkapı Museum (T.S.M.A – E.8164) provides accurate details on the massive restructuring of the central and provincial administration. The measure affected the career of eleven higher officials, including the Grand Vezir (*sadr-ı azam*) and some of the most prominent governors (*sancakbeğ*) of the border regions of the Empire.

The spy did not belong to the fifth column, but was an important pawn in the network set up by an Ottoman prince, possibly the future sultan Bayezid, with the object to follow the movements of Sultan Mehmed the Conqueror.

Yusuf's report discloses an initiative of the sultan who, on his return from the campaign against Stephen the Great, announced at Edirne the launching of a devastating raid against rebellious Moldavia. Vlad the Impaler's intervention against Laiotă Basarab caused the direction of the Ottoman attack to be shifted from Moldavia to Wallachia.

⁵⁴ Oruc ibn Adil atribuie succesul operatiunii lui Isa beğ, fiul lui Ishak, Fr. Babinger, *Die frühosmanischen*, p. 130.

EPILOGUL CRUCIADEI A IV-A: PERSPECTIVA LUI HENRI DE VALENCIENNES

OVIDIU CRISTEA

Cucerirea Constantinopolului de către latini în anul 1204 și împărțirea teritoriului Imperiului bizantin între cuceritori marchează, pentru istoricii moderni, sfârșitul “cruciadei a IV-a”. Pentru contemporani însă – sau măcar pentru unii dintre ei –, ocuparea capitalei bizantine constituia doar o etapă în drumul cruciaților către Ierusalim¹. Potrivit cunoscutei scrisori a împăratului Baudouin I adresate lui Innocentiu al III-lea, Imperiul latin nou creat urma să devină principalul aliat al papalității în acțiunea de sprijinire a creștinilor din Țara Sfântă. Chiar dacă intențiile împăratului nu au fost niciodată transpuse în practică², trebuie amintit că succesorul său – Henri I de Hainaut – a dorit către sfârșitul domniei să întreprindă o campanie în scopul recuceririi Ierusalimului³. Acest proiect era pe de o parte rezultatul hotărârilor celui de-al IV-lea conciliu de la Lateran (1215)⁴, iar pe de alta, continuarea politicii orientale a împăraților dinastiei Comnenilor. Departe de a fi o simplă formulă retorică inventată de primii împărați latini, ideea colaborării între Constantinopol și Ierusalim avea drept antecedente acțiunile conjugate ale bizantinilor și latinilor din Siria–Palestina din timpul domniilor lui Ioan al II-lea și Manuel I Comnenul⁵.

¹ Textul în *Patrologia Latina*, CCXV, col. 451-452; comentariul la Șerban Papacostea, *Români în secolul al XIII-lea. Între cruciată și Imperiul mongol*, București, 1993, p. 25-26.

² Donald Queller, *The Fourth Crusade. The Conquest of Constantinople 1201-1204*, University of Pennsylvania Press, 1977, p. 153 remarcă “The Latin conquest of Constantinople did not, of course, supply the base for the succesful conclusion of a crusade against the Holy Land as the Latin leaders had anticipated in the first flush of triumph”.

³ Pentru această problemă v. Filip Van Tricht, *La gloire de l'Empire. L'idée impériale de Henri de Flandre-Hainaut, deuxième empereur latin de Constantinople (1206-1216)*, în “Byzantion”, t. 70, 2000, nr. 1, p. 230-231, care se sprijină pe o informație oferită de *Analele* lui Reinerus (MGH SS, XVI, Hannover, 1859, p. 675) și pe prezența reprezentanților lui Henric la conciliul de la Lateran. Cu acea ocazie plecarea în cruciadă a fost fixată în anul 1217. Autorul arată că după 1213-1214 situația devenise relativ stabilă în Imperiul latin și că Henric dorea să arate “que l'empire de Constantinople (...) pouvait vraiment signifier un appui important pour les principautés latines de Syrie et de Palestine”.

⁴ Hotărârile conciliului în privința cruciadei în *Les conciles oecumeniques. T. 2 Les decrets de Nicée à Latran V*, texte original établi par G. Alberigo, J.A. Dossetti, P.P. Joannou, C. Leonardi et P. Prodi, Paris, 1994, p. 568-576.

⁵ Peter W. Edbury, John Gordon Rowe, *William of Tyre. Historian of the Latin East*, Cambridge–New York–New Rochelle–Melbourne–Sydney, 1988, p. 144, subliniază că pentru creștinii din Țara Sfântă

Pe lângă această viziune “tradițională”, care asocia cruciada cu o acțiune purtată pentru eliberarea Sfântului Mormânt, în Imperiul latin s-a conturat și ideea – larg răspândită în cazul regatelor iberice, ulterior în cel Franței⁶ sau al Venetiei⁷ – că orice război purtat împotriva unui dușman al Constantinopolului latin putea fi asociat cu o cruciadă, iar acest punct de vedere își găsește deplina confirmare în cronica lui Henri de Valenciennes⁸.

Considerată a fi o continuare a cronicii lui Villehardouin, lucrarea lui Henri de Valenciennes este în fapt o operă independentă al cărei obiectiv inițial a fost doar descrierea războiului împăratului Henri cu țarul Boril⁹. Referiri la cruciada din 1201–1204 nu se fac. Narațiunea începe brusc prin menționarea redeschiderii conflictului cu țaratul Asăneștilor și se termină la fel de abrupt cu relatarea negocierilor dintre împărat și conducătorul Epirului, Mihail I Anghelos Ducas. Prin urmare, cronica nu are nici prolog, nici epilog și din felul în care a fost realizată putem presupune că autorul a dorit inițial să povestească doar conflictul cu “vlahii și cumanii”. Ulterior a continuat să scrie desfășurarea evenimentelor din timpul domniei lui Henri I, dar dezechilibrul existent între prima parte, consacrată înfruntării cu Boril și partea a doua, referitoare la conflictul împăratului cu baronii latini, este evident. După cum observa Jean Longnon¹⁰, relatarea războiului cu vlahii a avut scopul de a justifica existența Imperiului latin, de a contura în ochii nobilimii occidentale, dar mai ales a celei din Flandra și Hainaut, imaginea unor împărați care își consacră întreaga energie luptei împotriva necredincioșilor. Pentru

Bizațul era un aliat indispensabil în lupta împotriva Islamului. Din acest motiv campaniile basileilor Ioan al II-lea și Manuel I au fost relatate în termeni elogioși de cronica lui Guillaume de Tyr.

⁶ Sylvia Schein, *Philip IV and the Crusade: a Reconsideration*, în *Crusade and Settlement*, ed. by Peter W. Edbury, Cardiff, 1985, p. 121-126; C.J. Tyerman, *Sed nihil fecit? The Last Capetians and the Recovery of the Holy Land*, în *War and Government in the Middle Ages*, ed. J. Gillingham and J.C. Holt, Woodbridge, 1984, p. 170-181; Norman Housley, *France, England and the “national crusade”, 1302-1386*, în *France and the British Isle in the Middle Ages and Renaissance. Essays in memory of Ruth Morgan*, ed. by Gillian Jondorf and D.N. Dumville, Woodbridge, 1991, p. 183-198.

⁷ Ovidiu Cristea, *Siamo Veneziani poi Christiani: Serenissima și problema cruciadei*, în “Revista istorică”, t. 11, 2000, nr. 1-2, p. 17-29.

⁸ Am folosit ediția Henri de Valenciennes, *Histoire de l'empereur Henri de Constantinople*, publiée par Jean Longnon, Paris, 1948 [Documents relatifs à l'histoire des croisades publiés par l'Académie des Inscriptions et Belles-Lettres]; (se va cita în continuare Valenciennes)

⁹ Vezi observațiile lui Jean Longnon în introducerea ediției Valenciennes p. 8-9; textul lui Henri de Valenciennes a fost comentat în istoriografia română de Radu Ștefan Ciobanu, *Les Chroniqueurs français de la IVe croisade et les Roumains de l'aire de la latinité orientale*, în *Nouvelles études d'histoire publiées à l'occasion du XVIe Congrès international des sciences historiques Stuttgart, 1985*, București, 1985, p. 157-176 care tinde să supraevalueze aprecierile coniarului la adresa vlahilor. De altfel autorul menționat nu sesizează dependența textului lui Henri de Valenciennes de alte izvoare care au relatat cruciadele anterioare. Ignorarea acestui aspect face ca toată “analiza” să se rezume la o descriere superficială a textului cronicii. În aceste condiții mult mai utile rămân observațiile lui Nicolae Iorga, *Istoria românilor III. Ctitorii*, volum îngrijit de Victor Spinei, București, 1993, p. 84.

¹⁰ Valenciennes, p. 12.

realizarea acestui obiectiv Henri de Valenciennes a folosit în realizarea operei sale un număr de procedee stilistice menite să accentueze caracterul exemplar și moralizator al faptelor împăratului, iar Jean Longnon observa pe bună dreptate că discursurile, relatările luptelor și detaliile pitorești ar susține ideea că opera a fost scrisă cu scopul de a fi citită în public¹¹. Cronica lui Henri de Valenciennes încearcă să sugereze că a patra cruciadă nu se încheiase atâta timp cât războiul împotriva necredincioșilor continua. Chiar dacă dușmanii împotriva cărora luptau supușii împăratului latin se aflau în Balcani, meritele lor nu erau, în opinia cronicarului, cu nimic mai prejos față de cele ale cruciaților care luptau în Țara Sfântă. În secolul al XIII-lea această viziune nu făcea decât să reia un punct de vedere exprimat de Bernard de Clairvaux în momentul predicării celei de-a doua cruciade¹².

Argumentele lui Henri de Valenciennes, chiar dacă nu aveau subtilitatea celor exprimate de Sfântul Bernard, erau cel puțin la fel de eficiente. Folosirea în cronică a discursurilor premergătoare bătăliilor¹³, trimiterile la un întreg set de simboluri asociate “războiului sfânt” (Sfânta Cruce, rugăciunile cavalerilor, încrederea în ajutorul divin) frecvent folosite în cazul expedițiilor din Siria-Palestina precum și descrierea vlahilor și bulgarilor drept dușmani ai Bisericii catolice au fost mijloace menite să întărească ideea că salvarea Imperiului latin era cel puțin la fel de importantă ca recucerirea Ierusalimului.

Chiar dacă războiul împotriva “vlahilor și cumanilor”¹⁴ avea și scopul de a răzbuna înfrângerea cruciaților de la Adrianopol și moartea ulterioară a împăratului Baudouin, evenimente care fuseseră “*grans damages a la gent de Flandres et de Haynau*”¹⁵, caracterul just al conflictului cu cumanii și vlahii rezultă din legătura pe care Henri de Valenciennes o stabilește în permanență între acțiunile latinilor și voința lui Dumnezeu. În fiecare moment conduita exemplară a cruciaților determină

¹¹ Valenciennes, p. 13.

¹² v. Giles Constable, *The Second Crusade as seen by Contemporaries*, în “Traditio”, t. 9, 1953, p. 247-248.

¹³ Rolul discursurilor premergătoare unor înfruntări armate a făcut obiectul mai multor studii; pentru cronică lui Villehardouin v. Jean Frappier, *Les discours dans la chronique de Villehardouin*, în *Etudes romanes dédiées à Mario Roques par ses amis, collègues et élèves de France*, Paris, 1946, p. 39-55. O analiză generală a discursurilor înainte de luptă la John R. E. Bliese, *Rhetoric and Morale: a Study of Battle Orations from the Central Middle Ages*, în “Journal of Medieval History”, t. 15, 1989, p. 201-226. Autorul a folosit un eșantion de 92 de cronici scrise între 1000-1250 în care a găsit 360 de discursuri premergătoare luptelor. J. Bliese a exclus discursurile rostite în consiliile de război (pe care le consideră un gen retoric aparte) și cele atribuite unor conducători musulmani sau bizantini, deși și acestea din urmă ar fi putut fi relevante pentru subiect. Principala obiecție la studiul lui Bliese este că toate discursurile sunt “post-factum”, sunt construite deci pe ceea ce cronicarul știe deja că s-a întâmplat. Foarte probabil temele utilizate ar fi fost altele dacă evenimente ar fi decurs în alt mod; din acest motiv pentru a evalua cât mai exact textele trebuie să ținem cont de contextul în care sunt inserate.

¹⁴ Vom folosi în cele ce urmează terminologia autorului fără a sugera prin aceasta că bulgarii ar fi lipsit din oastea țarului Boril.

¹⁵ Valenciennes, §. 506, p. 30.

intervenția divină în favoarea lor, fapt ce s-a dovedit decisiv încă de la începutul războiului. Astfel, atunci când latinii își stabiliseră tabăra la Beroe, doar ajutorul divin i-a ajutat să evite capcana pregătită de dușmani¹⁶. În descrierea acestui episod prevalează greșelile umane, în special curajul nesăbuit de care au dat dovadă unii combatanți. Cel dintâi a fost cavalerul Leonard de Helesmes care s-a năpustit de unul singur împotriva vlahilor (*Lienars, pseudom durement et de grand pooir, pierchut l'orgueil et le beubant ki iert en eus, et comment il biersoient cruelment la nostre gent. Si mist arriere dos tote couardie et se feri l'espee traite. Et non porquant, por chou ke il assambla sans commandement, li pseudome de l'ost disent que il avoit fait.i. fol hardement et ke nus homme de l'en deveroit plaindre se il meschaoit de ceste emprise*)¹⁷, apoi împăratul însuși, care a pornit în ajutorul vasalului său (*Quant li empereres vit que Lyenars ne pooit eschaper sans mort u sans prison, il monta.i. sien cheval Moriel*¹⁸ *et le hurta des esperons et s'adrecha vers le i. Blas. Ensi que vint a l'apochier il le fiert par un le costé de la lance, si que li fiers en parut d'autre part; et chil qui le cop ne pot soustenir, chiet a tierre comme chil ki ne pot mais (...)* *Et quant chil qui Lienart tenoient virent venir l'empereour embrasé d'ire et de mautalent, il n'ot cure d'atendre, ains li ont guerpi Lyenart; et s'en sont parti li uns cha et li autres la*)¹⁹. Acest moment de furie necontrolată explică de ce vlahii nu au fost înfrânți la Beroe și nu este deloc întâmplător faptul că autorul cronicii a simțit nevoia să introducă două dialoguri moralizatoare. Mai întâi Henri de Flandra l-a dojenit pe Leonard de Helesmes (episod care are numeroase elemente comune cu un pasaj din romanul cavaleresc *Ywain sau cavalerul cu leul*)²⁰, apoi împăratul însuși a fost muștrat de unul din vasalii săi, care a subliniat că asemenea fapte de arme puneau în pericol întreaga oaste și chiar existența Imperiului latin²¹. Valoarea moralizatoare a episodului în

¹⁶ Valenciennes, §. 507, p. 30.

¹⁷ Valenciennes, §. 508, p. 31.

¹⁸ Jean Longnon în nota 3, p. 31, subliniază că termenul indică culoarea valtrapului calului: moreau = negru; bayant = brun (murg); ferrant = gri. Mă întreb dacă culoarea aleasă nu încearcă să sugereze un anumit lucru. Cavalerii negri au adeseori conotații negative, dar nu trebuie uitat că în *Lancelot propre*, Lancelot are un scut negru cu un leu rampant (v. Gerard J.Brault, *Early Blazon. Heraldic terminology in the twelfth and thirteenth centuries with special reference to arthurian literature*, Oxford, 1972, p. 31).

¹⁹ Valenciennes, § 509-510, p. 31-32.

²⁰ Peter Noble, *Villehardouin, Robert de Clari and Henri de Valenciennes: their different approaches to the fourth crusade*, în *The Medieval Chronicle*. Proceedings of the First International Conference on the Medieval Chronicle (Driebergen/Utrecht 13-16 July 1996), ed. By Erik Kooper, Amsterdam, 1999, p. 208. Henri I și-a certat astfel vasalul: "Lienart! Lyenart! se Dex me saut! Quiconques vous tient por sage, je vous tieng por fol; et bien sa que jou meismes serai blasmés par votre fait".

²¹ Discursul aparține lui Pierre de Douai: "Sire, sire, teus hom comme vous iestes et qui tant de pseudomes a a garder et a gouverner comme vous avés ne se oit mie si folement departir de ses homes comme vous a ceste fois vos en ieste departis. Or donc se vou i fussiés, par aucune mesaventure, u mors u pris, ne fussiemes nous tout mort u deshounéré?" Împăratul i-a dat dreptate sfetnicului său răspunzându-i: "Ciertes, Pieres, bien sai que jou i alai trop folement; si vous prie que vous me pardonés et je m'en garderai une autres fois. Mais che me fist faire Lyenars ki trop s'embari folement

care au fost implicați împăratul și Leonard de Helesmes este cu atât mai mare cu cât narațiunea lui Henri de Valenciennes seamănă izbitor cu una din versiunile înfrângerii latinilor la Adrianopol. Potrivit cronicii atribuite lui Ernoul și lui Bernard trezorierul²², bătălia din 1205 a fost deschisă de Louis de Blois care, în chip necugetat, s-a năpustit de unul singur asupra oamenilor lui Ioniță Caloian²³. Și la Adrianopol împăratul latin – Baudouin I de Flandra – a sărit în ajutorul vasalului său²⁴; și atunci ca și la Beroe gestul a fost dezaprobat de supuși, care nu erau de acord ca împăratul să-și riște viața²⁵. Similitudinile se opresc însă aici căci epilogul înfruntării din 1205 a fost unul nefericit. Louis de Blois a fost rănit mortal, bătălia a fost pierdută, iar împăratul a căzut prizonier și a murit în captivitate. Probabil că versiunea relatată de cronică lui Ernoul (care de altfel se concentrează asupra evenimentelor petrecute în Țara Sfântă, informațiile referitoare la Imperiul latin fiind probabil împrumutate din alte surse) a fost destul de cunoscută în epocă motiv pentru care, în elaborarea episodului luptei de la Beroe, Henri de Valenciennes a introdus o scenă asemănătoare. Schimbarea deznodământului avea menirea de a sublinia intervenția divină în favoarea latinilor; în același timp, dacă gestul nesăbuit al lui Louis de Blois fusese, în 1205, prologul unui dezastru, finalul fericit al aventurii lui Leonard de Helesmes constituia preludiul unei campanii fericite.

si l'en ai plus laidengié et dit de honte que je ne deusse. Et nonporquant s'il i fust remés trop fust vilaine chose pour nous. Car ki piert i. Si preudome comme il est chou est damages sans restorer” (Henri de Valenciennes, *Histoire de l'empereur Henri de Constantinople*, publiée par Jean Longnon, Paris, 1948 [Documents relatifs à l'histoire des croisades publiés par l'Academie des Inscriptions et Belles Lettres], p. 32-33). Episodul este interesant pentru că ilustrează două puncte de vedere diferite, dar care porneau – amândouă – din situația foarte dificilă în care se găsea Imperiul latin. Pentru Pierre de Douai amintirea căderii în captivitate a lui Baudouin I era prea recentă pentru a nu-i reproșa fratelui acestuia că expunându-se inutil, punea în pericol însăși existența imperiului. Pe de altă parte Henric I, deși a acceptat reproșurile, a ținut să precizeze că pierderea unui cavaler de valoare ar fi fost un lucru rușinos; cu atât mai mult cu cât, chiar dacă textul nu o afirmă explicit, imperiul avea nevoie acută de apărători.

²² Pentru paternitatea acestei cronicii precum și pentru raporturile existente între aceasta și alte continuări ale cronicii lui Guillaume de Tyr v. Margaret Ruth Morgan, *The Chronicle of Ernoul and the Continuations of William of Tyre*, Oxford University Press, 1973.

²³ *Chronique d'Ernoul et de Bernard le Trésorier*, publiée par M.L. de Mas Latrie, Paris, 1871, p. 382; cronicarul relatează că Louis de Blois “fu assis al disner et mangoit. Tout si com il manjoit, vinrent li Blach et li Comain descis as lices <criant et> glatissant. Quand li quens Loeis les vit si en fut moult irés. Si dist: Vois, pour les trumiaus Dieu! Cil garçon ne nous lairont mie mangier en pais!”.

²⁴ *Ibidem*, p. 383.

²⁵ Chiar Louis de Blois a încercat să-l facă pe Baudouin I să se întoarcă spunându-i “Sire, pour Dieu, ne faites duel <pour moi> mais aiies merchi de vous et de la Crestienté, car je suis mors”; Baudouin I a refuzat însă să-l asculte deoarece nu s-ar fi convenit să lase corpul unui vasal în mâinile dușmanilor, v. *Chronique d'Ernoul et de Bernard*, p. 384. Pasajul reflectă un tip ideal de atitudine, nu neapărat ceea ce s-a întâmplat în realitate. Acest fapt nu scade cu nimic importanța textului căci, deși nu ne spune multe lucruri despre cum s-a desfășurat bătălia de la Adrianopol, oferă în schimb informații general valabile despre războiul medieval.

Centrul de greutate al argumentelor cronicarului nu se află însă în descrierea operațiilor militare sau a faptelor de arme (cu excepția mai sus amintită), ci în utilizarea discursurilor premergătoare luptei. Desigur este vorba despre cuvântări compuse de cronicar care trebuiesc privite precum replicile unor personaje dintr-o piesă de teatru; fiecare personaj joacă un anumit rol și potrivit acestuia cuvintele rostite au pentru cititor o anumită semnificație. Ele nu ne permit reconstruirea bătăliei de la Filipopol, ci doar felul în care cronicarul a gândit-o. Sub pana lui Henri de Valenciennes cuvintele rostite înainte de începerea bătăliei ilustreau felul în care trebuia să se comporte un cavaler al lui Christos și justificau în ochii cititorilor intervenția celestă în favoarea Imperiului latin.

Povestirea bătăliei câștigată de împărat la Philipopol este precedată de o adevărată întrecere oratorică, cronicarul relatând discursurile rostite de Henri I, de Geoffroy de Villehardouin și de capelanul împăratului²⁶. Este în fapt o manieră de a exprima viziunea a trei personaje cu roluri distincte în desfășurarea luptei: împăratul, mareșalul (comandant al oastei imperiului și al primei linii de luptă) și reprezentantul Bisericii (în Țara Sfântă patriarhul Ierusalimului îl însoțea adeseori pe rege în campanie; dacă ținem cont de faptul că multe din modelele lui Henri de Valenciennes făceau trimitere la regatul Ierusalimului, absența patriarhului latin de Constantinopol, venețianul Tommaso Morosini, ar putea fi rezultatul relațiilor destul de încordate dintre acesta și Henri I de Flandra)²⁷.

Potrivit cronicarului, discursul lui Henri I a avut menirea să ridice moralul cavalerilor latini; la sfârșitul său chiar și cei mai fricoși se simțeau plini de curaj și erau dornici să se illustreze în luptă²⁸. Cuvintele împăratului au insistat pe trei idei: încrederea pe care cavalerii trebuiau să o aibă în Dumnezeu (idee împrumutată din *Cărțile Maccabeilor* și folosită foarte des de cronicarii medievali), coeziunea oastei (factor privit de contemporani drept esențial în obținerea victoriei)²⁹ și curajul de a

²⁶ Tot trei personaje (Enrico Dandolo, Conon de Bethune și Geoffroy de Villehardouin) ies în evidență prin intermediul discursurilor și în cronica lui Geoffroy de Villehardouin; pentru acest aspect v. Jean Frappier, *Les discours dans la chronique de Villehardouin*, în *Etudes romanes dédiées à Mario Roques par ses amis, collègues et élèves de France*, Paris, 1946, p. 46.

²⁷ Pentru această problemă v. Filip Van Tricht, *La gloire de l'Empire*, p. 234-238. La originea conflictului s-a aflat intervenția împăratului în organizarea Bisericii din imperiu. Henri I a numit partizani în funcții ecleziastice și a interzis donațiile de pământuri către așezămintele monastice. Această ultimă măsură avea scopul de a menține intact numărul feudelor ce puteau fi distribuite potențialilor apărători ai imperiului.

²⁸ Valenciennes, cap. 517, p. 35: "Tant lor a li empereres preechié de Nostre Segnor et mis avant de boines paroles et amonestés de bieles proeces, ke il n'i a si hardement et desirrans de proecee faire s'il venir en puent en point".

²⁹ Amintim doar că victoria obținută de Richard Inimă de Leu împotriva lui Saladin la Arsouf ar fi fost datorată coeziunii cavalerilor templieri care ar fi luptat ca "fiii aceluiași tată"; comentariul episodului la Jacques Le Goff, *Civilizația occidentului medieval*, traducere și note de Maria Holban, București, 1970, p. 373; potrivit lui Valenciennes, cap. 527, p. 39, Henri I le-ar fi cerut cavalerilor săi ca în acea zi să fie frați unii cu ceilalți și dacă între anumiți cavaleri ar fi existat neînțelegeri sau ură, să fie iertate reciproc ("soiés hui cest jor frere li uns a l'autre; et se il a entre vous, par aucune mesaventure, courous ne ire, que tout soit entre pardonné")

lupta împotriva dușmanului. Toate aceste elemente sunt sintetizate de cronicar într-o metaforă: respectând sfaturile împăratului cavalerii latini urmau să fie ca șoimii de vânătoare, în timp ce vlahii erau asemenea unei păsări de pradă ce nu putea fi dresată (*Or soit cascuns de nos faucons et nostre avresaires soient bruhiers*)³⁰. Comparația sugerează diferența fundamentală dintre cele două oști: cavalerii occidentali reprezentau o oaste disciplinată, care lupta pentru o cauză dreaptă, în timp ce oamenii lui Boril, prezentați drept dușmani ai Bisericii catolice, constituiau o armată indisciplinată de sălbatici³¹.

Cuvântarea lui Geoffroy de Villehardouin a reluat una din temele discursului imperial adăugând însă și elemente personale. Mareșalul imperiului a cerut cavalerilor să ia ca model faptele de arme ale strămoșilor (*predomes anciiens qui devant nous ont esté*) care rămăseseră în memoria cărților de istorie (*qui encore sont ramenteu es livres des estores*)³². Reluând o temă formulată de Bernard de Clairvaux, cel care ar fi căzut pe câmpul de luptă ar fi ajuns în paradis, iar cei care ar fi rămas în viață ar fi fost vrednici de cinste până la adânci bătrâneți, ba chiar și după moarte³³. Această idee era menită să sublinieze caracterul sfânt al războiului dus de latini și să ridice moralul celor care s-ar fi gândit să fugă. Ca și în cazul cuvântării lui Henri I, găsim în discursul lui Villehardouin trimiterea la *Cărțile Maccabeilor*, de data aceasta și mai clar formulată: numărul mai mare al dușmanilor nu avea nici o însemnătate atâta timp cât latinii își puneau speranțele în Dumnezeu. Superioritatea numerică îi determina pe dușmani să fie foarte încrezători și să-i disprețuiască pe latini, ceea ce îi făcea mai ușor de învins.

Ultimul discurs premergător confruntării a aparținut capelanului regelui; alegerea cronicarului nu este întâmplătoare deoarece reprezentantul Bisericii era cel care asigura legătura între cruciați și Dumnezeu. El trebuia să fie cel care le acorda binecuvântarea premergătoare șarjei și îi asigura pe latini că, luptând pentru o cauză dreaptă și într-o manieră exemplară, vor obține victoria. Deja cu o zi înainte

³⁰ Valenciennes, cap. 520, p. 36; termenul "bruhiers" desemnează o specie de șoim ce nu putea fi dresat pentru vânătoare.

³¹ Aprecierea poate fi sprijinită și de alte surse. Se cuvine amintit felul în care Joinville îi descrie pe cumani peste mai bine de o jumătate de veac cu prilejul alianței dintre aceștia și împăratul latin Baudouin al II-lea: cumanii și latinii s-au tăiat la mână, și-au amestecat sângele într-un vas de argint, l-au diluat apoi cu vin și apă după care l-au băut. Apoi cumanii au tăiat un câine cu sabia arătând ce urma să pățească cel care urma să-și calce jurământul; v. Joinville, *Vie de Saint Louis*, ed. par Jacques Monfrin, Paris, 1995, p. 244-246. O perspectivă opusă la Radu Ștefan Ciobanu, *Les chroniqueurs français*, p. 157-176, care trece sub tăcere pasajele neconvenabile "imaginii vlahilor" din cronică lui Valenciennes.

³² Valenciennes, cap. 534, p. 42.

³³ *Ibidem*, "Et bien sachiés que qui por Diu morra en ceste besoigne, s'ame en ira toute florie en paradis par devant lui; et chil ki vis en escapera, serra toz les jors de savie honnerés et ramanteus en bien apriés sa mort"; cf. concepția lui Bernard de Clairvaux expusă în *De laudae Novae Militiae*: "Miles, inquam, Christi securus interimit, interit securior. Sibi praestat cum interit, Christo cum interimit" (Bernard de Clairvaux, *Eloge de la Nouvelle Chevalerie. Vie de Saint Malachie*, ed. Par Pierre-Yves Emery, Paris, 1990 [Sources chretiennes, no. 367], p. 56)

capelanul celebrase o slujbă pentru ca “*Dex lor donnast hounour et victoire contre lor anemis*”³⁴. La sfârșitul slujbei Sfânta Cruce a fost dată în grija capelanului, care urma să o păzească în timpul luptei. Fără îndoială, Henri de Valenciennes făcea astfel o paralelă cu un obicei foarte des folosit în regatul Ierusalimului, unde relicva Sfintei Cruci însoțea trupele regatului în momentele de mare dificultate, pentru a asigura creștinilor victoria³⁵. Desigur, crucea existentă în tabăra împăratului latin nu avea nici o legătură cu relicva regatului Ierusalimului, pierdută în dezastrul de la Hattin (1187). Ceea ce este însă important de subliniat este că, prin recursul la acest detaliu, Henri de Valenciennes a ținut să afirme că războiul împotriva țarului Boril trebuia privit ca o cruciadă.

Cuvintele capelanului, care s-a adresat oastei ținând crucea în mână, au urmărit să precizeze că latinii se găseau în război “*por le service Nostre Segnor*”³⁶. Cavalerii trebuiau să aibă încredere în scuturile, în săbiile și în caii lor, dar înainte de toate în Christos “*qui por nous soufri paine et tourment (...) et par la propre mort Jhesu Crist en fumes rachate*”. Apoi discursul capelanului a recurs, ca și cel al împăratului, la o metaforă pentru a sublinia antagonismul profund existent între cele două oști. Luptând pentru credință latinii erau precum grâul, în timp ce dușmanii lor, care nu credeau în Dumnezeu și în puterea acestuia, erau precum neghina³⁷. În final reprezentantul Bisericii acorda cavalerilor absolvirea de păcate, gest care, odată în plus, făcea trimitere la un element definitoriu al cruciadei: acordarea indulgențelor³⁸.

În comparație cu reproducerea în detaliu a acestor discursuri, relatarea victoriei obținute de latini este una foarte sumară. Elementele care sunt scoase în evidență țin tot de “arsenalul” cruciadei: capelanul a arătat cavalerilor Sfânta Cruce, iar aceștia au pornit la atac strigând cu umilință “*Saint Sepulcre!*”³⁹.

³⁴ Valenciennes, cap. 524, p. 38

³⁵ Alan V. Murray, *Mighty Against the Enemies of Christ: the Relic of the True Cross in the Armies of the Kingdom of Jerusalem*, în *The Crusades and their Sources. Essays presented to Bernard Hamilton*, ed. John France and William G. Zajac, Ashgate, Aldershot, 1998, p. 217-238; pentru un caz special al folosirii unor fragmente din relicva Sfintei Cruci pentru a obține sprijinul regelui Angliei, Henric al II-lea v. Giuseppe Ligato, *The Political Meanings of the relic of the Holy Cross among the Crusaders and the Latin Kingdom of Jerusalem: an example of 1185*, în *Autour de la première croisade. Actes du Colloque de la “Society for the Study of the Crusades and the Latin East”*, Paris, 1996, p. 315-330.

³⁶ Valenciennes, cap. 523, p. 37-38. Jean Longnon subliniază la rândul său că aceste cuvinte constituie o referire la cruciadă.

³⁷ Afirmatie surprinzătoare dacă ținem cont de relațiile lui Ioniță Caloian cu papa Innocentiu al III-lea și de faptul că, până la turnura din timpul domniei lui Ioan Asan al II-lea, Bulgaria Asăneștilor s-a aflat în sfera de influență a catolicismului (v. Nicolae Șerban Tanașoca, *O problemă controversată de istorie balcanică: participarea românilor la restaurarea țaratului bulgar*, în *Răscoala și statul Asăneștilor*, București, 1989, p. 153-181, în special p. 154-155).

³⁸ Valenciennes, cap. 538, p. 44.

³⁹ *Ibidem*; Carl Erdmann, *Alle origini dell'idea di crociata*, trad. a cura di Roberto Lambertini, Spoleto, 1996, p. 94 subliniază că strigătul de luptă trebuie pus în legătură cu stindardul. În cazul

Cronicarul insistă pe însemnele purtate de împărat în timpul bătăliei, “*une cote de verme samit a petites croisetes d’or*”⁴⁰, armorii care aminteau atât de calitatea imperială a lui Henri, cât și de cea de cruciat⁴¹. Victoria ar fi fost un adevărat miracol căci Boril ar fi avut nu mai puțin de 32 000 de oameni în timp ce împăratul doar 15 000 și 3 000 de greci (*purs Griffons*)⁴². Minunea a fost posibilă însă deoarece “*no<s> gent estoient comme li innocent et les gens Burile li deable*”⁴³. Învinși, vlahii și cumanii au început să fugă “*comme les aloes font por les espreviers*”⁴⁴.

Rămâne să ne întrebăm dacă tot acest efort de a înfățișa războiul cu vlahii drept o cruciadă a fost rezultatul unei inițiative a cronicarului sau urmarea unei comenzi imperiale. Personal aș înclina către a doua ipoteză deoarece, așa cum s-a arătat recent, cruciada a rămas prezentă în planurile lui Henri I de Flandra până la sfârșitul domniei sale. Faptul că, pe lângă proiectarea unei campanii în Țara Sfântă, împăratul a dorit să restabilească între Constantinopol și statele creștine din Siria-Palestina raporturile existente pe vremea lui Manuel I Comnenul⁴⁵ ar pleda în sprijinul acestei interpretări. Din acest motiv poate, sub pana lui Henri de Valenciennes, Constantinopolul tinde să se substituie Țării Sfinte prin asumarea unor elemente definitorii ale regatului Ierusalimului: războiul împotriva necredincioșilor, Sfânta Cruce, strigătul de luptă “Saint Sepulcre!”, însemnele purtate de împărat în bătălie.

Pe de altă parte, chiar dacă referiri explicite nu se fac, cronica poate fi privită ca o justificare a “devierii” cruciadei a IV-a atâta timp cât în România latinii erau obligați să lupte atât împotriva Bulgariei, cât și a Imperiului de Niceea. Probabil că, în cronică, războiul cu vlahii ar fi fost urmat de relatarea celui cu Theodor Laskaris și ar fi fost interesant de făcut o comparație între cele două, dar retragerea precipitată a împăratului de Niceea din fața Herakleei la primirea veștii

cronicii lui Valenciennes atât strigătul (“Saint Sepulcre”) cât și “stindardul” (crucea) fac trimitere explicită la Ierusalim.

⁴⁰ *Ibidem*, p. 45.

⁴¹ Atunci când relatează conflictul cu seniorii lombarzi, Henri de Valenciennes spune că împăratul a purtat însemnele Flandrei; Jean Longnon (nota 2, p. 45) remarcă această modificare, dar ar rămâne de cercetat de ce cronicarul a socotit că este necesar să facă această precizare. Răspunsul ține probabil tot de semnificația însemnelor purtate de împărat în lupta de la Filipopol, care trimiteau explicit la războiul împotriva necredincioșilor. În conflictul împotriva unor seniori rebeli armoriile respective nu aveau sens.

⁴² Valenciennes, cap. 543, p. 46.

⁴³ *Ibidem*, p. 47.

⁴⁴ Valenciennes, cap. 539, p. 44.

⁴⁵ Peter Lock, *The Latin Emperors as heirs to Byzantium*, în *New Constantines. The Rhythm of Imperial Renewal in Byzantium, 4th-13th centuries*, ed. by Paul Magdalino, Variorum, Aldershot, 1994, p. 301, atrage atenția supra faptului că Bohemond al IV-al al Antiohiei a prestat omagiu față de soția lui Baudouin I de Constantinopol încă din mai 1204. Acest gest sugerează că, pentru principii de Antiohia, Imperiul latin era moștenitor al Bizanțului.

înfrângerii lui Boril, explică absența acestui capitol în cronica lui Henri de Valenciennes.

Care ar fi concluzia care s-ar putea desprinde din analiza relatării războiului lui Henri I cu vlahii și cumanii? Primul lucru care ar merita subliniat este că dintre cele trei motivații ale conflictului (revanșa pentru Adrianopol, uzurparea de către Boril a titlului imperial⁴⁶, lupta împotriva “necredincioșilor”) ultima s-a bucurat de o atenție specială din partea cronicarului. Este sugestiv că la înfrângerea de la Adrianopol nu se face decât o singură referință și că, în privința vlahilor, cronica distinge între personajele pozitive (Esclas⁴⁷ care s-a recunoscut vasal al împăratului latin) și cele negative (“uzurpatorul” Boril). De altfel, în privința celui din urmă, nu se mai fac referiri după bătălia de la Filipopol și nu vom găsi nici o aluzie în privința recunoașterii de către acesta a suzeranității împăratului latin⁴⁸.

Aluzii la cruciadă apar însă în fiecare moment al descrierii războiului cu vlahii, iar discursurile inserate de cronicar în cuprinsul cronicii permit identificarea unor *topoi* strâns legați de “războiul sfânt”. Mesajul pe care Henri de Valenciennes, un profesionist al condeiului spre deosebire de Villehardouin sau Clari, a dorit să-l transmită contemporanilor săi a fost că Imperiul latin creat la Constantinopol în 1204 își îndeplinea menirea de braț armat al Bisericii chiar dacă lupta în sprijinul credinței se desfășura departe de hotarele Țării Sfinte⁴⁹. Tot textul este construit pe această idee prin care cronicarul încerca să justifice substituirea regatului Ierusalimului cu Imperiul latin de Constantinopol. Astfel, în plan narativ, “devierea” din 1204 și-a întregit semnificația prin asumarea de către imperiul nou creat a unor elemente esențiale ale Țării Sfinte.

⁴⁶ Valenciennes, § 528, p. 40: <Boril> “le trahitour qui emperour se faisoit contre Diu et contre raison”. Acuzația seamănă izbitor cu cea făcută un secol și jumătate mai târziu de regele Ungariei, Ludovic de Anjou, împotriva lui Vladislav I.

⁴⁷ Pentru identificarea acestui personaj vezi Radu Ștefan Ciobanu, *Les chroniqueurs français*, p. 169-170, și Jean Longnon în Valenciennes, p. 30.

⁴⁸ Subscriem punctului de vedere exprimat de Nicolae Șerban Tanașoca, *Semnificația istorică a unui însemn heraldic: stema “regelui Vlahiei” din armorialul Wijnbergen*, în “AIIAX”, t. 24, 1987, nr. 1, p. 64-68.

⁴⁹ Desigur rămâne de stabilit în ce măsură punctul de vedere exprimat de Henri de Valenciennes a întrunit adeviziunea contemporanilor. C.J. Tyerman, *The Holy Land and the Crusades of the 13th and 14th centuries*, în *Crusade and Settlement*, ed. Peter W. Edbury, Cardiff, 1985, p. 107-108, arată că Ierusalimul a continuat să fie obiectivul ideal al proiectelor de cruciadă chiar dacă, în realitate, acțiuni concrete de eliberare a Sf. Mormânt nu au mai existat.

L' EPILOGUE DE LA QUATRIÈME CROISADE VU PAR HENRI DE VALENCIENNES

Résumé

Vue comme une continuation de l'oeuvre de Geoffroy de Villehardouin, la chronique de Henri de Valenciennes garde par rapport à celle-ci une certaine indépendance. La narration commence brusquement par le récit de l'invasion de Boril dans les terres de l'empire et se ferme, de la même manière, au moment des négociations entre Henri I et le souverain de l'Épire, Michel I Ange Doucas. On peut donc supposer que l'auteur a voulu d'abord écrire l'histoire de la guerre contre "les Blas et les Commaïns" et qu'il a changé d'avis au fur et à mesure que son récit se développait. Par conséquent, la première partie de sa chronique s'efforce de légitimer l'existence de l'Empire latin, de prouver que Henri I et ses vassaux déploient tous les moyens et toutes leurs énergies dans la lutte contre les infidèles. L'histoire se déroule autour de l'idée de la "guerre sainte" et les discours des protagonistes, les récits de combat, la description des armoiries, le cri de guerre "Saint Sepulcre!" ont comme but de justifier l'opinion que la quatrième croisade n'était pas accomplie tant que la guerre contre les ennemis de la foi se poursuivait. Pour Henri de Valenciennes la lutte contre les gens de Boril est en même temps une guerre juste (car les Latins doivent se venger pour la défaite d'Adrianople et pour la mort de Baudouin I) et une guerre sainte parce que Dieu a protégé l'expédition de l'empereur Henri dès ses débuts.

La clé de voûte de l'argumentation de Henri de Valenciennes se trouve dans le récit de la bataille de Phillipopolis. Le chroniqueur se penche, dans ce cas-là, sur les paroles adressées aux chevaliers avant le combat, par Henri I, par le maréchal de l'empire (Geoffroy de Villehardouin) et par le chapellain de l'empereur. Il s'agit, biensûr, des discours imaginaires dont le but est de prouver le caractère saint de la guerre contre le roi bulgare, de mettre en opposition les vertus et les vices qui pouvaient animer les combattants, de présenter la lutte comme une confrontation entre les forces du bien et celles du mal.

On peut se demander quel est l'enjeu de cet effort de présenter la guerre contre la Bulgarie comme une croisade. Il s'agit, peut être, d'une question de prestige, mais aussi d'un moyen d'attirer les renforcements si nécessaires à la préservation de la Romanie latine. L'emploi de symboles liés à la Terre Sainte est mené à sensibiliser les esprits des Occidentaux et à souligner l'importance de Constantinople pour la chrétienté latine. Il est possible que la chronique soit aussi un essai d'expliquer pourquoi, après la conquête de Constantinople, les croisés n'ont jamais accompli leur voeu de se rendre à Jérusalem. Henri de Valenciennes montre qu'une telle expédition n'était possible tant que l'Empire latin était menacé par la Bulgarie et l'Empire de Nicée.

VIAȚA ȘTIINȚIFICĂ

AL XIX-LEA SIMPOZION DE ISTORIE ȘI RETROLOGIE AGRARĂ DIN ROMÂNIA

Brașov, 6 – 8 septembrie 2001

În zilele de 6–8 septembrie 2001 s-a desfășurat în municipiul Brașov al XIX-lea simpozion național de istorie și retrologie agrară din România. Simpozionul a fost organizat de Consiliul de Conducere al Societății de Istorie și Retrologie Agrară din România, împreună cu filiala din județul Brașov a acestei societăți științifice, în colaborare cu Academia Română, Academia de Științe Agricole și Silvicultură, Ministerul Agriculturii, Alimentației și Pădurilor, Ministerul Culturii și Cultelor, Arhivele Naționale din România, Prefectura județului Brașov, Consiliul județean Brașov, Universitatea “Transilvania” din Brașov, Direcția Generală pentru Agricultură și Industrie Alimentară Brașov, Direcția județeană Brașov a Arhivelor Naționale, Direcția județeană pentru Cultură, Patrimoniul Cultural Național Brașov, Institutul de Cercetări și Producție pentru Cultura Pajiștilor Brașov, Institutul de Cercetări și Producție pentru Cultura Cartofului Brașov, Institutul de Cercetări și Amenajări Silvicultură Brașov, Muzeul Județean de Istorie Brașov, Muzeul de Etnografie Brașov și Muzeul Bran.

În după-amiaza zilei de 6 septembrie a avut loc ședința Consiliului de Conducere al Societății de Istorie și Retrologie Agrară, condusă de dr. ing. Ion Nițu, prim-vicepreședinte al consiliului și președinte al filialei din București. Ședința a constat în audierea rapoartelor de activitate ale filialelor și discutarea lor. S-a anunțat că în anul 2002 simpozionul va avea loc la Slobozia, județul Ialomița.

La sosire participanții au primit volumul *Fondul agrosilvopastoral și creșterea animalelor*, realizat de filiala din Brașov sub îndrumarea Consiliului de Conducere de la București și tipărit la Editura Universității “Transilvania” din Brașov, cuprinzând rezumatele comunicărilor științifice ce urmau a fi audiate. Întrucât unii specialiști nu au putut fi prezenți din cauza unor dificultăți financiare, putem considera lucrarea ca reprezentativă pentru această manifestare.

Lucrările simpozionului au început a doua zi printr-o ședință plenară. Au urmat ședințele pe secțiuni și ziua s-a încheiat tot cu o ședință plenară, în care președinții de secțiuni au prezentat concluzii comunicărilor și discuțiilor care au avut loc. În ședința plenară de deschidere, condusă de dr. ing. Ion Nițu, au fost prezentate următoarele comunicări: C. Mocanu, *Semnificația istorico-națională a noțiunii: fondul agrosilvopastoral*; V.M. Bohateret, *Aspecte istoriografice privind economia fondului agrosilvopastoral în secolul al XIX-lea în România*; V. Munteanu, Mihaela Munteanu, *Administrarea și exploatarea pădurilor comunale din județul Bacău în perioada interbelică*; Șt. Olteanu, *O crescătorie de vite în secolul al XVI-lea în Moldova*; S. Chiliman, *Tendențe și strategia dezvoltării zootehniei în Republica Moldova*; E. Păunescu, *Despre creșterea vitelor în primul deceniu al României Mari*; Gheorghe Burlacu, *Fondul agrosilvopastoral component al satului și statului*; R. Ciucă, *“Un plugar de seamă”*, Dumitru V. Seceleanu *despre creșterea vitelor în Bărăgan la începutul secolului al XX-lea*; E. Cervelea, *Păstoritul în Munții Retezat*; P. Săbădeanu, *Zona montană din România între deziderat și realitate*;

N. Florea, Emilia Florea, *Prima hartă geobotanică în România*; C.G. Corneanu, Mihaela Corneanu, Luminița Cojocaru, M. Dumitru, *Efectul unor factori antropici (poluarea radioactivă și petrolieră) asupra unor pajiști din România*. A luat cuvântul I. Bold pe tema raportului dintre mărimea proprietății și mărimea exploatații agricole.

În secțiunea I: C.L. Lisovschi-Cheleşanu, I. Papuc, *Mediul geografic al depresiunii Sebeș-Alba și influența sa asupra șeptelului relevante de paleofauna din zona și epoca Hallstatului timpuriu*; M. Lazăr, *Realizări și perspective privind cercetarea economiei zootehnice a țărilor române din evul mediu*; Viorica Pană, Cristina Oprețescu, *Evoluția suprafeței de pajiști naturale și a efectivului de animale ierbivore în perioada 1938-1999*; Camelia Apetroaie, *Evoluția efectivelor animalelor de muncă în agricultura românească și implicațiile asupra modalităților de cultivare a pământului*; I. Peț, Elena Peț, *Scurt istoric a agriculturii din zona Țării Zarandului*; V. Căpitanu, Florentina Căpitanu, *Conservarea și depozitarea produselor cerealiere în cetatea dacică de la Răcățău, județul Bacău*; Gh. Pârlea, N. Codrilă, *Brașovul în contextul legăturilor orașelor transilvănene cu Țara Românească în secolul al XVI-lea*; R. Gruia, *Modelul furnizat de alimentația preagrícola pentru soluțiile manageriale de valorificare a fondului agrosilvopastoral în nutriția modernă*; I. Pană, V. Oprețescu, *Producția animalieră și securitatea alimentară a României în perioada 1990-1997*; Ana Mihalache, *Necesitatea conviețuirii armonioase a fondului forestier și a celui pastoral*; V. Bidilean, O Bidilean, *Pășunile și fânețele naturale în România interbelică*; V. Munteanu, Mihaela Munteanu, *Administrarea și exploatarea pășunilor comunale din județul Bacău în perioada interbelică*; C. Păduraru, *Unele informații privind situația pășunatului vitelor în județul Bacău reflectate în documente de arhivă în primul deceniu al secolului XX*; Gh. Mihai, T. Marușca, Constantina Chiper, *Sisteme de pășunat practicate în Europa*; N. Căndea, *Livezi înierbate și fânețe plantate cu pomi*; A. Vodă, T. Marușca, Gh. Vâju, *Amenajamentele silvopastorale și rolul lor în creșterea animalelor*; I. Breazu, M. Bălan, *Scurt istoric privind ameliorarea gramineelor și leguminoaselor perene de pajiști în România*; Georgeta Dobre, *Stadiul actual al cercetărilor privind efectele modului de folosire asupra pajiștilor temporare, importanța pajiștilor temporare pentru regiunile din câmpie din România*; D. Brumar, N. Girugea, *Evoluția nivelului producțiilor în regim de irigare la lucernă în cultură pură și amestec pentru satisfacerea necesarului bazei furajere*; I. Gherman, *Scurt istoric al ameliorării sfeclei de zahăr în România*; Aurora Ștefan, M. Ștefan, *Câteva aspecte privind influența desimii și a distanței de semănat asupra producției de soia boabe și siloz în vederea obținerii unei baze furajere de calitate pentru sectorul zootehnic*; T. Popa, Gh. Iagăru, V. Vătămanu, *Aspecte noi privind asigurarea unei baze de fertilizanți în condițiile Câmpiei Caracalului*; Liliana Panaitescu, *Evoluția structurii bazei furajere pentru bovine și ovine în județul Constanța*; Frusina Miu, *Însilozarea furajelor pe pajiștile temporare*; Titina Dănac, N. Vilău, *Asigurarea unei baze furajere corespunzătoare pentru creșterea animalelor prin combaterea eficientă a buruienilor din culturile de lucernă din sudul țării*; Maria Tănase, Camelia Sand, *Aspecte privind fiziologia cuscutei*; Maria Tănase, Lucica Neață, *Cuscuta între pagube și utilizări*; Manuela Dănulescu, *Stadiul actual al cercetărilor privind entomofauna culturilor de graminee furajere și pajiști permanente*; M. Ștefan, C. Cucu, *Scurt istoric privind creșterea animalelor în România*; Monica Cincu, B.F. Popovici, *Creșterea animalelor pe domeniul Bran, o statistică de la 1761*; I. Bălan, *Considerații privind creșterea animalelor în județul Vlaşca. 1831-1948*; Gh. Gemene, *Zootehnia – ramură de bază, integrată a agriculturii și efectele economice obținute prin progres tehnic și genetic în microfermele familiale*; M. Zaharia, Iuliana Zaharia, *Zootehnia în perioada de tranziție la nivelul comunei Cosmești, județul Galați*; Florica Colă, *Aspecte privind creșterea bovinelor*

în lume în evul mediu; Florica Colă, M. Colă, *Creșterea bovinelor în epoca medie și modernă a României*; A. Lup, Camelia Apetroaie, *Unele repere istorice ale creșterii bovinelor în România*; A. Oprîșa, *Evoluția și perspectivele rasei de bovine Pinzgau în zona Munților Apuseni din județul Hunedoara*; Gabriela Neacșu, Carmen Ana Pivodă, *Aspecte privind pășunatul oilor în decursul timpurilor în Dobrogea*; I. Buzu, *Istoriografia ameliorării ovinelor locale din Basarabia prin încrucișarea cu rasa karakul*; I. Petroman, I. Peț, *Creșterea rămătorilor la începutul secolului al XX-lea în România*; Elena Peț, Camelia Petroman, *Vânzările de porci din România în perioada 1800-1902*; C. Petroman, I. Petroman, *Tradiții în desfăcutul și prepararea porcului în Transilvania anulului 1990*; I. Ciută, *Din evoluția sectorului cabalin în România, "sindicatul calului de rasă Lipițană"*; M. Colă, *Considerații privind creșterea animalelor de blană*; Anuța Magdin, *Protejarea animalelor după primul război mondial*.

Secțiunea a II-a: Simona Oprîțescu, *Diminuarea fondului silvic din România în ultimele două secole și consecințele asupra eroziunii solului*; Florica Ichim, *Regimul pădurilor din fostul județ Bacău la sfârșitul secolului al XIX-lea*; Mirela Păunescu, E. Păunescu, *Marin Drăcea și pășunatul în păduri*; V. Bolea, Amelia Surdu, *Etapele implicării conceptului de ecosistem în silvicultură. Aspecte din realizările actuale*; D. Hurezeanu, *Șansa și neșansa pădurii românești*; I. Papuc, Anamaria Lucia Petrean, *Vănatul, preocupare de bază a populației din zona intracarpatică a României în epoca Hallstatului timpuriu*; M. Blăjan, *Apicultura în Dacia intracarpatică. Mărturii documentare antice și medievale timpurii (secolele î.e.n. – XII)*; P. I. Panait, Gh. Radu, *Apicultura Dunării de Jos în comerțul pontic și mediteranean medieval*; Lăcrămioara Naltabar, *Vechimea albinăritului din spațiul bănățean*; D. Ciublea, *Apicultura zonei de vest în trecut și în devenire*; V. Popescu-Albina, Marcela Marinescu, *Contribuția naționalităților conlocuitoare din Banat la progresul stupăritului zonei de vest a țării*; V. Grosu, *Apicultura în comuna Talmazu, județul Tighina (pagini din istoria comunei)*; O. Vitcu, *Albina oglindită în fauna bufonă*; Emilia Popescu-Diculescu, M. Popescu-Diculescu, *Incursiuni apicologice... literare*; Emilia Pavel, *Contribuții la studiul dezvoltării sericiculturii în Podișul Moldovei*; L. Buhociu, *Fondul agropastoral, amenajări și lucrări de îmbunătățiri funciare*; M. Codreanu, Gh. Tomescu, *Perimetrul de ameliorare agropastoral Târlungeni, județul Brașov*; V. Maita, M. Codreanu, *Studiul ameliorativ al arealului silvopastoral Nyulad Szentcsedsarka, județul Harghita*; Maria Dănuț, Rodica Armașu, *Studiu privind perimetrul ameliorativ silvopastoral Cristian, județul Sibiu*; S. Simion, M. Tuas, *Studii și cercetări din perimetrul de ameliorare Pucioasa, județul Dâmbovița*; I. Hermean, V. Mocanu, *Mecanizarea cosirii furajelor de pe pajști – istoric și perspective*; V. Mocanu, I. Hermean, *Tractoarele monoax – o alternativă pentru mecanizarea lucrărilor în exploatațile agricole mici*; C. Chiper, I. Razec, *Utilizarea modelului logistic pentru progresarea producției de S.U. obținută la diferite amestecuri simple și complexe de graminee și leguminoase*.

Secțiunea a III-a: S. Saon, *Vechi structuri juridice agro-pastorale în cadrul lui "jus valahicum"*; Elena Furtună, *Instituții cu caracter juridic la obștile rurale medievale din Țările Române*; Elisabeta Marin, T. Marușca, M. Luca, *Contribuții privind istoricul, organizarea și atribuțiile Camerei de agricultură a județului Brașov*; M. Lazăr, *Din politica fiscală a domnilor moldoveni în secolul al XVIII-lea. Văcăritul*; Elena Artimon, *Legislația agrară din a doua jumătate a secolului al XIX-lea și începutul secolului al XX-lea cu privire la constituirea izlazurilor comunale și fânețe*; V. Stavăr, *Izlazurile din județul Olt și legislația agrară din 1918-1922*; Mariana Brumar, D. Brumar, *Normele legislative de hrană și creșterea principalelor categorii de animale*; V. Lupșan, *Albinele și legislația*;

I. Ungureanu, I. Mitrea, *O asociație de pășunat din perioada interbelică*; A. Damian, 1848 – contract agrosilvopastoral giurgiuvean; N. David, *Aspecte privind istoria cooperativelor de credit (bănci populare) în România*; Iuliana Keczei, *Aspecte teoretice și practice în legătură cu reconstituirea dreptului de proprietate asupra terenurilor agricole și forestiere reglementate de legea nr. 1 din 11 ianuarie 2000*; P. Botiș, *Din trecutul Institutului Național Zootehnic*; C.A. Pivodă, Ana Enciu, *Dezvoltarea cercetării științifice în domeniul creșterii ovinelor prin înființarea "Oieriei Palas"*; M. Bahcivanji, *Aspecte istorice de activitate a Institutului Național de Zootehnie și Medicină Veterinară "tevit"*; T. Bohățel, A. Criste, *Precursori și întemeietori ai învățământului veterinar universitar transilvan*; Anca Sârbu, *Școala sociologică de la București și cercetarea unui sat agro-pastoral din Țara Făgărașului*; Maria Crăcăleanu, *Organizarea serviciilor de îndrumare tehnică a agriculturii, cu privire specială la zootehnie între anii 1930-1937 și modelul actual*; A. Prepelic, *Rolul germanilor în dezvoltarea agriculturii și silviculturii în Bucovina*; T. Marușca, Elisabeta Marin, M. Neagu, *Dr. W. Stephani – un ilustru precursor al selecției și producției semințelor de plante de nutreț din România*; V. Teodoru, Ana Teodoru, *Prof. dr. doc. C. Băicoianu, pionier în cercetare și proeminent dascăl în domeniul zootehniei*; Alexandra Matei, Maria David, *Petru Poenaru – fondatorul școlii românești de sericicultură*; I. Ciută, *Concepția lui D.D. Pătrășcanu privind legile agrare din 1864 și 1921*; Aneta Spiridon, *Păstoritul și transhumanța în concepția lui I. Simionescu*; I. Căpreanu, B. Zaharia, *Autohtonism și transhumanță în spațiul românesc al fondului agrosilvopastoral din evul mediu*; Al Mihalca, *Fondul arădean de pășuni în perioada interbelică*; Gabriela Nițulescu, C. Șerban, *Creșterea animalelor – element important al vieții rurale din județul Dâmbovița*; Mirela Stanciu, I. Vlad, *Păstoritul transhumant și implicațiile sale asupra dezvoltării gospodăriilor țărănești din satele marginene*; V. Voicu-Vedea, *Mărginimea Sibiului, zonă tradițională de creștere a oilor*; I. Opriș, *Calendar pastoral dobrogean*; Germina Comanici, *Activitățile agro-pastorale și valorile timpului calendaristic*; Gabriela Nițulescu, *Așezări de tip agropastoral pe valea superioară a Ialomiței*; Nicoleta Mateor-Sârb, *Repere istorice despre Beregsău Mare, județul Timiș*; Angela Pop, *Un important centru mocănesc în Dobrogea: satul Mihail Kogălniceanu, județul Constanța*; A. Diaconescu, D. Gheorghe, *Geneza localității Dăbuleni*; I. Rățoi, D. Gheorghe, *Activitatea agrosilvopastorală la Dăbuleni, una din cele mai mari așezări rurale din România*; Gh. Vieru, *Istoria agriculturii cu influențe asupra creșterii animalelor, aspecte ale vieții rurale la Stoicănești, Olt*; Gh. Vieru, Gh. Niculescu, *Evoluția în timp a agriculturii și rolul izlazului comunal în creșterea animalelor la Stoicănești, județul Olt*; Mirela Stanciu, *Considerații asupra posibilităților de diversificare a economiilor locale rurale din zona montană – premisă a dezvoltării economiei durabile a comunităților*; Daniela Matei, *Meșteșugurile populare*; I. Petrean, C. Lisovschi-Cheleşanu, *Figurinele zoomorfe din zona Teleac-Alba, dovezi ale prezenței animaliere în aria intracarpatică a României din prima epocă a fierului, cu rezonanțe în manifestările cultice ale comunității*; Gh. Mudura, Emilia Mudura, *Spațiul agrosilvopastoral al Bihorului oglindit în sigiliile sătești*; O. Vitcu, *Iordache Costache Boldur-Latescu, boier patriot, ctitor de așezăminte în Moldova*; V. Lupșan, *Ginta Barac din Alamor, Sibiu*; Emilia Popescu-Diculescu, M. Popescu-Diculescu, *Marii clasici ai literaturii române, ca posibile modele*; Cecilia Popescu-Latiș, *Cumințenia și revolta vieții rurale în lirica lui Ion Flora*; V. Bozga, *Politica agrară românească în deceniul al patrulea (1933-1939)*; I. Murariu, *Exportul Moldovei de animale și de produse animaliere la începutul secolului al XIX-lea*; A. Josan, *Doctrina economică a țărănismului interbelic și "teoria trăinicieii micii gospodării țărănești"*; M. Opreșcu, *Politica agrară a guvernului condus de Nicolae Iorga (1913-*

1932); I. Sâmbotin, *Agricultura românească, încotro?*; D.D. Pană, D. Pană, *Obiectivele organizării bazei furajere*; Gherghina Pană, D.D. Pană, *Organizarea și dimensionarea unităților teritoriale de exploatare a pajiștilor*; Șt. Crăciun, *Metoda de calcul pentru stabilirea suprafețelor de culturi furajere leguminoase*; D. Pană, D.D. Pană, *Optimizarea necesarului de furaje în județul Dolj*; M. Zaharia, O.T. Zaharia, *Studiu comparativ România-Franța privind producția de furaje și zootehnică*; Gabriela Șerban, C. Șerban, *Turismul rural și integrarea creșterii animalelor în agroturismul dâmbovițean*; S. Dumitrache, Mihaela Lupu, *Consumul de produse lactate în câteva colectivități de copii și adulți din orașul Brăila*; R. Gruia, *Considerații privind managementul sistemelor agroecologice și silvopastorale*; T. Marușca, V.A. Blaj, Nicoleta Liliana Stejaru, *Gradientica montană, o posibilitate nouă de valorificare a rezultatelor cercetării științifice din spațiul agrosilvopastoral*; Adelina Pop, *Caracteristicile halofitelor favorabile păstoritului pe pajiștile din Banat*; Șt. Marinescu, P. Boca, *Colectarea și valorificarea plantelor medicinale în județul Arad (1941-1945)*; Elena Helelea, L. Sofonea, T. Marușca, *Crize ecologice în societățile timpurii*; Anamaria Petrean, *Originea etimologică a terminologiei etnobotanice din Munții Apuseni*; Gh. Olteanu, M.I. Olteanu, *Consemnare de acum aproape o sută de ani privind seceta din anul 1904*; R. Mocanu, Ana Maria Mocanu, C. Lulea, *Rolul culturii de lucernă în reconstrucția ecologică a haldelor de steril din cariera Husnicioara, județul Mehedinți*; Șt. Amariței, *Protecția ecologică a solului*; Ileana Stănescu, *Costul produsului agricol și imperatiivele protecției mediului natural*.

În ziua de 8 septembrie participanții la simpozion au vizitat câteva vestigii ale orașului medieval, bunăoară turnul țesătorilor, unde se află muzeul cetății, cu o mare hartă în relief, apoi turnul "alb" reamenajat recent și dat în uz turistic. Principalul obiectiv a fost Muzeul Județean de Istorie aflat în clădirea "Casei Sfatului", construită în secolul al XV-lea. Excursia în județ a avut ca puncte de reper Poiana Brașov și castelul Bran.

C. Mocanu

AL XI-LEA CONGRES DE GENEALOGIE ȘI HERALDICĂ Iași, 20 – 23 septembrie 2001

În zilele de 20-23 septembrie s-au desfășurat în sălile Academiei Române, filiala Iași, lucrările celui de-al XI-lea Congres de Genealogie și Heraldică. Evenimentul organizat de Institutul Român de Genealogie și Heraldică "Sever Zotta" și Comisia de Heraldică, Genealogie și Sigilografie, filiala Iași, a reunit specialiști din domeniu atât din țară, cât și din străinătate. După cuvântul de deschidere rostit de Paul Cernovodeanu, membru de onoare al Academiei Române, președintele Institutului Român de Genealogie și Heraldică "Sever Zotta" și de Ștefan S. Gorovei, din partea organizatorilor, a avut loc ședința *Omagiu precursorilor*. Cu această ocazie a fost evocată personalitatea și cinstită memoria celor care și-au dedicat viața studiului marilor familii și a armelor lor, de la a căror naștere sau dispariție s-a împlinit în acest an o sumă rotundă, și anume: Nicolae Iorga, Teodor Balan, Șerban Flondor, Aurelian Sacerdoțeanu, Radu Crețeanu, Alexandru Perietzianu-Buzău și Dan Cernovodeanu. Ședința care a urmat în după amiaza aceleiași zile, desfășurată de asemenea în plen și condusă de Neagu M. Djuvara, a fost închinată familiei Balș (*Contribuții la o istorie a familiei Balș*).

Începând cu cea de-a doua zi a Congresului, lucrările s-au desfășurat pe secțiuni după cum urmează: *Tradiție, elite, putere*, prezidată de Mihai Dim. Sturdza și *Familii, ramuri, personaje (I)*, prezidată de Violeta Barbu, iar după amiază secțiunea de *Heraldică* și cea consacrată *Izvoarelor genealogice*, moderate de Mircea Ciubotaru, respectiv Matei Cazacu. În cea de-a treia zi au putut fi ascultate comunicările reunite sub genericul *Familii, ramuri, personaje (II)*, conduse de Ștefan S. Gorovei și *Străini între români*, prezidate de Ileana Căzan. Secțiunile care au urmat după pauză au fost conduse de Ștefan Andreescu și Mihail Ștefan Ceaușu și s-au intitulat *Ctitori și tablouri votive* și *Preocupări genealogice*.

În după amiaza zilei de 22 septembrie a avut loc Adunarea Generală a membrilor Institutului Român de Genealogie și Heraldică "Sever Zotta". Cu această ocazie a fost validat noul director al Institutului, ales de membrii Consiliului Științific, în persoana binecunoscutului genealogist Mihai Dim. Sturdza, și au fost desemnați și primii membri de onoare ai Institutului Român de Genealogie și Heraldică "Sever Zotta".

Ultima zi a fost consacrată unei alte mari familii, *Familia Ghica*. Expunerile prezentate au analizat diverse aspecte genealogice sau heraldice referitoare la această familie cu ramurile ei sau au evocat personalitatea unora dintre membrii săi.

În total s-au desfășurat trei ședințe plenare și opt pe secțiuni. Au putut fi audiate peste 60 de comunicări, de interes mai larg sau mai restrâns, care au stârnit interesul publicului, dând naștere unor discuții vii.

Ecaterina C. Petrescu

COMEMORARE – 400 DE ANI DE LA ALEGEREA CA DOMN A LUI RADU ȘERBAN Sălătrucu de Jos, 20 octombrie 2001

În 20 octombrie 2001 la biserica cea nouă din Sălătrucu de Jos s-a ținut comemorarea a 400 de ani de la alegerea ca domn a lui Radu Șerban (20 octombrie 1601), în fostul sat Cârștenești, numit așa de la un dregător Cârștea și atestat la 1561 noiembrie 2, când e întărit în parte lui Oprea Vătaf.

Slujba de sfințire a medalionului cu chipul voievodului, reprodus după fresca de la mănăstirea Hurezu și aplicat pe monumentul eroilor, a fost oficiată de preoții din localitate.

Au fost au fost pomeniți Mihail Voievod Viteazul, Stanca Doamna, Jupânița Teodora Teofana, Pătrașcu cel Bun Voievod, Nicolae Pătrașcu Voievod, Ancuța Doamna, Florica Domnița, Radu Șerban Voievod, Elena Doamna.

Au luat cuvântul prof. I. Oproiu, autorul monografiei comunei Sălătrucu, directorul școlii prof. Emilian Vasilescu, iar din partea primăriei viceprimarul I. Matei; George Georgescu a citit din *Cronica țării* a lui Radu Popescu fragmentul în care se precizează că oștile rămase în urma morții lui Mihai Viteazul au coborât pe la Căineni la satul "Cârștenești pe Topolg" și au ales domn pe Radu Șerban, apoi și din varianta lui Stoica Ludescu care nu mai precizează "pe Topolog", dar lasă să se înțeleagă din context spunând că oștile au venit tot pe la Căineni la satul Cârștenești "din sus de Mănăstirea Argeș", referindu-se la același sat.

În 2002, la întâlnirea cu fiii satului, școala din sat va primi numele “Radu Șerban” și va fi prezentată monografia localității.

George Georgescu

SIMPOZIONUL “150 DE ANI DE LA FONDAREA PINACOTECII NAȚIONALE”

Institutul de Istorie “Nicolae Iorga”, București, 19 – 20 noiembrie 2001

Pe 24 decembrie 1850 Barbu Știrbei, domnitorul Țării Românești, a emis ofisul domnesc nr. 1751 prin care înființa Pinacoteca Națională numită atunci Galeria de Tablouri. Pentru a aniversa acest important eveniment care puneaze bazele uneia dintre instituțiile cultural-artistice de mare însemnătate ale țării, în zilele de 19 și 20 noiembrie 2001 s-a desfășurat la Institutul de Istorie “Nicolae Iorga” simpozionul național cu participare internațională “150 de ani de la fondarea Pinacotecii Naționale”. Inițiată de noi în colaborare cu Muzeul Național de Artă – urmaș direct al Galeriei de Tablouri de la jumătatea veacului al XIX-lea – manifestarea s-a bucurat de participarea unor cercetători și muzeografi din țară și din străinătate cu activitate prestigioasă în acest domeniu. La deschidere au rostit alocuțiuni prof. univ. dr. Ioan Opriș, secretar de stat la Ministerul Culturii și Cultelor, prof. univ. dr. Ioan Scurtu, directorul Institutului de Istorie “Nicolae Iorga” și Roxana Theodorescu, director general al Muzeului Național de Artă.

Comunicările au acoperit o arie largă de preocupări și au stabilit valoarea, în context național și internațional, a galeriei înființate de Barbu Știrbei și a mării instituții care avea să evolueze din aceasta. În comunicarea sa, *România: Orient sau Occident?*, Kiki Skagen Munshi, consilier de presă și cultură al ambasadei SUA la București, a precizat locul culturii și artei românești din veacul al XIX-lea, influențele și afinitățile acestora în plan european. Folosind o bogată bibliografie, Raluca Boangiu – tânără absolventă a Universității de Arte, Facultatea de Istoria și Teoria Artei, care actualmente elaborează o lucrare de “master” la Montpellier – a analizat diversele tipuri de muzee și premisele care au stat la baza constituirii lor în Franța și în România în comunicarea intitulată *Muzeul secolului al XIX-lea între istoricitate și estetism. Premise generale*. Comunicarea Mariei-Domnița-Ruxandra Dreptu, muzeograf la Muzeul Național de Artă, purtând titlul *Pinacoteca Națională, între program și aleatoriu*, a relevat tendințele care au stat la baza compunerii colecțiilor. Doina Pungă, cercetător principal la Muzeul Național de Istorie a României, a subliniat dezideratele care au stat la baza constituirii colecției de stampe a muzeului în comunicarea *Cabinetul de Stampe – un proiect virtual în atenția fondatorilor Pinacotecii Naționale*. Sub titlul *De la Galeria de Tablouri la Pinacoteca Națională*, Adrian-Silvan Ionescu a prezentat activitatea de constituire a patrimoniului proaspetei instituții muzeale în primii zece ani ai existenței sale. Date foarte interesante despre o colecție care a fost răspândită și, în mare parte, s-a pierdut, a furnizat Mioara Ioniță, cercetător principal la Muzeul Național de Istorie a României în comunicarea *Câteva date despre Galeria de Tablouri a Camerei de Comerț și Industrie București*. Mediul münchenez și activitatea câtorva plasticieni formați acolo au fost evocate de Ioana Vlasiu, cercetător principal la Institutul de Istoria Artei, în comunicarea *Artiștii și călătoriile. Lucrări de artiști*

români la München din jurul anului 1900 în Galeria Națională. Ioana Beldiman, lector la Universitatea de Arte, a schițat portretul unei generoase doamne din înalta societate, care a îmbogățit colecțiile muzeului: *Ecaterina Ghica-Comănești, o donatoare la 1896*. Personalitatea unui important plastician activ la Cernăuți, precum și o lucrare necunoscută a acestuia, recent descoperită într-o colecție particulară, au constituit subiectul comunicării profesorului Ilie Luceac de la Colegiul Pedagogic al Universității Naționale “I. Fedkoviți” din Cernăuți, Republica Ucraina, *Epaminonda Bucevshi, un pictor bucovinean aproape uitat*. Valorificând materiale uitate din presa interbelică, Mariana Păvăloiu de la Academia Navală “Mircea cel Bătrân” din Constanța a expus lucrarea *Muzee și colecții prezentate în revista de cultură “Boabe de grâu”*. Informații inedite despre piese de mare însemnătate din patrimonial Muzeului Brukenthal au prezentat Doina Udrescu, director al acelei instituții sibiene și colega sa, Olimpia Tudoran-Ciungan, în comunicările *Pictura germană din Transilvania secolului al XIX-lea și prima jumătate a secolului XX* și, respectiv, *Lucrări inedite ale școlii italiene de pictură în Pinacoteca Brukenthal*. Mariana Dragu, muzeograf la Muzeul Național de Artă, a adus o deosebită contribuție la clarificarea paternității unei picturi din colecția regală în comunicarea *Un Van Dyck în colecția Regelui Carol I*.

Dacă la deschiderea oficială și în prima parte a celei dintâi zile a simpozionului sala de conferințe a Institutului de Istorie era plină, după pauză publicul s-a rarefiat – așa cum se întâmplă mai peste tot –, iar în cea de a doua zi asistența a fost constituită în mare parte doar din cei care trebuiau să-și susțină comunicările. Aceasta nu înseamnă, însă, că simpozionul nu s-a bucurat de interesul specialiștilor și discuțiile care s-au purtat în final au dovedit cu prisosință utilitatea acestei întâlniri aniversare și problemele suscitade de materialele scoase la lumină din paginile îngălbenite ale dosarelor de arhivă sau din cercetarea inventarelor vechi de muzeu de studioșii care se apleacă, cu pasiune, asupra trecutului muzeografiei naționale și al activității pionierilor acesteia. Pentru ca aceste comunicări să nu rămână doar în amintirea participanților, sunt tipărite în acest număr al „Revistei istorice”. Este necesar să ne omagiem înaintașii iluștri, chiar dacă pentru unii gestul pare vetust, iar „festivismul” un apanaj al epocii de tristă amintire a socialismului multilateral dezvoltat și al anilor dictaturii ceaușiste.

Adrian-Silvan Ionescu

ROMÂNIA: ORIENT SAU OCCIDENT?

Pictorii nu sunt numai creatori de obiecte frumoase, ci și martori ai vieții și gândirii epocii lor. De-a lungul secolelor ei și-au ales subiectele consultându-se îndeaproape cu cei din jur, rezultatul fiind o combinație a dorințelor artiștilor, în planurile personal și profesional, cu cererea pieții de artă. Dorințele artiștilor erau determinate de capacitatea și autopercepția lor, locul pe care îl ocupa fiecare pe scena picturii din epocă și de instrumentele pe care le foloseau. În relația lor cu “piața de artă” ei erau plătiți pentru creații comandate sau, în lipsa patronajului, sperau să își vândă tablourile în momentul când le terminau de pictat.

Pe lângă crearea unor opere de artă individuale, un alt rezultat a fost realizarea, în fiecare perioadă, a unui corpus de lucrări ce reflecta aspirațiile și gândirea epocii respective. Acest fenomen și manifestarea lui în România sunt subiectul scurtei mele intervenții.

La sfârșitul secolului al XVIII-lea și începutul celui următor s-au extins călătoriile prin lume și s-a dezvoltat o clasă socială de mijloc educată. Aceasta avea mijloacele materiale pentru a-și permite decorarea interioară a locuințelor, lucru care a dus la o cerere de imagini ale unor tărâmurî îndepărtate. Clasa mijlocie și înalta societate puteau să cumpere tablouri originale sau copii individuale. Astfel tehnologia imprimării s-a dezvoltat într-*așa* o măsură încât imaginile au ajuns să fie reproduse în producție de masă. În Europa Occidentală apetitul pentru informația vizuală s-a născut și extins dincolo de membrii înstăriți ai societății, în rândul unei clase mijlocii educate, care se dezvoltă rapid.

Pentru a satisface această cerere de informație vizuală, artiștii au început să călătorească pe meleaguri îndepărtate. Unii, precum Luigi Mayer în Egipt și România, Raffet în România, în calitate de reporteri, fiind chiar angajați pe post de fotografi oficiali ai timpului. Alții, precum Delacroix în Alger, în calitate de artiști în căutare de inspirație și de noi subiecte interesante.

Au fost artiști care au venit și în România în cadrul acestui fenomen. Sigur că nici pe departe atât de mulți câți s-au dus în Grecia, Țara Sfântă, Rusia sau Italia, dar au ajuns și aici. Au pictat peisaje, costume, clădiri și, într-o mai mică măsură, obiceiuri românești. Ei ne-au oferit portretul unei țări care, *așa cum se reflectă în arta lui Liotard și până la ilustrările Războiului din 1877, apărea ca o parte puțin exotică a Europei, dar nu ca o parte a Orientului. Orientul, adică Imperiul otoman și Nordul Africii, era aproape necunoscut occidentalilor. Ei nu înțelegeau și nu doreau să facă vreun efort pentru a studia o cultură și o religie despre care "știau" numai că sunt "diferite". Această atitudine se reflectă în pictura orientalistă care deseori pune accent pe elementul exotic.*

"Temele abordate în pictura orientalistă se regăsesc în lucrările celor mai mulți pictori: scene de harem cu femei întinse pe pat în atitudini lascive, scene virile de vânătoare sau de luptă, peisaje de deșert, oaze sau orașe orientale cu străzi tipice. Se pune accent pe anumite detalii: costume, elemente arhitecturale specifice, obiecte din viața cotidiană și de habitat" ("Les Peintures Orientalistes" – Internet).

Românii, deși sub suzeranitate otomană în cea mai mare parte a secolului al XIX-lea, au rămas o națiune creștină. Peisajul era familiar, spre deosebire de cel deșertic sau de junglă, iar limba relativ accesibilă.

Pictorii care au vizitat România au redat, în special, realitatea și nu imaginația. Au pictat peisaje, costume, oameni, *așa cum îi vedeau în realitate, biserici și alte clădiri. Cu puține excepții, acestea erau desene sobre, directe și realizate cu profesionalism. Erau și scene cu țărani în port popular, dar asemenea reprezentări făceau parte din activitatea de documentare care se desfășura atât în Occident, cât și în Europa de Est. Apăreau și nobili cu pălării înalte, dar acestea erau accesoriile purtate în realitate și nu imaginate de artist. Aceste scene au dispărut la mijlocul secolului, odată cu schimbarea vestimentației. S-au făcut multe desene ale poștalionelor care zdruncinau călătorii pe drumurile Valahiei și Moldovei, dar chiar *așa erau în realitate. S-au făcut și portrete de români, marcate de influența artei bizantine, așa cum s-a demonstrat cu acuratețe, dar aceasta a fost clar impusă de cerințele clienților, nu de percepția pictorilor.**

Pe scurt, în privința apartenenței României cu precădere la Europa sau la Orient, eu susțin că există un corpus de dovezi din surse eminentamente obiective, și anume artiștii călători din secolul al XIX-lea, care o plasează în mod ferm între fruntariile Europei.

Kiki Skagen Munshi

NOTE DE LECTURĂ: GHIDURI DE MUZEE

Kunsthistorisches Museum. Guide to the Collections, Wien, Verlag Christian Brandstätter, 1988, 432 p. Acest ghid voluminos, editat în condiții grafice excepționale și cu foarte multe reproduceri în culori și în format destul de mare ca cititorul să-și poată face o idee despre fiecare exponat în parte, conține: lista autorilor fiecărei secțiuni a ghidului, sumarul, planul general al muzeului, cuvântul introductiv aparținând directorului general al muzeului (dr. Wilfried Seipel) – în care, printre altele, se arată că, deși experiența americană în organizarea muzeelor a fost folosită, nu se vor găsi similarități între acest muzeu, unic în felul său, și dă exemplu muzeul Metropolitan din New York, și în care se fac unele precizări privind istoria muzeului (rezultat din cumularea unor colecții imperiale mereu îmbogățite, muzeul a fost deschis publicului la 17 octombrie 1891; în încheierea cuvântului introductiv directorul general scrie că acest muzeu “constituie și o piatră în procesul dezvoltării istorice spre o Europă unită”) –, articolul intitulat *Kunsthistorisches Museum ca monument al arhitecturii de pe Ringstrasse* (se face un istoric al clădirii și o descriere a părților sale componente), abrevieri, cele 7 secțiuni ale muzeului intitulate: *Colecția egipteană și a Orientului Mijlociu*, *Colecția de antichități grecești și romane*, *Colecția de sculptură și arte decorative*, *Cabinetul de numismatică*, *Colecția de vechi instrumente muzicale*, *Colecția de arme și armuri* (toate secțiunile sunt ilustrate prin reproducerea celor mai importante piese ale muzeului).

Ilustrațiile sunt însoțite de mențiuni privind epoca căreia îi aparține exponatul, autorul, numărul de inventar, materialul din care este alcătuit, precum și de o explicație referitoare la piesa ilustrată. Explicațiile poartă inițialele numelor autorilor lor (autori menționați cu numele complet în lista autorilor la care ne-am referit).

Fiecare secțiune este precedată de un studiu explicativ, în care este menționat specificul secțiunii respective, cu date istorice și referitoare la originea pieselor muzeului.

Kunsthistorisches Museum se plasează printre marile muzee ale lumii, cu caracteristici unice, cum ar fi de exemplu cele privind colecția de vechi instrumente muzicale despre care, în studiul ce precede această secțiune, se arată: “Colecția de vechi instrumente muzicale se deosebește de alte colecții similare, deoarece este adăpostită în zece încăperi mari ale clădirii Neue Burg (aripa din secolul al XIX-lea a palatului de iarnă al Habsburgilor), spațiu magnific pe care nici o altă colecție de acest gen din lume nu-l are”.

Câteva din piesele aparținând celor șapte secțiuni ilustrate în ghid: Stela de lemn pictat (Theba, Egipt, circa 640 î.Ch., p. 38) dedicată zeului soare, Cap de bărbat (Sudul Arabiei, începutul mileniului I A.D.; sculptură de alabastru, p. 57); Centaur (sculptură, circa 170 î.Ch., argint, p. 77), Apollo (statuie de bronz, secolul I î.Ch., p. 78), Gemma augustea (după anul 10 A.D., onix, p. 89), pereche de fibule (începutul sec. V A.D., aur placat peste argint și încrustat cu pietre semiprețioase, p. 103), Capitel corintic (perioada imperială romană, marmoră, p. 117); Adam (sculptură de lemn, circa 1510, autor Tilman Riemenschneider, p. 144), Ceas de masă (Augsburg 1564, autor Jeremias Metzker, p. 150), Doi cocostârci (Milano, cristal, sfârșitul sec. XVI, atelierul lui Saracchi, p. 173), Figurine din *commedia dell'arte* (Murano, circa 1600, sticlă colorată, p. 174), Împăratul Carol al V-lea (Milano, 1555, sculptură de bronz, autor Leone Leoni, p. 184), Bătălia Amazoanelor (Viena, circa 1680, sculptură de lemn, autor Ignaz Elhafen, p. 219); *Ecce Homo* (pânză, pictură, 1543, autor Tițian, p. 255), Nimfă și păstor (pictură, pânză, Tițian, circa 1570, p. 256), Biciuirea lui Isus (pictură, pânză, circa 1585, Tintoretto, p. 260), Iudit cu capul lui

Holofern (pictură, pânză, Verona–Veneția, Veronese, 1583–1585, p. 263), Infanta Margarita într-o rochie albastră (pânză, pictură, Velásquez, Sevilla–Madrid, 1599–1600, p. 271), Coborârea de pe cruce (pictură, pânză, 1730/1731, Italia, autor Francesco Solimena), Viena văzută de la Castelul Belvedere (pânză, pictură, 1758–1761, Canaletto, p. 293), Schönbrunn – reședință imperială de vară (pictură, pânză, 1758/1761, Canaletto, p. 294), Portretul împăratului Maximilian I (1519, Nürenberg, Albrecht Dürer, p. 308), Turnul Babel (lemn, pictură, 1525/1530, Pieter Bruegel cel Bătrân, p. 319), Autoportret (circa 1638, pânză, pictură, Peter Paul Rubens), Samson și Dalila (circa 1628/30, pânză, pictură, Van Dyck, p. 336), Portretul unui bărbat (circa 1654/55, pânză, pictură, Franz Hals, p. 343), Mic autoportret (circa 1657, lemn, pictură, Rembrandt, p. 345); Duncat (monedă cu chipul Mariei Tereza, 1754, argint, p. 361); 6 trompete (autori Franz și Michael Leichamschneider, argint placat cu aur, Viena, 1741–1746, p. 384); Armură pentru cavaleria grea (autor Hans Jakob Topf, cca 1625, oțel, p. 422).

Colecția „Efes” este cuprinsă în cadrul secției de antichități grecești și romane.

La p. 104-105 se află ilustrate importante piese de aur (aparținând secolelor II–IX A.D.) descoperite în Transilvania.

Am menționa în încheiere excelenta calitate a hârtiei, a ilustrațiilor, a copertelor și a legăturii cărții. Singurul reproș ce se poate face lucrării este lipsa indexului autorilor ale căror lucrări figurează în ilustrații și a listei ilustrațiilor.

Joods Historisch Museum Amsterdam. Handbuch für das museum für Jüdische Geschichte, ed. by E. van Voolen, f.a., 152 p.+il. Cartea dedicată muzeului evreiesc din Amsterdam (editată în foarte bune condiții grafice, pe hârtie velină, cu copertă sugestiv ilustrată, cu multe reproduceri în culori) nu este numai un ghid și nu este totuși o lucrare istorică; mai degrabă iese în evidență caracterul eterogen al volumului, ca structură și ca tematică. Textul este bilingv (germană și franceză în expunere paralelă pe aceeași pagină).

Structura volumului: cuvântul introductiv, partea dedicată descrierii muzeului și sinagogilor din Amsterdam (muzeul a fost inaugurat la data de 3 mai 1987, în vechiul complex al sinagogilor așkenaze), partea dedicată istoriei evreilor din Țărilor de Jos. Cartea prezintă interes îndeosebi pentru partea a doua, cea de istorie; dintre capitolele ei: *Religia în permanentă evoluție; Israel și sionismul; Uniți pentru țară, divizați în gândiri; Persecuție și supraviețuire; Măsuri antievreiești și rezistența; Consiliul evreiesc din Amsterdam; Clandestinitate sau deportare; Ultimul drum; Eliberarea: bucurie și doliu; Religia evreiască; Sefarzi și așkenazi; Cartierul evreiesc din Amsterdam*. S unt cuprinse și teme în legătură cu sărbători și instituții iudaice.

Am remarcat dintre ilustrații: *Pastel din 1935* (de Martin Monnickendam, 1875–1943) reprezentând interiorul unei sinagogi din Amsterdam cu ocazia serviciului ținut la împlinirea la 14 noiembrie 1935 a 300 de ani de la stabilirea comunității așkenaze din Amsterdam; imaginea muzeului evreiesc din Amsterdam; fotografia a doi copii purtând steaua galbenă (purtarea ei a fost obligatorie în perioada ocupației de la vârsta de 6 ani), înainte de a fi deportați; fotografia unui grup de evrei arestați în 1941; fotografia unui grup de evrei în momentul urcării în trenul ce-i ducea spre lagărele de concentrare și exterminare (din peste 100.000 de evrei deportați în timpul ocupației s-au întors după război câteva mii de supraviețuitori); hotărârea de excludere a lui Baruch Spinoza din comunitatea evreilor portughezi din Amsterdam în 27 iulie 1656, filozoful fiind considerat eretic (a fost singurul care, într-o asemenea situație, a refuzat să plătească o sumă de bani pentru retragerea hotărârii luate); figurile câtorva evrei care au jucat un rol important în istoria comunității

evreiești din Țările de Jos și în același timp în istoria Țărilor de Jos (medicul Ephraim Ezechiel Bueno, 1599–1665; omul de afaceri sefard Benjamin Cohen, 1725–1800; juristul Jonas Daniel Meijer, 1780–1834); uzina de diamante din Amsterdam, fotografie din 1925.

Este menționat faptul că încă de la începutul evului mediu evreii au fost obligați să poarte un semn distinctiv, au fost supuși restricțiilor în practicarea religiei lor, de asemenea restricțiilor în alegerea locului de domiciliere – în 1290 obligați să părăsească Anglia, în 1309 obligați să părăsească anumite teritorii din Franța, în secolul al XV-lea izgoniți din întreaga Germanie, în 1492 izgoniți din Spania (în secolele XVII–XVIII s-au putut întoarce în toate aceste țări cu excepția Spaniei), în Țările de Jos (unde, începând cu sfârșitul secolului al XVI-lea sosesc evrei marani, izgoniți din Spania, sefarzi, iar mai târziu evrei așkenazi din Europa răsăriteană, în urma pogromurilor comise de Bogdan Hmelnițki – dar nu au cunoscut niciodată persecuții religioase sau de alt ordin, iar la sfârșitul secolului al XVIII-lea – ca efect al ideilor Revoluției franceze – au beneficiat de acordarea drepturilor depline de cetățenie. Au urmat însă perioada celui de al doilea război mondial, ocupația nazistă, seria de legi rasiale, purtarea obligatorie a stelei galbene, arestările, deportările. A urmat renașterea vieții evreiești, după eliberare.

De-a lungul a patru secole evreii din Țările de Jos și-au adus o importantă contribuție la dezvoltarea artelor și științelor, a filozofiei, a comerțului și a industriei, dacă n-ar fi să pomenim decât de filozoful Baruch Spinoza, de Henri Polak (1868–1943) conducătorul sindicatelor muncitorilor din industria diamantelor, bancherul și politicianul liberal Wertheim care a participat la realizarea unor mari proiecte cum a fost gara centrală din Amsterdam, canalul Mării Nordului.

Astăzi, așa cum arată în concluzia lucrării, „legăturile cu Israelul s-au amplificat, dar, încetul cu încetul, cei 40.000 de evrei din Țările de Jos se simt din nou la ei acasă”.

La Habana, Salas del Museo Nacional de Cuba, palacio de bellas Artes, Introducción de Miguel Luis Núñez Gutiérrez, editorial Letras Cubanas, 1990, 184 p. Clădirea muzeului național de Artă al Cubei a fost ridicată între anii 1952–1954, dar originea muzeului se afla în alt edificiu ce fusese inaugurat în 1913. Schița istoriei muzeului este tratată în cuvântul introductiv la splendidul album editat în 1990.

Muzeul aparține acelei părți a capitalei Cubei legată de „Havana veche, declarată patrimoniu cultural al umanității”.

Alături de palatul Căpitaniei Generale, de catedrală, de universitate și de alte muzee și monumente, muzeul național constituie unul dintre obiectivele vizitate de tot mai numeroși turiști care – în parte și pentru plaja și hotelurile de la Varadero, localitate numită curent ca fiind „o altă Cuba” datorită modernității și facilităților sale pentru străini – se îngrămădesc în vacanța de iarnă în aeroportul din Havana, sosiți din toate colțurile Europei și din Canada.

Havana, denumită „blânda Havană”, se compune din trei entități oarecum distincte: cea a palatelor, monumentelor, bisericilor, clădirilor istorice, aparținând răspândirii civilizației hispanice în Lumea Nouă; cea modernă, în special a hotelurilor ultraluxoase răspândite în diferite cartiere; și cea a unei lumi părăsite și neglijate, aparținând celor care în ultimele decenii au emigrat, cei mai mulți în Statele Unite, înființând în Florida, la Miami, ceea ce se numește „mica Havană”.

Albumul conține introducerea la care ne-am referit, în care se fac și considerații privind secțiunile muzeului și unele dintre piesele ilustrate, secțiunile din album cu ilustrații, Colecția de artă antică, Colecția de pictură europeană, Colecția de pictură cubană, biografiile

pictorilor, scurte informații biografice, în general fără considerații sau caracterizări privind operele lor.

Remarcăm din secțiunea de artă antică: un sarcofag cu o mumie, un cap de statuie a Afroditei, o amforă grecească, câteva portrete de la Fayum, cap în bazalt al zeului Amon; din pictura europeană: tablouri de Peter Paul Rubens, Vittore Carpaccio, Jacopo Bassano, Canaletto, Camille Corot, Maurice Vlaminck, Sir Joshua Reynolds, Thomas Gainsborough, Sir Thomas Lawrence, John Constable, William Turner, Luis de Morales, Francesco de Zurbaran, Bartolomé Esteban Murillo, Ignacio Zuloaga; din pictura cubaneză: tablouri de Juan del Rio, Vicente Escobar, Armando Menocal, Wilfredo Lam, Sandú Darié, ultimul născut în România în 1908.

Nancy Frazier, *Jewish Museums of North America. A Guide to Collections, Artifacts and Memorabilia*, Smithsonian Institution, Published by John Wiley and Sons, Inc., 1992, 242 p. Autorul lucrării despre muzeele evreiești din America de Nord a dat o interpretare extensivă noțiunii de „muzeu evreiesc”, incluzând în ea orice este în legătură cu istoria poporului evreu în general sau în special cu istoria evreilor americani.

Ținând seamă de faptul că istoria Statelor Unite cuprinde în înțelesul ei specific doar câteva secole, era normal ca pasionatul cercetător al oricăror urme (document, obiect de cult, fotografie, obiect tehnic, scrisoare etc.) de viață evreiască să fi dat această direcție atotcuprinzătoare cercetărilor sale (și este de menționat că el a călătorit timp de un deceniu – așa cum arată în prefața cărții – pentru a vizita muzeele pe care le-a descris în cartea sa), chiar dacă, de exemplu, menționarea până și a unui tablou de Rembrandt reprezentând figura unui evreu al timpului său ar putea fi considerată ca fiind în afara limitelor normale ale titlului lucrării („Jewish Museums of North America”), ca și de altfel menționarea unei colecții aparținând Orientului Antic (cu obiecte aparținând vechii Palestine) aflătoare într-un muzeu cum este Metropolitan Museum of Art din New York.

Structura lucrării: cuvânt înainte de Tom L. Freudenheim (Assistant Secretary for Museums, Smithsonian Institution), prefața autorului (după ce arată că a inclus în lucrare „toate muzeele importante ale Americii de Nord”, societățile de istorie care au expus colecții de obiecte de cult sau de artizanat evreiești și monumente referitoare la viața evreiască sau a evreilor americani, sinagogile care posedă colecții sau obiecte de cult prezentând un interes muzeistic, tablouri – de exemplu, de Rembrandt și Chagall, specifică faptul că a omis picturile chiar ale evreilor, fără legătură cu un specific evreiesc și în continuare scrie: „Am încercat mai degrabă să fiu extensiv decât restrictiv”), „acknowledgments” (se aduc mulțumiri celor care l-au sprijinit în munca de strângere a informațiilor și de elaborare a lucrării), conținutul propriu-zis (pentru Statele Unite muzeele sunt structurate pe arii geografice și anume: Northeast, Midwest and South, West; urmează Canada, pe două arii: Quebec și Ontario), glosar (sunt explicați termeni specific evreiești), bibliografie, index (comun pentru materii și nume).

Lucrarea cuprinde numeroase ilustrații, dar lipsește o listă a lor; iată câteva dintre ilustrațiile cuprinse în volum: fotografia boxerului Benny Goldstein – p. 25, elevii școlii de coregrafie ai lui Judith Berg din Varșovia, fotografie din 1937 – p. 61, *Pescar arab*, pictură din 1928 de Reuven Rubin – p. 70, fotografie din 1910 reprezentând o familie de imigranți evrei maghiari pe când se aflau pe Ellis Island – p. 74, fotografia lui Levi Strauss, cunoscutul întemeietor de industrie manufacturieră – din 1890, p. 208.

Autorul a folosit următoarea metodă în prezentarea fiecărui obiectiv: este caracterizat muzeul (sau colecția, sau clădirea) printr-un titlu semnificativ, apoi sunt indicate

localitatea unde se află muzeul, zilele și orele de vizitare; urmează un istoric al obiectivului respectiv (uneori cu referire la regiune și la contribuția evreilor în dezvoltarea acelei regiuni, precum și amănunte cu privire la personalități evreiești), iar în unele cazuri o parte intitulată „Highlight”, în care se atrage atenția asupra anumitor puncte din muzeul respectiv sau sunt prezentate detalii cu caracter anecdotic în legătură cu vreun personaj sau vreo situație particulară.

Dintre cele prezentate în lucrare, rețin atenția îndeosebi muzeele axate exclusiv pe tematica istoriei evreiești, ca de exemplu, The United States Holocaust Memorial Museum din Washington (în privința căruia în lucrare se dă ca dată probabilă de inaugurare anul 1992, dar a fost, cum se știe, inaugurat în 1993), The Jewish Museum din New York (“cea mai mare și cea mai importantă instituție de acest fel din emisfera vestică; are în colecțiile sale peste 14.000 de obiecte acoperind 4000 de ani de istorie evreiască”, p. 66), Muzeul Național al Istoriei Evreilor Americani din Philadelphia.

Unele amănunte din comentariile autorului privesc viața câtorva personalități evreiești din trecut, ca de exemplu, membrii familiei Goldwasser (numele a devenit ulterior Goldwater; Barry Goldwater, aparținând acestei familii, va deveni candidatul partidului republican la președinție în anul 1964), Louis Brandeis, primul judecător evreu la Curtea Supremă a Statelor Unite și Levi Strauss.

The Art Institute of Chicago. The Essential Guide, Selected by James N. Wood and Teri J. Edelstein, with entries written and compiled by Sally Ruth May, 1993, Second printing 1994, 288 p. Ghidul Muzeului de Artă din Chicago (muzeu care este unul dintre cele mai mari din Statele Unite și comparabil cu celebrul Metropolitan din New York), publicat prima dată în 1993 și republicat în 1994, în condiții grafice excelente, cu reproducerea în culori a fiecărei piese selectate, are următoarea structură: pe copertă și pe prima pagină reproducerea unui tablou de Renoir și unuia de Seurat, cuvântul introductiv semnat de James N. Wood (directorul Institutului) în care se face o scurtă istorie a dezvoltării muzeului și sunt date scurte explicații cu privire la secțiile muzeului (ca și alte muzee din Statele Unite și cel din Chicago are un caracter eterogen: alături de pictura și sculptura europeană aflăm, de exemplu, ceramica peruviană, vechi tipărituri japoneze, o istorie a fotografiei), secțiunile ghidului cu reproduceri (Africa, Australia și cele două Americi; Artă americană – este vorba de cea a Statelor Unite; Arhitectura; Artă asiatică; Artă europeană decorativă, sculptura și arta clasică, printre piesele ilustrate fiind și sculpturi de Canova și Rodin; Pictura europeană, p. 123-169, cu reproduceri din Correggio, El Greco, Rembrandt, Rubens, Poussin, Tiepolo, Reynolds, David, Ingres, Goya, Delacroix, Constable, Turner, Manet, Corot, Degas, Monet, Renoir, Seurat, Gauguin, Cézanne; Fotografia; Tipăriurile și desenele; Țesăturile; Pictura și sculptura secolului XX, cu reproduceri din Maillol, Sargent, Picasso, Kandinsky, Monet, Matisse, Mondrian, Picasso, Giacometti, Paul Klee, Beckmann, Brâncuși, Dali, Chagall), indexul (sumarul se află în față). Cartea nu cuprinde nici un fel de indicații bibliografice.

Brâncuși este menționat ca „francez născut în România”, Chagall ca „francez născut în Rusia”.

Explicațiile la fiecare reproducere se referă atât la piesa respectivă, cât și la arta și la curentul pe care le reprezintă; ne sunt date și scurte informații biografice privind pe autorul piesei ilustrate.

Ghidul cuprinde 256 reproduceri. Este reprodusă și o imagine a clădirii muzeului, care se află în apropierea centrului orașului Chicago, pe malul lacului Michigan.

Ghidul a fost publicat în mai multe limbi de circulație, conținutul fiind același, cu excepția copertei, pe care este reprodus un tablou diferit pentru fiecare cele din trei versiuni.

La standul muzeului se află o bogată literatură de specialitate care privește fiecare curent artistic sau pictor sau sculptor luat separat; trebuie însă să remarcăm că date fiind proporțiile ghidului, în comparație cu ghidurile din alte muzee, lipsa oricăror indicații bibliografice nu se justifică.

Reproduceri din opera aceluiași pictor apar în secțiuni diferite, dar aceasta se explică prin data la care tabloul respectiv a fost realizat (înainte sau în secolul XX; este cazul, de exemplu, al lui Monet).

Lipsește de asemenea orice considerente generale privind secțiunea respectivă, care să analizeze criteriul de selectare și care să dea, pentru marele public, unele explicații asupra trăsăturilor comune ale piesele alese pentru ilustrare în secțiunea respectivă (care să cuprindă evident și considerații de ordin istoric).

Explicațiile la piesele respective cuprind în general o jumătate de pagină, ceea ce este esențial pentru înțelegerea piesei de artă respective.

Cea mai extinsă secțiune a ghidului este cea privind pictura europeană, ceea ce ni se pare firesc.

Muzeul a fost inaugurat în anul 1893 cu scopul de „a colecționa arta trecutului și prezentului și de a inspira și forma pe creatorii viitorului”.

Betinio Diamant

NOTE ȘI RECENZII

•• *Enciclopedia Blackwell a gândirii politice*, DAVID MILLER (coord.), consultanți: Janet Coleman, William Connolly, Alan Ryan, introducere la ediția românească de Alan Ryan, București, Edit. Humanitas, 2000, 814 p.

Scopul mărturisit al editării acestei enciclopedii a fost acela de a răspunde nevoii de prezentări introductive clare și competente a personalităților, mișcărilor și ideilor care ar putea fi relevante pentru cei interesați de problematica gândirii politice (p. 5).

În articolele *Enciclopediei*, redactate de autori din spațiul anglofon, se regăsesc gânditori, curente și ideologii sau concepte ale științei politice. Reflecția contemporană despre spațiul politic ocupă și ea un loc important în volum, iar contribuțiile politologilor occidentali (mai nou s-a propus la noi termenul de *politiști*) nu surprind numai viziunea canonică despre o personalitate sau ideologie, ci și delimitări sau nuanțări, cum este cazul articolului semnat de Brian Barry (profesor la London School of Economics) și dedicat *naționalismului* (p. 525).

Editorul a făcut o deliberată omisiune a instituțiilor politice, dar volumul este văduvit și de termeni precum „guvernare” sau „stat de drept”; în schimb, în lucrare regăsim alte concepte: „autoritate” (p. 50-54), „putere” (p. 595-599) sau „welfare state” (p. 700), tradus de profesorul Dragan Stoianovici cu termenul „stat asistențial” și nu „stat social”, cum ar fi preferat unii autori români, poate din pudoare ideologică și partizană. Bine tălmăcită este și cunoscuta expresie din spațiul politic american – *checks and balances*, tradusă „îngrădiri și contraponderi” sau „control și contracarare reciprocă” (p. 395).

La tratarea comunismului persistă, pentru cititorul român, o anumită ambiguitate, în sensul că există două articole: unul consacrat comunismului ca atare și altul prezentând comunismul *sovietic*, expeditat într-o singură frază, fără să i se explice substanța. În schimb, *comunismul*, articol întins pe mai mult de 3 pagini, îl amintește doar în treacăt pe Marx (p.118-121).

Enciclopedia gândirii politice este însă un ghid util, un important instrument de lucru care ar putea să pătrundă cu folos și în bibliografiile esențiale ale facultăților de științe umane din România. Lucrarea se adresează însă, atât profesionistului, cât și amatorului. O deschidere benefică într-un spațiu unde chiar profesionistul, istoricul ideologiilor politice, continuă uneori să considere compatibile statul democrat-liberal și contopirea puterii executive cu cea judecătorească! Pentru demontarea acestei aserțiuni fanteziste, vezi articolul despre separația puterilor (p. 654). Cum această confuzie mai caracterizează și lumea politică românească, rolul de îndrumar al lucrării trebuie încă o dată evidențiat.

Cristian Vasile

•• *Iulian Antonescu și dreptul la neuitare*, EUGENIA ANTONESCU (coord.), București, Edit. Maiko, 2002, 136 p.

Anul acesta ar fi împlinit 70 de ani. Iulian Antonescu, un vrednic intelectual, figură emblematică a secolului XX, a fost muzeograf, universitar, conducător de instituții muzeale,

istoric și excelent răspânditor de știință și cultură oriunde era chemat. Zoe Dumitrescu Bușulenga, amintindu-și de o împrejurare în care a vorbit împreună cu Iulian Antonescu, declară: "I-am spus, cu admirație neascunsă, că nu voi mai vorbi niciodată în public alături de el; era cel mai redutabil concurent pe care l-am avut vreodată"; iar Răzvan Theodorescu depune mărturie pentru "chipul captivant în care directorul ce a făcut atât de mult pentru muzeele României, cărturarul despre care se spunea că vorbește cea mai frumoasă limbă românească după Mihail Sadoveanu, știa să-și cucerească auditoriul". Am redat două citate din această culegere de 29 de articole reunite sub titlul *Iulian Antonescu și dreptul la neuitare*.

Semnalarea cărții ar putea fi considerată un modest act de dreptate post-mortem făcut unuia dintre primii năpăstuiți ai "tranziției" actuale. Intelectual de mare noblețe spirituală, provenit dintr-o familie din Piatra Neamț, Iulian Antonescu și-a făcut studiile universitare la Facultatea de Istorie din București, promoția anilor 1951-1956; despre el regretatul scriitor și profesor Dumitru Almaș avea să scrie: "În cei cinci ani de facultate (...) a fost în fruntea seriei lui și pot afirma că o pot clasifica una dintre cele mai bune serii din care au înflorit oameni de știință și cultură, cu care avem dreptul să ne mândrim și noi dascălii și știința națională".

Toți semnatarii articolelor se referă la incontestabilele merite în domeniul propagării istoriei naționale și organizării de muzee, într-o luptă neconținută cu activiștii și potențaii puterii comuniste, pentru a face să triumfe adevărul cercetării științifice în organizarea muzeistică, indiferent de profilul muzeelor.

Evenimentele din decembrie 1989 l-au găsit ca director al muzeelor în Consiliul Culturii și Educației Socialiste, iar noul titular al Ministerului Culturii în funcția de ministru, deși cunoștea personalitatea istoricului Iulian Antonescu și eforturile lui de a păstra și conserva patrimoniul cultural-național, în loc de a-l lua sfetnic, l-a marginalizat. Era deprimat și epuizat. Aveai impresia că nu mai rezistă. Depășise multe obstacole, dar nu a mai avut puterea să suferă indiferența și indolența cu care era tratat. A murit în 1991, înainte de a împlini 60 de ani.

Istoritul Marcel Drăgotescu scrie în cartea de față: "Odată cu Iulian Antonescu a mai dispărut unul dintre puținii cavaleri ai istoriei, care în turnirul acesta al vieții – uneori atât de aspru și necruțător – a înțeles să lupte numai cu armele credinței, cinstei și onoarei" (p. 66).

Lectura cărții ne oferă argumente privind necesitatea îndreptării, cât mai este cu putință, a unor greșeli în aprecierea valorilor reale ale societății românești.

Gelcu Maksutovici

•• *Kitab-ı Dedem Korkut*, Istanbul, Ahmet Veli Menger Vakfı, 2000, 316 p.

Alături de ciclul de legende privitor la Oğuz Han, epopeea *Kitab-ı Dedem Korkut* reprezintă cea mai veche operă literară de mari dimensiuni a turcilor. Ea s-a păstrat sub forma a două manuscrise otomane din secolul al XVI-lea. Cel mai complet dintre acestea datează din anul 993 H. (1585) și se păstrează la Biblioteca de la Dresda. Conține 12 legende ale turcilor oguzi preislamici din Asia Centrală. Cel de-al doilea manuscris se află la Roma, la Biblioteca Vaticanului. El conține doar 6 legende. Textul acestora este identic cu cel al legendelor corespondente din manuscrisul de la Dresda.

Actuala ediție, publicată la Istanbul de Fundația "Ahmet Veli Menger", reproduce prin fotocopiare toate paginile manuscrisului de la Dresda al epopeii *Kitab-ı Dedem Korkut*. De asemenea, sunt reproduse prin fotocopiare toate paginile dosarului care însoțește acest manuscris. Acest dosar conține numele și țara de origine ale tuturor persoanelor care au consultat acest manuscris începând din anul 1901. Cu începere de la sfârșitul secolului al XIX-lea, textul acestui manuscris a fost publicat integral sau parțial (în limba turco-osmană, cu litere arabe sau latine, dar și în transpunere în limba turcă modernă, precum și sub formă de traduceri în alte limbi), de numeroase ori în Turcia, Rusia, Germania, Italia etc. Marele merit al ediției de față este publicarea, pentru prima oară, a textului integral al manuscrisului de la Dresda prin intermediul fotocopierii. Această metodă permite studierea amănunțită a tuturor particularităților paleografice și lingvistice ale textului original, putându-se astfel corecta eventualele greșeli intervenite în timpul publicării diverselor ediții anterioare. Remarcăm faptul că, deși manuscrisele păstrate (la Dresda și la Roma) datează din a doua jumătate a secolului al XVI-lea, limba în care sunt scrise acestea este limba turco-osmană timpurie (secolele XIII-XV), apropiată de limba turcă populară, conținând puține influențe arabo-persane.

După cum am arătat mai sus, textul integral al epopeii *Kitab-ı Dedem Korkut* conține 12 legende. Acestea cuprind crâmpoșe din istoria și viața cotidiană a turcilor din cele mai vechi timpuri până la stabilirea lor în Anatolia și întemeierea Imperiului selgiuchid (secolul al XI-lea). Din punct de vedere al tematicii, cele 12 legende pot fi clasificate astfel: a) cronica luptelor triburilor turce oguze între ele sau cu triburi învecinate (8 legende); b) întâmplări de dragoste legate de viața unor eroi ai legendelor (2 legende); c) cronica unor acte de vitejie (2 legende). Cele mai multe dintre aceste legende datează din perioada anterioară secolului al X-lea, când a avut loc islamizarea majorității turcilor. După islamizare, aceste legende au suferit unele modificări, destinate să-i transforme pe eroii turci păgâni în eroi musulmani, dedicați trup și suflet luptei pentru răspândirea Islamului și înfrângerea ghiaurilor. Totuși, acest suprastrat islamic este destul de subțire. Sub el se observă cu ușurință trăsăturile caracteristice ale societății turcești preislamice. Organizarea în triburi (uneori aliate, alteori dușmane), viața nomadă sau seminomadă, creșterea animalelor, vânătoarea și războaiele, familia monogamă, raporturile de egalitate în drepturi între bărbat și femeie, participarea femeii la luptă (cu arma în mână) alături de bărbat și lipsa idealurilor islamice contrastează puternic cu multe trăsături caracteristice ale societății islamice selgiuchide și otomane. Această epopee ne oferă, deci, un vast și amănunțit tablou al vieții și spiritualității turcilor preislamici. În aceasta constă inestimabila sa valoare.

În concluzie, această nouă ediție a celebrei epopei naționale turcești încununează edițiile și studiile de specialitate publicate până în prezent. Practic, avem la dispoziție un mic album de paleografie și limbă turco-osmană. Fundația "Ahmet Veli Menger" merită felicitări pentru publicarea acestei ediții (apărută în excelente condiții grafice). Sperăm că această fundație va edita (eventual și prin fotocopiare) și alte manuscrise otomane, precum și documente otomane de cancelarie.

Adrian Tertecel

ADRIAN-SILVAN IONESCU, *Învățământul artistic românesc. 1830-1892*, București, Edit. Meridiane, 1999, 432 p. + il.

Din debutul acestor consemnări de lector pe marginea unei generoase abordări în spațiu și timp, în premieră în istoriografia actuală, nu ne rămâne altă variantă decât să remarcăm benefica existență a acestei tratări monografice/tematice în contextul dat, dintr-un dublu unghi de percepție: de a evalua deopotrivă forma/fondul, respectiv fundamentul necesar în edificare și evoluție, și de a releva un nivel superior de pregătire, alcătuit din suita de metode de instruire plastică, dar și de a sublinia, critic, logica tehnico-materială, total improprie intervalului tratat (cadre didactice, clădiri etc.).

Motivația semnatarului în a circumscrie acest excurs temporal de numai 62 ani ține de faptul că segmentul descris reprezintă tocmai faza de pionierat în arta/știința artistică autohtonă, care a marcat trecerea de la stadiul unui învățământ general la cel specific, de strictă specializare, validat decisiv de parametrii învățământului de profil academic. Reperele cronologice temporare sunt delimitate firesc de două laturi extreme, concretizate prin introducerea desenului în școlile de cultură generală (1830) și prin apariția celor dintâi personalități autentice către finalul secolului al XIX-lea. Anul terminal 1892, moment de veridică cotitură, este subliniat prin faptul că generația fondatoare se retrage treptat și cedează loc alteia noi, biologic/profesional, odată cu modificarea de optică intervenită în plan mental, prin abandonarea rigorismului solemn și acceptarea unor curente moderne novatoare.

Sistemul educației artistice este pertinent analizat de Adrian-Silvan Ionescu în componentele sale esențiale, "scriitura descriptivist/pozitivist" etalată, într-un bun sens al cuvântului, făcând acum un apel exegetic la reguli de funcționare, programe analitice, diferite aspecte economico-tehnice, la anumite relații interumane dintre dascăli și elevi, dar și între cadrele didactice și emisarii forurilor tutelare. Pilda de "altruism" deosebit, oferită în narare și interpretare, are drept sorginte documentară un vast material arhivistic și presa vremii, explorate temeinic și restituite, aproape în întregime, fie în comentariile făcute în text, fie în anexe ori în sistemul dens al notelor finale pe capitole.

Monografia ce a văzut nu demult lumina tiparului în tradiționala serie "Biblioteca de Artă" a editurii bucureștene, este structurată într-o ordonare legico/logică din punct de vedere cronologic și tematic. Prefața lămuritoare se continuă cu cele 11 capitole, cu partea de concluzii referitoare la comparatismul efectuat între cele două instituții descrise, la seria de asemănări/diferențieri de ordin economic, metodologic, organizatoric și programatic, reluate într-o pragmatică comprimare finală, de segmentul consistent al Anexelor (60 de piese pentru anii 1861-1891), de bibliografia selectivă și indicele menit să înlesnească regăsirea numelor de persoane studiate.

Un minim excurs istoriografic preliminează multe elemente descrise de autor pentru a stabili concret debutul educației artistice românești pe cele două direcții abordate, în Moldova și Țara Românească, între anii '20 și '90 ai veacului al XIX-lea. Un rol important este acum acordat unor nume, precum Gh. Asachi, în fondarea Școlii de Pictură de la Iași (1860, vezi și activitatea lui Gh. Panaiteanu-Bardasare) și, ulterior, efortului tandemului alcătuit din Th. Aman și Gh. Tattarescu, la București, confirmat de inaugurarea instituției similare în 1864.

Regulamentele de funcționare, succesive între anii 1864 și 1883, raporturile nu totdeauna facile între elevi și profesori, dotarea precară, sistemul de medalii/premii la expoziții, bursele (de stat, regale și de specializare) și bursierii interni/externi, exemplele

numeroase de “avataruri” resimțite în spațiu și timp (desființări/reînființări, 1866, 1867, stringente nevoi materiale, insalubritate, incendii, mutări etc.) sunt doar câteva din multitudinea de crâmpoie, util recompuse în strădania de a lumina fața neștiută a existenței și activității celor două instituții monografiate.

Dincolo de un major atribut, numit gândire rațională și plăcută expunere literară în scrisul profesat, Adrian-Silvan Ionescu face din nou dovada unei temeinice și profunde documentări, înlesnită vizual prin setul de ilustrații de epocă, în a sublinia aportul ambelor Școli de Arte Frumoase în așternerea bazelor culturii plastice românești, în contribuția la dezvoltarea gustului estetic în general, dar mai ales a educației de profil în societatea urbană, în special, în rescrierea istoriei unor memorabile figuri de “dascăli-maestrii” pentru generații întregi, cu reverberații în timp chiar până la reluarea organizată a învățământului artistic plastic în anul 1950.

Efortul constant de durată și curajul abordării acestui segment temporal ne determină să întrezărim previzibila angajare a autorului în continuarea demersului său vizând conturarea altor direcții din trecutul învățământului artistic autohton de până la alte, aleatorii ori definitorii, granițe cronologice sau tematice.

Stelian Mândruț

OLIVIER GILLET, *Religie și naționalism. Ideologia Bisericii Ortodoxe Române sub regimul comunist*, București, Edit. Compania, 2001, 313 p.

Apariția tezei de doctorat a istoricului belgian Olivier Gillet, *L'Église orthodoxe et l'État communiste roumain (1948-1989). Étude de l'idéologie de l'Église orthodoxe: entre traditions byzantines et national-communisme*, reprezintă un fapt semnificativ în cadrul revizionismului istoriografic din România de după decembrie 1989.

Revizionismul istoriografic este un simptom necesar și obiectiv al prăbușirii sistemului de coerciție intelectuală din România ceaușistă. Neostalinismul ceaușist, și cu deosebire cel din ultimii zece ani, a impus canoane foarte dure vieții intelectuale din România. În modul cel mai radical a fost lovită știința istorică românească, în prim-planul ofensivei dogmatice (mai curând am putea vorbi de un jdanovism stagnant) aflându-se contemporaneistica. Studiile de istorie politică internă au fost cel mai profund afectate de clișeele triumfaliste ceaușiste, care parazitau și cele mai timide eforturi de analiză a specificității politicii românești. Dacă despre perioada de după 6 martie 1945 nu se putea vorbi/scrie decât în notă triumfalistă, care nici măcar nu mai făcea distincție între aspectele violente ale perioadei Dej (incriminate de Nicolae Ceaușescu în 1968) și cele pragmatic pozitive ale “epocii de aur”, despre perioada interbelică s-au putut scrie studii serioase de istorie politică internă românească. Rămăneau însă insuficient cercetate, sau total oculate, domeniul întregi ale istoriei ideilor, mentalităților, ale vieții sociale.

Prăbușirea comunismului a deschis drumul atât de necesar reconstrucției istoriografice. Câmpul interesului istoriografic al contemporaneisticii s-a dilatat foarte mult, iar noua generație de istorici s-a orientat cu precădere spre “zonele albe”. Prăbușirea comunismului a provocat însă și “separarea apelor” în “frontul istoric”. Analiza istorică a devenit foarte repede un criteriu atât în recunoașterea din exterior a pozițiilor științifice și politice ale istoricilor angajați în studierea istoriei contemporane, cât și în omologarea, sau excluderea, simbolică deocamdată, în interiorul breslei profesionale. Cu alte cuvinte, a scrie într-un anumit mod despre monarhie, Antonescu, sau natura regimului comunist a devenit

echivalent cu poziționarea istoricului respectiv într-o tabără, fie comunistă/socialistă/fascistă nostalgică, în orice caz, refractară înnoirii demersului istoriografic și alta pro-occidentală, pro-europeană, atașată asimilării cât mai rapide atât a scriiturii, cât și a problematicii occidentale istoriografice. A fi “occidental” și “deschis” înnoirii istoriografice a devenit sinonim cu ofensiva deschisă împotriva oricărui istoric care nu se afilia necondiționat taberei Pro-vest. Încercarea unor istorici, cu deosebire tineri, de a sugera că o astfel de cezură între istorici este profund nemotivată intelectual, că demersurile istoriografice cele mai valide sunt cele bazate pe o analiză complexă a unor surse arhivistice multiple, cât și a bibliografiei occidentale și românești de ultimă oră s-au lovit de suficiența și represaliile “occidentalilor”. În realitate, orice discurs istoriografic, orice scriitură este validă în măsura în care reconstruiește un trecut, desigur definitiv pierdut și imposibil de reprodus în totalitatea și unicitatea sa, cât mai aproape de setul de informații aflate în documentele primare. Numai privilegiind arhivele putem reconstrui rațional ceea ce a fost nu în sensul rankean, ceea ce este o utopie, ci în măsura în care interogația noastră asupra documentelor istorice se rupe definitiv de simpla narare și juxtapunere a informațiilor. Modificând permanent interogația noastră, relativizând judecățile prea tari, renunțând la rolul/pretenția de procurori ai perioadei respective putem fi contemporani timpului nostru și nu simpli cronicari (cronicarii relevă cititorului de astăzi interesul pe care-l purtau cotidianului, ca mediu favorizant al “marii istorii”; pentru cronicari faptele “mici” ale vieții cotidiene marcau stilul politicii familiilor domnitoare, ale celor boierești, sau comportamentul “prostimii”). Un istoric total, sau mai curând permanent nemulțumit de construcția lumii la care participă alături de rege, negustor, cavaler sau plugar, este un intelectual eliberat de toate clișeele în afară de acela al rigorii profesionale. Aceasta nu este însă posibilă în absența lecturării în permanență fie a acelorași surse (în momente diferite în timp), fie a alternării surselor narrative cu cele arhivistice, a celor oficiale cu cele secrete. Istoricul trebuie să fie mereu un om nemulțumit de el însuși, de starea propriei profesii, un om enervat de comoditatea din jur și insistent în a interoga tot ceea ce îl poate ajuta la reconstrucția rațională a lumii. Tot ceea ce este real este rațional numai în măsura în care realității se aplică judecata senină a istoricului. Nu pentru a condamna, ci pentru a înțelege. Comprehensiunea istorică este dușmanul corectitudinilor de orice fel, al convențiilor sociale celor mai înrădăcinate și aliniilor intelectuale celor mai evidente.

Legătura între această lungă introducere și cartea pe care ne-o propunem să o recenzăm rezidă în caracterul ei exponențial pentru actuala stare de lucruri din istoriografia română.

Miza cărții lui Olivier Gillet este aceea de a demonstra că ideologia Bisericii Ortodoxe este/a fost marcată de naționalism și că acesta a servit ca puncte de contact teoretic între național-comunism și ortodoxism, dar a definit și natura internă, structura de profunzime a ideologiei/eclesiologiei ortodoxe. O astfel de teză vizează nu numai evoluția intelectuală a Bisericii Ortodoxe Române ci și, în primul rând, raportul ei de dependență în raport cu statul român, fie el capitalist/interbelic, fie național/comunist. Acest raport de dependență ar fi consubstanțial istoriei Bisericii Ortodoxe, care a găsit întotdeauna drumul concilierii, simbiozei, simfoniei cu interesele statului. Biserica Ortodoxă Română și-a elaborat încă din momentul instaurării totalitarismului comunist doctrina supunerii prin lucrarea patriarhului Justinian Marina, *Apostolat social, pilde și îndemnuri pentru cler*. Acest corpus a fost permanent completat cu numeroase articole și studii ale teologilor și ierarhilor Bisericii Ortodoxe, care accentuau supunerea Bisericii față de statul și regimul național-comunist; mai mult exista o “simfonie” între tradiția intelectuală ortodoxă și cea a laicității. Naționalismul, etnicitatea, etnophiletismul, nomocanonismul și principiul

simfoniei ar fi pilonii care se regăsesc atât în sfera temporalului, cât și în cea religioasă. Antioccidentalismul, lupta împotriva dușmanului pluriform și pluriconfesional (începând cu catolicismul și terminând cu sectele neoprotestante) ar completa setul inserției ortodoxiei românești în spațiul intelectual și politic românesc.

Gillet susține că accentele epocii comuniste ar fi devenit după decembrie 1989 mult mai pregnante. Biserica a continuat astfel, după căderea comunismului, o luptă începută încă din perioada modernă împotriva adversarilor ei.

Putem avea mai multe atitudini față de tezele lucrării lui O. Gillet. Putem afirma *ab initio* falsitatea *in integrum* a lucrării și partizanatul ei explicit. Ar fi o atitudine prea comodă și irelevantă. Un aer de fals ar înconjura o asemenea abordare. În fapt, lucrarea istoricului belgian pune probleme deosebit de grave și actuale. A fost într-adevăr Biserica Ortodoxă Română o servilă aliată a regimului comunist? A existat o comuniune de interese și mesaje/construcții intelectuale între comunism și ortodoxie? A continuat Biserica Ortodoxă Română să fie un adversar al adversarilor ei reali, sau potențiali, după 1989? Este Biserica un adversar “fundamentalist”, al statului de drept? Cum ar fi dorit, de fapt, autorul să reacționeze Biserica față de statul și regimul comunist?

Natura relației între Biserica Ortodoxă și regimul comunist din România a fost mult mai complexă decât sugerează autorul. Olivier Gillet nu vorbește aproape deloc despre rezistența reală la comunism a unei semnificative părți a clerului ortodox. Dincolo de opoziția intelectuală, de incompatibilitatea dintre creștinism și ateismul militant al partidului s-a manifestat și tipul de rezistență activă, inclusiv armată, față de regim, în rândurile clericilor ortodocși.

Comunismul, în ciuda unor prevederi legislative, nu a fost deloc conciliant cu Biserica, în faza radicală a totalitarismului. Anii '50 au fost ani de ofensivă ideologică și politică susținută împotriva religiei în general, fără ca ortodoxismul să fie favorizat în vreun fel. “Unirea” din 1948 a creat numai avantaje aparente ortodoxiei, căci prin lichidarea uniaturismului povara presiunii comuniste cădea și mai mult pe umerii ortodoxiei. Anii '60-'70 au însemnat impunerea evidentă și larg acceptată social a scientismului probat tehnologic, iar în anii '80, în pofida unor clare accente naționaliste, regimul ceaușist a păstrat clișeele cele mai evident staliniste.

Stalinismul și post-stalinismul, chiar dacă au acceptat să facă unele concesii ortodoxiei, și-au păstrat (până în 1985 în URSS și până în 1989 în România) caracterul ostil religiei. Ideologia fondatoare a stalinismului și post-stalinismului a continuat să rămână marxism-leninismul centrat pe rolul conducător al partidului, pe funcția socială dominantă a proletariatului (clasei muncitoare), pe scientismul tehnologic (chiar dacă investițiile în știință scădeau constant în România anilor '80). Accentele naționaliste nu au devenit predominante și nu s-a făcut încă o analiză serioasă (operatorii care sunt utilizați pentru definirea termenilor de națiune, etnicitate și naționalism sunt încă confuzi) a relației dintre marxism-leninismul dominant și naționalismul incipient. Deși vorbea de fiecare dată de națiunea socialistă și întregul popor, Ceaușescu nu a apărut în realitate decât propria poziție politică și pe cea a partidului comunist. Cadrele de partid s-au acomodat așa-zisului național-comunism (naționalismului ceaușist) pentru că au înțeles că acesta nu este decât un coagulant al puterii, un pretext pentru a drena nemulțumirile interne spre exteriorul “patriei socialiste”.

Cum ar fi trebuit să reacționeze Biserica Ortodoxă? Se pare că autorul ar fi dorit fie ca Biserica Ortodoxă să intre în fățiș conflict cu statul comunist, fie să iasă efectiv din istorie. Trebuie înțeles că Biserica are în primul rând rosturi spirituale și nu politice. Tradiția istorică a Bisericii Ortodoxe, în general, și nu în România în special cum sugerează autorul,

a alimentat o atitudine de înscriere mai curând conciliantă (chiar la rigoare colaboraționistă) cu regimul politic, spre deosebire de cea catolică. Că acest lucru nu a făcut posibilă o rezistență organizată în fața comunismului este evident. Dar nu era rostul în primul rând al Bisericii Ortodoxe să realizeze acest front anticomunist.

Instaurarea regimului comunist nu s-a produs, așa cum se consideră îndeobște, într-o societate patriarhală, în care reflexele autoritariste și antimoderniste să fie predominante, ci mai degrabă într-o societate fracționată cu mari disparități economice și sociale. Dacă am urmări o hartă imaginară a rezistenței anticomuniste am observa translația spiritului de libertate de la lumea urbană la cea rurală, de la cea a câmpiei la cea muntoasă. Aceasta explică și reclusiunea spiritului monastic românesc. Biserica nu a capitulat în esențialitatea ei, care era de fapt îndumnezeirea omului și slava lui Dumnezeu. Capitulara a fost mai curând "istorică", în sensul că, în transcendent, și-a păstrat vocația și nu a asimilat ideologia marxistă și nici nu a devenit un apanaj al regimului. Colaboraționismul a venit din recunoașterea concordanței dintre unele aspecte ale ideologiei religioase cu ideologia regimului, din mesaje de supunere și recunoaștere a valorii actelor politice ale puterii temporale.

Atâta timp când însăși societatea s-a pliat destul de rapid (întâi orașul, apoi satul, întâi câmpia, apoi muntele) la presiunea comunistă, era greu de crezut că Biserica Ortodoxă Română va reacționa similar cu Biserica Catolică din Polonia și Ungaria, sau chiar cu cea luterană din R.D.Germană. Tradiția supunerii a devenit și mai "naturală" dacă ținem cont de maniera în care clasa politică românească a fost demantelată de comunism. Desigur, tradițiile luptei pentru libertate în România comunistă nu sunt comparabile cu cele din Polonia și Ungaria. Dar pentru această situație nu este responsabilă în vinovăție exclusiv Biserica Ortodoxă.

Nu putem fi de acord cu sugestia din final a autorului a incompatibilității dintre statul de drept și menirea Bisericii. Un stat român care să se definească în afara ortodoxiei și a etnicității românești nu este posibil.

Nu poate fi însă omisă ostilitatea și opacitatea conducerii Bisericii Ortodoxe Române față de orice tentativă a istoricilor laici profesioniști de a studia în arhivele Sfântului Sinod. În vara anului 1998, când eram integrat într-un program de cercetare al unui institut de cercetări din Leipzig, mi s-a blocat de către vicarul administrativ al Patriarhiei Române orice acces în arhivele Sfântului Sinod. Ierarhul m-a repezit, spunându-mi pe un ton vehement că el nu se sperie nici de Securitate (iată, teoria simfoniei nu mai funcționa), nici de Academia Română. În răspunsul oficial primit mi se spunea că Arhivele Sfântului Sinod se bucură, "ca orice arhivă de stat" (!) de un regim special, că istoricii aparținând Bisericii lucrează pe teme similare, deci laicii nu mai au ce căuta în arhivele Bisericii. Un asemenea răspuns nu poate decât să provoace reacții de respingere față de Biserică din partea intelectualilor laici. Biserica trebuie să fie deschisă eforturilor istoricilor din afara ei de a studia un segment temporal care nu aparține numai acesteia, ci societății în ansamblul ei. Astfel s-a ajuns la atacuri împotriva Patriarhului Teoctist, pe baza unor documente insuficient verificate aparținând arhivelor altor instituții (recte Securitatea).

Lucrarea lui O. Gillet, în concluzie, rămâne o lucrare partizană, care prin anarhismul pozițiilor exprimate, prin lectura superficială a surselor (privilegiind un anume tip de poziții oficiale), lasă loc liber unor cercetări temeinice în domeniul anunțat în titlu. Nu înțeleg în ce a constat consultanța în istorie acordată editurii de dl. Mihai Manea.

Florin Müller

LUIGI LABRUNA, *Genera iuris institutorum morum. Studii di storia costituzionale romana*, Napoli, 1998, 316 p.

Lucrarea, care cuprinde câteva studii considerate ca aparținând domeniului istoriei constituționale a Romei (cu privire la înțelesul sintagmei de “istorie constituțională” pentru Roma antică, în comparație cu noțiunea modernă de “constituție” găsim unele referințe în volum) și care, în privința istoriei antice, folosește cu predilecție ca izvor pe Appianus, are la bază o concepție unitară ce imprimă volumului un caracter tezist. Caracterul cărții este acela de studiu socio-juridic.

Referințele bibliografice sunt impresionante și aproape fiecare dintre tezele autorului este legată de o formulare anterioară a doctrinei, chiar dacă formularea este doar o enunțare fără o amplă argumentare și documentare, efort care a revenit autorului culegerii în documentele-studii din volum (În acest sens, referințele bibliografice, pentru studiul *Marco Emilio Lepido e la sua rivolta*, se află în volum, p. 235-281, în care lucrările citate sunt și comentate, în general pentru aflarea punctelor de convergență cu tezele autorului sau pentru extrapolarea unor informații din izvoarele antice).

Structura volumului: sumarul, cuvântul introductiv al autorului (1 februarie 1998 – din care rezultă că opinia autorului este aceea că “istoria unei constituții politice nu constă numai în istoria formelor juridice, dar trebuie să fie la un moment dat istoria puterii și de aici și a acelor care în mod concret în diferite momente exercită puterea sau o suportă”), o notă (se referă la textele studiilor din volum, texte apărute cu puțin ani înainte și acum adunate și republicate laolaltă), studiile intitulate: (*Iuri maxime ... adversaria*). *La violenza tra repressione privata e persecuzione pubblica nei conflitti politici della tarda republica*; */Adverbis plebem/ dictator*; *Nemici non più cittadini. Riflessioni sulla cd. Rivoluzione romana e i rapporti governanti/ governati nella crisi della res publica*; *Qualche riflessione sulla cd. /democrazia/ dei Romani*; *Corruzione e politica in Roma repubblicana*; *Marco Emilio Lepido e la sua rivolta* (studiu relativ amplu, având mai multe capitole); */De re publica/*, studiu ce cuprinde scurte considerații asupra filozofiei politice a lui Cicero; volumul se încheie cu reproducerea unei intervenții a autorului cu ocazia omagierii profesorului De Martino Francesco în mai 1997 (se fac referiri și la perioada în care a existat o rezistență a studiilor de drept roman față de politica oficială nazistă de condamnare a dreptului roman ca fiind o expresie a unui sistem capitalist) și cu indicarea izvoarelor antice citate (predomină Appianus, ceea ce este explicabil față de preocuparea autorului pentru mișcările și categoriile sociale și pentru izvoarele “materiale” ale dreptului ca bază a instituțiilor dreptului public în special, dar și al celui privat).

Tehnica constă în formularea unei teze (de exemplu “Adversus plebem dictator”), după care urmează dezvoltarea ei și argumentarea pe baza izvoarelor și a interpretării acestora.

O lucrare extrem de elaborată de adunare și analiză a izvoarelor este cea dedicată revoltei lui Marcus Emilius Lepidus.

Trebuie să remarcăm că deși în sprijinul tezelor sale autorul se referă și la unele instituții de drept privat roman, accentul principal al analizelor cade pe evoluția instituțiilor dreptului public (în special privind structurile constituționale, dacă le putem numi astfel) roman.

Care sunt concepțiile autorului (și trebuie să facem remarcă privind caracterul unitar al viziunii autorului)? Pentru a-și salva privilegiile, aristocrația a recurs la mijloace violente “reprimând violența cu o violență și mai mare”, p. 7; printre aceste mijloace:

senatus consultum ultimum, declararea adversarilor politici ca hostes rei publicae (ca să nu mai poată recurge la provocatio ad populum), în sfârșit dictatura; toate acestea au dus la împărțirea poporului în două părți antagoniste, la “amurgul republicii” și la soluția inevitabilă conservatoare a principatului; intervențiile acestea, inspirate de o ideologie represivă, au dus în final la impunerea principatului, “regimul forte” în care au fost eliminate violențele și vechile dezordini și disensiuni și au fost create noi sisteme de privilegii și locul vechilor discordii și vechilor libertăți a fost luat de “concordie, consens, siguranță”, p. 22, și citând pe Lucanus autorul accentuează ideea că “pacea a venit, dar în același timp... cu un stăpân!”; dictatura a fost o instituție creată “în interesul aristocrației, adversus plebem”, p. 63; declararea adversarului politic drept hostis printr-un senatus consultum ultimum a transformat inamicul politic într-un “străin” în raport cu republica și astfel cetățenii adversari politici au fost considerați ca fiind străini și starea de necesitate a fost invocată pentru a justifica un senatus consultum ultimum; autorul nu se identifică cu Finley care susține – poate din “atenocentrism” – că Roma n-a fost niciodată o democrație, dar se apropie de concepția acestuia; în privința sintagmei “corupție politică” (la Roma), autorul îi dă un înțeles destul de larg și se referă la o serie de instituții juridice și dispoziții (lex Iunia de repetundis, crimen repetundarum, crimen maiestatis, crimen ambitus, crimen sodalitorum, crimen peculatus, crimen vis) și autorul, în legătură cu înțelesul noțiunii de corupție, se referă la o societate în criză, bolnavă de violență privată și publică și la “convulsunile mortale ale vechiului stat republican”.

Sensul extins al noțiunii de corupție este legat de titlul studiului *Corupție și politică în Roma republicană*.

Viziunea autorului este diametral opusă celei care ar rezulta din acceptarea tabloului prezentat de Tacitus, potrivit căruia prăbușirea aristocrației și a structurilor republicane s-ar datora tocmai acelor instituții pe care autorul le prezintă ca instrumente create de aristocrație și îndreptate în final împotriva poporului însuși.

Tezele autorului beneficiază de o prezentare cu ajutorul unui limbaj captivant și de o argumentare bazată la fiecare pas pe izvoare antice.

Betinio Diamant

IOAN-AUREL POP, *Istoria, adevărul și miturile (Note de lectură)*, București, Editura Enciclopedică, 2002, 390 p.

Știind că domnul Ioan-Aurel Pop (I.-A.P.) este unul dintre cei mai temeinici istorici români, cu lucrări fundamentale privind mai ales evul mediu, am rămas surprins de recenta sa carte și, mai ales, de proporțiile ei. A publica 390 de pagini ca “note de lectură” la o carte de 310 pagini, intitulată *Istorie și mit în conștiința românească* (ediția 1977) a lui Lucian Boia (L.B.) mi s-a părut a fi un exces de zel.

Inițial am considerat că L.B. nu merita o asemenea atenție, pentru simplul motiv că eseurile sale – variații pe aceeași temă – amintesc mai curând de anii ‘50, când unii “justițieri”, în frunte cu Mihail Roller, căutau să “revoluționeze” istoriografia românească, negând tot ce se scrisese până atunci. Practic, cu mici excepții, istoricii au refuzat să discute despre cărțile lui L.B., astfel că asupra acestora s-au pronunțat – cel mai adesea cu entuziasm – diverși ziariști, filologi, opticieni, medici etc.

Parcurgând cartea *Istoria, adevărul și miturile* am ajuns la concluzia că I.-A.P. are dreptate, în sensul că, lăsând fără replică asemenea producții, se poate acredita ideea că istoricii ar accepta punctele de vedere ale lui L.B. sau că nu ar avea argumente să-l combată.

Domnul I.-A.P., cu competența și meticulozitatea-i cunoscută, ia pagină cu pagină cartea citită, supunând-o unei foarte ascuțite analize critice. În cele ce urmează, voi reliefa doar câteva dintre observațiile domnului I.-A.P.:

1) *Concepția:*

“Nu înțelegem cum poate fi mitul construcție imaginară, nici reală, nici ireală, din moment ce adjectivul imaginar înseamnă nereal, fictiv, închipuit? Nici ce poate să fie logica imaginarului nu este deloc clar, dacă ne amintim că logica singură înseamnă demonstrație, rațiune, raționament sau ordonarea gândirii?” (p. 23)

“Suntem avertizați că autorul nu vede nici o contradicție între imaginar și realitate, ceea ce este cel puțin curios” (p. 25).

“Precizarea este importantă: autorul nu urmărește orice «mituri», ci doar pe acelea cu conotație națională” (p. 27).

“Autorul nostru afirmă indirect că toți cei care ar crede în obiectivitatea istoriei ar fi un fel de neocomuniști, calați pe comunism, nostalgici comuniști etc., ceea ce este cel puțin curios și inexact, dacă nu și jignitor” (p. 28).

“Pe aceeași linie, autorul arată că nu are drept scop demolarea mitologiei, ceea ce este paradoxal, fiindcă în întreaga carte tocmai asta face” (p. 29).

2) *Metoda*

“Prin această metodă anistorică, neprofesionistă, se poate dovedi orice. În al doilea rând, punctele de vedere ale istoricilor sunt puse pe același plan cu ale literaților, eseistilor, oamenilor de cultură în genere” (p. 246).

“Aplicând aceeași tehnică – repudiată de cercetarea istorică profesionistă – a colajului, trunchiind cărți, articole, concepții, amalgamând persoane, personalități, surse istorice, filozofice, literare etc., autorul speră să-și demonstreze concluzia formulată la început! Ce legătură are savantul Nicolae Iorga cu diletantul exaltat care a fost Romulus Scriban? Cine mai știe azi de cartea acestuia din urmă? Ce au comun omul de afaceri I.C. Drăgan și filosoful Emil Cioran?” (p. 220).

“Sunt invocați, uneori cu dojană paternă, alteori cu ironie superioară, istoricul Dimitrie Onciul, naturalistul Grigore Antipa, scriitorul Gala Galaction fiindcă au «hiperbolizat» personalitatea suveranului Carol I. După același tipic, între adulatorii lui Ferdinand I «cel Leal», «Întregitorul», «Fondatorul» etc., sunt enumerați numai Alexandru Hodoș, Gheorghe Cardaș, iar între cei care l-au «preamărit» pe Carol al II-lea (ca principe și ca rege) se află pomeniți tot Gh. Cardaș, dar și George Coșbuc, Octavian Goga, Adrian Maniu sau C. C. Giurescu și Cezar Petrescu” (p. 251).

“După cum s-a văzut din exemplele de mai sus, pentru ilustrarea ideilor sale, autorul folosește numai anumite categorii de surse, ceea ce înseamnă că informația este dirijată și incompletă. Aceste categorii de surse sunt prezentate adesea ca având același impact și același rol în societate. În acest fel, imaginea rezultată nu poate fi decât deformată, iar cititorii, cei mai mulți fiind nespecialiști, nu pot fi decât induși în eroare. Mai ales pentru tinerii literați, obișnuiți să elaboreze eseuri prin invocarea unor exemple, cartea dlui Boia poate trece ușor drept model al genului. Natural, pentru istoricul de meserie, căutător al adevărului, lucrarea nu răspunde exigențelor de specialitate” (p. 348).

3) *Istoricii și opera lor*

a) *Istoricii criticați*

“Cel mai deranjant lucru este iarăși blamarea fără limite a istoricilor români și a întregii lor creații, catalogarea lor ca naționaliști, diminuarea continuă a contribuțiilor lor” (p. 293).

“Toată zbaterea onestă a celor mai importanți istorici români de rezolvare a chestiunii etnogenezei și, în subsidiar, a continuității este prezentată ca replică, subordonată numai interesului politic. Cu alte cuvinte, nici Micu, Șincai sau Maior, nici Kogălniceanu, nici Hașdeu, nici Xenopol, nici chiar Brătianu nu ar fi avut intenții sincere de descifrare a realității trecute, de cunoaștere mai profundă și mai corectă a acesteia, ci de distrugere a eșafodajului construit de imigraționiști. Xenopol este chiar acuzat de «pur naționalism» românesc în intenția sa «de a demonta punct cu punct argumentația lui Roesler». Oare să nu fi avut Xenopol nici o urmă de onestitate, de sete de adevăr? Să fi fost el convins că Roesler are dreptate și să-i fi combătut «teoria» numai din «pur naționalism»? Cine îl va fi plătit pe marele istoric să falsifice trecutul? În peisajul creionat atât de apăsător de dl Boia, Roesler apare mai onest decât Xenopol” (p. 126-127).

“Iorga este acuzat că a voit să acopere «terenul gol» al statalității noastre cu Romanii populare, «soluție nu tocmai explicită», preluată, spre regretul dlui Boia, «de diverși autori până astăzi». Din moment ce Iorga însuși a fost un istoric atât de nepriceput și condamnat – cum se vede mereu din textul avut în atenție – autorii care-l urmează pe Iorga nu pot fi decât niște jalnici epigoni în ochii dlui Boia. Din păcate pentru Domnia sa, conceptul de Romanii populare face parte dintre intuițiile de geniu ale marelui istoric, care, ocupându-se de organizarea statală la români cu atâta competență, nu a urmărit să facă deloc propagandă și nici să-i transforme pe daco-romani și români în ceea ce nu erau. Dacă ar fi parcurs cu atenție scrierile lui Iorga și dacă nu ar fi ignorat interpretările *Studiilor* acestuia asupra *evului mediu românesc*, făcute de Șerban Papacostea – unul dintre acei «autori» disprețuiți de dl Boia, fiindcă îl urmează și azi pe Iorga –, criticul «miturilor» ar fi aflat poate și temeinicele explicații date conceptului incriminat” (p. 137-138).

“Dar luarea drept exemplu de istoric «conformist» a marelui profesor și arheolog Ion Nestor, în cazul culturii Dridu, ni se pare nedreaptă și forțată. De unde știe dl Boia că înainte de 1970, când a redactat Nestor partea sa din *Istoria poporului român* (coordonată de Andrei Oțetea), acesta s-ar fi lăsat manipulat de propaganda de partid?” (p. 131-132).

“Concentrat puternic pe chestiunea continuității și a romanizării, dar fără nici o cercetare proprie în domeniu, dl Boia ajunge cu «critica» și la colegii Domniei sale de la Universitatea din București, profesorii Ligia Bârză și Stelian Brezeanu [...] îl deranjează ideile Ligiei Bârză despre continuitate și romanitate. Cu alte cuvinte, în dispreț pentru adevăr, dl Boia ne propune – spre a se răzbuna pe «obsesia unității și continuității» din anii comunismului? – să susținem teoria imigraționistă” (p. 133-134).

b) *Istoricii tolerați*

“Ținând seama de severitatea cu care dl Boia tratează «exagerările naționaliste» ale lui Nicolae Iorga, Vasile Pârvan, C.C. Giurescu, Gh.I. Brătianu sau P.P. Panaitescu, ne-am fi așteptat la o analiză mai detaliată a erorilor «istoricilor» staliști și mai ales a urmărilor lăsate de aceste falsificări dictate de sus asupra conștiinței românești” (p. 83).

“Istoricii dirijați de Mihai Roller nu par chiar atât de «răi», fiindcă pe vremea stalinismului Mihai Viteazul era prezentat în manuale doar ca un fel de agent al Imperiului Habsburgic, Unirea din 1859 drept un rezultat al jocului de interese materiale tipic capitaliste, iar Unirea Transilvaniei cu România ca act agresiv al burgheziei românești. Nici urmă de «naționalism»!” (p. 155)

“De altfel, cei care vorbiseră prea apăsat despre specificul românesc au fost închiși sau marginalizați. Este curios cum peste această fază de ocultare a spiritului și specificului național, de punere între paranteze a autorilor și operelor de valoare, de «internaționalizare» și «rusificare» a culturii și societății românești, autorul nostru trece extrem de ușor, închinându-i doar zece rânduri [...]. Dl Boia nu se pronunță în legătură cu răul imens făcut de acest balast internaționalist impus conștiinței românești, fiindcă ține să revină cât mai repede la tema Domniei sale și să se ocupe de odiosul «naționalism» românesc” (p.177-178).

“Ne întrebăm de ce nu a exemplificat autorul citat această primă etapă antinațională a regimului comunist din România cu «mitul» lui Stalin, «tătucul» fiind atunci prezent peste tot, inclusiv în numele celui de-al doilea centru urban industrial al țării. O explicație ar putea fi faptul că, procedând astfel, profesorul Boia ar fi umbrat ideea generală a Domniei sale privind caracterul «naționalist» al societății românești sau privind prevalența miturilor «naționaliste» în conștiința românească” (p. 267).

c) *Istorici ignorați*

“De altminteri, cele mai importante contribuții științifice recente despre ideea imperială la români nu sunt citate” (p. 222).

“Ignorarea cercetărilor oneste ale lui Ș. Papacostea și reproșul adresat pe nedrept lui M. Maxim de către dl Boia nu face decât să arate eludarea fondului chestiunii în speță, din dorința de a demonstra cu orice preț o teză” (p. 88).

“Păcat că autorul nu ia în considerație lucrările lui David Prodan și Șerban Papacostea despre momentul Mihai Viteazul și, respectiv, despre națiunea medievală, fiindcă ar fi evitat astfel dezechilibrarea situației și dezinformarea celor interesați. Nu toți istoricii au fost unelte docile ale regimului comunist; cei mai valoroși nu au fost și acest adevăr trebuie scris într-o carte despre conștiința istorică a românilor” (p. 91).

“Toate cercetările specialiștilor, legate de subtila dozare dintre democrație și dicatură din perioada interbelică, de modalități de a ieși din variatele crize prin metode la fel de variate, de luptă pentru menținerea democrației, inclusiv în România, tomurile scrise pe aceste teme, toate acestea sunt complet ignorate” (p. 256).

4) *“Călărețul singuratic”*

“Dar să vedem dacă dl Boia avea antecesorii sau contemporanii întru preocupările referitoare la imaginar. Avea vreo câteva zeci (începând chiar cu Hașdeu, Xenopol și Iorga), deși vom face referire aici doar la doi dintre prestigioșii săi contemporani, necitați deloc în lucrarea discutată aici. Este vorba de regretatul om de cultură Alexandru Dușu și despre cercetătorul și profesorul Alexandru Zub, membru corespondent al Academiei Române [...] Toate aceste lucrări însumate compun aproape o istorie a istoriografiei românești în secolele al XIX-lea și al XX-lea, dar una lucidă și critică, erudită și responsabilă în același timp. În lucrarea dlui Boia, care are în atenție tocmai viziunea despre trecut a românilor în ultimele două secole, aceste cărți se cuveneau obligatoriu pomenite. Este drept că ele nu servesc ideii principale a autorului bucureștean, conform căreia istoriografia română este copleșită de mituri naționaliste și autohtoniste” (p. 362-363).

“Firește, citând cărțile și studiile lui Alexandru Zub, dl Boia ar fi fost silit să admită că au existat minți lucide și în anii regimului comunist, că și alții au fost și sunt conștienți de existența imaginărilor sociale, că scrisul românesc de marcă este produsul unor conștiințe responsabile, căutătoare sincere ale adevărului și obiectivității, care nu au falsificat trecutul cu bună știință, convinse «că vor da seamă de ale lor câte scriu». Altminteri, este mult mai șocant să apară în ochii publicului (neavizat sau puțin avizat) drept unic deschizător de drumuri, drept «călăreț singuratic» împins exclusiv de un acut simț justițiar” (p. 364).

5) *"Eu sunt deștept, eu știu tot ce s-a greșit"*

"Să presupunem oare că Nicolae Iorga, Șerban Papacostea sau Ștefan Andreescu, medievști de formație și prin vocație, nu cunosc chestiunile lumii medievale cum le cunoaște dl Boia?" (p. 159)

"... toți colegii de breaslă ai dlui Boia erau opaci, obtuzi, național-comuniști, în vreme ce doar Domnia sa **era clarvăzător!**" (p. 277)

"... toți dezinformează și mint, în funcție de o <logică> a miturilor, știută de dl Boia." (p. 103)

"... eu sunt deștept, eu știu tot ce s-a făcut greșit în cutare domeniu și nu am căzut în plasa erorii niciodată, pe când voi, ceilalți, de azi și din trecut, sunteți proști, dogmatici, naționaliști, comuniști, falși patrioți etc. și nici nu vă dați seama de acest lucru, pe care, iată, eu sunt chemat să vi-l arăt!" (p. 7)

"Profesorul Boia dă aici soluția: istoria adevărată nu există, dar există «adevărul» meu extrem de ispititor! Sau, mai direct: istoricii, cu excepția mea, nu pot ajunge la istoria cea adevărată!" (p. 302)

Ioan Scurtu

IOANA POPESCU, *Privește! Frații Manakia*, București, Supliment al revistei "Martor", VI, Muzeul Țăranului Român, 2001, 100 p. + il.

Fotografia etnografică este destul de puțin cunoscută ca gen de sine stătător în afara unui restrâns cerc de specialiști. Chiar și vasta operă a lui Carol Szathmari, întinsă pe o perioadă de peste 30 de ani, este cvasinecunoscută de marele public al epocii actuale, deși în veacul al XIX-lea, când a activat artistul, creațiile sale aveau largă circulație și se aflau în albumul fiecărei familii cu pretenții intelectuale. De aceea, actul de restituire pe care îl întreprinde Ioana Popescu, muzeograf la Muzeul Țăranului Român, prin editarea de albume cu fotografii etnografice, are o importantă valoare culturală. Acum câțiva ani, în 1998, ea a dat la lumină prețioasa arhivă a fotografului Iosif Berman (1892-1941), care făcuse parte din echipele sociologice ale lui Dimitrie Gusti și imortalizase tipuri umane și mediul rural românesc din anii '30-'40, creând un admirabil portret național. Tot sub îngrijirea sa a apărut de curând, ca un supliment al prestigioasei reviste "Martor" (publicată de Muzeul Țăranului Român), albumul dedicat fraților Manakia din Bitolia.

Intitulat sugestiv *Privește! Frații Manakia*, între copertile sale au fost adunate 200 de imagini realizate de cei doi frați, Yanaki și Milton (alintat Maltu), Manakia în comunitățile de aromâni la începutul veacului al XX-lea. Dar cum au ajuns aceste fotografii la noi? În 1906, cei doi fotografi și-au prezentat realizările la Expoziția Națională Română, organizată cu ocazia sărbătoririi a 40 de ani de domnie ai regelui Carol I. După închiderea expoziției, autorii donează fotografiile Muzeului de Artă Națională (strămoșul actualului Muzeu al Țăranului Român) al cărui director era chiar inițiatorul și fondatorul său, Alexandru Tzigara-Samurçaș. Cu rigoarea-i caracteristică, acesta a etichetat și fișat fiecare imagine în parte.

Albumul oferă o bogată documentație iconografică asupra comunității de aromâni din Epir, Macedonia și Pind de pe la 1900: peisajele caracteristice, locuințele, obiceiurile tradiționale (nunta, înmormântarea, transumanța oilor, colindele de Crăciun cu steaua) și, mai ales, spectaculoasele tipuri umane: pot fi admirate figuri de bărbați cu mustați mari, cu

chipuri aspre, serioase, chiar încruntate și, uneori, fioroase, purtând fes pe cap, fustanelă și brâu lat, în care au înfipite pistoale; femei cu priviri speriate, iscoditoare și circumspecte, purtând straie bogate, împodobite cu paftale mari, de argint, salbe de galbeni și lanțuri groase, mimând torsul sau înfășatul copilului ori pozând stând în picioare, în chip de respect față de soțul așezat; bătrâni plini de demnitate, cu alură patriarhală, ai căror ochi stinși au văzut multe în decursul lungii lor vieți; armatoli cu expresii crunte, hotărâte, și înarmați până în dinți. Dar ceea ce impresionează cel mai mult sunt familiile numeroase, compuse în jurul tatălui, *totdeauna așezat*, ținând între genunchi câte un copilăș înspăimântat de aparatul fotografic, sau marile grupuri de familii înrudite, adunate cu prilejul vreunei nunți sau sărbători, ce sunt fotografiate în exterior, aranjate pe mai multe registre, folosind denivelările de teren. În prim plan erau plasați lăutarii, așezați pe pământ, cu scripca la umăr și fluierul la buze, urma un rând de tineri, iar personajele importante sau notabilitățile locale, precum preotul și primarul (acesta din urmă îmbrăcat în haine europene, cu cravată la gât, dar cu fes pe cap) erau plasate exact în mijlocul consătenilor. Unele dintre aceste familii sunt chiar identificate: familia Iani din Perivole, familia George Pupi din Avdela. Dar majoritatea rămân anonime, având doar numele localității de proveniență: tipuri din Grebenița, tip din Păzi, tip din Laista, tip din Paliohori, tip de Fășeroată, tipuri din Samarina etc.

Un text succint și la obiect pune în temă publicul cu mediul în care au activat cei doi fotografi și cu împrejurările în care această bogată colecție a ajuns în posesia muzeului. Biografia fotografiilor este, de asemenea, schițată în linii mari. Urmează apoi ample comentarii la diverse grupuri de imagini care sunt bine venite pentru explicațiile competente privind costumele, fizionomiile, obiceiurile și ceremoniile care adunau modelele în fața aparatului de fotografiat. Cu aplecarea spre analiză și interpretare specifică istoricului de artă, Ioana Popescu relevă multe aspecte insolite pe care un ochi neavizat nu le-ar putea sesiza și a căror importanță autoarea o subliniază cu multă sugestivitate. Volumul se încheie cu lista ilustrațiilor preluată din fișierul muzeului, cu inscripțiile manuscrise ale autorilor (ce conțin titlul, datarea și localizarea, precum și numărul de inventar), cu un restrâns aparat critic și cu o bibliografie, la fel, limitată la patru titluri legate exclusiv de aromâni și de frații Manakia. Poate nu ar fi rău să fie incluse și câteva titluri privind istoria fotografiei în general și a celei etnografice în special, cu un accent pe cea practică în zona Balcanilor.

Albumul de fotografii al fraților Manakia din patrimoniul Muzeului Țăranului Român și-a recăpătat o a doua viață prin strădania Ioanei Popescu de a-l da publicității și a-l face astfel cunoscut unui număr cât mai mare de amatori de fotografie, de artă și de cultură tradițională rurală. Căci, pe lângă bogatele informații despre comunitățile de aromâni, aceste fotografii sunt investite și cu deosebite valori plastice, prin compunere, prin gradarea luminii și prin unghiurile îndrăznețe din care au fost surprinse anumite cadre, fapt ce le adjudecă și în sfera fotografiei artistice. Această salutară inițiativă se cere urmată și dezvoltată prin tipărirea altor albume din bogata colecție de fotografie etnografică a muzeului, în aceleași excelente condiții grafice și cu aceeași solidă documentație (chiar dacă ni s-ar părea mai util ca legenda să se afle chiar sub imagine și nu tocmai la sfârșitul volumului). Oricum, albumul *Privește! Frații Manakia* se adresează, în egală măsură, specialiștilor și publicului larg, fiecare putând găsi în el imagini evocatoare pentru niște timpuri și o lume demult apusă, dar atât de vie datorită pasiunii și dăruirii cu care a fost immortalizată.

Adrian-Silvan Ionescu

SILVESTRU AUG. PRUNDUȘ, CLEMENTE PLĂIANU, *Cei 12 episcopi martiri ai Bisericii Române Unită cu Roma*, Cluj-Napoca, Edit. Viața Creștină, f.a., 244 p.

În anul 1948, prin Decretul 358 din 1 decembrie, Biserica Greco-Catolică a fost scoasă în afara legii. Ca urmare a acestui act abuziv și neconstituțional, toate bunurile Bisericii Greco-Catolice treceau în proprietatea statului comunist român, aservit fostei U.R.S.S., acesta urmând a da în folosință (nu în proprietate) lăcașurile de cult și clădirile aferente Bisericii Ortodoxe Române. Pentru Biserica Greco-Catolică începea calvarul. Episcopii și preoții greco-catolici care au refuzat să treacă la cultul ortodox au fost arestați și întemnițați pentru convingerile lor religioase.

Silvestru Aug. Prunduș și Clemente Plăianu au elaborat o prestigioasă lucrare, *Cei 12 episcopi martiri ai Bisericii Române Unită cu Roma*, apărută în apreciată Colecție *Martiri și mărturisitori ai credinței*. În carte sunt incluse 12 evocări biografice ale episcopilor greco-catolici a căror viață, după 1948 și până în 1989, a fost una cu adevărat de jertfă. Eroii acestei lucrări documentate reprezintă o garanție a valorii educative a cărții prezentate succint în această notă. Pilda lor de luptă anticomunistă se înscrie în cartea Rezistenței naționale anticomuniste și antisovietice.

Menționăm numele celor 12 episcopi greco-catolici martiri și mărturisitori ai credinței: *cardinalul Iuliu Hossu* – artizan al Marii Uniri (înmormântat în cimitirul Bellu catolic din București), *cardinalul dr. Alexandru Todea*, *episcopul Alexandru Rusu*, *episcopul Valeriu Traian Frențiu*, *episcopul Ioan Bălan*, *episcopul Ioan Suci*, *episcopul vicar dr. Vasile Aftenie*, *episcopul auxiliar Tit Liviu Chinezu*, *episcopul auxiliar Iuliu Hirțea*, *episcopul auxiliar Ioan Dragomir*, *episcopul Ioan Chertes*, *episcopul Ioan Ploscaru*.

Memoria slujitorilor altarului mai sus amintiți este cinstită în prezent în România. Apariția acestei lucrări reprezintă un eveniment editorial demn de semnalat.

Ioan Babici

"REVISTA ISTORICĂ" publică în prima parte studii, note și comunicări originale, de nivel științific superior, în domeniul istoriei vechi, medii, moderne și contemporane a României și universale. În partea a doua a revistei, de informare științifică, sumarul este completat cu rubricile: Surse inedite, Probleme ale istoriografiei contemporane, Opinii, Viața științifică, Recenzii, Note, Buletin bibliografic, Revista revistelor, în care se publică materiale privitoare la manifestări științifice din țară și străinătate și sunt prezentate cele mai recente lucrări și reviste de specialitate apărute în țară și peste hotare.

NOTĂ CĂTRE AUTORI

Autorii sunt rugați să trimită studiile, notele și comunicările, precum și materialele ce se încadrează în celelalte rubrici, culese pe computer în programul WORD for WINDOWS sau într-unul compatibil. Notele din text vor fi numerotate în continuare. Textul imprimat va fi însoțit de discheta aferentă. Ilustrațiile vor fi plasate la sfârșitul textului. Rezumatele vor fi traduse în limbi de circulație internațională. Responsabilitatea pentru conținutul materialelor revine în exclusivitate autorilor. Corespondența privind manuscrisele și schimbul de publicații se va trimite pe adresa redacției, B-dul Aviatorilor nr. 1, Sector 1, 71247 București, tel. 212.88.90.

Editura **MICA VALAHIE** • BUCUREȘTI
Tel: 327.25.82 / 0722.33.99.84

ISSN 118 - 0443

www.dacoromanica.ro